

COLLEGIUM

Psihologie, Științele educației

Seria *Psihologie, Științele educației* este coordonată de Adrian Neculau
Lector: Ștefan Boncu

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3
P.O. BOX 266, 6600, Iași, ROMÂNIA

Copyright © 1996 by POLIROM Co S.A. Iași
ISBN: 973-9248-47-0
Printed in ROMANIA

Lucrare editată cu sprijinul Fundației Soros pentru o Societate Deschisă

Adrian Neculau, Gilles Ferréol
coordonatori

MINORITARI, MARGINALI, EXCLUȘI

POLIROM
Iași, 1996

Cuprins

Prefață.....	9
Influența minoritară și construirea identității	15
Serge Moscovici, Gabriel Mugny, Juan Antonio Perez	
Influența minorităților	17
Bernard Personnaz, Marie Personnaz	
Surse de influență socială in-group și out-group	
și niveluri ale schimbării	27
Luminița-Mihaela Iacob	
Imagologia și ipostazele alterității : străini, minoritari, excluși.....	40
Nicoleta Turliuc	
Construcția identității minoritare	
în condiții de eterogenitate culturală	55
Ștefan Boncu	
Impactul social al minorităților	61
Lilian Negură	
Reprezentarea socială a patriei (studiul unui caz	
de modificare a reprezentării sociale)	72
Categorii minoritare și procese de discriminare	87
Gilles Ferréol	
Reprezentările sociale ale ȣiganilor : elemente de reflecție	89
Margarita Sanchez-Mazas	
O abordare psihosociologică a xenofobiei	97
Adrian Neculau	
Ȧigani : personalitatea modală și caracteristicile grupului	106

Teodor Cozma, Constantin Cucos, Mariana Momanu Educația copiilor de țigani : reprezentări, ipoteze, dificultăți	113
Monica Săvulescu-Voudouris Emigranți din Europa de Est în Olanda	120
Mihai-Răzvan Ungureanu O vecinătate incomodă : cuplurile de convertiți la ortodoxie și vecinii lor în Iașii primei jumătăți de secol XIX	125
Ticu Constantin Minoritatea romilor – de la investigații constative la intervenție socială	131
Ana Stoica-Constantin, Alois Gherguț Percepția reciprocă a factorilor relaționali din învățământul superior de stat (ISS) și învățământul superior particular autorizat (ISPA)	142
Cornel Havârneanu Neo-protestanți, ortodocși și catolici – o cercetare asupra percepției reciproce	150
Octav Cristea, Puiu Latea, Liviu Chelcea Vinituri și țigani : Identități stigmatizate într-o comunitate multiculturală	159
Gheorghe Iacob Structura etnică a României în secolul XX	170
Gilles Ferréol Raportarea la altul și cetățenia	182
Devianți, marginali, excluși	189
Didier Demazière Experiența șomajului în Franța : procese de excludere și construcția identității	191
Gilles Ferréol Mîna de lucru și procesele de excludere : cazul analfabeților și al handicapaților	206
Temenuga Rakadjiiska Democratizarea și marginalizarea în societățile est-europene (cazul Bulgariei)	217

Erhard Roy Wiehn	
Grupurile sociale marginale. Mecanismele separării	222
Ion Dafinoiu	
Medicina organelor artificiale creează excluși ?	230
Ștefan Boncu, Cătălin Dîrțu	
Percepția devianței în funcție de abilitate	239
John Friedmann	
O reconsiderare a sărăciei : autonomizarea și drepturile cetățenilor	246
Pierre Strobel	
De la sărăcie la excludere : societate salarială sau societate a drepturilor omului ?	260

Prefață

Adrian Neculau, Gilles Ferréol

Cuvîntul „minoritar” evocă participarea unui ansamblu prin subdiviziuni ; cel puțin două, unul majoritar, celălalt mai puțin numeros, situat adesea pe poziție diferită. Dacă majoritarii au avantajul puterii pe care le-o oferă numărul, cantitatea, minoritarii au și ei unele posibilități strategice. Una ar fi acum de a-și manifesta „loialitatea” de grup, supunîndu-se necondiționat voinței majorității. Această poziție este încurajată de majoritarii care-și exprimă decepția ori de cîte ori „ceilalți” nu-i urmează. Voința majorității (fie ea politică, ideologică, psihologică) poate însă apărea minoritarilor ca un dictat și atunci acestora nu le rămîne decît secesiunea sau protestul. Strategiile unu și trei, loialitatea și protestul, sînt bine studiate de teoreticienii regimurilor democratice. În esență, aceștia avansează strategii de amenajare a relațiilor, pe principiile coexistenței negociate între cele două corpuri. Majoritarii recunosc „diferiților” dreptul și competența lor de a-și exprima opiniile caracteristice. Vor rezulta două consecințe. Dacă majoritatea nu pretinde nici o superioritate valorică sau morală ea nu se distinge de minoritate decît prin investirea sa, temporară, cu competența luării deciziei. A doua consecință e mai interesantă : nici o fracțiune a grupului, (comunității, poporului) nu poate pretinde că reprezintă întregul și nu poate deci decide pentru toți. Dacă majoritatea nu se poate prevala de delegația de a lua decizii pentru toți, în același timp nici minoritatea nu poate vorbi în numele tuturor. Nu rămîne decît aranjamentul instituțional sau negocierea psihosociologică.

Din cele spuse pînă aici ar putea rezulta că minoritarii sînt condamnați la opoziție și că ei sînt victime, avînd deci nevoie de protecție contra arbitrarului majorității. Încercînd să se apere de „tirania majorității”, de dorința acesteia de a-i asimila, include sau „devora”, minoritarii ar fi siliți la comportamente defensive, la strategii de apărare a identității, la lupta împotriva autoritarismului impregnat de prejudecăți. Dacă-și reprezintă astfel poziția lor sau dacă sînt siliți să adopte această postură, ei își recunosc – implicit – situarea „în afară”, se definesc drept corp străin și se văd împinși la dizidență, deviație, rebeliune. Majorității nu-i mai rămîne decît să numească (oficializeze) această situație „dincolo”. Ce alternative are însă majoritatea ? În primul rînd, să-i trateze pe minoritari ca reprezentînd „sarea pămîntului” ; să le recunoască caracteristicile deosebite, să nu încerce să-i „normalizeze”, să încurajeze capacitatea lor inovativă și performanțele înalte. Apoi : să vadă în minoritari șansa accelerării procesului de diferențiere – socială, culturală, individuală. Și încă : să recunoască competența de a reliefa deosebiri, capacitatea de a provoca conflicte și deci clasificări, implicit posibilitatea eradicării bolii. Am ajuns acum în miezul discuției pe care psihosociologii o propun, relativ la discursul minoritar și la funcțiile minorității.

Este cunoscută sintagma lui Moscovici : „minoritate activă”. I se atribuie minorității rolul de a se opune presiunii, în vederea obținerii uniformității de gândire, sarcina de a rezista, de a crea evenimente capabile să schimbe, de a inventa noi modalități de a vedea lumea și de a trăi, de a inova arta, politica, filosofia. Ideea de minoritate se atașează celei de influență, de control social, de opoziție contra dezindividualizării calitative. Privită din această perspectivă, minoritatea poate fi considerată nu doar provocatoare de devianță, dar și sursă de inovație și de schimbare socială. Minoritarii nu mai sînt definiți doar într-o manieră negativă și patologică, prin raport cu codurile sociale dominante, ci devin grup producător de coduri proprii, de soluții și de modele. Deviantul, atunci, crede Moscovici, se metamorfozează în minoritar, adică om marcat de anomia sa pe care încearcă s-o transforme, s-o regîndească, s-o activeze pozitiv.

Manualele au popularizat modelul de influență funcționalistă. Din această perspectivă, dacă devianții reprezintă eșecul adaptării la un sistem, al echilibrării cu mediul, procesul de influență are ca obiectiv reducerea devianței, a presiunii pentru integrare (citește : conformare). Normele sînt deci funcționale și adaptative, iar cei ce se distanțează de norme sînt considerați disfuncționali, neadaptați. Conformismul se prezintă deci ca o exigență normală a sistemului social, ea are rolul de a conduce la echilibru. Din perspectiva modelului genetic al influenței, propus de Moscovici, rolurile, status-urile sociale și resursele psihologice nu au semnificație decît raportate la context, sînt rezultat al interacțiunii. Normele, atunci, nu sînt doar rezultatul adaptării individului la sistem, ci al negocierii, al adaptării trecute și prezente individ-grup sau grup-sistem. Consecința este că normalul și deviantul sînt definiți relativ la timp, spațiu și situația lor particulară în comunitate sau societate. Devianța nu este un simplu accident, decurgînd din organizarea socială – o simplă manifestare a unei psihologii individuale – ci un produs al organizării, al sistemului, un semn al autonomiei pe care aceasta îl crează. Termenul de devianță nu ne lămurește asupra posibilei confuzii între anomie și fenomenele de excludere (culturală, economică, instituțională). Sub acest generic noi adunăm adesea atît criminalitatea, cît și imigranții, țiganii, homosexualii și chiar artiștii. Toți care sînt altfel. Clasăm grupele desocializate la un loc cu cele insuficient socializate (sau socializabile). Prin această procedură copiii, primitivii și nebunii sînt grupați sub aceeași structură mentală ; pentru că nu au maturitate culturală, pentru că nu au suficientă responsabilitate, conform ideii comune de responsabilitate socială.

Punctul de vedere avansat de Moscovici este acela al judecării puterii de influențare în funcție de valorile la care se raportează grupurile, de normele ce permit grupurilor să avanseze către scop. Resursele și valorile pot fi deci produsul fie al majorității, fie al minorității, adesea defavorizată, ignorată, invizibilă. Forțe ale schimbării pot fi oricare din cele două grupuri. Condiția ca minoritarii să devină surse de influență este ca aceștia să se manifeste capabili de a crea norme și valori. Se știe, ereziile unor generații devin locuri comune pentru generațiile următoare. Așadar, pozițiile sursei de mesaj și ale țintei se pot schimba continuu. Ținta poate deveni, la un moment dat, sursă de influență, emițătorul și receptorul își pot schimba funcțiile. Între majoritari și minoritari relația e, deci, simetrică. Fiecare parte a grupului, mai mare sau mai mică, poate fi – simultan – sursă de influență și receptacul al acesteia. Produsul ideologic al minorității poate fi astfel oricînd integrat în programul majoritar, fără a priva minoritatea de identitatea sa și mijloacele sale de acțiune. Pe scurt, este imposibil să separăm emisia de influență de receptarea acesteia, să fragmentăm aceste două acțiuni ale unui continuum, să atribuim roluri imuabile celor două părți. Dacă acceptăm acest postulat, de aici înainte ne va fi mult mai ușor să-l înțelegem pe celălalt.

Ce se întîmplă, însă, cînd discursul minoritar nu poate avea consistență, din motive obiective ? Cînd minoritarii reprezintă, realmente, un grup defavorizat, incapabil să-și

sustină singuri cauza, să concureze cu majoritarii? Când au nevoie de asistența acestora? Cine se ocupă de categoria marginalilor și exclușilor: șomeri, săraci, imigranți, școlarizați precar, handicapați, izolați etnic etc. Întîlnim în toate țările, astăzi, chiar în cele dezvoltate economic și în care regimurile sînt democratice, dezbateri asupra identității și reprezentării ei, rasismului și imigrării, relațiilor interetnice și conflictelor culturale, asupra lumii tinerilor din suburbii. Creșterea economică naște, ca fenomen secundar, și o lume a exclușilor – economic, cultural, rasial. Crește, peste tot, procentul șomerilor, tinerilor fără calificare satisfăcătoare, a categoriilor de asistați. Se acutizează, în aceste condiții, rasismul, manifest sau mascat. Refuzul alterității este sursa fenomenelor de xenofobie sau de segregatie și se manifestă prin diferite atitudini: fobie de metisaj, superioritatea originii biologice, legitimarea hegemoniei unui grup sau unei categorii, preservarea idealului de „puritate” sau de „autenticitate”. Efectul? Recursul la epurări, la eugenie sau expertizări. Se poate identifica un rasism de excludere și un rasism de dominare, ambele susținute de refuzul universalului și fixitatea apartenenței individuale, de postulatul incomunicabilității și de legile eredității. Ambele exaltînd o lume a prejudecăților, a confiscării iubirii absolute de patrie și umanitate, alimentînd retorica orchestrației sau conspirației și împiedicînd manifestarea „eticii republicane” a spațiului public în care comunicarea interumană se întemeiază pe raționalitate și toleranță. Urmarea acestui tratament: apariția unor fenomene ca intifada suburbiilor, imageria fricii, organizarea intoleranței, apariția sentimentelor de frustrare și de apartenență la lumea „galerelor”, proliferarea „culturii de macadam”. Evidențierea opoziției dintre „francezii sau românii puri” și „alții” poate evolua spre libanizarea societății. Rasismul, scrie Alain Palicar, nu este numai o construcție teoretică, ci și un „cîmp disciplinar”, lichidînd identitatea culturală a altora, tratînd fobia de melanj și exaltînd disprețul pentru altul care e totdeauna inferior. Respinșii Franței, rezultă dintr-un sondaj efectuat în 1990, sînt magrebieni și țigani, adică cei care învață mai greu codurile, stilul de viață francez sau refuză să și-l însușească. Respinșii României aparțin aceluiași categorii, a celor care nu pot asimila normele dominante. Ei aparțin categoriei de marginali sau excluși.

Termenul de *marginal*, în accepțiunea sa actuală, este de dată recentă. El apare la sfîrșitul anilor șaizeci, ca urmare a interesului manifestat față de atitudinile de refuz vis-à-vis de „sistem”, cum se spunea în acea vreme. Dar din perspectivă istorică, vocabula se referă la populațiile al căror mod de viață este marcat de vagabondaj, cerșetorie, criminalitate și meserii infame. Numiți „gueux” în Franța, „rogue” în Anglia, „abenteurer” în Germania sau „picaras” în Spania, hoții, cerșetorii, ticăloșii populează aceste teritorii și ocupă un loc considerabil în spațiul social. Astfel, Bronislaw Geremek, în lucrarea intitulată „Marginalii parizieni din secolele XIV și XV”, trece în revistă situația nefericită a cerșetorilor, vagabonzilor, criminalilor și a prostituatelor, la care se adaugă preoții nesupuși, călugării nomazi, studenții săraci, soldații dezertori și pelerinii ispițiți de diavol. Într-o altă lucrare, publicată în 1991, în limba franceză, Geremek evocă drojdia societății englezești din epoca elisabetană, cartierul vagabonzilor cerșetori din vechiul Paris, bandele de aventurieri care bîntuiau dincolo de Rin în timpul războiului de treizeci de ani...

Stigmatizarea marginalității este generală. Ea acoperă cu un văl de infamie o multitudine de situații eterogene și constituie efectul proceselor de excludere. În centrul discuțiilor se află prejudecățile și stereotipurile, majoritatea studiilor referindu-se la:

- anchetele de opinie, ce țin cont, cel mai adesea, de atitudini și comportamente negative, viața nomadă, de exemplu, fiind considerată drept un „vector de marginalitate” căruia îi sînt asociate adeseori hoția, vagabondajul și nesiguranța;

- analiza rolului și a impactului mass-media (temele preferate raportându-se la legislație, la condițiile de locuit, la relațiile de vecinătate și la modurile de viață) ;
- problematica integrării și a excluderii, reacțiile de acceptare și de respingere ținând seama de situații concrete și de specificitățile locale (sentimentul de ostilitate, trebuie să o subliniem, nefiind niciodată împărțit pe deplin).

Un alt aspect interesant ar fi luarea în considerare a perspectivei diacronice. Au fost astfel retrasate cu minuțiozitate evoluțiile referitoare la :

- denumirile folosite ;
- metafore sau imagini prezente în dicționare sau în manualele de inițiere ;
- legislație și la reglementările aplicate ;
- politica adoptată (putând fi experimentale diverse modalități : asimilare, inserție, adaptare...).

Fiecărui aspect al excluderii îi corespunde nu numai un vocabular specific (asociali, inadaptați...), dar și diverse moduri de acțiune, private sau publice, organizate în jurul ajutorării sau sancționării, suplicului sau compasiunii. Dar sărăcia nu reprezintă decât o experiență a excluderii, ea este de asemenea un laborator al socialului, un registru de inovații, un tezaur de ingeniozitate și inteligență, manifestate cu scopul de a descoperi, pe plan local, alte moduri de viață, alte echilibre, alte facilități mai interactive, mai solidare, mai participative.

În realitate, solidaritatea nu este doar națională și publică, ci și locală și privată, întemeindu-se pe acțiuni benevole, pe grupuri de întraajutorare și pe acțiuni de inserție. Să fie oare vorba de o replică la limitele (organizaționale și financiare deopotrivă) sau la eșecul politicii de redistribuire? Să fie un accesoriu al sufletului într-un sistem prea birocratic, prea costisitor care nu se mai ridică la nivelul așteptărilor? Și totuși, din rapoartele oficiale, se fac auzite numeroase voci pentru organizarea și susținerea inițiativelor care își caută încă mijloacele de expresie pentru sprijinirea eforturilor ce aspiră la recunoaștere și adeziune, pentru evitarea abaterilor.

Am vrea să evocăm aici o carte care a avut impact, în Franța, prin abordarea directă a mizeriei și excluderii, carte coordonată de Pierre Bourdieu, „La misère du monde”. Se încearcă să se înțeleagă, aici, cum arată existența oamenilor în dificultate, de ce orașul, în general, „marile ansambluri”, în special, separă oamenii, induc ignorarea reciprocă, incomprehenșiunea mutuală, creează viziuni diferite asupra lumii, generează conflicte. Sociologul, cred Bourdieu și echipa sa, are datoria să înțeleagă, „fără concesii și compromisuri”, punctele de vedere incompatibile asupra *tragicului mizeriei* care naște adesea coliziuni de interese, chiar confruntări. Ei încearcă să pătrundă în interiorul grupurilor permanente (vecini de cartier, colegi de birou), să analizeze stilul de viață comunitar și traiectoriile unor generații sau persoane. Ei își propun să înregistreze toate tipurile de mizerie (economică, de „poziție”, familială, instituțională, datorată vârstei sau slujbei etc.), toate tipurile de declin, de excludere din interior, contradicțiile generate de „moștenire” (destinul școlar, comportamentul violent, spiritul de contradicție, bolile), solitudinea.

Calea metodologică este cea a interviului aprofundat. Intervistații sînt locuitorii unor zone heteroclitice, ascunse după inițiale birocratice de tip ZUP (zonă de urbanizare prioritara) și cărora autoritățile încearcă să le schimbe imaginea, dar care în realitate sînt populate cu oameni în derivă, cu tineri debusolați, „asistați” de diferite centre de reintegrare, inspirînd o nesfîrșită tristețe, revoltați de „ordinea lucrurilor” într-o lume în care nu-și găsesc locul : mici comercianți fără clientelă, care nu dispun de posibilități de relansare ; familii sau persoane cu „probleme”, care încearcă să se „reabiliteze”, părăsind ghetourile ; gardieni de imobile, uzați de insuccese și de promiscuitatea în

care trăiesc ; oameni marcați de spațiul ce-l locuiesc, trăind profund poziția lor socială inconfundabilă ; abandonată de autorități (poliție, școală, instituții de sănătate), incapabili să se asocieze și acuzând complexul de „zonă” ; educatori sau elevi ai unor școli demisionare, pentru „subproletariat”, întreținând ignoranța cronică ; persoane publice avînd „misiuni imposibile” ; militanți de stînga, de extracție maoistă, incapabili să se împace cu „ordinea burgheză”, devenind „insuportabili” pentru putere. O altă categorie aflată în „dezordine” este cea a agenților de ordine : polițiști, magistrați, mici funcționari ai instituțiilor judiciare etc. care invocă, cu toții, „un sentiment de insecuritate” datorită pozițiilor lor : între delicvenți, traficanți, hoți și opinia publică ce-i acuză de acțiuni lente și erori. Reprezentantii ordinii sociale sînt și ei marcați de „mizeria materială”, de imaginea publică defavorabilă, de condițiile de muncă dificile, de lipsa de putere. Există o „poliție a săracilor”, formată din oameni mai aproape de „clienții” lor decît de confrăți, femei-polițist suportînd mefiența superiorilor și suspiciunea colegilor, acumulînd o „repulsie fundamentală” față de toți, magistrați „mijlocii” care nu-și pot păstra independența, integritatea și onoarea și care acuză scandaloasa „suplețe” a altora. Lumea uzinelor, munca de noapte și alte sectoare furnizează posturile „dure”, care uzează, umilesc, uniformizează personalitate. Lumea vîrstnicilor evocă cumulusul de mizerii : fizice, economice, psihice.

Cîmpul social al mizeriei, lumea exclușilor interesează nu doar pe asistentul social, ci și pe sociologi, psihosociologi, educatori. Pentru a înțelege și ajuta acest fragment de societate e necesar ca această lume a marginalilor și exclușilor să fie cunoscută, inventariată, categorisită. A comunica autentic cu această lume, a „reduce distanța” ar însemna nu doar un exercițiu spiritual, ci o convertire a disponibilității analistului social pentru ceilalți.

Iași – Paris, octombrie, 1996

INFLUENȚA MINORITARĂ ȘI CONSTRUIREA IDENTITĂȚII

Serge Moscovici, Gabriel Mugny, Juan Antonio Perez Influența minorităților	17
Bernard Personnaz, Marie Personnaz Surse de influență socială in-group și out-group și niveluri ale schimbării	27
Luminița-Mihaela Iacob Imagologia și ipostazele alterității: străini, minoritari, excluși	40
Nicoleta Turliuc Construcția identității minoritare în condiții de eterogenitate culturală	55
Ștefan Boncu Impactul social al minorităților	61
Lilian Negură Reprezentarea socială a patriei (studiul unui caz de modificare a reprezentării sociale)	72

Influența minorităților

Serge Moscovici¹, Gabriel Mugny²,
Juan Antonio Perez³

Textul de față propune o explicație psihsociologică a fenomenului de criptomnezie socială, potrivit căruia dincolo de actele de discriminare și de rezistențele sociale la inovații, punctele de vedere minoritare obțin un impact social neîndoielnic, dar de natură latentă și fără ca majoritatea să pună schimbarea pe seama minorității. Modelul expus presupune trei ansambluri de noțiuni: procesele de comparare socială dau seama de fenomenele de discriminare și de rezistență deschisă în fața minorităților, fiind fundamentate de dinamici de natură identitară; procesele de validare dau seama de schimbările normative latente și implică dinamici sociocognitive de natură constructivistă; în fine, noțiunea de disociere permite articularea acestor două procese și stipulează că impactul minoritar latent, numit conversiune, presupune nu numai o funcționare cognitivă majocentrică, în care compararea socială cu punctul de vedere dominant organizează în întregime activitatea cognitivă, dar și una minocentrată, aceasta din urmă îngăduind și o focalizare asupra conținuturilor alternativei pe care minoritatea le face saliente prin stilurile sale de comportament, mai ales prin consistența sa.

1. Influență minoritară și criptomnezie socială

Impactul social al minorităților, căruia psihologia socială încearcă să-i descrie mecanismele (cf. Moscovici, 1976; Moscovici, Mugny și Van Avermaet, 1985; Mugny și Perez, 1991) este deosebit de dificil de surprins. Emergența unei idei minoritare, contrară principiilor dominante, tinde de la început să inducă diverse rezistențe la schimbare. Totuși, cu timpul, se dezvoltă un proces ce conduce la o oarecare recunoaștere a pozițiilor minoritare. Treptat, ceea ce mai înainte era devianță sau diferență este înțeles drept alternativă. Chiar dacă încă nu aderăm la această alternativă, începem să ținem seama de ea, să distingem anumite principii care o organizează. Pe

1. Director de studii la École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris.

2. Profesor la Universitatea din Geneva.

3. Profesor la Universitatea din Valencia.

scurt, sîntem subiecții unei influențe minoritare latente, ascunse (Maass și Clark, 1984). Dar știm aceasta cu atît mai puțin cu cît mai înainte am rezistat în mod manifest, sau cu atît mai puțin cu cît încă rezistăm. De aici acest fenomen de criptomnezie socială, potrivit căruia sfîrșim prin a ne însuși ideile minoritare, uitînd tocmai originea lor minoritară.

Moscovici (1985) a ilustrat această evoluție în mai multe faze, invocînd afacerea Dreyfus (vezi și Moscovici, 1979, cu privire la Soljenițin) așa cum este înfățișată în opera lui Proust „În căutarea timpului pierdut”. Prima fază se caracterizează printr-o revelație, aceea a recunoașterii ilegalităților cărora le-a căzut victimă Dreyfus ; minoritarii le denunță în mod public, dar noi refuzăm încă să credem. În a doua fază constatăm că mesajul minoritar se repetă și se propagă în mod consistent și ferm, încît gîndirea și memoria colective devin „saturate”. Aceasta reprezintă o perioadă de incubatie în care ideea dizidentă se răspîndește, fără să fim conștienți de prezența ei, cel mai adesea tocmai pentru că-i opunem rezistență. Faza culminantă este aceea a conversiunii, caracterizată printr-o schimbare implicită în idei (mai cu seamă sub forma unui sentiment de injustiție și de culpabilitate), deși nu aprobăm încă în mod deschis tezele minoritare. Aceasta nu o vor face, de altminteri, decît puțini din cei influențați care, la capătul unei faze de consolidare, vor susține explicit temeinicia ideilor pe care mai înainte le consideraseră minoritare și le negaseră. Trebuie să semnalăm că Crespi și Mucchi Faina (1988) au observat și ele o evoluție în mai multe faze a conversiunii la ideile minoritare, în studiul lor asupra mișcării feministe din Italia.

Să vedem, în cele ce urmează, o altă ilustrare. În cadrul unui studiu mai vast (Mugny și Perez, 1989) am propus mai multor sute de subiecți 5 principii normative, acceptate în mod curent în zilele noastre, dar care au un trecut minoritar ; ele au fost prezentate subiecților ca atare sau asociate grupurilor minoritare ce le-au promovat (libertatea cu anarhiștii, egalitatea între sexe cu feministele, egalitatea dintre rase cu anti-rasiștii, pacea cu pacifiștii, grija pentru conservarea mediului natural cu ecologiștii). Unii subiecți trebuiau să se pronunțe cu privire la gradul lor de acord (pe scale în 8 puncte, pe care 8 reprezenta acordul) cu cele 5 principii normative ca atare (condiția „principii” ; de exemplu, „cei ce luptă pentru egalitatea dintre sexe au dreptate”), alții cu cele 5 categorii minoritare (condiția „minorități” ; de exemplu, „feministele au dreptate”), iar alții cu cele 5 principii asociate în mod explicit entităților minoritare (condiția „principii minoritare” ; de exemplu, „feministele au dreptate pentru că luptă pentru egalitatea între sexe”).

În general, subiecții aprobă în cea mai mare măsură principiile normative și în măsura cea mai redusă entitățile minoritare care au militat pentru ele. Principiile asociate acestor minorități nu sînt nici acceptate, nici respinse, ceea ce arată ezitarea subiecților între ideile admise, devenite truisme culturale, și identificările problematice.

Așadar, această manieră de a „recupera” ideile minoritare nu are nicidecum ca efect aprobarea minorităților ca atare. Este ceea ce atestă și un alt rezultat, obținut în urma analizei răspunsurilor subiecților ce s-au declarat ca fiind de dreapta sau de stînga din punct de vedere politic. Se constată că subiecții partizani ai stîngii sau ai drepte nu diferă în termenii principiilor normative, ci după identificările pe care le preferă. Nucleele normative sînt acceptate atît pentru dreapta cît și pentru stînga, iar diferențele apar de îndată ce se menționează identitatea minoritară a entităților sociale care promovează sau au promovat altă dată în mod nativ aceste principii. În acest caz subiecții de dreapta și de stînga nu diferă în termenii conținuturilor normative propuse, ci în termenii ancorării lor sociale.

Admițînd că aceste idei își au originea în mișcări minoritare de contestare, putem presupune că asistăm la un fenomen de „recuperare”, ce constă în a-și însuși noile idei, refuzînd totodată recunoașterea originii lor minoritare, printr-un efect de criptomnezie socială. Nu trebuie să înțelegem această recuperare într-un sens negativ (cf. Ibanez, 1987), ci trebuie să o vedem ca pe o consecință a unui dublu proces de rezistență la schimbare și de schimbare inconștientă, ce definește fenomenul de conversiune (cf. Moscovici și Mugny, 1987).

Din punct de vedere teoretic, această dublă mișcare, de distanțare și de validare (pe de o parte criticăm minoritatea, pe de altă parte îi dăm oarecum dreptate), nu poate fi înțeleasă decît cu condiția de a admite că în procesul de inovație există, de fapt, două procese distincte. Primul, cel de comparare socială, dă seama de faptul că sursa minoritară este discriminată, că ea suscită rezistențe. Al doilea, cel de validare, este responsabil de fenomenul schimbării. De altfel, sîntem nevoiți să admitem că, pentru a observa o influență latentă, în ciuda rezistenței manifeste, al doilea proces trebuie să poată fi activat independent de primul. De aceea, textul de față se va încheia cu o discuție asupra disocierii lor, disociere care ar reprezenta mecanismul psihosocial al criptomneziei observată la nivel social.

2. Rezistența în fața influenței minoritare: modelul comparării sociale

Aplicarea teoriilor identității sociale (cf. Tajfel și Turner, 1979 ; Turner, 1991) și a diferențierii categoriale (Doise, 1978) la procesele de influență socială ne îngăduie să înțelegem influența minoritară manifestă (în general dificil de obținut), ținînd seama de următoarele :

1. printr-un mecanism de categorizare, ținta influenței definește minoritatea (și pe sine însuși) ca aparținînd la unul sau mai multe grupuri sau categorii făcute saliente din punct de vedere psihologic. Adesea, minoritatea este discriminată ca out-group.
2. printr-un mecanism de indexare, ținta influenței elaborează, în funcție de situație, atributele pe care ea le va considera ca fiind caracteristice și definitorii pentru minoritate și pentru alte entități percepute în situația de influență. Adesea, aceste atribute conotate negativ contracarează influența minoritară manifestă, exprimată în mod public sau imediat.
3. aceste rezistențe la influența manifestă declanșează procesele de categorizare de sine : slaba influență directă decurge din faptul că, în general, gradul de acord explicit cu pozițiile apărute de minoritate angajează identificarea socială cu minoritatea, identificare definită din punct de vedere psihologic prin auto-atribuirea ansamblului caracteristicilor considerate ca definitorii pentru categoria de apartenență în care a fost inclusă minoritatea.

Am putut astfel generaliza la studiile asupra influenței postulatul bias-ului intergrupuri. Aplicat la cazul minorităților, acesta ne conduce la concluzia potrivit căreia categorizarea minorității ca out-group îi diminuează influența. Dimpotrivă, impactul ei decurge din sentimentul pe care îl trăiește ținta cu privire la apartenența categorială comună cu sursa (Maass, Clark și Haberkorn, 1982 ; Martin, 1988 ; Turner, 1991 ; Volpato, Maass, Mucchi-Faina și Vitti, 1990).

Se poate arăta, de asemenea, că influența se reduce când atributele minorității făcute saliente psihologic, și susceptibile să fie obiect de auto-atribuire, nu asigură o identificare psihosocială compatibilă cu o identitate personală pozitivă. Dimpotrivă, atributele conotate pozitiv favorizează influența minoritară.

Aceste dinamici de identificare în influența minoritară sînt modulate de diferiți factori și sînt în funcție de :

1. categorizările explicite ale minorității ca in-group sau ca out-group.
2. stilurile de negociere ale sursei. Pe de o parte, un stil de negociere rigid induce mai curînd sentimentul unei apartenențe diferite a minorității în raport cu ținta, iar pe de altă parte el face saliente atribute mai negative, ducînd la o influență mai redusă decît un stil flexibil (Mugny, 1982).
3. filtrele normative utilizate de ținte pentru interpretarea comportamentelor și pozițiilor minorității. Astfel, influența este inhibată atunci cînd contextul face salientă devianța minorității mai degrabă decît specificitatea sau originalitatea normei alternative pe care acesta o propune.
4. rezistențele în fața inovației, ca psihologizarea (cf. Papastamou, 1983) sau negarea (cf. Moscovici, Mugny, Perez, 1984-1985 ; Perez, Mugny, Moscovici, 1986), asupra cărora vom reveni.

3. Limitele discriminării

Va fi minoritatea lipsită de posibilitatea de a exercita influență, dat fiind că inițial este percepută negativ? Va fi impactul ei nul, avînd în vedere că ea este considerată aproape în mod necesar un out-group în cîmpul categorial, din pricina rupturii cu normele și valorile dominante? Mai multe elemente ale răspunsului converg către ideea că, cel puțin în cîmpul influenței sociale, nici favorizarea in-group-ului, nici discriminarea out-group-ului nu sînt ineluctabile. Mai întîi, o minoritate nu obține influență numai pentru că este un in-group și nu un out-group, căci identitatea in-group a sursei poate la fel de bine să înghețe atitudinile printr-un efect de „paralizie sociocognitivă” (cf. Sanchez-Mazas, Perez ș.a., 1993). De fapt, impactul său depinde înainte de toate de stilurile de comportament pe care ea le adoptă, prin urmare de intensitatea conflictului pe care ea îl induce.

O serie de studii (cf. Moscovici, 1979, 1980) au arătat că o minoritate nu obține influență decît cu condiția ca retorica comportamentelor sale să se sprijine pe o dublă consistență. Consistența diacronică se definește prin menținerea sistematică și coerență a acelorași răspunsuri în timp, ceea ce permite conturarea unei alternative în cîmpul social. Consistența sincronică se definește prin coeziunea (atunci cînd ea există) tuturor membrilor ce alcătuiesc minoritatea. Dincolo de motivele legate de inferențele la care duc consistența (claritatea alternativei, atribuirea internă, independența percepută a judecăților, curajul sursei etc. ; cf. Maass și Clark, 1984 ; Moscovici și Nemeth, 1974), cauza principală a eficacității sursei rezidă în conflictul social pe care ea îl generează (cf. Moscovici, 1980). Din acest punct de vedere, mai multe studii au arătat că identitatea minorității nu face decît să definească marjele de libertate de care ea dispune cu privire la intensitatea conflictului pe care-l poate introduce (cf. Mugny și Perez, 1991). Categorizată ca in-group, minoritatea poate să adopte un stil intransigent și să amplifice conflictul. Ca out-group, ea trebuie să fie mai flexibilă și să atenueze conflictul.

Influența socială nu ține numai de conotațiile evaluative ale caracteristicilor minoritare, ci și de conflictele sociocognitive ce pot să apară între categorizări și atribute, ca în cazul în care sursa in-group relevă conotații negative (conflictul de identificare este deosebit de puternic) ori sursa out-group conotații pozitive. De altminteri, consistența minorităților ar putea avea ca efect introducerea unor noi atribute nepercepute inițial și care ar contrazice categorizările și evaluările inițiale. Menținând conflictul, stilul de comportament consistent al minorității duce la modificarea semnificațiilor asociate minorității.

În fine, categorizarea minorității ca in-group sau out-group poate să dobândească, la nivel latent, efecte total opuse celor postulate de teoria raporturilor între grupuri. Noi am găsit cu regularitate dovezi în favoarea ideii că o minoritate este susceptibilă să inducă influență mai ales când a fost categorizată ca out-group și formează subiectul unei discriminări manifeste. În astfel de cazuri, ea obține o influență indirectă, privată sau întârziată, pe scurt, un efect de conversiune (Moscovici, 1980; Moscovici și Mugny, 1987).

4. Impact minoritar și constructivism social: validarea

Așadar, influența minoritară nu este decât arareori manifestă, de obicei prezentându-se sub forma conversiunii (Moscovici, 1980). Ea se exprimă în mod latent, indirect, putând fi sesizată în sfera „privată”, uneori după un anumit timp, cu atât mai mult cu cât minoritatea este percepută mai distinctă, mai conflictuală și este mai rigid categorizată. Observarea acestor efecte paradoxale ale categorizării au făcut necesară o elaborare teoretică a noțiunii de validare, ce-și are fundamentul în procesul constructivist ce domină activitatea cognitivă a țințelor influenței.

Efecte minoritare constructiviste

O serie de studii perceptive au demonstrat natura latentă a influenței minoritare. Într-o paradigmă în care se proiectează diapozitive de culoare albastră, subiecții constituie o majoritate de patru confruntată cu o minoritate de doi complici ce declară de-a lungul întregii faze experimentale că diapozitivul este verde (cf. Personnaz și Personnaz, 1987). În general, se poate observa că minoritatea nu modifică decât într-o măsură foarte redusă procentajul răspunsurilor exprimate în public (Moscovici și Lage, 1976). Totuși, dacă se iau măsuri mai fine, asupra unor parametri incontrollabili de subiecți (de exemplu, o măsură a imaginii consecutive), se observă (mai mult decât în condițiile în care subiecții sînt minoritari în fața unei majorități de complici) că minoritatea obține o influență latentă (în speță, culoarea imaginii consecutive se apropie mai mult de culoarea complementară a verdelui). Se întâmplă aceasta indiferent dacă răspunsurile sînt exprimate pe scale (cf. Moscovici și Personnaz, 1980) sau ajustate cu ajutorul unui spectrometru (Moscovici și Personnaz, 1986; Personnaz, 1981). Efecte similare – influență majoritară manifestă superioară, dar influență minoritară latentă superioară – au fost regăsite într-o paradigmă inspirată direct de cea a lui Asch (Mugny, 1984).

Aceleași efecte se întîlnesc și în sarcinile de rezolvare de probleme. Astfel, subiecților lui Nemeth și Wachtler (1983) li s-a cerut să stabilească în care din figurile complexe prezentate se găsește o figură mai simplă. Ei găsesc mai multe soluții

corecte confrunțați cu o minoritate, în timp ce soluțiile oferite de majoritate sînt preluate ca atare. De altfel, mai multe studii (cf. Nemeth, 1986) s-a arătat că o sursă minoritară induce în general o formă de gîndire divergentă, care utilizează un ansamblu mai mare de răspunsuri alternative, ducînd la soluții mai bogate, mai originale și uneori mai adecvate. De asemenea, în cadrul unor studii asupra raționamentului inductiv s-a demonstrat că un răspuns majoritar are mai multe șanse de a fi reluat ca atare, imitat fără modificarea raționamentului. Dimpotrivă, același răspuns atribuit unei minorități, chiar dacă determină o acceptare manifestă mai redusă, induce o formă de raționament de un nivel cognitiv mai elaborat (Butera și Mugny, 1992 ; Legrenzi, Butera, Mugny și Perez, 1991).

Aceste rezultate au fost confirmate, de asemenea, într-o serie de studii efectuate asupra opiniilor și atitudinilor (de exemplu, cu privire la atitudinea față de străini – cf. Roux, Sanchez-Mazas ș.a., 1993 – sau cu privire la atitudinea față de practica fumatului – cf. Perez și Mugny, 1992) în care influența minorității apărea în mod indirect sau/și întîrziat (cf. Perez, Mugny ș.a., 1993). Astfel de efecte de conversiune se exprimă cel mai adesea sub o formă „indirectă”, asupra unor conținuturi legate de poziția minoritară, dar care nu fuseseră abordate în mesajul minoritar (nu sîntem de acord cu o opinie favorabilă avortului, dar ne schimbăm totuși atitudinea, acceptînd în mai mare măsură contracepția sau declarîndu-ne mai toleranți în definirea normelor morale, educative sau familiale etc. (Perez, Mugny și Moscovici, 1986).

5. Mecanismele constructivismului minoritar

În măsura în care influența minoritară la care ne referim este indirectă și vizibilă mai ales pe conținuturi care n-au format obiectul unei luări de poziție minoritare, trebuie să admitem că schimbarea de atitudine exclude ipoteza unui mecanism de imitare sau pe aceea a învățării sociale. Ca atare, conversiunea presupune un *constructivism* social, o activitate cognitivă complexă de validare prin care țintele influenței reflectează și iau poziție nu numai față de conținutul specific al tentativei de influență minoritară, dar și față de un ansamblu mai vast de conținuturi și de atitudini pe care minoritatea le face saliente. Această activitate constructivă în schimbarea de atitudine se poate manifesta în diverse moduri.

Mai întîi, spre deosebire de majorități, care centrează activitatea cognitivă a țintelor asupra raportului cu sursa, rezistența indusă de minorități privește în mod direct conținuturile inovatoare. Mai multe studii au arătat că apariția unui punct de vedere minoritar tinde să focalizeze atenția țintelor asupra conținutului mesajului (Moscovici și Personnaz, 1980 ; Personnaz și Guillon, 1985 ; Tesser, Campbell și Mickler, 1983). Or, dacă această focalizare este motivată de rezistența în fața unui conținut conflictual susținut cu vigoare și consistență, ea obligă în același timp țintele să raționeze în termenii minorității, al cărei mesaj constituie astfel un cadru de referință pentru reflecția lor, conducînd la efecte „perverse” (Moscovici, Mugny și Perez, 1984-85).

Acestea din urmă au fost puse în evidență în cîteva studii asupra *negării* active a mesajului minoritar. Subiecților li s-a cerut să determine, dintre argumentele dezvoltate în mesajul transmis de sursa minoritară, pe cele care erau „greu de crezut” și „nu meritau să fie luate în seamă”, ceea ce, de altminteri, ei făceau cu plăcere. Cum ne putem imagina, influența ce se constata imediat era mai slabă decît dacă subiecții

nu realizau această activitate critică, sau decît dacă erau invitați să determine caracterul „credibil” al argumentelor (Perez, Mugny și Moscovici, 1986). Dar, interogînd subiecții trei săptămîni mai tîrziu, chiar pe teme indirect legate de discursul minoritar, asistăm la un efect paradoxal: impactul minoritar întîrziat și indirect crește, sub forma conversiunii, în condițiile în care negarea fusese aplicată tezelor minoritare (Moscovici, 1980). De altfel, acest efect devine mai intens cu cît țintele găsesc mai multe argumente critice (cf. Perez și Mugny, 1992). Cauzele ce determină acest fenomen sînt diverse.

Înainte de toate, pentru ca un proces de validare să conducă la o influență indirectă, poziția minoritară trebuie să fie considerată o alternativă, recunoscută ca avînd o anumită validitate, chiar dacă ea a fost inițial dezaprobată. Pentru aceasta, conținuturile specifice subîntinse de principiul organizator al pozițiilor minoritare afișate trebuie să atragă atenția țintelor, introducînd un punct de vedere conflictual, aflat în opoziție cu cele ce predomină în cîmpul social. Astfel, funcția structurantă a conflictului se situează la baza noțiunii de consistență (Moscovici, 1976).

O altă dimensiune a constructivismului social suscitată de intervenția minoritară rezidă în aceea că țintele pot fi făcute să elaboreze activ noi semnificații și mai ales să descopere sau să imagineze noi atribute ce redefinesc imaginea inițială a minorității, ca și pe aceea a altor entități distinse în cîmpul social. Astfel de atribute joacă un rol esențial în măsura în care ele circumscriu specificitatea însăși a sursei, adică ceea ce o diferențiază de alte entități în ceea ce privește luările de poziție, constituind contranorma alternativă. Pe scurt, conversiunea se produce cînd minoritatea este recunoscută ca entitate autonomă și independentă, fiind reconstruită mental în specificitatea și distinctivitatea sa.

Nu mai puțin, constructivismul social poate fi observat la nivelul categorizărilor cîmpului social. Caracterul novator al poziției minoritare poate determina țintele să (re)construiască cognitiv noile categorizări, ce nu corespund categorizărilor ce existaseră înaintea intervenției minoritare. Faptul acesta are ca efect o redefinire a cîmpului alternativelor.

Țintele, confruntate cu o minoritate, pot infera principiile organizatoare ale poziției minoritare, dincolo de pozițiile manifeste explicitate de minoritate, și le pot reacționa în alte momente (influență întîrziată) sau le pot aplica unor comportamente, atitudini și conținuturi diferite (influență indirectă), chiar dacă nu aderă în mod explicit la pozițiile avansate în pledoaria minoritară. Fiind stabilite prin activitatea inferențială a țintelor, și nu expuse ca atare de sursă, aceste principii nu suscită rezistențe identice celor induse de poziția explicită a minorității.

Avînd în vedere că o alternativă nu poate apărea ca distinctă în cîmpul socio-cognitiv decît dacă este definită ca „altul” și categorizată ca un out-group dispunînd de atribute specifice, trebuie să admitem că însăși plasarea minorității într-un context intergrupuri permite validarea discursului său. Se cuvine să remarcăm că, departe de a împiedica influența latentă, categorizarea minorității ca out-group se constituie într-o sursă a conversiunii, discriminarea provocînd în mod indirect schimbarea (cf. Perez și Mugny, 1989). În toate cazurile, la originea impactului social al minorității se află conflictul indus de stilul său de comportament și de negociere.

6. Comparare și validare: ipoteza disocierii

Ne vedem nevoiți să admitem existența unor modele diverse de schimbare a atitudinii ca urmare a unei tentative de influență minoritară. Astfel, în funcție de circumstanțe, sursele minoritare pot obține, chiar dacă foarte rar, influență directă și indirectă sau numai influență directă. De asemenea, ele pot obține fie numai influență indirectă (cazul conversiunii), fie nici unul din aceste tipuri de influență. Conflictualitatea pe care am văzut-o în general asociată tentativelor de influență minoritară face ca probabilitatea conversiunii să fie cea mai ridicată. Pentru a da seama de diferitele modele de influență trebuie articulate cele două procese pe care le-am expus (cf. Perez și Mugny, 1990), cel al comparării sociale (privit din unghiul identificărilor și al conflictelor de identificare) și cel al validării (recunoașterea unui principiu organizator distinctiv al alternativei minoritare). În acest sens, pot fi avansate patru ipoteze fundamentale (Perez și Mugny, 1987) :

1. dacă o situație de influență induce un conflict de identificare prea intens și împiedică procesul de validare să aibă loc, nu se va observa nici o formă de influență ;
2. dacă o situație de influență induce un conflict de identificare moderat și împiedică declanșarea procesului de validare, nu se va observa decât o influență directă ;
3. dacă o situație de influență induce un puternic conflict de identificare, permițând totodată declanșarea procesului de validare, se va observa efectul obișnuit de conversiune (influență indirectă fără influență directă) ;
4. dacă o situație de influență induce un conflict de identificare moderat și permite procesului de validare să aibă loc, se va observa influență directă și influență indirectă.

În accepțiunea de mai sus, toate modelele influenței presupun cu necesitate intervenția unui proces de comparare, implicând un conflict de identificare mai mult sau mai puțin intens, în vreme ce activitatea de validare poate să intervină sau să nu intervină. Dar ce condiții hotărăsc declanșarea acesteia din urmă ? După opinia noastră, validarea se produce când subiectul poate disocia cognitiv activitatea sa de comparare socială de cea de validare, efectuând o dublă activitate cognitivă în mod diferențiat : în afara inevitabilei comparări între sine însuși și sursă, el se poate angaja într-o activitate de validare a pozițiilor alternative ale minorității, focalizându-și reflecția asupra conținuturilor pozițiilor minoritare, și reacționând la principiul organizator al acestora.

Cazul opus îl constituie situația în care relația de influență devine prea conflictuală din pricina mizelor identitare (conflict puternic de identificare). În acest caz nu se obține nici un fel de influență, deoarece subiectul nu disociază activitatea de comparare de cea de validare, mobilizându-și întreaga activitate cognitivă în vederea asigurării unei diferențieri în raport cu sursa ; identificarea cu aceasta ar presupune un cost social foarte ridicat.

O altă modalitate de a defini condițiile în care se declanșează disocierea are la bază distincția dintre universul unidimensional al comparării și cel multidimensional. Activitatea de validare nu are loc când compararea se efectuează într-un univers unidimensional, în care interdependența judecăților intergrup implică ideea că ceea ce i se recunoaște unei poziții din câmpul social i se sustrage altele. Imaginea minorității, în acest caz opusă imaginii majorității, nu poate fi decât negativă. Ea face

salientă natura deviantă a minorității și împiedică minoritatea să fie construită mental ca alternativă. Procesul psihosocial angajat în acest context poate fi considerat ca „majocentric”.

Dimpotrivă, procesul de validare devine activ când compararea se efectuează într-un univers multidimensional și potrivit unei modalități independente, atributele specifice ale minorității putând fi recunoscute. Astfel, chiar apreciată defavorabil pe o dimensiune, minoritatea poate fi recunoscută în specificitatea sa pe alte dimensiuni evaluative, dintre care cea mai importantă o constituie principiul organizator inferat ca fiind subiacent conținuturilor pozițiilor sale. Procesul angajat în acest caz nu mai este exclusiv majocentric, ci și „minocentrat”.

Prin astfel de mecanisme minoritățile obțin un impact social evident, dincolo de actele de discriminare și de rezistențele sociale în fața inovației. Ele își datorează impactul în bună măsură stilului lor de comportament (Moscovici, 1976) și de negociere (Mugny, 1982), adică creării și gestiunii conflictelor sociale (Perez, Mugny ș.a., 1993). Dacă stilurile de comportament și de negociere au ca efect generarea unui conflict social ce poate fi rezolvat prin discriminare manifestă, ele mențin în unele cazuri conflictul la un nivel înalt de intensitate, în așa fel încât subiectul sfârșește prin a-l interioriza (Moscovici, 1980 ; Perez, Falomir și Mugny, 1994).

Traducere de Ștefan Boncu

BIBLIOGRAFIE

- Butera, F., Mugny, G., *Influence minoritaire et identification. À propos de „quelques reflexions psycho-sociologiques sur une contrverse scientifique”* de B. Matalon, „Revue Internationale de Psychologie Sociale”, 1992, 5, pp. 115-132.
- Crespi, F., Mucchi-Faina, A., *Le strategie delle minoranze attive*, Napoli, Liguori, 1988.
- Doise, W., *Groups and individuals*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
- Ibanez, T., *Pouvoir, conversion et changement social*, in S. Moscovici, Mugny, G. (eds.), *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delaval, 1987.
- Maass, A., Clark, R.D.III, Haberkorn, G., *The effects of differential ascribed category membership on minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 1982, 12, pp. 89-104.
- Maass, A., Clark, R. D., *The hidden impact of minorities : Fourteen years of minority influence research*, „Psychological Bulletin”, 1984, 95, pp. 428-450.
- Martin, R., *Ingroup and outgroup minorities : Differential impact upon public and private responses*, „European Journal of Social Psychology”, 1988, 18, pp. 39-52.
- Moscovici, S., *Social change and social influence*, London, Academic Press, 1976.
- Moscovici, S., *Psychologie des minorités actives*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.
- Moscovici, S., *Toward a theory of conversion behavior*, in Berkowitz, L. (ed.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 13), New York, Academic Press, 1980.
- Moscovici, S., *Innovation and minority influence*, in Moscovici, S., Mugny, G., E. Van Avermaet (eds.), *Perspectives on minority influence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Moscovici, S., Lage, E., *Studies in social influence III : Majority versus minority influence in a group*, „European Journal of Social Psychology”, 1976, 6, pp. 149-164.
- Moscovici, S. Mugny, G. (eds.), *Psychologie de conversion*, Cousset, Delaval, 1987.
- Moscovici, S., Mugny, G., Perez, J.A., *Les effets pervers du déni (par la majorité) des opinions d’une minorité*, „Bulletin de Psychologie”, 1984-1985, 38, pp. 803-812.
- Moscovici, S., Personnaz, B., *Studies in social influence V: Minority influence and conversion behavior in a perceptual task*, „Journal of Experimental Social Psychology”, 1980, 16, pp. 270-282.
- Mugny, G., *The power of minorities*, London, Academic Press, 1982.
- Mugny, G., *Compliance, conversion and the Asch paradigm*, „European Journal of Social Psychology”, 1984, 14, pp. 353-368.

- Mugny, G., Perez, J.A., *L'influence sociale comme processus de changement*, Hermes, 1989, 5-6, pp. 227-236.
- Mugny, G., Perez, J.A., *The social psychology of minority influence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Nemeth, C., *Differential contributions of majority and minority influence*, „Psychological Review”, 1986, 93, pp. 23-32.
- Nemeth, C., Wachtler, J., *Creative problem solving as a result of majority vs. minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 1983, 13, pp. 45-55.
- Papastamou, S., *Strategies of minority and majority influences*, in Doise, W., Moscovici, S. (eds.), *Current issues in european social psychology*, (vol.1), Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Perez, J.A., Falomir, J.M., Mugny, G., *Internalization of conflict and attitude change*, „European Journal of Social Psychology”, 1995, 25, pp. 117-124.
- Perez, J.A., Mugny, G., *Paradoxical effects of categorization in minority influence: when being an out-group is an advantage*, „European Journal of Social Psychology”, 1987, 17, pp. 157-169.
- Perez, J.A., Mugny, G., *Discrimination et conversion dans l'influence minoritaire: Le modele de la dissociation*, in Beauvois, J.L., Joule, R.V., Monteil, J.M. (eds.), *Perspectives cognitives et conduites sociales* (vol.2), Cousset, Delval, 1989.
- Perez, J.A., Mugny, G., *Minority influence, manifest discrimination and latent influence*, in Abrams, D., Hogg, M.A. (eds.), *Social identity theory. Constructive and critical advances*, London, Harvester Wheatsheaf, 1990.
- Perez J.A., Mugny, G., *Influences sociales. La theorie de l'elaboration du conflit*, Neuchâtel, Delachaux et Niestle, 1993.
- Perez, J.A., Mugny, G., Moscovici, S., *Les effets paradoxaux du deni dans l'influence sociale*, „Cahiers de Psychologie Sociale”, 1986, 32, pp. 1-14.
- Personnaz, B., *Study on social influence using the spectrometer method: dynamics of the phenomenal conversion and convertness in perceptual responses*, „European Journal of Social Psychology”, 1981, 11, pp. 431-438.
- Personnaz, B., Guillon, M., *Conflict and conversion.*, in Moscovici, S., Mugny, G., Van Avermaet, E. (eds.), *Perspectives on minority influence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Personnaz, B., Personnaz, M., *Une paradigme pour l'étude de la conversion*, in Moscovici, S., Mugny, G. (eds.), *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delval, 1987.
- Roux, P., Sanchez-Mazas, M., Mugny, G., Perez, J.A., *Minority influence and the psycho-social mechanisms of discrimination*, in Larsen, K. (ed.), *Conflict and social psychology*, PRIO-Sage, 1993.
- Sanchez-Mazas, M., Perez, J.A., Navarro, E., Mugny, G., Jovanovic, J., *De la paralysie intragroupe au conflit normatif: études sur l'avortement, la contraception et la xenophobie*, in Perez, J.A., Mugny, G., *Influences sociales. La theorie de l'elaboration du conflit*, Neuchâtel, Delachaux et Niestle, 1993.
- Tajfel, H., Turner, J.C., *An integrative theory of intergroup conflict*, in Austin, W.G., Worchel, S. (eds.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks/ Cole, 1979.
- Tesser, A., Campbell, J., Mickler, S., *The role of social pressure, attention to the stimulus, and self-doubt in conformity*, „European Journal of Social Psychology”, 1983, 13, pp. 217-234.
- Turner, J.C., *Social influence*, Milton Keynes, Open University Press, 1991.
- Volpato, C., Maass, A., Mucchi-Faina, A., Vitti, E., *Minority influence and social categorisation*, „European Journal of Social Psychology”, 1990, 20, pp. 119-132.

Surse de influență socială in-group și out-group și niveluri ale schimbării

Bernard Personnaz¹, Marie Personnaz²

La ce nivel va avea o sursă de influență impact asupra unei ținte? Este una din întrebările la care cercetările întreprinse în Europa și Statele Unite asupra influenței minorităților au încercat să răspundă, pornind de la un anumit număr de lucrări experimentale (de ex. Maass și Clark, 1984; Moscovici, 1979, 1985, Moscovici și Mugny, 1987; Mugny și Pérez, 1986; Nemeth, 1986; Paicheler, 1985; Papastamou, 1988; Personnaz și Personnaz, 1987). În acest domeniu, o orientare a cercetării vizează mai precis să răspundă la întrebarea: o sursă provenind din propriul său grup are mai multă sau mai puțină influență, și la ce niveluri, față de o sursă provenind dintr-un alt grup?

Să examinăm mai întâi procesele centrale care intervin în influența socială și de la care pornind vom aborda această problemă specifică.

Diversele ansambluri de lucrări despre influența majorităților și minorităților, în special cele privind influența perceptivă (de ex. Personnaz și Personnaz, 1987, 1994), au permis degajarea a două tipuri de procese ce intervin la diferite niveluri de schimbare: procesul de comparare și cel de validare (Moscovici, 1980).

Procese de comparare și influența socială majoritară

Răspunsul unei majorități apare, în general, ca referindu-se la o normă consensuală și legitimă. De asemenea, o divergență a răspunsurilor față de această normă dominantă conduce, în primul rând, la o repunere în cauză a relațiilor sociale între sursă și țintă (Personnaz, 1979) și mai ales a imaginii despre sine din partea țintei. În acest caz, aceasta se află, dintr-o dată, percepută și identificată ca aparținând o poziție minoritară și deviantă. Indivizii se angajează atunci într-un proces de comparare socială care îi va centra aproape exclusiv pe raportul lor cu sursa, fără a lua obligatoriu în seamă

1. Cercetător la Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

2. Profesor la Universitatea Paris X.

obiectul pe care îl țintește influența (Guillon și Personnaz, 1983). Centrul de greutate al influenței va fi în acest caz bazat pe o focalizare asupra propriei sale poziții sociale, analizată în raport cu a celui alt în situația dată. Această dependență, deși favorizează acceptarea manifestă și aproape imediată (Asch, 1951), poate, paradoxal, să constituie un obstacol pentru efecte de influență mai complexe, din moment ce nu este însoțită de modificări cognitive ale informației referitoare la obiect (Personnaz, 1976). Rezultatele cercetărilor în acest domeniu converg spre a arăta că influența unei majorități sau a unui agent social care apără o normă dominantă exercită mai curînd o schimbare manifestă în prezența sa, așa cum o indică studiile despre conformism, realizate pornind de la cercetările lui Asch. În același timp, conformismul apare în general ca nefiind decît aparent, căci el nu antrenează schimbări la nivelul latent (Moscovici și Lage, 1976, Moscovici și Personnaz, 1980) sau întîrziat (Personnaz și Guillon, 1985). Conformismul și supunerea constituie adesea o strategie pentru a scăpa de presiunile sociale ale dominanților (Personnaz, 1979).

Procese de validare și influență minoritară

Invers, răspunsul apărut de o minoritate este considerat cel mai adesea ca nelegitim, eronat și contrar realității, fiind în opoziție cu norma dominantă general admisă. În acest caz, comparația socială nu pune probleme majore indivizilor, de vreme ce sursa minoritară este mai întîi percepută ca deviantă, în afara normei și nu există dorința de a-i semăna. Din contră, fiecare este mai curînd înclinat să se îndoiască de valoarea răspunsului său și să-l respingă. Totuși, dacă minoritatea se arată a fi consistentă, adică dacă ea persistă în judecata sa și apare hotărîtă și sigură, ea creează un conflict interpersonal și cognitiv greu de eliminat. Făcînd aceasta, indivizii-ținte ai influenței se angajează într-un proces de validare (Moscovici, 1980), confruntînd acest răspuns cu obiectul-stimul, miză a interacțiunii. Cînd conflictul interpersonal este intens, grija de a face o impresie bună, afișînd propriul răspuns, împiedică orice schimbare la nivelul răspunsului manifest în prezența celui alt; dacă acest conflict interpersonal s-a estompat, spre exemplu, în absența sursei minoritare, conflictul cognitiv subzistă. De asemenea, dinamica schimbării care intervine în influența minoritară corespunde trecerii de la un conflict extern de răspunsuri la un conflict intern. Acesta poate determina modificarea percepției, reprezentării și atitudinii față de obiectul-stimul, fără chiar ca subiecții să aibă conștiința acestui fapt. Această discordanță între schimbare la nivel latent și non-schimbare, într-o primă etapă, la nivel manifest corespunde fenomenului de conversiune (Moscovici, 1985). Centrul de greutate al influenței apare în acest caz bazat pe o centrare cognitivă pe stimul, care ar corespunde unei noi tratări a informațiilor referitoare la acest obiect, susceptibilă de a antrena, spre exemplu, modificări la nivel perceptiv (Personnaz și Personnaz, 1987). Rezultatele a numeroase studii subliniază o creștere a acestei centrări (Tesser, Campbell și Mickler, 1983; Personnaz și Guillon, 1985; Nemeth și Mayseless, 1986). Studiile care au utilizat măsuri ale schimbării la trei niveluri (Personnaz, 1981; 1986) au putut să arate că procesul de validare conduce la o dinamică a schimbărilor prin paliere succesive, începînd de la nivelul latent, după interacțiune, pentru a se încheia, după mai multe faze experimentale, la nivelul manifest. Rezultatele altor studii au arătat că influența minoritară care se referă la o anumită dimensiune (spre exemplu, avortul) poate avea repercusiuni asupra dimensiunilor asociate cognitiv (spre exemplu, contra-

cepția, Pérez și Mugny, 1987a). Rezultatele lui Nemeth și Wachtler (1983) subliniază că influența majoritară conduce la reproducerea răspunsului, pe când influența minoritară duce la noi răspunsuri asociate celui al minorității, dar diferite, și care se dovedesc a fi corecte și adaptate sarcinii.

Fenomenele de schimbare ce intervin în influența majoritară și minoritară nu apar, deci, ca avîndu-și originea în mecanisme de aceeași natură. Influența exercitată de o majoritate sau un agent care apără o normă dominantă conduce, în general, la un conflict de natură socială, pe când influența unei minorități conduce, cel mai adesea, la un conflict cognitiv. Primul provoacă mai curînd intervenția unui proces de comparare socială, pe cînd al doilea determină un proces de validare a stimulului printr-o reconstrucție cognitivă a acestuia (Pérez și Mugny, 1987b).

Plecînd de la această perspectivă, modularea conflictului socio-cognitiv creat de divergența de răspunsuri ar trebui să joace un rol central în declanșarea unuia sau altuia dintre aceste procese. Mai multe tipuri de factori se dovedesc susceptibili de a modula transformarea acestui conflict și, deci, de a determina cursul influenței urmărite în diferite situații. Anumiți factori apar legați de natura stimulului, alții de caracteristicile sursei, alții de cele ale subiecților (de exemplu, Sorrentino, King și Leo, 1980). Printre aceștia, caracteristicile sociale ale sursei și țintei, în termeni de categorii grupale identice sau diferite, ar trebui să fie susceptibile de a juca un rol important în procesele subiacente influenței sociale.

Influența surselor in-group și out-group și procesele de comparare și de validare

În studiile prezentate aici ne-am interesat de procesul de validare a stimulului, după cum o sursă inovatoare aparține aceluiași grup sau unui grup diferit de cel al subiecților.

Reluînd cercetările efectuate în domeniul relațiilor intergrupuri (de exemplu, Tajfel, 1978), ale căror rezultate subliniază favoritismul subiecților față de propriul lor grup și discriminarea out-group-ului, și modelul identificării care s-a desprins din acestea (Turner, 1981 ; Mugny, 1981 ; Mugny și Papastamou, 1982), ar trebui să presupunem a priori că indivizii ar fi mai înclinați să se arate mai favorabili față de o persoană care face parte din propriul lor grup de apartenență decît față de cineva care nu face parte din acesta. Am avea astfel tendința să ne identificăm mai mult cu o sursă de influență in-group, apropiindu-ne modul său de a se exprima și a se comporta, decît de o sursă out-group susceptibilă de a fi discriminată.

Mai multe cercetări (Maass și Clark, 1983 ; Maas, Clark și Hamberkorn, 1982 ; Mugny, Pérez, Kaiser și Papastamou, 1984) în domeniul atitudinilor indică faptul că o minoritate in-group tinde să producă mai multă influență manifestă decît o minoritate out-group. Alte studii, care introduc măsuri publice și private ale influenței exercitate de o sursă provenind din in-group sau din out-group, subliniază că o sursă out-group poate să aibă un impact la nivel privat (Martin, 1987 ; Mugny, Kaiser și Papastamou, 1983 ; Pérez și Mugny, 1985, 1986).

Rezultatele lui Doise, Gachoud și Mugny (1986) și ale lui Mugny, Gachoud și Doms (1987), spre exemplu, dovedesc alegeri estetice diferențiate în funcție de con-

textele intergrupuri. Aceste lucrări indică faptul că o sursă de influență aparținând aceluiași grup cu subiecții conduce la un efect de influență directă, în timp ce un membru din out-group exercită influență mai ales la nivel indirect.

Abordînd acest cîmp de cercetare, am pornit de la ideea că o sursă out-group, străină grupului, ar trebui să suscite reacții ambivalente, de respingere și interes deopotrivă, dat fiind că reprezintă un sistem de referință comprehensibil în anumite privințe, scăpînd, în același timp, în privința altor dimensiuni, raționamentului obișnuit al subiecților. În alți termeni, o sursă minoritară străină normelor obișnuite ale subiectului ar trebui să joace rolul de stimulator al conflictului cognitiv între ea și țintă.

În ce privință procesele de validare și de comparare ar trebui să fie întărite sau diminuate de o sursă de influență aparținînd in-group-ului sau out-group-ului? Cînd sîntem confrunțați cu o sursă care aparține propriului nostru grup și care dă un răspuns nou și diferit de cel al majorității membrilor săi, ea poate conduce la punerea în cauză a coeziunii sau chiar a fundamentelor grupului, fapt ce ar trebui să facă dificilă disocierea (Pérez și Mugny, 1987b) între conținutul răspunsului său și propria sa persoană. De unde o focalizare asupra relațiilor sociale în grup, care va trebui să amplifice procesul de comparare socială și să-l diminueze pe cel de validare. Cînd sîntem confrunțați cu o sursă aparținînd unui alt grup și care prezintă un răspuns nou și diferit, poziția sa specială nu poate conduce la comparație pur interpersonală și n-ar putea pune în cauză coeziunea grupului țintei de influență. Ea aparține unui out-group categorizat din punct de vedere social, a cărui exterioritate marchează separarea dintre sine și celălalt. Această distanță socială, în termeni de grupuri, ar face astfel posibilă trecerea de la conflictul social la conflictul cognitiv. Acesta din urmă ar trebui să permită confruntarea informațiilor izvorîte din răspunsul sursei out-group cu obiectul care este ținta influenței și, astfel, să amplifice procesul de validare și să diminueze procesul de comparare. În alți termeni, proximitatea socială a sursei și țintei ar avea tendința să facă indistincte sursa și obiectul și ar trebui să conducă la conformism, iar distanța socială să facă mai pregnant obiectul însuși disociat de sursă și să conducă la fenomenul de conversiune. În acest ultim caz, sursa ar fi susceptibilă de respingere prin categorizarea sa ca deviantă din cauza răspunsului său inovator și minoritar în sînul grupului și, în același timp, prin apartenența sa la un grup diferit. Această dublă categorizare ar face cu atît mai pregnant răspunsul. Într-adevăr, din punctul de vedere al comparației sociale, din chiar pricina acestei respingeri ca fiind deviantă, această sursă va deveni cu atît mai puțin periculoasă pentru grupul de subiecți. Din punctul de vedere al validării, respingerea va face mai vizibile informațiile conținute în răspunsul său.

În scopul explorării mai în adîncime a problemei de față, cele două studii experimentale prezentate aici își propun să testeze aceste ipoteze pornind de la sarcini perceptivă care permit măsurări ale influenței la mai multe niveluri. Procedurile lucrărilor în domeniu autorizează, de fapt, nu numai măsuri ale schimbării în același timp la nivel public și privat, dar și la nivelurile manifest și latent (Moscovici, Lage și Naffrechoux, 1969), bazate pe modificările înregistrate pornind de la culoarea imaginii consecutive prezentării unei culori-stimul (Moscovici și Personnaz, 1980).

Studiul efectelor de influență în domeniul perceptiv oferă, de asemenea, un al doilea avantaj. Martin (1987, 1988) subliniază că, în numeroase studii care tratează despre sursele in- și out-group, răspunsul propus de una din ele este direct legat de interesul propriului său grup, nu tot astfel stînd lucrurile pentru o sarcină perceptivă în care interesul sursei nu este legat de conținutul răspunsului său.

Aceste considerații teoretice și metodologice permit precizarea ipotezelor următoare : o sursă in-group va cauza influență la nivelul manifest și mai ales în prezența ei, în timp ce o sursă out-group va genera efecte la nivel latent și într-un mod întârziat. Aceste ipoteze generale sînt testate în două experimente, care pun în joc categorii grupale in- și out-group de natură diferită. În prima (Personnaz și Personnaz, 1989), efectele diferite de influență ale unei surse in-group și out-group sînt abordate prin categoriile sexuale identice sau diferite ale surselor și țintelor. În al doilea experiment (Personnaz, 1984), influența socială este studiată pornind de la surse prezentate ca provenind din grupuri naționale diferite sau identice cu cel al subiecților.

EXPERIMENTUL 1

În acest studiu, in-group-ul și out-group-ul sînt determinate de categoria sexuală a subiecților și complicei. Sarcina propusă constă în a judeca caracteristicile de culoare ale unui diapozitiv. Ipotezele se referă la efectele de schimbare manifestă, mai pronunțate în prezența sursei, cînd aceasta este din același grup cu subiecții, și în absența sa, cînd ea aparține unui grup diferit (ipoteza 1), ca și la efectele de schimbare latentă cînd sursa provine din out-group (ipoteza 2).

Metodă

Rezultatele unui studiu pilot prealabil, efectuat pe 16 subiecți de ambele sexe, au arătat că toți răspundeau „albastru” la prezentarea unui diapozitiv-stimul. În experimentul propriu-zis, o sursă de influență care răspunde „verde” la prezentarea aceluiași diapozitiv apare deci ca minoritară, iar răspunsul său ca inovator. Fiecare sesiune se desfășura cu un complice și un subiect, amîndoi din aceeași categorie sexuală sau din categorii sexuale opuse. Doi complici de sex diferit au participat la experiment împreună cu 40 de subiecți (20 de femei și 20 de bărbați). Fiecare din ei a evoluat cu subiecți de același sex și de sex opus. Apartenența categorială in- și out-group a subiecților și complicilor era pusă clar în evidență odată cu prezentarea experimentului ca avînd scopul de a înregistra percepția culorilor în funcție de grupul sexual al indivizilor. Fiecare sesiune experimentală comporta patru faze succesive a cîte 5 probe fiecare. La fiecare prezentare a stimulului, răspunsurile la culoarea diapozitivului erau măsurate pe o scară gradată de la 100% verde pînă la 100% albastru, iar culoarea imaginii consecutive prezentării diapozitivului era înregistrată pe o scară în nouă puncte, mergînd de la albastru la violet. Fazele de pre- și post-influență se efectuau numai în scris. Înainte de ultima fază, complicele, pretextînd o întîlnire plauzibilă, părăsea sala de experiment. În timpul fazei 2, subiecții indicau la fiecare probă judecata lor orală în privința culorii diapozitivului, apoi procedau în scris, ca în celelalte faze. Datele corespunzînd măsurilor nivelurilor de influență au fost tratate conform planului 2F1 (sursă in- vs. out-group) X 4F2 (Faze pre-influență vs. influență vs. post-influență în prezența vs. în absența sursei) cu măsurări repetate pe acest factor.

Rezultate

Rezultatele privesc judecățile care au drept obiect, pe de o parte, culoarea stimulului însuși (influență manifestă) și, pe de altă parte, culoarea imaginii consecutive percepute (influență latentă) în timpul interacțiunii și după aceasta în prezența sursei (influență publică) și în absența acesteia (influență privată).

Influență manifestă :

Pentru influența manifestă, rezultatele (tabelul I) sugerează două dinamici de schimbare diferite. Când sursa provine din același grup că subiecții, aceștia își modifică, în faza 3, judecata asupra culorii stimulului, dată în timpul fazei 1, în direcția culorii indicate de sursă ($F(1, 114)=7.36$, $p < .01$).

Dar acest efect de influență scade în absența sursei (diferență între faza 4 și faza 1 : $F(1, 114)=3.05$, $p < .10$).

Tabelul I.

*Media judecăților asupra culorii diapozitivului în procentaj de verde (răspunsuri manifeste)*¹

Condiții experimentale	Faze			
	Faza 1	Faza 2	Faza 3	Faza 4
pre-influență	influență + prezență	post-influență a sursei	absență	
Sursă in-group	M : 17.9	18.5	23.8	21.7
Sursă out-group	M : 21.6	25.6	29.3	28.0

Când subiecții sînt confrunțați cu o sursă out-group, influența manifestă continuă în absența sursei (diferență între fazele 1 și 4 : $F(1, 114)=8.66$, $p < .01$), deși ea apare deja în prezența sa (diferență între fazele 1 și 3 : $F(1, 114)=12.53$, $p < .01$). Aceste deplasări diferite în direcția culorii corespunzînd răspunsului indicat de sursa de influență validează, în parte, prima noastră ipoteză. O sursă in-group conduce la o influență manifestă în prezența sa, care se atenuează după plecarea sa, cînd presiunile sociale legate de această sursă sînt estompate. O sursă in-group duce la o influență manifestă, care continuă în absența sa în manieră întîrziată, adică atunci cînd presiunile legate de aceasta sînt estompate.

Influență latentă :

Să examinăm acum care este impactul unei surse in-group sau out-group asupra judecăților avînd ca obiect culoarea imaginii consecutive. Rezultatele (tabelul II) indică faptul că o sursă inovatoare in-group nu produce efecte de influență la acest nivel.

Dimpotrivă, o sursă out-group determină subiecții să-și modifice judecățile în direcția culorii complementare culorii verde ($F(3, 114)=3.33$, $p < .05$). Acest efect se manifestă în ultimele două faze în prezența și apoi în absența sursei (respectiv $F(1, 114)$)

Tabelul II.

*Media judecăților asupra culorii imaginii consecutive (răspunsuri latente)*²

Condiții experimentale	Faze			
	Faza 1	Faza 2	Faza 3	Faza 4
pre-influență a sursei	influență prezență	post-influență a sursei	absență	
Sursă in-group	M : 5.78	6.08	6.14	6.26
Sursă out-group	M : 5.03	5.54	5.66	5.86

1. Un scor mai ridicat indică o mai mare influență manifestă corespunzînd unei judecăți mai apropiate de răspunsul sursei.
2. Un scor mai ridicat indică o mai mare influență latentă corespunzînd unei judecăți a culorii efectului consecutiv în direcția complementarului răspunsului sursei.

= 9.15, $p < .01$ și $F(1,114) = 8.59$, $p < .01$). Din aceste rezultate reiese că doar o sursă out-group conduce la schimbări ale judecăților asupra imaginii consecutive în direcția culorii complementare date de către sursă în timpul interacțiunii, validând astfel a doua ipoteză a noastră.

Acest prim studiu a permis să abordăm problema influenței unei surse in-group sau out-group în faze publice și private, cum este cazul în general în acest domeniu, dar și la nivelul răspunsurilor manifeste și latente. Rezultatele arată că subiecții confrunțați cu o sursă in-group sînt influențați la nivel manifest în prezența sursei, ceea ce sugerează desfășurarea unui proces de comparare socială care încetează, o dată sursa plecată. În condiția out-group, dinamica schimbării apare diferită. Efectele de influență apar în același timp la nivel latent și manifest în prezența și în absența sursei. Această dinamică sugerează desfășurarea unui proces de validare conducînd la fenomenul de conversiune.

Influența surselor in-group sau out-group se exercită astfel la niveluri de schimbare diferite. Trebuie remarcat că rezultatele acestui experiment sînt în acord cu cele ale cercetărilor lui Cole (1989), ce a utilizat aceeași paradigmă la nivelul metodologiei de măsurare a influenței perceptive și aceiași factori independenți care fac să intervină surse de categorii sexuale identice sau opuse celor ale subiecților.

Punerea în joc a categorizării sexuale în vederea studierii relațiilor între grupuri constituie totuși o situație specifică, punînd problema generalizării rezultatelor la alte contexte intergrupuri. Într-un al doilea studiu am încercat să abordăm această problemă plecînd de la un alt tip de categorizare, bazat pe naționalitatea sursei de influență în raport cu aceea a subiecților.

EXPERIMENTUL 2

Unul din primele studii care au abordat relațiile între influența socială și categorizarea in- și out-group în termeni de apartenență națională a fost realizat de Nemeth și Wachtler (1973). În experimentul lor, membrii unui grup compus din patru subiecți și un complice trebuiau să judece cupluri de tablouri prezentate fie ca italiene, fie ca germane. Complicele era prezentat fie ca avînd origine italiană, fie ca avînd origine germană, fie nu i se menționa originea. El declara că alegerea sa corespunde tablourilor fie italiene, fie germane. Răspunsurile fiecărui subiect erau enunțate cu voce tare (răspunsuri publice), apoi în cadru privat, după ce priviseră din nou tablourile. Rezultatele indică faptul că o sursă progermană sau proitaliană are tendința să producă schimbări preponderent progermanice (comparate cu grupul-martor). În plus, subiecții devin mai puțin proitalieni, confrunțați cu o sursă italiană, și nu se înregistrează nici o diferență între alegerea publică și privată.

Aceste rezultate ne permit să subliniem punctele următoare :

- o sursă de influență out-group poate conduce la efecte de influență la mai multe niveluri de schimbare.
- modificările în comportamentul imaginii-stimul vor fi în funcție de natura identității acestei surse de influență.

În al doilea studiu expus aici, sursele de influență erau prezentate ca fiind fie de origine vietnameză, fie braziliană sau franceză. Subiecții cu care au fost confruntate erau studenți dintr-o populație franceză. Ipotezele au ca obiect efecte de influență manifestă mai pronunțată în cazul unei surse in-group – franceză în acest caz – decît în cazul unei surse out-group – fie vietnameză, fie braziliană – și efecte de influență latentă mai importante cînd sursele aparțin unui grup național diferit de cel al subiecților.

Metodă

Procedura folosită este asemănătoare celei din studiul precedent. Plecînd de la constatarea că răspunsul „albastru” la prezentarea diapozitivului-stimul utilizat era puternic consensual, răspunsul „verde” prezentat de surse apare aici ca avînd un aspect inedit și inovator.

Fiecare sesiune se derula cu un complice și un subiect din aceeași categorie sau dintr-o categorie diferită ca naționalitate. Această apartenență la in- și out-group era pusă în evidență la începutul experimentului, cînd printre alte informații despre sine, complicile își indica oral naționalitatea. Trei complici diferiți au participat la studiu. Aspectul lor fizic era în concordanță cu naționalitatea declarată. Subiecții și complicii erau cu toții de sex feminin. Experimentul se derula în patru faze succesive. Fazele de pre- și post-interacțiune comportau 30 de probe orale, în care era cerută numai denumirea culorii. Complicile răspundea sistematic „verde” la prezentarea diapozitivului în timpul acestor probe orale. Influența manifestă era măsurată pornind de la denumirea culorii și influența latentă era înregistrată, ca în studiul precedent, pornind de la judecățile bazate pe o scară, relative la culoarea imaginii consecutive prezentării diapozitivului. Planul experimental utilizat are următoarea configurație : 3F1 (sursă vietnameză vs. braziliană vs. franceză) X3F2. (Faze pre-influență vs. post-influență în prezența vs în absența sursei)

Rezultate

Influență manifestă :

Supuși influenței surselor care răspundeau „verde”, subiecții furnizează în timpul fazei de influență și ale celor de post-influență în mod preponderent răspunsul „albastru”, pe care deja l-au dat, de altfel, în prima fază, și un număr foarte limitat de răspunsuri „verde” sau de alte răspunsuri (ca albastru-turcoaz, turcoaz, bleu-vert, verde). În cazul în care sursa este vietnameză, patru subiecți sînt influențați. Trei dintre aceștia sînt influențați în timpul interacțiunii, unul în timpul fazei următoare. Unul din primii trei subiecți furnizează de două ori răspunsul „turcoaz”, cînd sursa este absentă. Cînd sursa este braziliană, un singur subiect este influențat. El indică răspunsul „verde” în ultima din cele 30 de probe ale fazei orale și indică o dată acest răspuns mai tîrziu. Cînd sursa este franceză, patru subiecți oferă răspunsuri de tipul „alte”, apropiindu-se de cel al sursei din timpul interacțiunii, și unul singur continuă să fie influențat în timpul fazelor următoare. Prima noastră ipoteză nu se confirmă ; tipul de măsuri utilizat, bazat pe denumirea culorii, nu permite înregistrarea diferențelor între condițiile experimentale.

Influență latentă :

Să examinăm acum schimbările în privința culorii imaginii consecutive stimulului, schimbări înregistrate pornind de la diferența de răspunsuri între faza 1 de pre-influență și fazele 3 și 4 de post-influență în prezența și în absența complicelui (tabelul III), în funcție de apartenența sa națională.

Analiza de varianță efectuată pe datele corespunzînd acestor scoruri de schimbare indică un efect major al factorului sursă de influență ($F(2,33)=3.94$, $p < .05$). Analizele parțiale arată că acest efect între sursele de influență se manifestă în absența acestora în timpul celei de-a patra faze ($F(2,33)=4.72$, $p < .05$), nefiind semnificativ în prezența lor în timpul celei de-a treia faze ($F(2,33)=2.65$, $p < .10$).

Tabelul III.

Media scorurilor schimbării care are drept obiect culoarea imaginii consecutive la prezentarea diapozitivului între fazele 1-3 și 1-4 conform condițiilor experimentale¹

Condiții experimentale	Schimbări între faze	
	Faza 1-3 prezență a sursei	Faza 1-4 absență a sursei
Sursă vietnameză	M : .08	-12
Sursă braziliană	M : .35	.57
Sursă franceză	M : -42	-.33

Examinarea rezultatelor subliniază faptul că sursa out-group braziliană conduce la deplasări în direcția complementării culorii sugerate, ceea ce corespunde fenomenului de conversiune. Dimpotrivă, o sursă franceză aduce schimbări inverse de contra-influență indirectă corespunzând fenomenului polarizării latente. Se înregistrează o diferență între aceste două tipuri de sursă, $F(1,33)=7.82$, $p < .01$. Nici o diferență semnificativă nu este înregistrată între sursa vietnameză și sursa franceză. A doua ipoteză a noastră, având drept obiect schimbările latente mai importante când sursele aparțin unui out-group nu se confirmă decât pentru sursa braziliană. Totuși, dacă se testează diferența între cele două surse out-group și sursa in-group, se obține un efect semnificativ ($F(1,33)=5.33$, $p < .05$), validând astfel global ipoteza noastră. Aceste rezultate indică faptul că o sursă out-group exercită o mai mare influență latentă decât o sursă in-group.

Categorizări ale sursei și țintei :

La sfârșitul experimentului, subiecții răspundeau la un chestionar inspirat de testul „Cine sînt eu ?” (Kühn și McPartland, 1954) în care ei trebuiau să dea zece caracteristici care definesc sursa de influență și pe ei înșiși. Rezultatele arată că, față de o sursă braziliană, subiecții se definesc pe ei înșiși mai mult în termeni de apartenențe grupale, nu tot așa stînd lucrurile față de sursele vietnameză și franceză. Dimpotrivă, ei evaluează mai pozitiv aceste două surse decât pe ei înșiși, situația fiind diferită pentru sursa braziliană.

Astfel, o schimbare mai importantă la nivel latent ar fi legată de o sursă prin raportare la care, pe de o parte, subiecții se definesc „grupă”, adică față de care se stabilesc frontiere și limite categoriale, și, pe de altă parte, care nu e judecată mai pozitiv decât se apreciază subiectul pe sine. Dimpotrivă, când subiecții sînt mai puțin influențați la nivelul latent, definirea propriei identități se dovedește a fi echivalentă celei pe care o dau surselor, continuînd să le judece pe acestea mai pozitiv decât pe ei înșiși.

Discuție și concluzii

Aceste două cercetări efectuate în domeniul influenței perceptive subliniază că impactul surselor de influență categorizate ca in- și out-group care apără un punct de vedere inovator nu intervine la aceleași niveluri ale schimbării. Ele relevă deopotrivă anumite evaluări categoriale privind ținta și sursa, care apar legate de influența exercitată.

1. Un scor mai ridicat indică o mai mare influență latentă corespunzînd deplasării în judecata culorii ce apare în efectul consecutiv în direcția culorii complementare răspunsului sursei.

Modelul nostru teoretic avansează ideea că influența socială în contexte intergrupuri corespunde modulațiilor specifice ale conflictului socio-cognitiv, în funcție de natura similară sau diferită a grupului de apartenență al sursei. Procesul social de comparare cu celălalt ar ocupa un loc mai important în cazul unei surse in-group, iar procesele cognitive ce intervin în tratamentul obiectului-stimul ar fi predominante în cazul unei surse out-group. În această perspectivă, am avansat ipoteza generală că influența ar trebui mai curînd să corespundă conformismului imediat care intervine la nivel manifest, în primul caz, și schimbărilor mai profunde și mai complexe care intervin la nivel latent sau întîrziat, în al doilea caz.

Primul experiment utilizează categorizarea sexuală pentru a defini apartenența grupală a surselor și țintelor de influență. În acest context, el descoperă, cînd sursa este din același grup, efecte de influență manifeste mai curînd imediat, iar cînd sursa aparține unui alt grup, efecte manifeste continuîndu-se în timp (influență întîrziată), ca și efecte de influență latentă, conducînd la fenomenul de conversiune. Aceste rezultate se dovedesc a fi concordante cu cele obținute, în paralel, de Cole (1989).

În al doilea experiment, contextul intergrupuri este operaționalizat prin categorizările naționale vietnameze, braziliene sau franceze ale surselor de influență. Rezultatele indică, precum în experimentul precedent, efecte diferite la nivel latent, în funcție de tipul de sursă de influență. Global, sursele provenind dintr-un out-group conduc la mai multă influență latentă decît sursa in-group. S-ar părea, totuși, în acord cu rezultatele lui Nemeth și Wachtler (1973), că nu toate sursele „străine” au același impact. Într-adevăr, în experimentul nostru doar sursa braziliană conduce la mai multă influență latentă decît o sursă franceză, în timp ce sursa vietnameză pare să ocupe o poziție intermediară. Una din interpretările posibile este că o sursă vietnameză pare să corespundă mai puțin unui out-group, în ochii studenților francezi, decît o sursă braziliană. Aceste rezultate sugerează că distanța socială în comparație cu sursa out-group joacă într-adevăr un rol important în tratamentul cognitiv al stimulului, care conduce la fenomenul de conversiune. Rezultă din aceasta că modelul teoretic propus avînd ca obiect modulațiile diferite ale conflictului socio-cognitiv creat prin divergența răspunsurilor, în funcție de confruntarea cu o sursă familiară, aparținînd propriului grup, sau străină, aparținînd unui grup diferit, poate să fie formulat într-un alt mod. Cînd distanța între sine și celălalt este mică din punctul de vedere al apartenenței categoriale, procesele de influență se bazează pe comparare, iar cînd distanța între sine și celălalt este însemnată, influența are drept proces subiacent validarea stimulului.

Este de remarcat că aceste rezultate sînt în acord cu cele ale cercetărilor asupra marcajului social al unei surse de influență japoneze asupra unei populații franceze (Personnaz și Orii, 1989, Orii și Personnaz, 1990), unde s-a putut demonstra că, atunci cînd sursa era categorizată drept minoritară în propriul său grup național, ea producea un efect întîrziat de influență latentă, în timp ce influența manifestă apărea cînd sursa era mai puțin îndepărtată de subiecți.

Analizele chestionarului post-experimental al celui de-al doilea experiment aduc elemente de confirmare a importanței dimensiunii discriminatorii între țintă și sursă, ce intervine în procesul de validare. Într-adevăr, ținta își accentuează propriile sale caracteristici de apartenență grupală în comparație cu cele ale sursei, cînd este confruntată cu o sursă dintr-un grup „îndepărtat”; or, tocmai în aceste condiții este înregistrat fenomenul de conversiune. Paradoxal, sursele care nu exercită influență sînt judecate de subiecți mai pozitiv decît se judecă ei înșiși. Acest rezultat ar putea să trimită la un mecanism de focalizare asupra relației între sine și sursa de influență,

direct legat de absența influenței latente. Rezultatele chestionarului post-experimental subliniază astfel legăturile între procesul de discriminare între sine și celălalt în contextele intergrupuri și dinamicele de schimbare.

Deși cele două tipuri de categorizări expuse în fiecare experiment nu sînt de aceeași natură, una referindu-se la apartenența sexuală iar cealaltă la apartenența națională, se pare că dimensiunea in- și out-group care le caracterizează conduce la rezultate convergente. Acestea subliniază astfel că influența in-group-ului și out-group-ului pune în joc două dinamici diferite de schimbare. Una pare legată mai mult de procesul de comparare socială și duce la conformism, cealaltă de procesul de validare și conduce la fenomenul de conversiune.

Traducere de Luana Herțanu

BIBLIOGRAFIE :

- Asch, S.E., *Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgment*, Pittsburgh, PA, Carnegie Press, in H. Guetzkow (Ed.) *Groups, leadership and men*, 1951.
- Cole, D.H., *Minority influence and intergroup relations in a perceptual task*, Canterbury, University of Kent: Institute of Social and Applied Psychology, Unpublished manuscript, 1989, p. 39.
- Doise, W., Gachoud, J.P., Mugny, G., *Influence directe et indirecte entre groupes dans des choix esthétiques*, „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 6, 1986, pp. 283-301.
- Guillon, M., Personnaz, B., *Analyse de la dynamique des représentations au cours d'une interaction d'influence avec une minorité et une majorité*. „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 3, 1983, pp. 645-67.
- Kuhn, M.H., McPartland, T.S., *An empirical investigation in self-attitudes*, „American Sociological Review”, 19, 1954, pp. 68-76.
- Maass, A., Clark, R.D., Haberkorn, G., *The effects of differential ascribed category membership and norms on minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 12, 1982, pp. 89-104.
- Maass, A., Clark, R.D., *Social categorization in minority influence: the case of homosexuality*, University of Kiel, Unpublished manuscript, 1983.
- Maass, A., Clark, R.D., *The hidden impact of minorities: Fourteen years of minority influence*, „Psychological Bulletin”, 95, 1984, pp. 428-450.
- Martin, R., *Influence minoritaire et relations entre groupes*, Cousset: Delval, *Psychologie de la conversion*, in S. Moscovici, G. Mugny (Eds.), 1987.
- Martin, R., *Ingroup and outgroup minorities: Differential impact upon public and private responses*, „European Journal of Social Psychology”, 18, 1998, pp. 39-52.
- Moscovici, S., *Psychologie des minorités actives*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.
- Moscovici, S., *Toward a theory of conversion behavior*, New York, Academic Press, *Advances in experimental social psychology* (vol 13). In: L. Berkowitz (Ed.), 1980.
- Moscovici, S., *Social influence and conformity*, New York, Random House, *The Handbook of Social Psychology*, (vol. 2). In: G. Lindzey, E. Aronson (Eds.), 1985.
- Moscovici, S., Lage, E., Naffrechoux, M., *Influence of a consistent minority on the responses of a majority in a color perception task*, „Sociometry”, 32, 1969, pp. 365-380.
- Moscovici, S., Mugny, G., *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delval, 1987.
- Moscovici, S., Personnaz, B., *Studies in social influence V: minority influence and conversion behavior in a perceptual task*, „Journal of Experimental Social Psychology”, 16, 1980, pp. 270-282.
- Mugny, G., *Identification sociale et influence sociale*, „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 1, 1981, pp. 124-126.
- Mugny, G., Gachoud, J.P., Doms, M., Pérez, J.A., *Influences majoritaire directe et minoritaire indirecte: une confirmation avec un paradigme de choix esthétique*, „Revue Suisse de Psychologie”, 47, 1988, pp. 13-23.

- Mugny, G., Kaiser, C., Papastamou, S., *Influence minoritaire, identification et relations entre groupes : étude expérimentale autour d'une votation*, „Cahiers de Psychologie Sociale”, 19, 1983, pp. 1-30.
- Mugny, G., Kaiser, C., Papastamou, S., Pérez, J.A., *Intergroup relations, identification and social influence*, „British Journal of Social Psychology”, 23, 1984, pp. 317-322.
- Mugny, G., Papastamou, S., *Rigidité et influences minoritaires : le discours comme régulateur d'appartenance*, „Bulletin de Psychologie”, 36, 1982, pp. 723-734.
- Mugny, G., Pérez, J.A., *Le déni et la raison. Psychologie de l'impact social des minorités*, Cousset, Delval, 1986.
- Mugny, G., Pérez, J.A., *Minorités, identification et influence*, Cousset, Delval, *Psychologie de la conversion*. In: Moscovici, G. Mugny (Eds), 1987.
- Nemeth, C., *Differential contributions of majority and minority influence*, „Psychological Review”, 93, 1986, pp. 23-92.
- Nemeth, C., Mayseless, O., *Enhancing recall : The contribution of conflict, minorities and consistency*. Manuscript submitted for publication.
- Nemeth, C., Wachtler, J., *Consistency and modification of judgment*, „Journal of Experimental Social Psychology”, 9, 1973, pp. 65-79.
- Nemeth, C., Wachtler, J., *Creative problem solving as a result of majority vs. minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 13, 1983, pp. 45-55.
- Orii, M., Personnaz, B. *Inter-cultural innovation experiment (1) : The effect of a Japanese minority source upon the process of perceptual conversion among French subjects and the influence of social categorization. Research in Social Psychology*. Vol. 5. 2, 1990.
- Paicheler, G., *Psychologie des influences sociales*, Paris, Delachaux, Niestlé, 1985.
- Papastamou, S., *La psychologisation. L'us et l'abus de l'explication psychologique dans l'appréhension des phénomènes de la persuasion*, Paris E.H.E.S.S., Thèse de Doctorat d'Etat, 1988.
- Pérez, J.A., Mugny, G., *Categorization e influencia minoritaria*, „Anuario de Psicología”. 12., 1985, pp. 65-89.
- Pérez, J.A., Mugny, G., *Efectos paradójicos de la categorization en la influencia minoritaria*. „Buletin de Psicologia”, 12, 1986, pp. 65-89.
- Pérez, J.A., Mugny, G., *Paradoxical effects of categorization in minority influence : when beeing an out group is an advantage*, „European Journal of Social Psychology”, 17, 1987a, pp. 157-170.
- Pérez, J.A., Mugny, G., *Comparaison et construction sociale de la réalité*. Cousset : Delval, *Psychologie de la conversion*. In: S. Moscovici, G. Mugny (Eds.), 1987b.
- Personnaz, B., *Conformité, consensus et référents clandestins : la dépendance en tant que processus annulateur de l'influence*, „Bulletin de Psychologie”, 29, 1976, pp. 230-242.
- Personnaz, B., *Niveau de résistance à l'influence de réponses nomiques et anomiques, étude des phénomènes de de référents clandestins et de conversion*, „Recherches de Psychologie Sociale”, 1, 1979, pp. 5-27.
- Personnaz, B. *Study on social influence using the spectrometer method : dynamics of the phenomena of conversion and covertness in perceptual responses*, „European Journal of Social Psychology”, 11, 1981, pp. 431-438.
- Personnaz, B. *Influence de sources de nationalités différentes et processus de conversion*, CNRS E.R. 301 Université Paris, VII. Ronéo, 1983.
- Personnaz, B. *Changements normatifs manifestes et latents dans les phénomènes d'influence minoritaire et de dissimulation*, „Bulletin de Psychologie”, 38, 1986, pp. 177-189.
- Personnaz, B., Guillon, M., *Conflict and conversion*. Cambridge : Cambridge University Press, *Perspectives on minority influence*. In: S. Moscovici, G. Mugny, E. Van Avermaet (Eds.), 1985.
- Personnaz, B., Orii, M. *Conversion effect of a french majority by a japanese minority*. Perugia, Università degli studi, „Colloque International sur l'influence sociale des minorités”, 1989.
- Personnaz, B., Personnaz, M., *Un paradigme pour l'étude expérimentale de la conversion*, Cousset, Delval, *Psychologie de la conversion*. In: S. Moscovici, G. Mugny (Eds.), 1987.

- Personnaz, M., Personnaz, B., *Contextes intergroupes et niveaux d'influence*, Perugia, Università degli studi, Istituto di studi Sociali „Colloque international sur l'influence des minorités, 1989.
- Personnaz, M., Personnaz B., *Perceptions and conversion*. Chicago: Nelson Hall, *Minority influence*. In: S. Moscovici, A. Mucchi-Faina, A. Maass (Eds.), 1994.
- Sorrentino, R.M., King, G., Leo, G., *The influence of the minority on perception: a note on possible alternative explanation*, „Journal of Experimental Social Psychology, 16, 1980, pp. 293-301.
- Tajfel, H., *Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations*, London, Academic Press, 1978.
- Tesser, A., Campbell, J., Mickler, S., *The role of social pressure, attention to the stimulus, and self-doubt in conformity*, „European Journal of Social Psychology”, 13, 1983, pp. 217-234.
- Turner, J.C., *Towards a cognitive redefinition of the social group*, „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 1, 1981, pp. 93-118.

Imagologia și ipostazele alterității: străini, minoritari, excluși

Luminița-Mihaela Iacob¹

1. Imagologia – repere orientative

Demers cu statut interdisciplinar – literatură comparată, psihologie, istorie, sociologie etc. – imagologia se ocupă cu studiul manierei în care *ne privim între noi*.

În sensul restrâns, tradițional al termenului, este vorba de felul în care se reprezintă popoarele unele pe altele (heteroimagini) sau despre imaginea pe care și-au construit-o despre sine (autoimagini). Ca debut dar și ca pondere, interesul pentru heteroimagine face din aceasta obiectul clasic al imagologiei.

Ambele categorii de imagini pot exista și sub forma stereotipurilor, ceea ce îi conduce pe unii dintre teoreticienii imagologiei să o definească ca fiind disciplina specializată în „studiul stereotipurilor naționale”², auto sau hetero.

În sens larg, orice reprezentare mentală a realității poate fi obiectul studiului imagologic³. Față de imagerie, care studiază reprezentările obiectivate figural, imagologia se oprește la cele categoriale, rezultate ale unei complexe procesualități constructive, cognitiv-afective, deopotrivă.

Mentalul colectiv al istoricilor, reprezentările sociale ale psihologilor, spiritul epocii al comparatiștilor filologi deschid tot atâtea universuri de incidență cu preocupările imagologiei. Interferențele și experimentele reciproce sînt perfect posibile. Ca atare, mai ales din rațiuni de sistematizare, în prezentare se poate distinge, pe rînd, imagologia psihologică de cea istorică sau literară.

Combinarea criteriului cronologic cu cel axiologic permite o inițiere în universul imagologic prin intermediul a două dintre momentele ei de mare semnificație: contribuția Centrului de Cercetări și Studii de Psihologie a Popoarelor din Le Havre și prezența imagologiei la cel de al XVI-lea Congres de Științe Istorice (Stuttgart, 1985).

1. Conferențiar la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

2. Klineberg, O., *Ressources offertes par la psychologie expérimentale pour l'étude du caractère nationale*, „Revue de Psychologie des Peuples”, nr. 3, 1969, p. 225.

3. Cei interesați pot urmări argumentarea și ilustrarea acestei tendințe în lucrarea: Iacob, Luminița-Mihaela, *Imagologia în etnopsihologie și rolul ei în cercetarea psihologiei poporului român*, Iași, Universitatea „Al.I. Cuza”, teză de doctorat, 1986, pp. 18-43.

1.1. Imagologia psihologică

Înființat în 1938, la inițiativa lui Abel Miroglio, centrul havrez a fost pe rînd patronat de Universitatea din Caen și de cea din Rouen, acordînd în cercetările întreprinse „o deschidere prioritară studiului psihologiei popoarelor, teren al succeselor sale decisive”¹.

Informații referitoare la contribuțiile imagologice găzduite, stimulate sau popularizate de acest institut oferă publicația acestuia, „Revue de Psychologie des Peuples” („R.P.P.”), o apariție trimestrială, editată cu regularitate începînd din 1946. Revista a avut în comitetul său de redacție nume prestigioase: R. Bastide, J. Cazaneuve, G. le Brass, O. Klineberg, G. Michaud, A. Miroglio. Din 1970 ea apare sub titlul de „Ethnopsychologie”, lărgindu-și sfera investigațiilor.

Cercetarea celor 68 de numere ale revistei existente în România (1959-1975) a permis identificarea unor aspecte referitoare la istoricul cercetărilor imagologice, statutul lor, caracteristicile și dominantele acestui gen de investigații.

1.1.1. Statutul imagologiei

O relativă unanimitate apare în a aprecia imagologia ca demers sau „știință tînă, abia schițată înainte de 1945”², dar afirmată „cu forță după al doilea război mondial”³. Semnificativă pe această linie este și constatarea făcută de una din promotoarele imagologiei franceze, Sylvaine Marandou, conform căreia, la începutul deceniului șapte, imagologia se află „la momentul uverturii”⁴.

Această caracteristică de unanimitate dispare, însă, cînd este abordată problema definirii și încadrării imagologiei în sistemul științelor existente deja. În privința obiectului său și implicit al definirii, varietatea pozițiilor este cuprinsă între extrema de *maximă extensiune* – imagologia circumscrie studiul reprezentării oricărei realități (logica argumentării este previzibilă: „Cum există imagini despre toate, termenul de imagologie poate să ia – și ia, de fapt – un sens de extremă generalitate și extindere”⁵) – și cea de *minimă extensiune*, deja menționată – imagologia se dedică studiului stereotipurilor naționale.

Obiectul imagologiei și definirea ei sînt influențate și de plasarea acestui demers științific într-un domeniu sau altul. O atare influență restrictivă apare în definiția lui G. Michaud, care vede imagologia ca fiind „acea ramură a *literaturii comparate* care studiază prin intermediul *documentelor scrise* reprezentările pe care popoarele și le fac unele despre altele”⁶. Este evident în acest caz faptul că natura formei de obiectivare a imaginii este „sita” care cerne obiectul imagologiei. În cadrul studiilor din revista analizată disputa pare mai aprinsă între adepții plasării ei în orizontul literaturii comparate – domeniul de origine – și cei ai considerării ei ca „sectorul modest, dar inatacabil, al psihologiei popoarelor”⁷.

Pe lîngă aceste poziții, ce repartizează imagologia de la o disciplină la alta, s-a conturat și o altă poziție, cea a judecării ei ca disciplină independentă, interdisci-

1. Marandou, Sylvaine, *Caractère et images des peuples*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1971, p. 255.

2. Steins, M., *Images de l'Allemagne en France*, „Ethnopsychologie”, nr. 4/1971, p. 373.

3. Hollander, D., *L'image de l'Amerique aux Pays-Bas*, „Revue de Psychologie des Peuples”, nr. 2/1960, p. 176.

4. Marandou, Sylvaine, *Caractère et images des peuples*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1971, p. 255.

5. Hermet, G., *Les Espagnols en France*, Paris, Seuil, 1968, p. 29.

6. Michaud, G., *apud* Thomas, L.V., *Images et réalités de l'Afrique Noire*, „Revue de Psychologie des Peuples”, nr. 2/1969, p. 168.

7. Marandou, Sylvaine, *Caractère et images des peuples*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1971, p. 245.

plinară. Sînt amintite – fără a fi însă prezente în extenso în revistă – contribuții imagologice apărute pe terenul istoriei, economiei politice, sociologiei, antropologiei culturale, psihiatriei, politologiei.

Deschisă este și discuția referitoare la statutul imagologiei în etnopsihologie. La baza acestei dispute stă problema locului și rolului imaginii în cunoașterea caracteristicilor psihologiei etnice.

În această privință se conturează două atitudini : una sceptică și alta optimistă.

Prima, bazată fie pe evidențierea a ceea ce se constituie în „slăbiciuni” ale imaginilor – subiectivism, încărcătură afectivă, caracter slab structurat, fluctuație contextuală –, fie pe neajunsurile metodologice ale identificării și „recoltării” acestora, apreciază că „etnopsihologia nu poate deloc să se fondeze pe aceste imagini”¹. Este și poziția autorului român D. Petcu, care, în contextul raportării critice la o anumită perspectivă asupra caracterologiei etnice – ca modalitate de interpretare reducionista a etniei –, consideră că auto sau heteroimaginile „pot juca ... mai degrabă un rol politic decît unul științific”².

Opusă ei, atitudinea *optimistă* – fără a minimaliza neajunsurile semnalate anterior – consideră studiul imaginilor (auto și hetero) ca util etnopsihologiei, în calitate de „furnizor de ipoteze despre real”³. Este o cale secundară, dar nu insignifiantă, pentru o mai bună cunoaștere a sinelui colectiv”⁴. Utilizînd-o, adoptarea acestei poziții impune și măsurile de precauție necesare : compensarea deficitului calitativ printr-o analiză cantitativă statistică ; stabilirea gradului de corelație cu realul cercetat (sondat printr-o metodologie pozitivistă) ; delimitarea permanentă între realitatea țintă și reprezentarea ei în imagini, atît în timpul cercetării propriu-zise, cît și în prezentarea rezultatelor ; nelimitarea, în cercetarea etnopsihologică, doar la perspectiva imagologică etc.

Tendința care a cîștigat teren prevedea că statutul imagologiei va accede de la cel de auxiliar al etnopsihologiei, la cel de direcție majoră în cercetare, în stare să sporească credibilitatea acestei ramuri a psihologiei sociale.

O măsură a acestui statut, sperat și dorit în cadrul etnopsihologiei, ar putea fi considerată ponderea cercetărilor imagologice în ansamblul celor găzduite de revistă. În cei 17 ani analizați, cele aproape 50 de articole și studii cu caracter imagologic reprezintă un sfert din totalul celor publicate. Faptul ar putea fi considerat semnificativ, pentru o direcție nouă, în curs de constituire la acea dată.

Trebuie subliniat că 78% dintre acestea sînt intervenții imagologice *explicite*, gîndite și realizate ca atare de către autorii lor.

Încă de la începutul deceniului șapte, revista a deschis o rubrică de imagologie, susținută, cu mici excepții (nr. 4/1965 ; nr. 3/1967 ; nr. 1/1970), permanent.

Deosebită este și apariția a două numere tematice ale revistei integral dedicate imagologiei : primul, sub genericul „Images des peuples” (nr. 3/1961), iar al doilea „Images de l’Europe 1871-1971” (nr. 4/1971). Doar pentru problema de metodologie, revista a mai scos două numere tematice, ceea ce indică, credem, interesul stîrnit de perspectiva imagologică.

Faptul este întărit și de barometrul rubricii „Bibliographie critique”. În condițiile în care ponderea lucrărilor de imagologie (implicită sau explicită) recenzate a fost de 8,5% – fapt ce indică, indirect, „cursul” cercetărilor imagologice în ansamblul

1. Kohn, I., *Le problème du caractère nationale*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1974, p. 201.

2. Petcu, D., *Conceptul de etnic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 38.

3. Marandou, Sylvaine, *Caractère et images des peuples*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1971, p. 249.

4. Hollander, D., *op. cit.*, p. 177.

scrierilor etnopsihologice – ponderea celor 25 de intervenții stimulate și găzduite de revistă au vădit o preocupare specială.

Nu întâmplător, în paginile revistei au semnat autori cunoscuți ca animatori ai imagologiei etnopsihologice în țările lor: Hardi Fischer – Elveția, Den Hollander – Olanda, Sylvaine Marandou, Guy Michaud – Franța, Anita Earsten – Germania, Otto Klineberg – SUA.

1.1.2. Catalogul scrierilor imagologice

O nouă „probă – argument” privind statutul deosebit al imagologiei are în vedere faptul că pentru nici o altă direcție sau temă generală din planul de cercetare al Institutului din Le Havre nu a fost prezentă, așa cum a existat pentru imagologie, un catalog la zi cu lucrări de acest gen.

Vizînd în special perioada postbelică, investigînd literatura sociologică și psihologică din diverse țări europene – Franța, Anglia, Germania, Italia, Belgia, Elveția – și din SUA, inventariînd consecvent peste 15 reviste de specialitate, lucrarea autoarei Sylvaine Marandou, începută în 1968 și publicată în 1971¹, a cuprins peste 100 de titluri. S-a constituit astfel un prețios instrument de lucru și, totodată, o „imagine a imagologiei” la începutul deceniului opt.

Analiza de conținut a acestei bibliografii a întărit constatările făcute prin urmărirea colecției revistei. Se impun cîteva aspecte :

- S-a desprins cu claritate existența a două maniere de „a face imagologie” – una *implicită*, cealaltă *explicită*.

În cadrul celei dintîi pot fi incluse acele lucrări care, abordînd o anumită realitate (individuală, socială, culturală, naturală), tratează și vehiculează, de fapt, și reprezentări asupra acelei realități, fără ca autorul să fie conștient de aceasta. Tot în cadrul acestei direcții intră și situațiile în care autorul – conștient de distincția realitate – reprezentare a acesteia – nu-și propune o studiere aparte a celei din urmă, deși el însuși le delimitează, sau oferă posibilitatea desprinderii lor la o analiză secundară.

Imagologia explicită cuprinde toate acele contribuții care, conștiente de existența, importanța și posibilitatea identificării și folosirii reprezentărilor realității, le utilizează de sine stătător, folosindu-se de o metodologie adecvată acestui scop.

Dacă, pe ansamblul cercetării imagologice, maniera implicită are ascendență temporală și dominantă, inversarea acestui raport – în cadrul imagologiei etnopsihologice promovate de revistă (78% explicit față de 22% implicit) – este extrem de sugestivă. Ea nu poate fi decît consecința surprinderii și cuprinderii de către această publicație a etapei de naștere și explozie a manierei explicite. Este, credem, proba unui moment de vîrf în „istoria” imagologiei.

- Deși, în principiu, se postulează o concepere largă a identității sau alterității, cele care dețin supremația în ansamblul abordărilor imagologice sînt auto și heteroimaginea etnică. Este o confirmare a accepțiunii tradiționale a imagologiei, dominantă în faza de debut a cercetărilor de acest gen.

Astfel, în catalogul bibliografic, din cele 58 de titluri dedicate expres auto și heteroimaginilor, 48 (82,4%) se referă la diverse popoare – europene prin excelență. Raportul rămîne la peste 80% în favoarea acestei categorii de imagini și pentru numerele de revistă cercetate.

1. Marandou, Sylvaine, *Catalogue des études concernant les images d'Europe*, „Ethnopsychologie”, nr. 4/1971.

Pe fundalul promovării accepțiunii tradiționale a imagologiei – firești, de altfel, dată fiind tematica revistei – este remarcabilă diversitatea unghiurilor de analiză. Este prezent fie criteriul temporal (imaginea unei țări în diverse momente istorice), fie cel al purtătorilor imaginii (grupe de vîrstă, profesionale, politice) sau al modalităților de obiectivare (scrieri literare, periodice, corespondență, memorii, manuale etc.). Cel mai adesea, aceste perspective se combină, alcătuiind adevărate grile de selecție a imaginilor.

Sesizabil este faptul că, deși aria de cuprindere a acestor auto și heteroimagini este mare (popoare ale tuturor continentelor), totuși ponderea o dețin cele europene, iar în cadrul lor cuplurile Anglia-Franța, Franța-Germania.

- O altă observație cu caracter general se referă la obiectivele prestațiilor imago-logice inventariate de catalog. Se constată o dominare categorică a abordărilor *concrete* – desprinderea unei anumite imagini –, față de preocupările de teorie a imaginii. În majoritatea cazurilor, acestea din urmă sînt disipate cu destulă parcimonie în cadrul prezentării unui demers aplicativ. Ele fac de prea puține ori obiectul unei tratări de sine stătătoare. Perceperea acestei situații, ca o limită a imagologiei și conștiința necesității depășirii acestui stadiu, firesc oricărui început – avid de fapte de la care să se plece în generalizări – o au chiar unii dintre autori.
- Dintre problemele teoretice mai des prezentate pot fi citate cele care vizează locul imagologiei în cadrul psihologiei popoarelor, originile auto sau heteroimaginilor, procesul formării acestora, efectul imaginilor asupra conduitei, transmiterea imaginilor, metode de studiere a lor, tipuri de imagini etc.
- Sub aspect metodologic se desprind două tendințe: utilizarea în studiul imago-logic a unor metode generale împrumutate din sociologie, psihologie, dar și încercările, e adevărat, mai puține, de a pune la punct o metodologie proprie. În categoria acestora se înscriu contribuțiile lui G. Michaud¹ și ale Marisei Zavalloni².

Se poate aprecia, retrospectiv, că prin pondere, dar și prin maniera de realizare, contribuția Institutului din Le Havre, a principalului său instrument de valorificare a cercetărilor – „Revue de Psychologie des Peuples” – este un punct obligatoriu pe harta universului imagologiei.

1.2. Imagologia istorică

În condițiile în care imagologia psihologică, foarte bine susținută în „Revue de Psychologie des Peuples” a pierdut continuitatea ei odată cu încetarea apariției acestei reviste, momentul Stuttgart (1985) – semnificînd acreditarea oficială a imagologiei istorice – este demn de analizat.

1.2.1. Statuarea imagologiei în accepțiune lărgită

Două trăsături generale caracterizează demersul imago-logic al Stuttgart-ului: *Lărgirea și diversificarea obiectului de studiu* al imagologiei în paralel cu *mărirea cerului celor preocupați* de astfel de cercetări.

1. O discuție critică a metodologiei sale (vezi mai pe larg Iacob, Luminița-Mihaela, *Imagologia în ...*, pp. 26-28) realizează J.F. Brossand, *Réflexions méthodologiques sur l'imagologie et l'ethnopsychologie littéraire*, „Revue de Psychologie des Peuples”, nr. 4/1968, p. 372.
2. Zavalloni, Marisa, *L'identité sociale subjective et l'étude du caractère nationale*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1974.

Această mai largă concepere a identității/alterității se realizează prin introducerea, pe lângă criteriul etnic, cel mai frecvent întâlnit pînă acum, a altor patru criterii: *social*¹, *geografic*², *rasial*³, *religios*⁴.

91 % din totalul studiilor prezentate sau inventariate în capitolele dedicate imagologiei – în volumele de sinteză ale congresului – sînt dezvoltări ale acestor criterii. Această situație semnaleză ralierea mai degrabă la accepciunea largită a definirii imagologiei, decît la cea restrînsă, tradițională.

Minoritarii, marginalii, exclușii, alături de majoritari sau de străini își cîștigă și ei dreptul la focalizarea atenției imagologiei.

În ceea ce privește aria geografică a apartenenței cercetărilor, putem constata – prin comparație cu „Revue de Psychologie des Peuples” – o lărgire considerabilă a ei. Este semnificativ că cele 24 de titluri imagologice aparțin unor autori din 16 țări. Sînt prezente demersuri africane (Burkina – Faso, Senegal), asiatice (Japonia, China, Israel). Iar în ceea ce privește cercetările europene, se remarcă faptul că, pe lângă țări cu tradiție în domeniu (Franța, Germania), au apărut și „voci noi”: Bulgaria, Finlanda, Polonia, Rusia, Yugoslavia, Vatican.

Neschimbată – confirmînd toate observațiile făcute anterior – rămîne ponderea dominantă a demersului concret (identificarea și analiza unei anumite imagini) față de preocupările de teorie a imaginii. Acestea au cel mai ades statut auxiliar în cadrul primelor. Faptul este dovedit și de analiza cantitativă, care indică o pondere a teoreticului în proporție de doar 12,4% în ansamblul celor 24 de titluri.

1.2.2. Valențe ale imagologiei istorice

Cu toată sfera lor restrînsă, elementele teoretice avansate la Stuttgart sînt valoroase mai ales prin faptul că, pe lângă problemele întîlnite în contribuțiile imagologice semnalate anterior – tipuri de imagini, factorii ce influențează formarea imaginii, metode de studiere a imaginii etc. –, sînt prezente și altele, inedite.

Dintre acestea, se pot reține: locul și rolul imagologiei în cunoașterea istorică și „imaginea celui alt și mecanismele alterității”⁵.

Referitor la primul aspect, cîteva idei se impun prezentării și prin rezonanța lor pentru cercetarea etnopsihologică:

- pentru istorie, imaginea despre „alter” este capitală în dublul plan al epistemologiei și praxisului. Istoria – ca știință – fiind întemeiată pe mărturia umană, trebuie să țină cont că aceasta din urmă este cel mai ades constituită fie cu plecare de la fapte, fie de la relatarea faptelor. Perspectiva relatării este condiționată de poziția și gradul de apartenență al celui care o face. De aceea stăpînirea mecanismelor implicate în reprezentarea realității istorice – de pe poziții de interioritate sau exterioritate în raport cu fenomenul dat – devine „una din pietrele unghiulare în cunoașterea trecutului”⁶;

1. Geremek, B., *L'image de l'autre : le marginal*, in *Rapports*, vol. I, Stuttgart, 1985, pp. 67-81.

2. Kotani, H., *The image of Asia in Modern European Thought*, in *op. cit.*, vol. II, pp. 684-689; Ki-Zerbo, J., *L'image de l'autre. Regard sur l'Afrique et regard africain*, in *op. cit.*, vol. I, pp. 81-93.

3. Ki-Zerbo, J., *Grand thème „image de l'autre” : races et ethnies*, in *op. cit.*, vol. I, p. 94.

4. Fiey, J.M., *L'image de chrétien local dans les sources musulmanes de l'époque abbasside*, in *op. cit.*, vol. I, p. 66; Simonschen, S., *Jews and Judaism as viewed by the medieval*, in *op. cit.*, vol. I, p. 66.

5. Este chiar titlul prezentat de raportarea acestei secțiuni, Arhweiler, Hélène, in *op. cit.*, vol. I., pp. 60-67.

6. Geremek, B., *op. cit.*, p. 81.

- imaginea, ca expresie simbolică a realității, înseamnă reînvierea trecutului prin ochii contemporanilor, oferind, mai ales, punctul lor de vedere. Acesta nu este neapărat concordant cu adevărul istoric. Cele două, adevărul istoric și imaginea lui, apar ca două fețe ale aceleiași medalii. Descifrarea dinamicii imaginilor poate contribui la înțelegerea și explicarea trăirii faptului istoric real și, deci, indirect, la reconstituirea acestuia pornind de la planul său subiectiv ;

- practic, importanța imaginii decurge și din conștiința faptului că „istoria este, într-o anliză secundă, cîmpul întîlnirii, conflictuale sau încrezătoare, a sinelui cu altul”¹. Există astfel o dinamică autonomă a judecății despre altul, aceasta mergînd ca o *criptoistorie subterană* care influențează foarte puternic judecata istorică ;

- popoarele fără istoriografie și istorici – în totalitate sau pentru anumite perioade – au, ca trecere obligatorie spre intrarea lor în teoria istorică, oglinda alterității. Această oglindă va fi foarte greu neutră, chiar dacă afirmă aceasta. Cel mai adesea este pozitivă sau negativă. Există, de altfel, în imagologia literară, conceptul de „sens al alterității”², pe care surprinderea altuia poate să-l probeze sau nu ;

- prin problemele pe care le surprinde – problematica imagologică ține mai ales de domeniul istoriei mentalităților ;

- referitor la statutul studiilor de imagologie pe tărîm istoric, acestea sînt încă „foarte dispersate și fragmentare, pentru a permite să se degajeze stadiul cercetărilor”³. Observația, la interval de 14 ani, corelează cu cea a Sylvainei Marandou, care considera că în 1971 imagologia era încă la momentul uverturii.

În ceea ce privește discuția identitate/alteritate colectivă – temă de actualitate și în psihosociologie –, imagologia istorică confirmă idei deja existente în psihologia socială (imaginea altuia – condiție, dar și consecință a identificării de sine, oglindă a propriei identități etc.) – dar le și îmbogățește :

- în cadrul devenirii istorice, identitatea și alteritatea colectivă sînt calități schimbătoare, mobile ;

- identitatea, odată cîștigată și codificată, devine normativă și chiar represivă ; ea se manifestă ca un fenomen majoritar – unificator ... securizant, ce tinde să elimine din cîmpul său toate elementele perturbatoare ;

- identitatea colectivă devine expresie, într-un timp sau spațiu dat, a unei majorități unificatoare și aparent stabilă. În funcție de criteriile de delimitare de altul, identitatea tinde să-și lărgască cîmpul ; de la origine comună, la patrie – pămînt al străbunilor, la comunitate națională etc. Există, de altfel, o dinamică a criteriilor alterității în funcție de importanța lor în timp istoric – criteriul social (stăpînul, sclavul) a fost depășit ca importanță de cel religios (creștinătatea, restul), căruia i-a luat locul în timp, ca importanță, cel național (noi, străinii) ;

- diacronic, se poate constata o multiplicare a modalităților de delimitare a alterității ; cei ignorați (excluzii istoriei), cei anormali (nebunii), cei puțini (minoritățile etnice, religioase, rasiale, superdotații), cei excentrici (devianții, revoluționarii), cei străini (barbarii), cei alienați (săracii, sclavii), cei marginalizați (cerșetorii, vagabonzii, bandiții, societățile secrete, bolnavii contagioși).

1. Arhweiler, Hélène, *op. cit.*, p. 61.

2. El există atunci cînd, reconstituind alteritatea, se reușește micșorarea substanțială a distanței dintre perspectiva emică (din interior, a celui reprezentat) și cea etică (din exterior, a celui care „își reprezintă”, mai mult sau mai puțin conștient).

3. Arhweiler Hélène, *op. cit.*, p. 69.

Pentru cercetarea imagologică, momentul 1985 este remarcabil prin consfințirea statutului ridicat de operabilitate al tuturor criteriilor mai sus menționate în decupajul auto, heteroimaginii. Prin aceasta, reflectarea și cercetarea raportului ego-alter s-a îmbogățit substanțial.

1.3. Imagologia literară

Față de celelalte două, imagologia literară este singura care, la noi, beneficiază deja de o succintă prezentare¹.

Născută în aria de cercetare a comparativismului literar, această direcție imagologică este, de fapt – din punct de vedere istoric – prima care și-a încheiat discursul teoretico-aplicativ. Cu premise la sfârșitul secolului al XIX-lea și cu tatonări în primele patru decenii ale secolului nostru, imagologia literară și-a făcut debutul încă din anii '50.

În acest efort s-au angajat, prin excelență, școala comparativă franceză² – în parte prezentă și în contribuțiile din „Revue de Psychologie des Peuples” – cea belgiană (Centrul de la Aachen)³, și mai ales cea germană.

Aceasta din urmă se caracterizează prin consistența și consecvența discursului imagologic. Este de departe, la ora actuală, purtătoarea de drapel a imagologiei literare, în special prin eforturile colectivului de la Universitatea din Bayreuth⁴, dar nu numai⁵.

Semnificativ este numărul tematic al „Revistei de Literatură Comparată” dedicat cercetărilor de imagologie literară⁶. Se oferă astfel celor interesați o imagine a acestui gen de preocupări la începutul deceniului nouă.

Demnă de semnalat este modificarea de perspectivă, prezentă în toate cele opt studii publicate: de la cercetări *preponderent descriptive* (identificarea și restituirea unor anumite auto și/sau heteroimagini) la *cele explicative* (mecanisme implicate în elaborarea imaginilor).

În cazul literaturii europene – de exemplu – s-a putut evidenția prezența unor procedee tipice utilizate în cristalizarea imaginii celuilalt: „(1) punerea în discuție a imaginii unitare a omului, (2) constituirea unei bipolarități între auto-determinare și hetero-determinare, (3) complementarizarea imaginii de sine, (4) diferențierea față de imaginea lui alter, (5) relativizarea prin multiplicare, (6) generalizarea prin corelație”⁷.

1. Dyserinck, H., *Imagologia comparată*, in Duțu, A., *Dimensiunea umană a istoriei*, București, Meridiane, 1986, pp. 197-209.
2. Michaud, G., – profesor la Facultatea de Litere a Universității Paris X Nanterre – edifică o metodologie a operelor literare care să permită elaborarea de etnograme, și, ulterior, identificarea etnotipurilor și creionarea portretelor etnopsihice. Are, de asemenea, contribuții în discutarea conceptelor de: identitate colectivă, mentalitate sau caracter național, personalitate de bază, etnotip. (Michaud, G., *Architecture*, „Ethnopsychologie”, nr. 2-3/1971). Pageux, D.H. teoretizează și orientează colectivul său de cercetări de la Sorbona către reprezentarea străinului în literatură. Vezi: 1) Pageux, D.H., *Une perspective d'études en littérature comparée: l'imagerie culturelle*, „Synthesis”, nr. 8/1981, pp. 169-187. 2) *Idem*, *L'imagerie culturelle: de la littérature comparée à l'anthropologie culturelle*, „Synthesis”, nr. 10/1983, pp. 79-89.
3. Dyserinck, H., *Zur Sonderstellung des französisch schreibenden flamischen Autoren des Generation von 1880*, „Die Neueren Sprachen”, 1964, pp. 468-480; *Idem*, *Zum Problem der „images” und „mirages” und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft*, „Arcadia”, nr. 1/1966, p. 112; *Idem*, *Komparatistik. Eine Einführung*, Bonn, Verlag, 1981.
4. Riesz, J., Bader, W., Winter J.C.
5. Bleicher, Th., – Univ. Mainz, Tietz, M., – Univ. Bamberg, Heitmann K., – Univ. Heidelberg.
6. Heft 2/1980: „Literarische Imagologie – Formen und Funktionen nationaler Stereotype in der Literatur”.
7. Bleicher, Th., *Elemente einer komparatistischen Imagologie*, „Literarische ...” nr. 2/1980, p. 21.

Scoala germană de imagologie are o semnificație aparte pentru preocupările românești în domeniu – în special – dar și pentru cultura și civilizația noastră – în general.

Prin Klaus Heitmann, comparativismul literar german oferă – încă din 1985, și din 1995 și în traducere românească – primul studiu propriu-zis imagologic, de întindere, dedicat imaginii românilor¹. Este prima încercare – în aprecierea lui M. Martin – masivă, unitară și sistematică privitoare la modul în care românii, ca entitate colectivă, s-au oglindit în ochii altor popoare, în cazul de față – germanii.

1.4. Repere evaluative

Interesantă este situația cercetării imagologice în prezent.

Imagologia psihologică, promovată mai ales de psiho-sociologia franceză, s-a „topit” în curentul foarte puternic al reprezentărilor sociale. Pronosticul statuat de sine stătător nu s-a confirmat. Chiar termenul este rar utilizat astăzi de psihologia socială franceză, chiar dacă pe terenul și cu metodologia reprezentărilor sociale se fac cercetări și cu tentă imagologică. Interesantă, și cu speranțe de rodnicie, este intersectarea problematicii imagologiei cu o direcție de cercetare în plină ascensiune : cea identitară. Spațiul francez oferă deja exemple².

Prin contrast parcă, imagologia literară, promovată mai ales în spațiul cultural german, are statutul definit, este activă și este o prezență constantă la nivelul cercetării aplicative.

Imagologia istorică, după momentul de esență al Stuttgart-ului, rămâne o alternativă tentantă și deschisă. Această tendință se manifestă însă mai ales în plan principal și mai puțin la nivelul realității istorice, unde interferența cu istoria mentalităților este foarte puternică, acaparatoare chiar.

În spațiul românesc al cercetării, comparativismul literar, istoric, psihologic etc. nu a valorificat consistent și consecvent această direcție de studiu, deși tentative au existat încă din anii '60. Discutarea acestora a făcut, de altfel, obiectul unor analize anterioare³.

*
* *

În sinteză, atuurile imagologiei ar fi :

- a. transformarea dezavantajului subiectivității în avantaj. Se are în vedere faptul că demersul imagologic valorifică dimensiunea proprie – individuală sau colectivă – de receptare a unei realități. Din această perspectivă orice contribuție este utilă ca element al perspectivei generale, în care extremele – sub și supraaprecierea – se pot tempera reciproc ;
- b. deschiderea perspectivei de comparație peste timp sau co-temporală. Pot fi, spre pildă, puse în paralel autoimagini sau heteroimagini oferite de epoci diferite, dar din aceeași arie socio-culturală sau invers ;

1. Heitmann, K., *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, București, Univers, 1995.
 2. Michaud, G. (coord.), *Identités collectives et relations inter-culturelles*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1978 ; Camilleri, C. ș.a., *Stratégies identitaires*, Paris, P.U.F., 1990 ; Ladmiral, J.R., Lipiansky, E.M., *La communication interculturelle*, Colin, A., Paris, 1989 ; Lipiansky, E.M., *L'identité française : représentation, mythes, ideologies*, Paris, E.E.E., 1991.
 3. Iacob, Luminița-Mihaela, *Imagologia, teren al speranțelor*, în Neculau, A. (coord.), *Cultură și personalitate*, București, Editura Militară, 1991, pp. 231-239 ; *Idem*, *Modernizare-Europenism. Percepție, trăire, identitate etnică*, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza”, 1995, p. 81.

- c. este facilitată posibilitatea de a racorda și integra cercetarea etnopsihologică sau istorică la universul în expansiune al reprezentărilor sociale. Faptul este posibil deoarece structurarea auto sau heteroimaginilor, ca procesualitate, este controlată de dinamica reprezentărilor sociale care „acționează” ca principii organizatoare ale atitudinii individuale, prin apelul la repere proprii colectivității sociale”¹;
- d. analiza diverselor aspecte ale distincției ego-alter – care stă la baza constituirii auto și heteroimaginilor – poate fi făcută în termeni de *atribuire*, problematică consistent dezvoltată de psihologia socială și mult mai reală decât cea în termenii trăsăturilor sau factorilor.

Prin elementele sale clasice, dar și pe baza interferențelor evidente și reciproc benefice cu teme „fierbinți” ale psihologiei sociale contemporane – reprezentări sociale, problematica identitară și cea a atribuirii – investigația de tip imagologic rămâne o alternativă viabilă și incitantă².

2. Români și minoritari în oglinda alterității

Obiectivul aplicativ al acestui studiu urmărește să răspundă la următoarea întrebare: Dacă – din exterior³ – atenția se focalizează asupra spațiului românesc și a românilor, atunci *în ce măsură și sub ce aspecte este surprinsă prezența minorităților etnice*. „Cît”, „ce anume” și „cu ce temeuri” din această realitate a conviețuirii este perceput și reflectat în oglinda alterității?

Prima ipoteză pe care o avansăm este că heteroimaginea supusă analizei acordă atenție *de sine stătătoare și semnificativă* acestui aspect al existenței în aria culturii și civilizației românești.

Prin obiectul și natura imaginii în atenție, surprinderea coexistenței minorităților etnice cu românii este un fapt inevitabil, chiar dacă reflectarea sa este posibil să nu acopere bună parte din dimensiunile acestei realități: număr de etnici, ponderea acestora, dinamica lor în etape istorice diferite, localizare teritorială, statute socio-economice, specializări ocupaționale, statute comunitare, natura raporturilor cu majoritarii, caracteristici comportamentale etc.

-
1. Doise, W., *L'ancrage dans les études sur les représentations sociales*, „Bulletin de Psychologie”, nr. 4-7/1991-1992, p. 194.
 2. Pentru sesizarea acestui fapt este utilă parcurgerea studiilor: Perez, J.A., Dasi, F., *Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare*, Deschamps, J.Cl., Clemence, A., *Noțiunea de atribuire în psihologia socială*, Lorenzi-Cioldi, F., Doise, W., *Relații între grupuri: Identitate socială și identitate individuală*, in Neculau, A. (coord.), *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, Iași, Polirom, 1996.
 3. Încă de la sfârșitul anilor '70 intră și în circulația conceptelor psihologiei sociale distincția între „emic” și „etic”. Ea desemnează abordarea fie din interior a unei realități sociale – etnie, grup, limbă, organizație etc. –, fie din exterior. Idealul de cercetare este, evident, corelarea emicului cu eticul (atenție la utilizarea neuzuală a acestui concept). Pe larg despre originile și caracteristicile acestei distincții în: Radu, I., *Psihologia socială*, Cluj, Ed. EXE S.R.R., 1995, pp. 310-316. Vezi și Iluș, P., *Comunicare terminologică în disciplinele socio-umane: emic și etic*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, seria Philosophia, 1983; Bril, B., Lehalle, H., *Les approches „émique”, et „éthique”*, in *Le développement psychologique et-il universel ?*, Paris, P.U.F., 1988, pp. 14-15.

A doua ipoteză se bazează pe combinația dintre tipurile de comparații utilizate în construcțiile identitare¹ cu gradul de tangență etnică propriu vocilor alterității².

Absența oricărei tangențe este mai probabil să favorizeze comparațiile externe, în timp ce prezența tangenței să activeze, prioritar, comparațiile interne.

Trei argumente stau la baza acestor expectații. Unul ține de contextul general al existenței „obiectului reflectat” – spațiul românesc și românii –, iar celelalte de mecanismele interne ale configurării unor etnoimagini.

- a. Fixîndu-și ca țintă un popor din această parte a continentului, heteroimaginea lui va fi marcată în mod cert de o trăsătură de fundal a istoriei zonei: spațiul est-european, mai ales cel balcanic, teritoriu al unei coexistențe etnice plurale.
- b. Obiectivul recunoscut al imaginilor luate în discuție fiind prin excelență unul de factură etnoidentitară – „cine și cum sînt românii?” – apelul la comparație este inevitabil.
- c. Prezența sau absența punctelor de tangență sînt elementele care pot implica, diferențiat, cele două clase de reprezentări cognitive³: „cea prototipică” – care favorizează comparația externă – și „cea în exemplare” – care conduce la comparație internă.

Oglinda alterității pe care o supunem analizei este una compozită: americano-germano-franceză. Ea s-a impus cercetării noastre prin bogăția informației despre spațiul românesc, prin valoarea celor care dau formă și interpretare acestui material și prin complementaritatea tangent (spațiul german) – nontangent (cel american și francez) pe care am urmărit-o.

Ruth Benedict, reprezentantă de marcă a școlii americane de antropologie culturală, oferă un prim izvor documentar prin studiul său „Romanian Culture and Behaviour” (54 pagini)⁴. Finalizată în anul 1943, în cadrul proiectului de antropologie de la distanță, această lucrare a fost publicată cu aproape trei decenii mai tîrziu sub îngrijirea altui nume ilustru al antropologiei americane: Margaret Mead. După știința noastră, materialul este inedit în universul nostru editorial.

Klaus Heitmann, specialist în filologie romanică și directorul Seminarului de limbi romanice al Universității din Heidelberg, este cel care în 1985 pune în circulație – cum s-a menționat anterior (1.3.) – cel mai reprezentativ studiu propriu-zis imagologic despre români: „Imaginea românilor în spațiul lingvistic german” (376 pagini). Traducerea și publicarea (1995) în limba română datorîndu-se lui D. Hîncu, respectiv Editurii Univers.

Michel Dion, cea de a treia dintre „vocile alterității”, intră în discuție prin articolul său din 1992 despre constituirea identității etnice în România (18 pagini)⁵.

Dacă tangențele etnice ale autorilor lor cu spațiul românesc sînt diferite, ce au, totuși, în comun cele trei surse?

1. Comparația externă presupune raportarea la alterități străine, cele de „dincolo de graniță”, în timp ce comparația internă se realizează prin referire la celălalt cu care conviețuiește. În cazul analizei noastre, elementele de comparație externă apar dacă referentul, pentru români, este un alt profesor, în timp ce comparația internă face trimiteri la o minoritate conlocuitoare.
2. Se poate vorbi de tangență atunci cînd „vocea alterității” interferează etnic cu elemente ale obiectului reflectat. În cazul cercetării de față, alterități tangente spațiului românesc pot fi socotite cea maghiară, germană, poloneză, bulgară, turcă etc., cele care au minorități în țara noastră, față de cele nontangente – americani, suedezi, mexicani etc.
3. Neculau, A. (coord.), *Psihologia socială. Aspecte contemporane*, Iași, Polirom, 1996, pp. 375-376.
4. Benedict, Ruth, *Romanian Culture and Behaviour*, „Occasional Papers in Anthropology”, nr. 1/1972.
5. Dion, M., *L'identité ethnique en Roumanie*, „Cahiers Internationaux de Sociologie”, vol. XCIII, pp. 251-268.

- a. metodologic, sînt bazate pe cercetarea de la distanță a realității vizate. Se întemeiază fiecare pe prelucrarea informațiilor *despre români și spațiul românesc*, și nu pe investigarea directă a acestora.

O mențiune specială se poate face în cazul tehnicilor utilizate de Ruth Benedict, care, pe fundalul menținerii caracteristicii de „antropologie de la distanță”, a investigat, prin interviu, subiecți concreți, și nu doar documente. Subiecții săi, în jur de 40, au fost români stabiliți în America.

- b. bibliografic, dominante sînt izvoarele străine, dar fiecare din cele trei surse se sprijină și pe informații furnizate de autori români. Lucrarea lui Klaus Heitmann este, ca documentare, copleșitoare, reunind 540 de scrieri în limba germană – în marea lor majoritate cărți.
- c. temporal, deși informațiile preluate de cei trei se referă la o vastă perioadă istorică (chiar și etnogeneza), ele sînt centrate pe intervalul cuprins între sfîrșitul secolului al 18-lea și primele decenii ale secolului 20.
- d. atitudinal, toate cele trei voci ale alterității provin din țări care, respectînd nuanțele, au avut, în mare, același gen de raportare – istorică și geo-politică – la spațiul românesc.

„Relațiile cu românii – precizează autorul german – n-au fost împovărate de dispute teritoriale, de rivalități pentru dominație ori de concurență economică. De asemenea, românii n-au fost nici vecini, față de care, pentru precizarea propriei identități naționale, ar fi fost necesară o delimitare sub raport cultural. La fel cum n-au constituit nici potențiali aliați sau companioni de destin în apărarea împotriva unui inamic comun tradițional. În felul acesta, poziția opiniei publice de limbă germană față de poporul român nu este grevată de nici o fixație, de nici un moment afectiv în sensul unei fascinații pozitive, negative sau ambivalente a unui partener mereu impus de geografie și istorie.”¹

Caracteristicile menționate sînt pline de semnificație, în cazul de față, deoarece obiectul analizei este o heteroimagine. Contextul formării acesteia poate oferi explicații pentru conținutul ei.

Metodologic, s-a făcut apel la o analiză de conținut, preponderent cantitativă și comparativă.

Dintre rezultate, cele direct legate de obiectivul și ipotezele cercetării indică :

- a. Prezența și conviețuirea românilor cu minoritățile etnice nu apare ca temă de sine stătătoare în nici una dintre cele trei surse. În cadrul heteroimaginii analizate, ea nu se regăsește, ca pondere și problematică, ca informație semnificativă.

Natura și gradul de cunoaștere al spațiului românesc în general și statutul problematicii minorităților etnice în perioada istorică preponderent vizată, pot fi posibile explicații.

Concluzia lui Heitmann – putînd fi destul de ușor întrevăzută la celelalte două voci ale alterității – este că *România putea fi considerată o țară puțin cunoscută*. În ciuda diversității, varietății și chiar „cantității” de izvoare de expresia germană valorificate, tendința depistată era descurajatoare : „Terra incognita”, „Cenușăreasă a geografiei”, „Chină a Europei”.

Ilustrativ este fragmentul pe care autorul german îl citează dintr-un ghid geografic al Europei, apărut la Leipzig și Berlin în 1908. La rubrica România se putea citi :

„Cea mai izolată țară a Europei. Drumuri pe uscat. Despărțită de vestul Europei prin munți greu de trecut. Carpații [...] munți aproape inaccesibili, munți cutați, mai

1. Heitmann, K., *op. cit.*, p. 53.

sălbatici decât Alpii [...] în zonele mai retrase, păduri virgine. Navigația fluvială imposibilă pe râurile care izvorăsc din acești munți [...] Navigația pe mare: lung ocol. Înainte de 1878, inabordabilă. Abia de atunci înapoi dispune de țărmuri cu o lungime de 200 km, dar complet lipsite de porturi.”¹

Perioada care focalizează atenția celor trei autori este pusă cel mult sub semnul recunoașterii naționalităților și prea puțin al minorităților etnice. Vremea aceasta nu venise încă și, într-o oarecare măsură, aceasta poate explica cvasi-absența reflectării existenței lor.

- b. Dimensiunea comparativă este, conform expectanțelor, prezentă. Ceea ce este evident pentru toate cele trei voci, este preferința pentru varianta externă (vecini, prieteni, dușmani, aliați, sud-esticii, occidentalii, orientalii etc.) față de cea internă – diversele grupuri minoritare.
- c. Sursa germană cea mai tangentă etnic spațiului românesc, deși deține o pondere mai importantă a comparațiilor interne, decât celelalte două, nu realizează totuși o surclasare a celor externe.

O explicație posibilă s-ar baza pe faptul că, în acest caz, tangenta uniethnică nu lărgeste suficient cadrul reprezentării cognitive „prin elemente”. Aceasta face ca heteroimaginea germană, deși are o conștiință a pluralității etnice în spațiul românesc mai accentuată decât cea americană sau franceză, să nu valorifice totuși resursa comparațiilor interne. Mai numeroase sînt comparațiile între români și germani din diversele regiuni ale Germaniei (comparație externă), decât cu germanii din spațiul românesc.

- d. Posibilitatea de a se face o imagine – prin intermediul oglinzii alterității vizate – asupra diversității și complexității existenței etniilor minoritare în spațiul românesc este extrem de redusă.

În comparație cu acest rezultat apare, în mod firesc, o prelungire a interogației inițiale. Ce rezultat s-ar obține prin apelul doar la surse tangente ale alterității – maghiare, germane, bulgare, rusești, turcești etc., și contemporane?

- e. Sursa americană și cea franceză se limitează la două prezențe etnice: țiganii și evreii. Cea germană, fără a fi completă², oferă un plus de referințe: despre germani, maghiari, secui, sași, șvabi, bulgari, armeni, ruși.
- f. Dintre aspectele existenței minorităților etnice sînt menționate cele legate de ocupații, statut comunitar (marginalizați, integrați, tolerați), caracteristici comportamentale.
- g. Problematika atitudinilor reciproce majoritari-minoritari este surclasată, ca pondere, de cea a comparațiilor dintre cele două grupuri. Paleta acestor comparații este foarte diversă: aspect fizic, alimentație, profesii, putere economică, amenajarea habitatului, moravuri, curățenie, angajarea în muncă și chiar în ... „lupta cu băutura”.
- h. Natura comparațiilor este ambivalentă, plusurile și minusurile se regăsesc la ambele părți.

Utilizînd heteroimaginea germană, cea mai disponibilă de altfel, se poate schița un portret compozit al românului și stării spațiului românesc pe baza acestor comparații interne³.

1. Heitmann, K., *op. cit.*, p. 61.

2. Pentru comparație a se vedea, în acest volum, Iacob, Gh., *Structura etnică a României în secolul al XX-lea*.

3. O cercetare ulterioară ar putea realiza portretul compozit al românilor așa cum reiese din *comparațiile externe* pe care le facilitează lucrarea lui Heitmann, K. Compararea celor două ar fi extrem de interesantă, în general sau pe segmente. În cel din urmă caz s-ar putea pune în paralel românul comparat cu germanii din spațiul românesc și cu germanii din spațiul german.

„Românii se ocupă mai cu seamă de munca câmpului, meseriile sînt în mîinile țiganilor și străinilor (p. 275); față de germani și maghiari sînt prost hrăniți (p. 164), față de care sînt o mină de lucru ieftină, ca zilieri (p. 162). ... Se poate spune că prin munca sa românul îi hrănește (cel puțin în Transilvania) pe unguri, secui și sași, ori drept mulțumire el este plasat mai jos decît orice clasă de oameni (p. 267).

Valahii au o plăcere de a se înmulți (p. 161) ceea ce face ca maghiarii și germanii din Transilvania să fie înotători disperați în marea romanică. Sasul s-a repezit chiar asupra sistemului cu doi copii și cu un singur copil, ba chiar a făcut studii asupra eliminării fătului, în timp ce românul se înmulțește ca iepurii (p. 161).

Tilhăriile despre care s-a auzit povestindu-se fuseseră comise mai mult de țigani, niciodată de români (p. 203).

În casele boierilor români, sînt bucătari mai ales țigani, ceea ce de multe ori te scîrbește de bucatele servite (p. 128).

La o petrecere de Paște, într-un sat, doar ușuratecul țigan era bine dispus, în timp ce cîntecele și dansurile românilor răsunau trist și tînguitor (p. 236).

Duminica și sărbătorile întreaga populație bărbătească se adună la cîrciumă, care, de cele mai multe ori, este în mîinile unor arendași evrei. În timpul săptămînii – și mai cu seamă în zilele de tîrg – românii nu pot trece pe lîngă ele fără să bea zdravăn, iar în astfel de zile se iau la întrecere ambele sexe (p. 164).

Rusoaicele și țigăncile beau, e adevărat, deopotrivă cu bărbații lor și zac deseori bete pe străzi. Dar în ce le privește pe românce, nici n-am văzut și nici n-am auzit una ca asta (p. 172).

În privință setei, valahii sînt de departe întrecuți de mulți profesioniști germani imigranți (p. 173). Concludente sînt proverbele românești pentru aceasta: „Neamțul crede-n băutură și unguru-n înjurătură”; „Vorbește nemțește” = a fi beat; „Neamțul a venit cu pușca și-a băut vinul și dușca”. În nordul Olteniei, verbul „a se nemți” este utilizat în sensul de „a se îmbăta” (p. 173).

În viața obișnuită, românul pare foarte înclinat către o conviețuire pașnică cu locuitorii altor naționalități (p. 227). Aici țiganii, turcii, armenii, și bulgarii își pot vedea nestingheriți de ocupațiile lor, și nici evreul nu pare izbitor de străin (p. 228).”

- i. În heteroimaginea americană, scurta referire la existența minoritarilor etnici (aproximativ o pagină din cele 54) surprinde statutul lor social și economic, moravuri și atitudinea majorității. Pragmatismul american se întrezărește ca linie de construcție și valorificare a informațiilor despre cele două grupuri minoritare prezentate. Interesantă este extinderea comparației majoritari-minoritari, spre comparația minoritari-majoritari sau majoritari-minoritari, dar din zone învecinate cu spațiul românesc.

„Două grupuri sînt larg reprezentate în satele române din Vechiul Regat, țiganii și evreii. Ei sînt foarte numeroși în Moldova. Poziția și tradițiile ambelor grupuri diferă în România de cele care le sînt caracteristice în țările din jur, în special în ceea ce-i privește pe țigani. «Țigani n-au apărut vreodată în istoria românilor decît ca *sclavi*». Ei s-au emancipat în 1844 și 1855, dar ei încă mai sînt folosiți la treburi în casă (vopsit, spălat și toate treburile plătite ale casei), dar sînt plătiți cu o nimica toată, cum ar fi, de exemplu, ciorapi rusești. Asta spre deosebire de Rusia, unde țiganii au fost dintotdeauna liberi. Motivul pentru care românii îi privesc pe țigani de sus este că ei sînt sclavi care fac munci de slugi, de aceea ei se situează departe de aceia care prestează munci mult mai onorabile, cum ar fi cele agricole. De asemenea sărăcia lucie contribuie la stigmatizarea lor; ei încă mai trăiesc în acele faimoase bordeie, o gaură în pămînt acoperită cu lut și cu acoperișul foarte aproape

de nivelul solului, în care românii mai pot fi întâlniți doar în zonele cele mai sărace ale țării. A numi pe orice român «țigan» este o gravă insultă, iar dacă vrei să spui că o fată sau o femeie e hidă, poți să spui că «e hidă precum o țigancă»; Aceasta în contrast cu Rusia, în special cu Ucraina, unde este un adevărat compliment să spui «frumoasă ca o țigancă». Dacă vrei să spui că cineva vorbește tare și urît poți spune că «are o gură de țigan».

Acest portret al țiganilor este numai jumătate din toată povestea. Țiganii sînt în mod universal muzicanți și ei sînt esențiali în horele săptămînale, la nunți și la clăci. În aceste ocazii ei se amestecă cu țărani. Ei frecventează aceeași biserică. De asemenea, ei sînt ghicitori înnăscuți. În casele unde țigăncile slujesc este ceva obișnuit ca țigăncile să nască copiii stăpînului, iar aceștia iau numele tatălui și sînt crescuți ca și copiii săi și ca români. Foarte puțini țigani ajung, de asemenea, bogați și ei primesc astfel tot statutul oricărui alt om bogat din societate. Ei pot locui în cele mai bune apartamente din București, fără nici o problemă. «Dacă el e bogat, atunci e român.», spunea un orașean vorbind despre ei. Un avocat foarte influent din București, Mironescu Cigan, este în întregime țigan și nu i-a fost niciodată rușine de originea sa.

Este sigur că o serie de comportamente tradiționale printre țiganii europeni se regăsesc și printre cei din România: curtea făcută femeilor înainte de măritis, dragostea romantică, ipocrizia, încrederea în noroc, sesizarea rapidă a propriilor avantaje și slabele inhibiții în obținerea lor. Țările vecine – Serbia, Bulgaria, Ungaria, Rusia, Ucraina – ca de altfel și evreii români numesc pe toți românii «țigani».

Evreii sînt celălalt grup străin, iar ca grup rural ei sînt cei mai numeroși în Moldova. Ei n-au fost niciodată servitori, ci proprietari de magazine și bodegi. Ei sînt priviți de către țărani ca «trăind în afara țărănimii», în același fel în care sînt priviți boierii și cei de la orașe. Desigur, evreii sînt în general orașeni, iar atunci cînd devin bogați, ei sînt, ca și țiganii, «români». Printre ei îi întâlnim pe cei mai prosperi boieri ce-și educă fetele în așezămintele Romano-Catolice, iar băieții ca avocați. Ei ocupă poziții profesionale foarte ridicate. Fără îndoială, România este privită ca fiind – alături de Polonia – una din țările cele mai antisemite din Europa, iar pogromurile evreiești și masacrele se petrec atît în regiunile urbane, cît și în cele rurale atunci cînd tensiunile devin prea mari.”¹

*

* *

Deși în bună parte infirmate, ipotezele aplicației noastre au meritul de a atrage atenția asupra dialecticii subtile care intervine în construcția unor reprezentări.

A apărut cu pregnanță dimensiunea comparativă ca linie de finanțare a heteroimaginii, ceea ce sugerează – unor investigații viitoare – un filon demn de exploatat.

Este, de asemenea, suficient de explicit faptul că nu atît dimensiunile reale ale obiectului reprezentat – în cazul de față, minoritățile în spațiul românesc – dau structura de bază a reprezentării lor, ci și natura raportării observatorului și a relației pe care el o stabilește cu referentul său.

Fie numai acest adevăr reconfirmat și locul perspectivei imagologice credem că se justifică.

1. Benedict, R., *op. cit.*, p. 9-10.

Construcția identității minoritare în condiții de eterogenitate culturală

Nicoleta Turliuc¹

Diferențele dintre oameni țin atât de trăsăturile fizice și de capacitățile lor mentale – produsul concomitent, în proporții variabile, al învățării sociale și al moștenirii genetice – cât și de accesul inegal la o serie de recompense sociale precum: banii, prestigiul sau puterea. Distribuția inegală a resurselor societății creează sistemul stratificării sociale, susținut în decursul timpului de diferite instituții sociale și legitimat de diferite sisteme ideologice. Societățile moderne cunosc o stratificare complexă în funcție de o serie de dimensiuni, dintre care mai importante rămân clasa socială și etnia sau naționalitatea. Dacă diferențele individuale fizice și psihice sînt într-o mare măsură responsabile de ceea ce sîntem sau de ceea ce putem fi ca membri ai unei societăți, o altă premisă a acestei deveniri o constituie sistemul stratificării economico-sociale și etnice.

Analiza sistemului stratificării sociale conduce la analiza conceptului de minoritate, ce pune în discuție relația majoritate-minoritate. Minoritatea desemnează un *status grupal*, un grup de oameni ce interacționează cu altele, similare, și cu grupul majoritar, în termenii apartenenței lor la in-group. În ciuda faptului că orice minoritate posedă atribute unice, pot fi desprinse și câteva din caracteristicile sale universale. Astfel, în domeniul științelor socio-umane, la începutul anilor '30, sociologul Donald Young sugera că o minoritate este ceea ce oamenii etichetează drept minoritate, subliniind aspectul vizibilității. Acestuia i se adaugă alte 2 componente, de către Louis Wirth: „grupul trebuie să capete un tratament diferențial, mai prost, și membrii săi trebuie să fie conștienți de ei înșiși ca membri ai grupului minoritar” (1945, p. 347). Mai recent, psihosociologii Anthony G. și Rosalind J. Dworkin (1981, p. 16) prezentau 4 caracteristici generale, definitorii pentru minoritate: calitatea de a fi identificabil, puterea diferențială, tratamentul diferențial și peiorativ și conștiința de sine a grupului.

Identificabilitatea sau calitatea de a fi identificabil presupune faptul că grupurile trebuie să fie ușor de identificat pentru a asigura recunoașterea membrilor în cadrul in-group-ului ca și recunoașterea lor de către membrii out-group-urilor, pentru a fi tratați corespunzător. Trăsăturile – fizice sau culturale – care stau la baza statusului minoritar sînt *definite* și *interpretate social*, sînt variabile și nu fixe sau autoevidente neapărat.

1. Asistent la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

Puterea diferențială implică utilizarea relativ mai mare a resurselor de către un grup comparativ cu altul. Nu este vorba doar de un grup mai puternic aflat în fața unui grup lipsit de putere, ci și de o putere relativ mai mare a unui grup comparativ cu altul. Dacă majoritatea aflată la putere controlează resursele, ea controlează, de asemenea, și șansele de realizare ale minoritarilor: accesul la slujbe, educație sau servicii de sănătate. Atunci când numărul membrilor grupului minoritar crește, sporește și puterea lor, resursele mobilizate de majoritate pentru menținerea status-quo-ului trebuind să fie, de asemenea, mai mari.

Tratamentul diferențial și peiorativ sau discriminarea este ceea ce membrii grupului minoritar trăiesc ca o consecință a statutului lor. Acesta, tratamentul diferențial, afectează cel mai direct șansele și stilul de viață al minoritarilor, devenind esența protestelor și mișcărilor grupurilor minoritare. Datorită resurselor limitate dar și a percepției scopurilor mutuale exclusive, grupul majoritar tinde să sporească supunerea minorității prin variate strategii precum: evitare, discriminare, atac fizic etc. Se pare că subiectul unor strategii extreme sînt mai ales grupurile mai puțin folositoare economic majorității sau cele identificate ca fiind foarte diferite de cel majoritar. „Comportamentul uman nu poate fi explicat fără a face trimiteri la modelele mentale ale realității” – scria Karmela Liebkind (1984, p. 16) –, la stereotipurile și prejudecățile intergrupale. El nu are doar o explicație socio-economică, nu depinde doar de conflictele obiective de interese dintre grupuri ci și de modul în care acestea sînt percepute, de procesele mediatore ale cauzalității la nivel individual. Comportamentul uman, cu alte cuvinte, trebuie înțeles și în termenii intențiilor, scopurilor, aspirațiilor etc. – după cum arătau Lange și Westin (1981, cap. 5.1.).

Conștiința de sine a grupului minoritar se formează treptat, pe măsură ce un număr tot mai mare de membri ai grupului percep similaritățile poziției lor, ale destinului comun. Ea se referă la percepția scopurilor comune care pot fi realizate doar prin cooperarea membrilor in-group-ului, mai mult decît prin competiție, și la realizarea faptului că tratamentul discriminatoriu nu apare din niște calități intrinseci ale minoritarilor, ci din evaluările și acțiunile majorității. Trebuie precizat faptul că relațiile dintre caracteristicile minorității prezintă un caracter procesual, putînd exista schimbări cantitative și calitative ale fiecărei trăsături posedate în diferite momente ale istoriei sale.

Toate grupurile sociale, prezentînd caracteristicile mai sus menționate, cu origine, cu un trecut istoric și o cultură diferite de cele ale autohtonilor reprezintă minorități etnice sau naționale. Termenul de minoritate națională s-a impus relativ tîrziu, fiind acreditat odată cu lucrările *Conferinței de Pace de la Paris* din anii 1919-1920. El desemnează o anumită parte a unei națiuni care trăiește în granițele unui alt stat național, avînd conștiința identității naționale și un mod de ființare propriu. Minoritatea etnică ar desemna o parte a unei etnii, a unui popor lipsit de un stat propriu, constituit și recunoscut de celelalte state, care trăiește în granițele unuia sau mai multor state naționale.

În întreaga lume există astăzi sute de etnii și doar în jur de 170 de state independente. Dintre acestea puține sînt state-națiuni, locuite în exclusivitate de o singură etnie. După R. Johansson (1978), aproximativ zece state pot fi caracterizate prin omogenitate etnică. Majoritatea statelor lumii au minorități etnice și/sau naționale, iar un număr mare de state nu cuprind în granițele lor întreaga etnie. Dar, în context european, deci și românesc, întîlnim preponderent minorități naționale și mai puțin etnice.

Minoritățile etnice sau naționale pot să difere de majoritate din punct de vedere rasial, religios, lingvistic, social, economic sau cultural, orice clasă de situații intergrupale trebuind descrisă și analizată în termenii caracteristicilor sale specifice: istorice, sociale, politice, economice sau culturale (Tajfel, 1978). Considerăm, însă, că termenul cheie în definirea minorității etnice sau naționale este cel de cultură, folosit în accepțiunea sa largă pe care i-o oferă și V. Kohn. Prin cultura specifică a minorității etnice sau naționale vom înțelege „sistemul înțeleșurilor împărtășite și dezvoltate într-un context economic și social, pe un fundal istoric și politic specific. Cultura reprezintă un mod de a trăi distinct pe care un grup îl posedă, este suma tuturor regulilor acestuia, ghidul care formează comportamentul social, matricea modului de viață al grupului” (Kohn, 1977, p. 16). Ne vom opri în continuare atenția asupra diferențelor culturale dintre minoritate și majoritate pornind de la premisa că opoziția și conflictul de valori, atașate nevoii de identitate socială pozitivă și de recunoaștere socială, pot explica în parte procesul construcției identității minoritare, așa cum se realizează el la nivel individual.

Putem vorbi de existența unui echilibru la nivelul subiectului atunci când valorile cu care el se identifică, prin care își semnifică existență („polul ontologic”) și cele care îi facilitează adaptarea la mediu sînt cel puțin analoage, asigurînd un mod de reacție coerent („polul pragmatic”), arăta C. Camilleri (1990, p. 13). În mod normal, o cultură permite acest echilibru. Un anumit dezechilibru, conflictul intrasubiectiv poate apărea la minoritarii etnici sau naționali atunci când între propria cultură și cea a grupului majoritar există anumite deosebiri, discrepanțe. Or, acestea apar inevitabil. De aceea, putem considera individul aflat în stare de conflict, mai mult sau mai puțin accentuat, datorat înfruntării modelelor exogene (ale majorității), ca realizînd o situație în care protagoniștii – purtătorii unor coduri diferite – se află reușiți în același subiect. Așa cum arătam mai înainte, aceasta antrenează o serie de consecințe asupra operațiilor prin care minoritarii își atribuie o identitate.

În construcția identității culturale minoritare, extrem de important este întregul ansamblu al conduitelor orientate în direcția evitării conflictului intrasubiectiv, a rupturii unității identității echilibrului dintre subiectiv și obiectiv, dintre polul ontologic și cel pragmatic al identității. În funcție de natura contradicțiilor apărute (Camilleri, 1979, 1980, 1990), pe fundalul raportării permanente la ceilalți din out-group și al comunicării cu membrii in-group-ului, putem distinge două tipuri de inductori identitari:

1. Primul inductor este constituit de reacțiile la considerațiile extrinseci ansamblurilor socioculturale. Minoritarii pot fi mai mult sau mai puțin sensibili față de considerațiile extrinseci codului cultural majoritar, independent de atracția/respingerea resimțită față de valorile pe care acesta le vehiculează. Aderarea la un cod înseamnă, printre altele, acceptarea unui proces de afiliere la grup definit prin intermediul lui. Invers, dorința de a se afilia sau nu la un asemenea grup poate fi direct determinat de diversă motivație, inducînd acceptarea sau respingerea codului cultural. Printre aceste motivații se pot afla și sensibilitatea la modul în care minoritarii sînt primiți, acceptați de majoritatea-gazdă, calculul de interese, dar și teama de a nu apărea ca trădător al propriei etnii (Camilleri, 1979, 1980, 1990). Țările occidentale se confruntă cu o proliferare a identităților calificate de C. Camilleri (1984) ca „reacționale” sau „polemice”, ca urmare a relației asimetrice de tip „Nord-Sud”, dintre societățile occidentale și țările lumii a treia. Numeroși indivizi proveniți dintr-o serie de țări slab dezvoltate care au emigrat preferă să-și

mențină modelul de origine nu din considerație pentru conținutul său, sau din desconsiderație față de codul nou întâlnit, ci pentru că se percep ca „refuzați”, ca „excluși”. Identitatea ar apărea ca o reacție ce le permite indivizilor să se perceapă ca fiind diferiți. Această conduită paradoxală poate fi numită și „identitate de principiu” sau „voluntaristă”. Considerăm că funcționarea în Estul Europei a acestui tip de inductor identitar poate fi întâlnită și explicată prin percepția opoziției mutuale raportate la un scop indivizibil. Și în context românesc există minoritari care perseverează în a-și declina doar identitatea etnică, deși s-au integrat destul de bine în societatea românească. Dar, paradoxul simbolismului identitar produce – în acest caz –, cu siguranță, efecte asupra echilibrului psihic al indivizilor.

2. Cel de-al doilea inductor identitar este constituit de reacțiile la caracteristicile intrinseci ansamblurilor socioculturale cu care minoritarii au de-a face. În cadrul lui, C. Camilleri (1990, p. 16) opera încă o distincție: a) Există mai întâi reacții la structura sau forma codurilor culturale. Astfel, în grupurile etnice sau naționale tradiționaliste codurile sînt puternic sistematizate și coerente, saturate de prescriptivitate (prescripțiile tind să cuprindă toate situațiile existenței). Obligațiile sînt în acest caz fondate pe normele transcendente grupale și religioase. Acestei forme a codului cultural, specific societăților de tip rural, i se opune cea a codului societății de tip urban – mai puțin coerent și prescriptiv, ce se referă la clase de situații, lasînd multe detalii în seama inițiativei individuale; b) Reacțiile la caracteristicile codului majorității pot fi datorate conținutului reprezentărilor și valorilor propuse. Ele sînt generate mai ales de distanțele dintre coduri, de diferențele reale sau percepute între acestea. Cu cît distanța este mai mare, cu atît mai dificil va fi procesul afilierii la grupul majoritar, ca în cazul minoritarilor naționali evrei sau ca în cel al minorității etnice a romilor. O serie de studii au arătat că distanța dintre coduri accentuează starea de tensiune psihică, frustrările datorate statusului minoritar, amplificînd conflictul intra-individual.

Purtătorii a două coduri culturale diferite se văd nevoiți să stabilească o coerență subiectivă (la nivel perceptiv) al cărui efect este rezolvarea sau ocultarea contradicției obiective. Unele din modalitățile de rezolvare a disconfortului încercat pot dobîndi valoarea unui comportament de înfruntare, generator al unei identități culturale capabile să asigure o bună integrare socioculturală a indivizilor, în condițiile menținerii unora din componentele etnicității, respectiv naționalității lor. Alte modalități de rezolvare a conflictului intrasubiectiv capătă valoarea unui comportament de apărare, presupunînd doar „amenajarea”, „mascarea” conflictului intrasubiectiv. Acestea pot genera diverse tipuri de identități de la cele polemice și voluntariste, saturate de elementele unei singure etnicități – ca efect al unor tendințe compensatorii –, pînă la identitățile compozite, sincretice (Pascon, 1971, Tonalbi, 1982). Acestea din urmă apar la unii indivizi minoritari care trec de la un cod la altul în funcție de solicitările situaționale. Ei se pot astfel debarasa de orice valori, ele fiind considerate ca simple instrumente ale autoprezentării. Se poate obține astfel o fluiditate identitară maximă, care sacrifică în întregime polul ontologic pentru a satisface în întregime funcția pragmatică. Deoarece această modalitate de reacție permite o adaptare maximă prin „mularea” subiectului pe situație, s-a vorbit, în cazul ei, de un anumit oportunism identitar.

Coerența subiectivă pe care urmăresc să o realizeze minoritarii – purtătorii a două coduri culturale diferite – poate fi simplă sau complexă (Liebkind, 1984; Camilleri, 1990). Elaborarea acesteia depinde de unele particularități ale minorității și, respectiv, majorității, ca și de natura relațiilor intergrupuri. Utilă ni se pare prezentarea, în

acest context, a tipologiei partenerilor de identificare formulate de Moscovici și Paicheler (1978) pornind de la siguranța sau nesiguranța resimțită de grupul minoritar și majoritar :

1. O majoritate nesigură se va angaja în comparații cu minoritatea prezentînd o puternică identificare defensivă intergrupală.
2. O majoritate, stăpîna pe situație, poate tolera existența unei minorități diferite și lua în considerare nevoile și punctele de vedere ale acesteia.
3. O minoritate nesigură va încerca să se compare cu majoritatea, din toate punctele de vedere. Majoritatea reprezintă nivelul de aspirație al minorității, membrii săi fiind dispuși spre o puternică identificare cu out-group-ul.
4. O minoritate sigură de ea își afirmă diferențele și particularitățile, prezentînd o puternică identificare cu in-group-ul. Această identificare devine defensivă doar atunci cînd minoritatea și-a interiorizat concepțiile majorității ca pe niște norme.

Coerența simplă este ilustrată prin cazurile limită ale minoritarilor etnici sau naționali, proveniți dintr-un grup caracterizat fie prin siguranță de sine, fie prin nesiguranță, care își asumă în întregime sistemul cultural propriu sau cel al majorității, în condițiile respingerii totale a celuilalt. Ea presupune fie sacralizarea valorilor identitare proprii – deci închiderea în dimensiunea ontologică a propriei identități –, fie hiperbolizarea polului pragmatic al identității. Prima variantă de realizare a coerenței simple este specifică minoritarilor etnici/naționali care se simt în securitate și al căror cod diferă mult de cel al majorității, în timp ce a doua implică o convertire la normele și valorile majorității. Converteții provin, cel mai adesea, din rîndul unor minorități cu o stimă de sine și un status social scăzut, sau al indivizilor animați de o motivație deosebită, cum ar fi cea de realizare socială, culturală, economică sau politică (Lange și Westin, 1981, p. 376).

Coerența complexă apare atunci cînd indivizii nu evită problema confruntării codului propriu cu cel propus de majoritate, cînd fac efortul de a-și elabora identitatea culturală pornind de la elementele selectate din cele două modele. Ea se poate realiza și sub presiunea normelor impuse de o majoritate nesigură, dar mai ales în condițiile interacțiunilor cu o majoritate puternică, sigură de ea. Ambiguitățile inerente acceptării strategiei asimilaționiste (Taylor, 1980) (realizată prin cea de-a doua variantă a coerenței simple) sînt depășite prin adoptarea unei strategii de acomodare. Aceasta înseamnă că minoritarii încearcă să-și păstreze distinctivitatea devenind, în același timp, mai asemănători majorității, posibilităților ei de a atinge unele scopuri materiale. În strategiile de acomodare, intenția este aceea de a centra poziția întregii minorități pe anumite dimensiuni comune ambelor grupuri, dar și de a modifica, pe cît posibil, valorile majorității, astfel încît să poată fi achiziționată o identitate distinctă onorabilă, acceptabilă (Liebkind, 1984, p. 77).

Acest tip de procese de acomodare ar trebui susținut de așa numita segregare pozitivă realizată de majoritate. În lipsa acesteia, inegala distribuție a puterii între grupuri poate forța majoritatea să adopte o strategie cognitivă de supraidentificare cu in-group-ul. Mobilitatea colectivă și individuală depinde și de capacitatea majorității de a considera cererile formulate de minoritate ca legitime, de a accepta ideea egalității sociale a grupurilor (recunoașterea socială) și a drepturilor egale (egalitate socială). Minorităților li s-ar oferi astfel posibilitatea obiectivă a dobîndirii unor scopuri supraordonate, specifice pluralismului cultural.

BIBLIOGRAFIE

- Camilleri, C., *La gestion de l'identité en situation d'hétérogénéité culturelle*, in „La Recherche Interculturelle”, tome 1, L'Harmattan, 1990.
- Camilleri, C., *Les étudiants étrangers et leur discours sur l'identité culturelle*, in „Bulletin de Psychologie”, Paris, janv.-fév., no. 364, 1984.
- Dworkin, A.G. și R.J., *The minority Report. An Introduction to Racial, Ethnic and Gender Relation*, London, 1981.
- Johansson, R., *The rebellion of the regions : ethnic conflicts in world politics*, in „Scandinavian Migration and Ethnic Minority Review”, no. 6, 1978.
- Kohn, V., *The Pakistanis...*, in J. Watson, *Between two Cultures*, Basil Blackwell, Oxford, 1977.
- Lange, A. și Westin, C., *Ethnic discrimination and social identity*, McGraw-Hill, Inc., 1981.
- Liebkind, K., *Minority identity and identification processes : a social psychological study*, „Commentationes Scientiarum Socialium”, no. 22, 1984.
- Moscovici, S. și Paicheler, G., *Social comparison and social recognition : two complementary processes of identification*, in Tajfel, H. (ed.), *Differentiation Between Social Groups : the Social Psychology of Intergroup Relations*, Academic Press, London, 1978.
- Tajfel, H., *Instrumentality, identity and social comparisons*, in Tajfel, H. (ed.), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Taylor, D.M., *Ethnicity and Language : A Social Psychological Perspective*, Pergamon Press, Oxford, 1980.
- Wirth, L., *The Problem of Minority Groups*, in *Science of Man in the World Crisis*, Columbia University Press, New York, 1945.

Impactul social al minorităților

Ștefan Boncu¹

Scena politică și socială contemporană a făcut loc minorităților. Nimic nu pare să fie mai în spiritul timpului decât a recunoaște drepturile acestora, a le privi cu reverență și considerație. Minoritarul reprezintă una din marile figuri ale umanismului contemporan. În numele lui se răstoarnă regimuri, se preschimbă doctrine și se încheie tratate de pace. Egalitatea în drepturi înseamnă egalitatea drepturilor minoritarilor și majoritarilor. Cei din urmă par să fi renunțat la instituirea cu orice preț a consensului absolut. Numeroase surse din societate, înzestrate cu prestigiu, încurajează valorizarea originalității și tolerarea alterității. Dar profită cu adevărat minoritarii de acest contract pe care membrii grupurilor dominante l-au încheiat cu *Zeitgeist*-ul?

Aproape că nu există categorie socială care să nu fi instituit ca normă ideea tratamentului egalitar al minoritarilor. În mod frecvent, grupurile majoritare își pedepsesc membrii înclinați să-i discrimineze pe minoritari. Discriminarea manifestă a devenit un semn evident de lipsă de educație. În general, indivizii țin seama, în conduita lor cotidiană de interdicțiile sociale legate de tratamentul injust al minoritarilor. Se pare însă că instituționalizarea atitudinilor antidiscriminatorii a condus la un decalaj între atitudinile manifeste, pozitive și cele latente, mai curând negative și distante; de exemplu, în domeniul relațiilor rasiale, termenii de „rasism modern” (McConahay, 1983) sau „rasism aversiv” (Dovidio și Gaertner, 1986) se referă la această duplicitate a comportamentelor și atitudinilor. Indivizii își reprimă cu grijă manifestările discriminatorii în public, dar atitudinile ostile, cel puțin în cazul unora, se perpetuează la nivel latent. Într-o cercetare cunoscută, McConahay (1983), pretextând o situație de selecție profesională, a cerut subiecților albi să aprecieze dosarele unor candidați albi sau negri. El a constatat că subiecții apreciază mai pozitiv un candidat negru după ce au evaluat un membru al grupului lor de apartenență (ei resimt comparația interracială ca fiind salientă), decât dacă încep cu dosarul candidatului negru, fără să știe că va urma dosarul unui alb. Atitudinile subiecților variază în funcție de context, ei discriminând în mod manifest atunci când percep competiția dintre in-group și out-group, și evitând să exprime atitudini negative când li se pare că grupul de apartenență nu este implicat. Constatând că subiecții cu prejudecăți se comportă pozitiv sau negativ în funcție de saliența contextului intergrupuri, iar cei fără prejudecăți se comportă mai consistent, arătându-se mai independenți în raport cu situația, autorul a construit o scală pentru măsurarea „rasismului modern”, convins că antirasismul

1. Asistent la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

corespunde unei non-reactivități. Teoretizînd, la rîndul lor, interiorizarea imperfectă a acestui imperativ al armoniei sociale contemporane, Pettigrew și Meertens (1995) atrag atenția asupra formelor subtile de discriminare ce continuă să mențină tratamente diferențiate în funcție de rasă, etnie, religie etc. Spre deosebire de cei care își exprimă atitudinile negative față de minoritari în mod deschis și direct, tot mai puțini astăzi, cei situați pe poziții intermediare respectă normele egalitare doar din complzență, își exprimă resentimentele sub forme mascate și resping minoritățile adoptînd modalități acceptate social. Această stare de lucruri face schimbarea foarte dificilă, căci orice tentativă de influență ar trebui să aibă în vedere atitudinea latentă a individului ce se declară partizan al valorilor egalitare. Atitudinea latentă scapă îndeobște controlului conștient și se dovedește răspunzătoare pentru comportamentele lui discriminatorii (Perez ș.a., 1993). În ciuda impactului social recunoscut, minoritățile continuă să fie handicapate în societățile contemporane care n-au puterea de a duce pînă la capăt voința de a eradică orice formă de discriminare. Dar cine sînt acești minoritari din pricina cărora membrii majorității își cenzurează atitudinile „firești”, cum izbutesc ei să se impună atenției majorității și care este rolul lor în societate? În cele ce urmează vom încerca să răspundem la aceste întrebări adoptînd o perspectivă psihosociologică și evocînd succint cîteva cercetări realizate în două domenii fundamentale ale acestei științe.

Psihologia socială și-a făcut o preocupare însemnată din a descrie și explica dinamica psihologice iscate de relațiile mai mult sau mai puțin tensionate dintre majoritate și minoritate. Astfel de dinamici și mecanisme psihologice sînt studiate atît în cadrul relațiilor între grupuri, cît și în acela al influenței minoritare. Fără îndoială, relațiile dintre minoritate și majoritate pot fi descrise foarte nimerit în termenii influenței sociale, căci oriunde există cele două tipuri de categorii apare problema raportului de forțe, a puterii și a dominării, iar în ceea ce privește minoritatea, a cîștigării recunoașterii și, eventual, a impunerii în timp a propriei norme. Influența minoritară, o arie de cercetări al cărei inițiator a fost Serge Moscovici, constituie unul din cele mai dinamice domenii ale psihologiei sociale de astăzi. Reprezentativă pentru paradigma europeană, ea caută să distingă factorii ce favorizează ori inhibă impactul minoritar, propunînd teorii și modele de cercetare deosebit de eficiente asupra procesului de inovare a normelor.

La finele deceniului al 7-lea, înfățișînd minoritățile în postura de surse de influență, Moscovici a provocat o adevărată ruptură teoretică. Se cuvine menționat că tradiția studiilor asupra influenței este absolut venerabilă în psihologia socială. Astfel de studii au marcat nașterea disciplinei. Dar toate aceste cercetări, de la imitație și facilitare socială pînă la faimoasele studii ale lui Asch (1951), au perpetuat un model de investigare a cărui premisă fundamentală era echivalența dintre sursa de influență și majoritate. Se respecta astfel paradigma generală a științelor sociale din epocă, ce studiau în mod prioritar controlul social și reproducerea sistemelor sociale. În cercetările cele mai elaborate asupra conformismului, minoritatea apărea ca un receptor supus, iar asupra devianților se abăteau tot felul de măsuri punitive. Moscovici a propus, într-un studiu din 1969 și apoi în multe altele din deceniul care a urmat, conceperea minorității ca sursă de influență și cercetarea impactului normelor alternative pe care ea le susține. Astfel, influența nu mai constituie privilegiul surselor ce dețin o poziție dominantă. Departate de a sluji numai la reducerea diferențelor dintre indivizi și la perpetuarea statu-quo-ului, acest proces dă seama de schimbarea socială. Moscovici a izbutit să demonstreze că există o influență specifică a minorităților și că tocmai ea poate explica prefacerea normelor. De altminteri, principala acuzație pe

care psihosociologul francez a adus-o modelului numit de el „funcționalist”, în cadrul căruia demersurile majorității formează obiectul atenției, a fost tocmai perspectiva imobilistă promovată.

În primele cercetări asupra minorităților active întâlnim o caracterizare numerică a statutului minorității. Trăsătura cea mai evidentă a grupului minoritar o reprezintă, în experimente, efectivul său, mai redus decât acela al majorității. Minoritatea este văzută ca o fracțiune cu un număr de membri inferior jumătății numărului total. Deși se ofereau exemple de minorități active în câmpul social, încercându-se să se facă legătura între minoritățile ce apăreau în experimentele de laborator și cele din viața cotidiană, totul rămîne în acești ani la un stadiu incipient. Este adevărat că atât liderul domeniului cît și ceilalți cercetători adăugau de fiecare dată că pe lângă mărimea redusă, sursele minoritare se caracterizează și prin lipsa de putere, de status, de competență sau de credit idiosincronic. Dar toate acestea nu erau operaționalizate în experimentele subtile și sofisticate, iar problema extrapolării concluziilor spre viața reală și minoritățile sociale devenea tot mai jenantă. Să observăm că un corelat al acestei definiții a minorității în termenii forței numerice este conceperea ei ca o minoritate in-group. Înainte de 1980, perspectiva relațiilor între grupuri nu pătrunsese în aria de cercetare a influenței minoritare, iar minoritatea era înțeleasă mai curînd ca o parte răzvrătită a grupului majoritar.

Desigur, în multe rînduri caracteristica numerică a minorității a fost legată de mesaj. Dacă există o majoritate și o minoritate în sînul aceluiași grup, este pentru că există diferențe de opinie între ele. Astfel, minoritatea era definită uneori implicit, alături punîndu-se accentul tocmai pe această caracteristică, prin conținutul mesajului său. În cazul în care poziția anti-normativă a minorității devine principala ei trăsătură, această trăsătură este înțeleasă ca fiind diferită de cea a fracțiunii mai numeroase, de opinia general acceptată (Doms, 1985). Din acest punct de vedere, majoritatea din celebrul experiment al lui Asch asupra conformismului (Asch, 1951) constituie în fond o minoritate, întrucît apără opinii aflate în net dezacord cu cele ce definesc consensul social. În orice caz, primele experimente au neglijat coordonatele sociale ale minorității, ca statusul și puterea, punînd sub semnul întrebării generabilitatea noțiunii de conversiune de la minoritățile numerice la cele sociale.

O distincție cu o contribuție însemnată la limpezirea conceptului de minoritate a reprezentat-o aceea dintre minoritar și deviant. Potrivit lui Moscovici (1979), inovația, efectul intervenției minoritare, nu corespunde unei forme de devianță, ci constituie un proces distinct și fundamental la vieții sociale. În modelul conformismului, orice abatere de la ceea ce a fost statuat de majoritate devine devianță și singurul destin posibil al deviantului care nu renunță la ideile sale potrivnice normei de grup este ostracizarea. Studiul clasic al lui Schachter (1951) demonstrează în manieră admirabilă reacția de respingere a majorității membrilor în fața celui ce se opune în mod constant normelor. Confrunțați cu un comportament deviant, ei fac încercări de a convinge deviantul să renunțe la poziția sa. Interacțiunile cu acesta se intensifică pînă în momentul cînd înțeleg că acesta este irecuperabil. În acel moment, grupul poate să-și redefinească granițele în așa fel încît deviantul să fie exclus (vezi și Festinger, 1950). Reacția aceasta este obișnuită în grupurile coezive în cazurile în care norma pe care o contestă deviantul are relevanță pentru grup. Pentru modelul funcționalist al influenței, coeziunea și rezolvarea conflictelor sînt valori fundamentale (Mugny și Perez, 1986), iar devianța apare ca un defect al majorității, ca o disfuncție socială gravă. Conformismul, conceput ca o exigență a oricărui sistem social, conduce la integrarea membrilor și la consens.

Pentru Moscovici, atitudinea devianților față de valorile sociale și gradul de activism în a afirma o eventuală luare de poziție constituie criterii de bază în vederea anticipării impactului lor. Acest activism ar putea avea părți bune și chiar ar putea explica schimbarea socială. Merton însuși apreciașe că anumite tipuri de devianță dețin un rol însemnat în regenerarea sistemului social (Merton, 1957). Pentru conturarea specificității demersului minoritar, o mare importanță o are distincția dintre minoritățile anomice și cele nomice, postulată de psihosociologul francez. Minoritățile anomice ignoră normele grupului, dar nu propun norme alternative. Ele constituie devianța în sensul clasic al termenului. Cît despre minoritățile nomice, ce dispun de o normă concurentă, pe care o afirmă cu îndărătnicie, ele singure pot exercita o influență ce conduce la inovație și deci la schimbare socială (Moscovici, 1979). Unele minorități anomice pot dobîndi la un moment dat recunoaștere socială prin adoptarea unei poziții consistente, pe care doresc să o impună majorității. Pentru a exercita influență și a face să fie acceptată norma sa alternativă, minoritatea trebuie să refuze statutul de deviant și să adopte un stil de comportament specific. Consistența acestui comportament creează un conflict sociocognitiv, de intensitatea căruia depinde impactul ei social. Desigur, succesul intervenției minoritare este decis în bună măsură și de inferențele pe care le fac membrii majorității cu prilejul declanșării acestui conflict. O minoritate lipsită de putere are posibilitatea de a induce un puternic conflict reîterînd mereu aceleași argumente, și dînd dovadă în același timp de flexibilitate în negocierile cu majoritatea (Mugny, 1975). În acest caz, majoritatea va face o atribuire internă cu privire la comportamentul sursei, percepînd minoritatea ca sigură pe sine, convingătoare și competentă. Influența minoritară și cea majoritară determină tipuri diferite de procese cognitive ale țintei, și din această cauză rezultatul însuși la influenței apare la nivele diferite (Moscovici, 1980). Majoritățile obligă țintele să-și compare răspunsurile cu ale lor, rezultatul fiind conformism public, fără o schimbare reală de atitudine. Pe de altă parte, mesajul minoritar, prin ineditul lui și prin insistența cu care este susținut, provoacă un conflict intens și silește ținta să se centreze pe obiectul judecății. Rezolvarea conflictului se realizează de multe ori prin conversiune, care corespunde unei acceptări private a normei minoritare.

Am constatat deja că numărul este un parametru relativ puțin important în definirea minorităților sociale, al căror impact au năzuit întotdeauna să-l explice studiile de influență minoritară. Minoritățile sociale – țigani, muncitori imigranți, ecologiști, homosexuali, negri, feministe etc. – sînt grupuri cu o anumită competență și dispunînd de un status social și de o anumită putere. Ele nu reprezintă cea mai valorizată identitate și nici nu se caracterizează prin adoptarea normei sociale dominante. Înțelese astfel, minoritățile sociale pot fi majorități numerice (Perez și Dasi, 1995). Într-o meta-analiză asupra cercetărilor de influență minoritară, Wood și colaboratorii săi apreciau că, spre a deosebi minoritatea de alte grupuri sociale ce apără opinii deviante (experți și lideri politici, de exemplu), definițiile minorității trebuie să specifice că aceasta nu are status sau competență (Wood ș.a., 1992).

Alături de număr, puterea și statusul reprezintă variabile ce contribuie decisiv la configurarea relațiilor pe care un grup le angajează cu alte grupuri (Sachdev și Bourhis, 1985). Distingem puterea de status întrucît, așa cum arată autorii menționați, există grupuri sociale înzestrate cu putere, dar lipsite de status (de pildă, sindicatele), precum și grupuri sociale aflate într-o poziție foarte importantă în societate, dar nedispunînd de putere (un bun exemplu îl constituie aristocrația engleză). Definim puterea, în acest context, ca gradul de control pe care îl are un grup asupra propriului

destin și asupra destinului altor grupuri. Ea este o proprietate esențială a sursei de influență, în stare să modeleze efectele pe care aceasta le obține asupra receptorului (Ibanez, 1987). Din punctul de vedere al celor trei caracteristici pe care le-am enunțat, minoritatea trebuie descrisă ca un grup redus ca număr, subordonat și lipsit de putere. Acești parametri (efectivul, statusul și puterea) marchează hotărâtor relațiile minorității cu majoritatea și implicit impactul pe care minoritatea îl poate avea în societate. Urmărind să descrie modul în care statusul și puterea amplifică atitudinile discriminatorii ale unui grup sau, dimpotrivă, subîntind un comportament defensiv, Sachdev și Bourhis ajung la concluzia că discriminarea, ca manieră de raportare la out-group, aproape că nu se manifestă în absența atributelor de putere. Sentimentul puterii condiționează efectele categorizării sociale așa cum sînt postulate în teoria identității sociale (Tajfel și Turner, 1986). Indivizii ce se auto-categorizează ca făcînd parte din grupuri dominante se declară mai mulțumiți de condiția lor și discriminează mai mult decît minoritarii. Într-o cercetare ulterioară s-a demonstrat că membrii unor grupuri reduse ca efectiv, dar ocupînd o poziție înaltă și dispunînd de putere, manifestă un pronunțat caracter discriminatoriu (Sachdev și Bourhis, 1991). Dimpotrivă, grupurile restrînse ca număr de membri, cu status inferior și fără putere manifestă o tendință extrem de redusă de a discrimina.

Tratamentul discriminatoriu este influențat, în cazul minorității, și de un alt mecanism psihologic specific. În literatura consacrată relațiilor intergrupuri aflăm numeroase studii consacrate efectului de omogenizare a out-group-ului, ce constă în faptul că indivizii au tendința de a considera că membrii propriului grup sînt mai puțin asemănători între ei decît sînt membrii out-group-ului (Judd și Park, 1988; Lorenzi-Cioldi, 1994). Acest bias al percepției sociale a primit diferite explicații, cu desebire de natură cognitivă (vezi, de exemplu, Park și Rothbart, 1982). Variabilitatea percepută a out-grupului constituie unul din factorii ce explică favorizarea grupului de apartenență și discriminarea celui alt grup. Un rezultat interesant în perimetrul acestor cercetări privește tocmai condiția minoritară a in-group-ului: în acest caz efectul se inversează, în sensul că minoritarii își privesc propriul grup ca fiind omogen, iar out-group-ul mai mare și dominant este perceput ca fiind variabil (Simon și Brown, 1987). Deși acestei aserțiuni despre rolul mărimii relative a grupului în percepția omogenității i s-au adus importante amendamente (vezi Bartsch și Judd, 1993), efectul rămîne și el influențează relațiile dintre minoritate și majoritate.

Pe de altă parte, dacă, așa cum apreciază Linville și colaboratorii săi, stereotipizarea, ca operație cognitivă ce subîntinde în multe cazuri tratamentul discriminatoriu al out-group-ului, se definește ca faptul de a avea o reprezentare nediferențiată a membrilor unui grup (Linville, Salovey și Fischer, 1986), minoritățile au mai multe șanse să fie percepute astfel. Demonstrațiile lui D. Hamilton asupra formării stereotipurilor (Hamilton, 1981) se referă tocmai la percepția stereotipizată a minorităților. Potrivit efectului „corelației iluzorii”, indivizii au tendința de a supraestima frecvența comportamentelor negative ale minorității, chiar dacă, proporțional, membrii minorității comit același număr de conduite negative ca și cei ai majorității.

Definiția sursei minoritare acceptată astăzi ține cont de percepția țintei: minoritatea este sursa de influență considerată de țintă drept ilegală (Perez, Papastamou și Mugny, 1995). În general, în situațiile de influență receptorul desfășoară o activitate interpretativă prin intermediul căreia stabilește cine trebuie să influențeze și cine trebuie să accepte influența. Situațiile de influență minoritară se caracterizează

prin faptul că ținta se percepe pe sine într-o poziție superioară în raport cu sursa și, ca atare, neagă dreptul acesteia de a influența, opunându-se demersurilor ei. În contextele sociale concrete, impactul depinde de activitatea de categorizare a indivizilor cărora le este adresat mesajul minoritar. Identitatea acestora, ca și identitatea sursei joacă un rol deosebit de important în orice relație de influență. Minoritățile sociale sînt grupuri cu o identitate socială concretă, de aceea este primordial să cunoaștem percepția pe care țintele și-o pot construi asupra acestor identități.

Dificultatea extrapolării concluziilor studiilor efectuate în laborator asupra minorităților sociale a impus, la începutul deceniului al 9-lea, integrarea a două arii de cercetare, influența minoritară și relațiile între grupuri. Ideea conceperii raporturilor minoritate – majoritate ca relații între grupuri era mai veche, dar programe de cercetare care să o pună în aplicare apar abia acum. Pentru Charlan Nemeth (1985), minoritatea constituie prin definiție un out-group. În contextul intervenției minoritare, diferențele de opinie devin un criteriu de categorizare, relevînd existența a două entități sociale aflate în conflict, grupul de apartenență al țintei și grupul minoritar. Conceperea minorității ca susținînd o normă diferită și conceperea ei ca out-group sînt unul și același lucru. Doar în modelul funcționalist interacțiunea dintre majoritate și minoritate este înțeleasă ca un proces intragrup. În cadrul acestuia, consensul și coeziunea grupului alcătuit din majoritate și minoritatea deviantă reprezintă țeluri însemnate ale activității membrilor. Orice conflict pune în pericol locomoția grupului și el nu trebuie rezolvat altfel decît făcînd să triumfe punctul de vedere majoritar. Posibilitatea bidirecționalității influenței apare numai în cazul înțelegerii intervenției minoritare ca o situație intergrupuri. Concepția cercetătoare americane reprezintă o extremă, căci studiile ulterioare n-au renunțat să formuleze concluzii asupra rezultatului intervenției minorităților din sînul grupului de apartenență al țintei.

Travaliul teoretic al Annei Maass și al colaboratorilor ei s-a dovedit deosebit de util pentru explicarea impactului minorităților sociale din perspectiva interacțiunilor între grupuri. Ei au făcut o distincție între minoritățile simple, definite ca subgrupuri de indivizi ce diferă de majoritate după opiniile lor, și minoritățile duble, ce se deosebesc nu numai după opinie, dar și după categoria socială de apartenență (de exemplu, militanții negri din Statele Unite în raport cu majoritatea albă) (Maass, Clark și Haberkorn, 1982). În concluziile cercetării lor, acești autori arătau că minoritățile duble obțin puțină influență din cauză că țintele le percep ca fiind animate de interese proprii. Dimpotrivă, adeziunea de care se bucură ideile minorităților simple (in-group) era interpretată în spiritul studiilor din domeniul schimbării de atitudine, invocîndu-se similaritatea percepută a sursei.

Dar ideile care vor conduce la conceperea demersului minoritar în termenii conflictelor de identitate au fost inspirate de alte cercetări. Potrivit lui Tajfel (1972), categorizarea socială este o activitate în care individul se angajează frecvent, vitală pentru funcționarea lui cognitivă în cotidian și pentru evoluția lui socială. Categorizarea slujește la decuparea și sistematizarea mediului social, dar în același timp este răspunzătoare pentru discriminarea intergrupuri. Simplul fapt că subiectul ajunge la concluzia că într-o situație dată grupul căruia îi aparține se găsește alături de un alt grup determină favorizarea in-group-ului. Individul este motivat să păstreze o stimă de sine ridicată și o poate face prin achiziționarea unei identități sociale pozitive. Aceasta din urmă poate fi dobîndită prin efectuarea de comparații sociale în care grupul de apartenență apare ca favorizat, ieșind mereu învingător în „competiția socială simbolică” cu alte grupuri. Din această teorie a identității sociale, Turner (1981) a derivat o teorie asupra auto-categorizării, ce a condus la rîndul ei la o concepție

originală asupra influenței sociale. Prin auto-categorizare individul se definește pe sine ca membru al unei categorii sociale distincte. Definindu-se astfel, el se angajează să respecte normele grupului respectiv, la fel cum își asumă caracteristicile stereotipice ale categoriei. Comportamentul său devine, ca atare, conformist de câte ori calitatea de membru devine evidentă (Turner, 1981 ; Turner ș.a., 1987). Din punctul de vedere al acestei teorii, numai sursele in-group, fie ele majoritare ori minoritare, pot exercita influență.

Gabriel Mugny s-a numărat printre primii psihologi sociali care au recunoscut importanța acestor teorii despre comportamentul intergrupuri și despre constituirea mentală a grupului pentru influența minoritară (Mugny și Papastamou, 1982 ; Mugny, 1982). El este principalul inițiator al unui model ce descrie mecanismele psihologice puse în mișcare de inițiativa minoritară în termeni de identificare socială. În această optică, principala consecință a preluării răspunsului sursei este asumarea și a altor caracteristici stereotipice ale ei. Aceasta echivalează, în fond, cu o redefinire a identității sociale, pe care ținta o asumă cu ușurință atunci când agentul influenței dispune de o identitate socială valorizată. Este limpede, însă, că în cele mai multe cazuri conotațiile negative asociate unei surse minoritare vor împiedica identificarea și, implicit, vor pune stavilă influenței pe care aceasta încearcă să o obțină. Refuzul țintei de a-și atribui o identitate apropiată de cea a devianților explică în bună măsură eșecul minorităților de a exercita influență manifestă. În același timp, acceptarea răspunsului minoritar la nivel latent nu presupune costuri sociale, ceea ce face ca acordul cu minoritatea să se producă la acest nivel.

Ideea aflată la baza tuturor acestor cercetări este aceea că principala rezistență în calea influenței exercitate de minoritățile sociale se situează la nivelul conflictului de identificare indus. Dacă primele rezultate au îngăduit concluzia că minoritățile ce dispun de același background social ca și țintele se bucură de mai multă audiență, cercetările ulterioare au adus o sumă de corecții, atrăgând atenția asupra faptului că teoria identității sociale, în forma ei clasică, se găsește în imposibilitatea de a explica efectele influenței minoritare. S-a observat curînd că, pe dimensiunea răspunsurilor private, minoritățile out-group obțin tot atîta influență ca și cele in-group, sau chiar mai multă (Martin, 1988).

Cercetările lui Machteld Doms (1987) privind suportul social în contextele în care se produce tentativa minoritară au pretenția de a contura o teorie a influenței publice minoritare și se situează printre cele care critică tendința de a studia în mod prioritar forța persuasivă a minorităților numerice. Ele pun problema simultaneității demersurilor de influențare și a complexității situațiilor în care evoluează sursa și ținta influenței. Doms observă că în viața cotidiană cel cărui îi este destinat mesajul minoritar nu se prezintă ca un membru izolat al categoriei majoritare. Dimpotrivă, pe lângă presiunile minoritare, fiecare membru al majorității suportă presiunea propriului grup în vederea apropierei sau respingerii răspunsului minoritar. Acest proces paralel de influență reciprocă ce are loc în grupul-țintă se desfășoară ca o activitate a suportului social din situațiile de conformism (vezi Allen, 1975). Fără îndoială, prin intermediul acestuia grupul de apartenență al țintei poate modela impactul minoritar. Rezultatele psihologului belgian atestă că influența minoritară crește sau scade în funcție de suportul social pe care-l primește subiectul. Avem de-a face cu un proces de conformism în interiorul celui de inovație, impactul mesajului minoritar depinzînd, de fapt, de conformismul țintei la reacția membrilor grupului său de referință, de obicei prezent și vizibil, în fața tentativei minoritare. De îndată ce se diminuează suportul social de care beneficiază în mod frecvent țintele mesajului minoritar, mino-

ritatea exercită o influență identică celei obținute de majoritate. Spre deosebire de contextele în care este activă minoritatea, în situațiile de influență majoritară suportul social nu există sau există într-o măsură mult mai redusă. În astfel de situații tocmai minoritatea poate constitui un suport social, oferind prin atitudinea ei anti-normativă un model de independență (Nemeth și Chiles, 1988). Expunerea la mesajul minoritar, aflat în net dezacord cu normele majorității, chiar dacă nu conduce la acceptarea lui ca atare, poate să contribuie la reducerea atitudinii generale de conformism a țințelor. Indivizii confrunțați cu opiniile minoritare pot deveni mai încrezători în ei înșiși, mai preocupați de concordanța între atitudinea lor publică și cea privată și mai dispuși să reziste presiunii normative a majorității.

O înfrîurire asupra impactului social al minorităților o are, fără îndoială, și contextul normativ în care acestea evoluează. Genevieve Paicheler a arătat că minoritățile izbutesc să-și impună ideile în fața majorității atunci cînd demersul lor reflectă evoluția normelor sociale (Paicheler, 1976, 1977, 1985). Inovația s-ar produce, așadar, numai dacă normele prezente ar îngădui-o. Cercetătoarea franceză a propus termenul de „Zeitgeist” (în limba germană, „spiritul timpului”) pentru a descrie complicitatea sau împotrivirea contextului social în fața presiunii minoritare. Moscovici a susținut că norma de originalitate, în opoziție cu cea de obiectivitate, poate avea un aport semnificativ în dobîndirea ascendentului de către minoritate (Moscovici și Lage, 1978), iar mai multe studii ale lui Mugny și ale colaboratorilor săi (vezi, de exemplu, Mugny, Kaiser și Papastamou, 1983) au confirmat această ipoteză. Efectul normelor a fost regăsit de Anne Maass și de colaboratorii ei, care au probat succesul mesajului minoritar, argumentînd liberalizarea avortului în condițiile unui Zeitgeist favorabil, precum și eșecul unui mesaj formulat de un grup minoritar care nu ținea seama de contextul general normativ, pledînd pentru instituirea pedepsei cu moartea (Maass, Clark și Haberkorn, 1982). Concepția despre rolul Zeitgeist-ului a ajuns, așa cum se obsevă într-un studiu recent (Perez, Papastamou și Mugny, 1995), să afirme un paradox: influența minoritară ar fi facilitată de tendința normelor de a se apropia de opiniile a căror adeptă se declară minoritatea; cu alte cuvinte, minoritatea ar induce un răspuns absolut obișnuit, cunoscut de toată lumea, chiar așteptat. Să observăm că o minoritate ce ar apăra o poziție putînd fi asimilată sistemului general normativ ar rosti un discurs foarte puțin conflictual și ar pierde orice șansă de a produce conversiune. Autorii din urmă apreciază că influența minoritară este independentă de Zeitgeist, sau că, mai mult, relația cauzală este inversă, în sensul că minoritățile active determină suma valorilor și normelor: presiunea minoritară duce la schimbări normative fundamentale, ce definesc Zeitgeist-ul la un moment dat.

O altă linie de cercetări în care eforturile s-au concentrat spre legitimarea extrapolării efectului de conversiune de la minoritățile numerice la cele sociale o reprezintă studiile consacrate rezistențelor opuse de ținte. Psihologizarea (Papastamou, 1987), ca principală strategie de rezistență adoptată în fața ofensivei minoritare, constă în a stabili o legătură cauzală între proprietățile psihologice ale sursei și conținuturile mesajelor ei. S-a demonstrat că atunci cînd sursele ajung să pună punctul de vedere inovator pe seama trăsăturilor de personalitate ale sursei, influența diminuează substanțial. Modalitatea aceasta de rezistență, foarte răspîndită în viața cotidiană, nu este eficientă decît în fața surselor minoritare; ea pare să centreze ținta pe activitatea de comparare socială, inducînd un puternic conflict de identificare.

O concluzie provocatoare a cercetărilor asupra rezistențelor la inovație se referă la cuantumul mai mare de influență latentă constatat la țintele ce au adoptat strategia „negării” mesajului minoritar. În cadrul unui experiment (Perez, Mugny și

Moscovici, 1986), subiecților li s-a cerut să găsească argumente în favoarea ideii că poziția sursei minoritare este absurdă, de nesusținut. Se constată, în mod paradoxal, că tocmai acei dintre subiecți care au efectuat un astfel de travaliu cognitiv acceptă, în plan latent, într-o mai mare măsură opinia minorității.

Un efect la fel de surprinzător se produce atunci când rezistența nu vine din partea țintelor, ci din partea grupului majoritar, care în unele situații poate controla mesajul minorității, împiedicându-l să ajungă la destinatar (Clark, 1994). Cenzura declanșează reacțanța psihologică a țintei, privată de informație sau de posibilitatea de a folosi informația. Acest mecanism psihologic face ca poziția minorității să devină mai atrăgătoare. Departe de a compromite impactul, blocarea mesajului inovator de către o instanță dotată cu putere nu face decât să asigure condiții optime de receptare, sporindu-i eficiența.

*

* *

Trebuie să ne imaginăm câmpul social înțesat cu surse de influență, ale căror tiruri persuasive se încrucișează, dar care se transformă din când în când în ținte, pentru a recepționa mesajele și pentru a putea, astfel, continua să funcționeze ca surse. Din acest punct de vedere, termenii de minoritate și majoritate nu desemnează decât dezechilibrul, mai mult sau mai puțin aparent, din relațiile de influență.

Influența minoritară este preponderent de natură latentă, ea vizează un nivel aflat dincolo de posibilitățile de control ale țintei. Adesea, schimbarea propusă de minoritate devine efectivă sub alt nume ; ea este prezentată ca inițiată de majoritatea deținătoare a puterii, care a interiorizat conținuturile mesajului minoritar și a suferit fără să știe conversiunea. O eternă atitudine de reticență față de tot ceea ce atentează la stabilitatea normelor determină efectul acesta de criptomnezie socială (vezi studiul lui Moscovici, Mugny și Perez din acest volum). Impactul minoritar este invizibil, cel puțin o vreme, căci printr-un act abuziv, de multe ori înconștient, majoritatea confiscă inovația. Dar chiar și astfel, este minoritatea mai puțin victorioasă și victoria ei mai puțin deplină ?

BIBLIOGRAFIE

- Allen, V., *Social support for nonconformity*, in Berkowitz, L. (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 8, New York, Academic Press, 1955.
- Asch, S., *Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgment*, in Guetzkow, H. (ed.), *Groups, leadership and men*, Pittsburgh, Carnegie Press, 1951.
- Bartsch, R.A., Judd, C.M., *Majority-minority status and perceived ingroup variability revisited*, „European Journal of Social Psychology”, 23, 1993, pp. 471-483.
- Clark, R.D. III, *The role of censorship in minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 24, 1994, pp. 331-338.
- Doms, M., *The minority influence effect : an alternative approach*, in Doise, W., Moscovici, S. (eds.), *Current issues in European social psychology*, vol. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Doms, M., *Support social et innovation*, in Moscovici, S., Mugny, G. (eds.), *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delval, 1987.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. (eds.), *Prejudice, discrimination and racism*, Orlando, Academic Press, 1986.
- Hamilton, D.L. (ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, Hillsdale, Erlbaum, 1981.
- Ibanez, T., *Pouvoir, conversion et changement social*, in Moscovici, S., Mugny, G. (eds.), *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delval, 1987.

- Judd, C.M., Park, B., *Out-group homogeneity : judgments of variability at the individual and group levels*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 54, 1988, pp. 778-788.
- Linville, P.W., Salovey, P., Fischer, G.W., *Stereotyping and perceived distributions of social characteristics : An application to ingroup – outgroup perception*, in Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. (eds.), *Prejudice, discrimination and racism*, New York, Academic Press, 1986.
- Lorenzi-Cioldi, F., *They all look alike, but so do we... sometimes : Perceptions of in-group and out-group homogeneity as a function of sex and context*, „British Journal of Social Psychology”, 32, 1993, pp. 111-124.
- Maass, A., Clark, R.D. III, Haberkorn, G., *The effects of differential ascribed category membership on minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 12, 1982, pp. 89-104.
- Martin, R., *Ingroup and outgroup minorities : Differential impact upon public and private responses*, „European Journal of Social Psychology”, 18, 1988, pp. 39-52.
- Merton, R.K., *Social theory and social structure*, New York, Free Press, 1957.
- McConahay, J. B., *Modern racism and modern discrimination : the effects of race, racial attitudes and context on simulating hiring decisions*, „Personality and Social Psychology Bulletin”, 9, 1983, pp. 551-558.
- Moscovici, S., *Psychologie des minorités actives*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.
- Moscovici, S., *Toward a theory of conversion behavior*, in L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol 13, New York, Academic Press, 1980.
- Moscovici, S., Lage, E., *Studies in social influence IV: minority influence in a context of original judgments*, „European Journal of Social Psychology”, 8, 1978, pp. 349-365.
- Mugny, G., *The power of minorities*, London, Academic Press, 1982.
- Mugny, G., Kaiser, C., Papastamou, S., *Influence minoritaire, identification et relations entre groupes : Étude expérimentale autour d'une votation*, „Cahiers de Psychologie Sociale”, 19, 1983, pp. 1-30.
- Mugny, G., Papastamou, S., *Minority influence and psycho-social identity*, „European Journal of Social Psychology”, 12, 1982, pp. 379-394.
- Nemeth, C., Chiles, C., *Modelling courage : The role of dissent in fostering independence*, „European Journal of Social Psychology”, 18, 1988, pp. 275-280.
- Paicheler, G., *Norms and attitude change I : polarization and styles of behaviour*, „European Journal of Social Psychology”, 6, 1976, pp. 405-427.
- Paicheler, G., *Norms and attitude change II : the phenomenon of bipolarization*, „European Journal of Social Psychology”, 7, 1977, pp. 4-14.
- Paicheler, G., *Psychologie des influences sociales*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1985.
- Park, B., Rothbart, M., *Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization : memory for the subordinate attributes of in-group and out-group members*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 42, 1982, pp. 1051-1068.
- Papastamou, S., *Psychologisation et resistance à la conversion*, in Moscovici, S., Mugny, G. (eds.), *Psychologie de la conversion*, Cousset, Delval, 1987.
- Perez, J.A., Dasi, F., *Minority influence in different intergroup contexts*, Manuscris, University of Valencia, 1995.
- Perez, J.A., Mugny, G., Llavata, E., Fierres, R., *Paradoxe de la discrimination et conflit culturel : études sur le racisme*, in Perez, J.A., Mugny, G. (eds.), *Influences sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1993.
- Perez, J.A., Mugny, G., Moscovici, S., *Les effets paradoxaux du deni dans l'influence sociale*, „Cahiers de Psychologie Sociale”, 2, 1986, pp. 153-163.
- Perez, J.A., Papastamou, S., Mugny, G., *Zeitgeist and causality in minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 25, 1995, pp. 703-710.
- Pettigrew, T.F., Meertens, R.W., *Subtle and blatant prejudice in western Europe*, „European Journal of Social Psychology”, 25, 1995, pp. 57-75.
- Sachdev, I., Bourhis, R.Y., *Social categorization and power differentials in group relations*, „European Journal of Social Psychology”, 15, 1985, pp. 415-434.

- Sachdev, I., Bourhis, R.Y., *Power and status differentials in minority and majority relations*, „European Journal of Social Psychology”, 21, 1991, pp. 1-24.
- Simon, B., Brown, R., *Perceived intragroup homogeneity in majority-minority contexts*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 53, 1987, pp. 703-711.
- Tajfel, H., *La categorisation sociale*, in Moscovici, S. (ed.), *Introduction à la psychologie sociale*, vol. 1, Paris, Larousse, 1972.
- Turner, J.C., *Towards a cognitive redefinition of social group*, „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 1, 1981, pp. 93-118.
- Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P., Reicher, S.D., Wetherell, M.S., *Rediscovering the social group. A self-categorization theory*, Oxford, Basil Blackwell, 1987.
- Wood, W., Lundgren, S., Oulette, J.A., Busceme, S., Blackstone, T., *Minority influence : a meta-analytic review of social influence processes*, „Psychological Bulletin”, 115, 1994, pp. 323-345.

Reprezentarea socială a patriei (studiul unui caz de modificare a reprezentării sociale)

Lilian Negură¹

Una din posibilitățile de a vorbi despre reprezentările sociale în relație cu practicile sociale este de a discuta ideea de modificare a reprezentării sociale. Mai mulți autori descriu posibilitățile prin care practicile influențează și transformă imaginarul social (Guimelli, 1994; Morin, 1994; Abric, 1994; Flament, 1987, 1989, 1994 ș.a.). Totodată reprezentările sociale determină elaborarea sau preluarea unor comportamente specifice (Jodelet, 1989; Abric, 1995). Aceste procese, foarte variate și complexe au început a fi explorate la un nivel evoluat de rigoare și finețe mai ales după elaborarea de către Abric (1976) a teoriei nodului central, îmbunătățită semnificativ de teoria complementară a elementelor periferice a lui Flament (1987). În acest articol intenționez să pun în discuție un caz de transformare a reprezentării sociale sub influența practicilor noi cauzate de schimbări majore ale circumstanțelor și să stabilesc pe baza lui eventualele strategii de adaptare ale grupului social studiat.

I. Problema și obiectivele cercetării

În această prezentare voi aduce în discuție un subiect care mi-a suscitat interesul din mai multe considerente. În primul rând este vorba de o situație naturală, când procesele de transformare ale reprezentării sociale se pot urmări în contextul unor fenomene socio-politice de proporții. Totodată am fost atras de specificul pe care-l prezintă situația concretă.

În urma binecunoscutei emancipări din anii '90, în teritoriul fostei URSS se desprind mai multe state independente, printre care și Republica Moldova. Faptul că acest lucru ridică grave probleme de adaptare nu doar pentru populația care nu este avantajată de această nouă situație – minoritatea rusă, dar probabil și pentru moldovenii majoritari, ne face să presupunem existența unor bulversări majore ale imaginarii sociale. Această situație favorizează explicitarea unor legități ce țin de fenomenele

1. Asistent la Universitatea „Ion Creangă”, Chișinău.

transformării reprezentărilor sociale. Stabilind structura reprezentărilor sociale legate de noile practici apărute vom putea totodată să explicăm unele comportamente și manifestări sociale observate.

Raportată la populația Moldovei, reprezentarea socială a patriei este poate cea mai afectată și totodată cea mai rezistentă la schimbare. Problema care mi-am pus-o este în ce măsură și cum practicile sociale legate de aceste schimbări majore au determinat modificări atât de conținut, cât și de structură ale reprezentării patriei. Acest lucru este important pentru a înțelege multe din strategiile de adaptare la această situație dezvoltate deja, cât și pentru stabilirea eventualelor lor evoluții și perspective.

Lotul a fost alcătuit din 120 de subiecți care și-au declarat limba rusă drept limbă maternă, toți subiecții fiind studenți ai Universității Pedagogice „Ion Creangă” din Chișinău. Criteriul de selecție a eșantionului nu a fost originea etnică, ci limba maternă, care este exponentul exterior și ușor de depistat al aderenței la o cultură. Specificul acestui grup social constă în faptul că în perioada de dinaintea schimbărilor legate de independența Moldovei el avea un statut majoritar. În aceste condiții, noua realitate îl dezavantajează în mod evident. Transformându-se într-o simplă minoritate, el se adaptează mult mai greu decât oricare alt grup social la noile condiții. Deoarece strategiile de adaptare la noua realitate socială sînt de obicei elaborate de elita intelectuală, pentru a fi mai târziu preluate de întreaga comunitate, am găsit utilă efectuarea studiului la început printre studenți, considerînd că ei sînt pătura cea mai flexibilă și totodată cea mai conștientă a grupului cercetat, viitoarea elită.

II. Referințe teoretice

Domeniul reprezentărilor sociale este unul în expansiune. Din momentul relansării de către S. Moscovici, acest concept a obținut treptat pondere printre reprezentanții importanți ai psihologiei sociale, ca astăzi să ajungă a fi unul de referință. Interesul față de reprezentările sociale a crescut și s-a diversificat. Astăzi, cercetările pe această temă au o formă de evoluție foarte dinamică. Metodologia de culegere a datelor (Abric, 1994), cât și analiza lor (Doise, Clémence și Lorenzi-Cioldi, 1992) au devenit foarte eficiente și diversificate. Totodată, cadrul teoretic propus de Moscovici se nuanțează și se lărgeste. Toate acestea ne sugerează maturitatea și fecunditatea științifică a acestei noțiuni.

Diversele dinamici legate de transformările reprezentărilor sociale au fost sintetizate de Flament (1994) în următoarea schemă :

- Modificarea circumstanțelor externe ;
- Modificarea practicilor sociale ;
- Modificarea prescriptorilor condiționali
(elementele periferice) ;
- Modificarea prescriptorilor absoluți (NC).

Circumstanțele externe, după Flament, sînt toate știrile exterioare reprezentării sociale, dar care o vizează în mod direct. Astfel, myxomatoza iepurilor, deși nu depinde deloc de reprezentările sociale proprii vînătorilor (este exterioară lor), induce o stare de tensiune cognitivă cauzată de inconvenientul situației (Guimelli, 1988).

Necesitatea adaptării rapide și eficiente generează comportamente globale acordate circumstanțelor noi. Practicile sociale constituie în acest mod primul efect al con-

tactului cu noua realitate, și reprezintă, după Flament, o interfață între circumstanțele externe și prescriptorii interni ai reprezentării sociale. Utilizarea prezervativului, abținerea sau renunțarea la viața sexuală extraconjugală reprezintă tot atâtea practici condiționate de apariția SIDA (Morin, 1994).

Absorbția practicilor nefamiliare de imaginarul social nu se face imediat și nici deplin. Datorită necesității elementare a economiei cognitive, reprezentarea socială se schimbă în urma noilor condiții, pe etape. La început, noile elemente externe afectează prescriptorii periferici, care, conform unor cercetări recente (Flament, 1994), sînt de natură condițională. Ele au rolul de a modela comportamentul în dependență de situația concretă. Astfel, noi spunem că ajutăm toți oamenii, dar, cînd întîlnim pe stradă un bețiv și un bolnav, ajutăm mai degrabă pe cel bolnav. Deci prescriptorii condiționali sînt cei ce iau în considerație fluctuațiile circumstanțelor externe (vom vedea mai jos că acest lucru este valabil doar pentru schimbările temporare). Modificarea nodului central (NC) al reprezentării sociale presupune o investiție importantă datorită stabilității pe care trebuie să o asigure și a caracterului său axiomatic sau necondițional. De aceea, el se schimbă în urma modificărilor circumstanțelor externe în ultimul rînd și doar în cazul unor condiții la care mă voi referi mai tîrziu. Dar chiar și în cazul cînd nodul central este modificat, acest lucru se întîmplă pe baza rămășițelor vechiului nod, realizîndu-se o continuitate între vechi și nou. În acest context, să ne amintim de ideea de ancorare emisă de Moscovici (1961) în descrierea reprezentărilor sociale.

Modalitățile prin care are loc transformarea reprezentării sociale sub influența practicilor sociale sînt determinate de mai mulți factori, dintre care unii trebuie încă depistați și studiați. Astfel, unul din factorii ce influențează considerabil procesele ce țin de modificarea reprezentărilor este, conform unor cercetări recente, percepția reversibilității situației (Flament, 1994 ; Abric, 1994). Cercetările lui Flament (1995) încearcă să demonstreze prin utilizarea termenului „reversibilitatea situației” că, în funcție de conștiința posibilității de a continua sau nu a acestei realități noi, se modifică mai ușor sau mai greu reprezentarea socială a obiectului. Astfel, avem două posibilități :

a. situația este considerată reversibilă

În aceste condiții, conform lui Flament, există puține șanse ca reprezentările să se modifice profund. Aceasta, totodată, nu înseamnă că nu ar exista schimbări, dar ele nu sînt esențiale. Bineînțeles, elementele noi apărute sînt integrate și luate în considerație, dar ele nu afectează cîtuși de puțin baza reprezentărilor sociale. Altfel spus, în cazul conștiinței reversibilității situației are loc o adaptare față de noua realitate la nivelul elementelor periferice și nu este afectat nodul central al reprezentării sociale.

Transformarea reprezentării de practicile noi este certă, însă nu la nivelul principiilor organizatoare și generatoare. Flament descrie următorul „raționament” al subiecților : „din cauza circumstanțelor, eu fac ceva neobișnuit, însă am argumente serioase pentru aceasta”.

b. situația este considerată ireversibilă

În acest caz, totul este altfel. Ireversibilitatea situației reduce autonomia și libertatea subiectului și, deci, posibilitatea de a-și menține vechile structuri reprezentationale față de același obiect modificat, mai ales în cazul cînd caracteristicile lui sînt în

contradicție flagrantă cu nodul central. Necesitatea subiectului de a-și restabili echilibrul cognitiv va genera o transformare a reprezentării. Această modificare va decurge în mod diferit, în dependență de natura noilor practici și tipul de relație stabilit cu reprezentarea. Se vorbește (Flament, 1995) de trei tipuri majore de transformări :

- *Transformarea progresivă* – în momentul când noile practici nu sînt total în contradicție cu nodul central al reprezentării. Nu are loc, deci, o ruptură a nodului central, o explozie a lui, ci o fuzionare a elementelor noi cu elementele vechi, constituindu-se în acest fel noua organizare a reprezentării.
- *Transformarea rezistentă* – Practicile neobișnuite și noi sînt contradictorii, dar permit încă elaborarea mecanismelor de apărare ale reprezentării: justificări și interpretări ale noilor constrîngerii, raționalizări, referințe externe reprezentării în modificare etc. Flament vorbește aici de apariția „schemelor străine”. Existența acestor scheme nu este altceva, însă, decît preludiul pentru o modificare de proporții a reprezentării sociale, cu condiția, bineînțeles, să nu revină realitatea la vechea situație.
- *Transformarea brutală* apare în condițiile când noile practici ating direct structura nodului central fără să fie posibilă elaborarea unor strategii defensive de apărare. Aceasta se întîmplă mai ales cînd caracteristicile noilor practici, neordinare și ireversibile, conduc la o transformare directă și completă a nodului central și, deci, a reprezentării sociale. Cu toate acestea, se consideră că elementele vechiului nod central ar putea să joace un rol de neîgnorat în formarea noii reprezentări sociale.

Relația inversă dintre reprezentări și practici, atunci cînd primele le influențează pe ultimele, este determinată de anumite caracteristici ale elementelor nodului central. Cercetările pe această temă sînt variate, însă mai mult descriptive. Astfel, s-a stabilit că reprezentările sociale determină relațiile din întreprindere (Morin, 1989), că influențează alegerea profesiei (Rousselet, 1987) sau sînt determinante ale practicilor legate de bolile mentale (Jodelet, 1989). Însă stabilirea elementelor nodului central ce sînt responsabile de declanșarea practicilor sociale și a acelor ce influențează doar discursul, fără a avea realmente un rol practic, a fost realizată experimental relativ recent (Abric, 1995). Ideea unei duble dimensiuni (normativ-funcțională) a fost enunțată încă de la prima formulare a teoriei nodului central (Abric, 1987), dar a fost precizată și dezvoltată mai tîrziu. Astfel, nodul central este compus din trei tipuri de elemente :

- *elemente normative*, legate de istoria colectivă și a normelor grupului social. Aceste elemente determină atitudinile și luările de poziție față de obiectul reprezentării sociale. Prin acestea obiectul social este evaluat și valorizat.
- *elemente funcționale*, legate de implicarea obiectului social în realizarea unor practici sociale. Aceste elemente determină și organizează conduitele relative la obiect și le stabilește legitimitatea.
- *elemente mixte*, care au o dublă dimensiune, de unde reiese importanța lor, deci intervin atît în realizarea discursului cît și pentru orientarea practicilor.

Pentru cercetarea noastră, această clasificare are importanță în măsura în care ne va interesa care din elementele nodului central sînt responsabile de realizarea anumitor practici și care de producerea discursivă. Este la fel de utilă și concluzia conform căruia modalitatea activării elementelor nodului central este determinată de natura

relației întreținută de grup cu obiectul reprezentării sociale (Abric, 1995). Asta ne va atenționa asupra faptului că există elemente neactivate determinate de condiția specifică a acestei relații.

Deci, în condițiile unei contradicții între realitatea existentă la un moment dat și reprezentarea noastră despre ea, există o puternică tendință de a o reduce, și aceasta în două moduri :

- se schimbă reprezentarea,
- se readuce realitatea la modul nostru de a gândi.

III. Prezentarea ipotezelor

Modificarea circumstanțelor sociale – constituirea Republicii Moldova ca stat independent, cu toate caracteristicile ce trebuie să justifice acest lucru : simboluri, limba oficială, armata, sistem financiar propriu etc., a determinat în mod inevitabil dezvoltarea unor practici sociale menite să ia în considerație aceste schimbări. Dintre toate, introducerea unei noi limbi oficiale a fost resimțită cel mai mult. Devenind un element obligatoriu în exercitarea obligațiilor de serviciu, a fost afectată direct majoritatea angajaților. În acest sens, studierea limbii române pentru a menține serviciul poate fi considerată a fi una din practicile noi apărute. Constatarea unor modificări importante ale circumstanțelor, cât și apariția practicilor sociale legate de acestea, ne dau dreptul, conform cadrului teoretic ales, să presupunem existența unor procese de transformare a reprezentării sociale a patriei.

Problema care m-a preocupat în mod special în acest articol a fost în ce măsură a fost modificată reprezentarea socială a patriei după cinci ani de la declararea independenței Moldovei și care sînt condițiile ce influențează durata transformării unei reprezentări sociale în general.

Mai mulți autori vorbesc despre durata procesului de modificare totală a reprezentării sociale, stabilind termeni variați începînd cu cîțiva ani și terminînd cu trei generații (Andriamifidisoa, 1982 ; Ibn Khaldoun, Flament, 1994 ș.a.). Consider că durata schimbării reprezentării sociale variază în dependență de anumite caracteristici ce țin atît de natura schimbărilor, cât mai ales de importanța acordată de grup obiectului reprezentat.

Presupun că una din caracteristici ar fi rolul important acordat obiectului social de grupul vizat. Acest lucru este mai evident dacă modificările sînt percepute a fi o amenințare a identității lui. Deci, cu cît obiectul dat este considerat de grup a fi un element constitutiv al identității sale, cu atît mai greu el se schimbă sub influența circumstanțelor.

Alt criteriu, pe care îl consider a fi important în determinarea duratei schimbării reprezentării sociale, este măsura în care aceste modificări avantajează sau dezavantajează grupul social. Cu alte cuvinte, dacă schimbarea circumstanțelor face condiția grupului mai bună, reprezentarea socială se schimbă mai ușor decît dacă face condiția grupului mai rea.

Pornind de la ideile enunțate mai sus, cât și de la constatarea percepției reversibilității situației de grupul studiat, care este un factor demonstrat al duratei schimbării reprezentării sociale (Flament, 1994), am considerat reprezentarea socială a patriei pe care și-o construiesc studenții ruși rezistentă la schimbare și am formulat următoarea ipoteză :

Modificarea circumstanțelor (independența Republicii Moldova) și a practicilor sociale legate de acestea nu au produs schimbarea nodului central al reprezentării sociale a patriei la minoritatea rusă.

Pornind de la această ipoteză teoretică, prin mijloace metodologice diferite, dar complementare, am obținut trei tipuri de date :

- date referitoare la conținutul reprezentării sociale a patriei ;
- date ce țin de structura reprezentării sociale a patriei ;
- date ce stabilesc polaritatea și neutralitatea reprezentării sociale a patriei.

Modalitatea în care este modificat nodul central al reprezentării sociale a patriei și structura lui actuală va constitui un indiciu al strategiilor adoptate. Totodată, s-ar putea determina și eventualele condiții ale unor evoluții alternative.

IV. Metodologia

În realizarea scopurilor propuse de acest studiu am insistat asupra unei abordări multi-metodologice, deoarece consider că fiecare metodă delimitează doar un aspect al reprezentărilor sociale, complexitatea construcției poli-dimensionale care le definește fiind probată doar în condițiile unor abordări metodologice simultane.

Colectarea datelor pentru determinarea conținutului reprezentării sociale a fost realizată prin metoda „rețelei asociative” elaborată de De Rosa (1993, 1995). Am utilizat aceeași metodă asociată metodei inducției prin scenariu ambiguu (Moliner, 1993) și metodei constituirii ansamblurilor de cuvinte (Verges, 1984 ; Grise ș.a., 1987 ; Abric, 1994) pentru stabilirea structurii reprezentării sociale. Normativitatea sau funcționalitatea elementelor nodului central al reprezentării sociale a fost determinată prin testul elaborat de Abric (1995).

Am ales metoda „rețelei asociative” (De Rosa, 1995) pentru verificarea ipotezelor studiului de față pornind de la indiscutabilele avantaje pe care le acordă. Acest dispozitiv prezintă, pe lângă ușurința aplicabilității, ce este caracteristică metodelor asociative în general, multiple posibilități de prelucrare a datelor, ce ne-au permis să constituim un tablou veridic și complex, atât al conținutului, cât și al structurii și polarității reprezentării sociale studiate. Cu alte cuvinte, ea cere puțin timp și efort din partea subiecților, permite colectarea unui ansamblu de asociații mai elaborate și mai importante decât prin asociația liberă și, în plus, permite stabilirea legăturilor semnificative între elementele rețelei.

Specificul metodei rețelei asociative, față de altele similare (de exemplu „harta asociativă” a lui Abric, 1994) consta în faptul că ramificațiile între cuvinte și conexiunile între lanțurile asociative prezente în câmpul semantic sînt liber produse de subiect, iar sarcinile sînt structurate de așa manieră încît presupun prelucrarea riguroasă a datelor. Spre deosebire de metoda chestionarului, ea nu poate să influențeze cîtuși de puțin răspunsul subiecților, și totodată este mai ușor acceptată. Se știe că de cele mai multe ori chestionarele provoacă conflictul de competență, ceea ce face ca răspunsurile să fie mult prea prelucrate pentru a putea exprima conținutul profund al reprezentării.

Ca orice metodă, „rețeaua asociativă” prezintă și unele lacune. În primul rînd, noțiunile produse de subiecți sînt greu de interpretat a priori. Încă Aristotel spunea că în general sînt posibile trei forme de asociații : prin similaritate, prin contrast și prin contiguitate. Care din cele trei forme a produs asociația în fiecare caz aparte ? Luînd

în considerație aceste lacune am introdus o sarcină suplimentară pe lângă cele existente, preluată din metoda constituirii cuvintelor (Verges, 1984; Grise, 1987; Abric, 1994).

Astfel, prin stabilirea contextului și a categorizării propuse de subiect a putut fi detectată semnificația exactă a cuvântului asociat. Criteriul de asociație s-a putut stabili și pe baza legăturilor suplimentare dintre cuvintele produse de subiect pe care le făcea la sfârșitul completării foii de răspuns. Exclusivitatea criteriului cantitativ în determinarea nodului central al reprezentării sociale (frecvența, rangul după importanță, rangul apariției) a fost compensat de metoda inducției prin scenariu ambiguu (Moliner, 1993), ce presupune o tehnică specifică mai riguroasă. Coroborarea acestor două metode a permis o mai mare siguranță și exactitate în stabilirea nodului central al reprezentării sociale a patriei.

Prin tehnicile enumerate mai sus am putut obține următoarele tipuri de date :

a. Conținutul câmpului semantic

Prima instrucțiune invită subiectul să asocieze toți termenii (adjective sau substantive) care-i vin în minte în legătură cu un cuvânt-stimul (în cazul nostru, cuvântul „patrie” – obiectul reprezentării studiate) scris anterior în centrul paginii. Acest consemn permite relevarea conținutului câmpului reprezentării sociale determinat prin intermediul cuvintelor asociate de subiect cuvântului-stimul și liber dispuse pe suprafața foii. Faptul că sarcina presupune un proces asociativ destul de rapid și spontan ne dă posibilitatea să ajungem nu doar la elementele de obicei active, datorită relației specifice a subiectului cu obiectul reprezentării sociale (Abric, 1995), ci și la cele neactivate și subconștiente. În același timp, se pot depista și elementele cu un grad mare de încărcătură simbolică și afectivă.

Pentru a putea contextualiza cuvintele asociate și a le putea determina exact sensul, subiecții au fost rugați să lege între ele cuvintele pe care le considera apropiate după sens, iar la sfârșitul completării foii de răspuns să grupeze cuvintele conform unor criterii stabilite de ei. Aceste criterii erau explicitate în titlul pe care trebuia să-l acorde fiecărui grup de cuvinte constituit. Astfel, s-a putut depăși inconvenientul metodelor de tip proiectiv, care consta în ambiguitatea semantică a cuvintelor produse. Acest consemn a permis formarea unei rețele de cuvinte pornind de la un singur cuvânt-stimul. Faptul că termenii produși erau prelucrați de subiecți acorda o mai mare precizie interpretării și analizei lor.

Având ca reper o metodă eficientă de analiză de conținut a datelor – analiza concomitenței tematice (Ghiglione, Beauvois, Chabrol și Trognon, 1980) – am reușit nu doar o categorizare tematică a elementelor, ci și stabilirea unei ierarhii semantice ce ne-a dat posibilitatea să excludem elementele ce doar nuanțează o categorie generică și nu formează un nod semantic independent. Cu toate că metoda enunțată de prelucrare a datelor brute mi-a permis o analiză fină a rezultatelor, consider că ea poate fi în viitor îmbunătățită (de exemplu, se poate lua în considerație și numărul produs de cuvinte colaterale nodului semantic ce completează noțiunea generică ș.a.).

b. Ordinea apariției cuvintelor

Următoarea instrucțiune cere subiectului, în momentul apariției termenului asociat cuvântului-stimul, să noteze numărul de ordine ce-i corespunde. Conform unor cercetări din domeniul psihologiei cognitive despre durata reacțiilor verbale și a rapidității asociației, ordinea apariției poate fi considerată a fi un indice de accesibilitate. De multe ori se consideră că ordinea apariției cuvântului corespunde importanței lui

acordată de subiect. Se pare că nu este chiar așa odată ce, cum mi s-a întâmplat să observ, subiecții acordă de multe ori importanță mai mare altor cuvinte decât celor apărute mai rapid în câmpul conștiinței. Probabil aici intervine și alt factor, care este, conform unor opinii, consensualitatea stereotipică (De Rosa, 1995). Altfel spus, subiectul extrage mai repede o asociație nu atât pentru faptul că este mai importantă pentru el, ci mai ales pentru că este împărtășită social.

c. Ordinea importanței termenului pentru subiect

După cum am văzut mai sus, accesibilitatea cuvintelor nu este numai decît un indice pentru a stabili importanța acordată de subiect termenului produs în relație cu obiectul-stimul. De aceea, s-a introdus o altă instrucțiune prin care subiecții erau rugați să numereze cuvintele conform importanței acordate explicit. Pentru a nu fi influențați de sarcina referitoare la ordinea cuvintelor, această instrucțiune a fost dată printre ultimele, iar pentru a le putea diferenția de celelalte am rugat subiecții să folosească pentru aceasta un pix de altă culoare.

d. Centralitatea elementelor

Gradul de apropiere al elementelor constitutive ale reprezentării sociale de nodul central (centralitatea) a fost stabilit prin coroborarea datelor la indicii de frecvență, ordinea de apariție și importanța acordată de subiect fiecărui item, iar apoi au fost verificate prin testul ISA (Moliner, 1993).

Metoda de identificare a nodului central prin inducerea unui scenariu ambiguu (ISA) a fost creată pornind de la ideea că reprezentarea este un proces activ de construire a realității. Ea constă în a-i propune subiectului o descriere ambiguă a obiectului reprezentării sociale studiate. Ambiguitatea scenariului propus constă în faptul că poate fi lesne prezentat ca referindu-se sau nu la obiectul reprezentării. Am urmat deci următoarele faze :

A. Am alcătuit un scenariu ambiguu care s-a referit la obiectul reprezentării sociale, în cazul nostru la „patrie”. La alcătuirea lui am respectat următoarele reguli :

- nu a făcut deloc referință explicită la obiectul studiat ;
- nu a conținut nici unul din elementele stabilite prin metoda precedentă.

Alcătuind textul scenariului, am pornit de la definiția din dicționar (SES, 1980) pentru cuvîntul „țară”, deoarece am considerat că noțiunea de „patrie” o implică pe cea de „țară”, plus anumite caracteristici suplimentare. Pe lângă aceasta, ea respectă regulile enunțate mai sus. Textul dat pentru interpretare subiecților, „teritoriul situat între frontiere bine definite și care are independență politică” a fost prezentat în două variante, una se termina prin cuvintele : „este patria mea”, cealaltă prin cuvintele : „nu este patria mea”.

B. Subiecților li s-au propus nouă itemi considerați reprezentativi (pe criteriul centralității) pentru reprezentarea socială a patriei pe eșantionul cercetat și au fost întrebați dacă obiectul prezentat în fiecare din cele două variante ale scenariului posedă sau nu aceste caracteristici.

C. Analiza răspunsurilor ne-a permis detectarea a două tipuri de itemi :

- itemi care corespund caracteristicilor ambelor variante de scenariu și care, respectiv, nu pot fi considerați a fi reprezentativi pentru obiectul reprezentării studiate. Acestea sînt elementele periferice.

- itemi ce se referă exclusiv la noțiunea de patrie. Acești itemi sînt specifici obiectului reprezentării sociale. Ei constituie nodul central pentru că determină semnificația situației.

e. Indicele de polaritate și de neutralitate

Pentru a stabili valența atitudinală a elementelor și a reprezentării sociale în general s-au introdus în rețeaua asociativă niște indicatori prin care să se poată stabili un indice de polaritate, ca o măsură sintetică a componentei evaluative și a atitudinii implicate a cîmpului reprezentational și un indice de neutralitate, ca o măsură de control pentru verificarea gradului de implicare a reprezentării în constituirea identității subiectului și, respectiv, a grupului. În cazul unui indice de polaritate negativ și al unui indice de neutralitate mic, avem un cîmp reprezentational ce atribuie obiectului importanță mărită, dar cauzată de pericolul perceput pentru interesele grupului. Cu cît indicele de polaritate negativă este mai mare, iar indicele de neutralitate este mai mic, cu atît interesele afectate ale grupului sînt mai importante, cele mai grave fiind cele ce afectează însă și existența lui ca grup distinct, identitatea lui. În aceeași măsură, dar în sens invers, putem vorbi și de cazul reprezentărilor sociale cu un indice de polaritate pozitiv și un indice de neutralitate mic. Neutralitatea mare a reprezentării sociale presupune un rol minor atribuit obiectului sau vieții întregii comunități. Bazîndu-ne pe faptul demonstrat al necesității imaginii de sine pozitive (polaritate pozitivă) în constituirea identității (Tajfel și Turner, 1986), cît și pe constatarea că păstrarea identității constituie un interes major al grupului (neutralitate mică), vom putea stabili rolul reprezentării în fundamentarea și păstrarea identității grupului. Totodată, este absolut necesar să tragem concluzii referitoare la aceste situații doar în cazul unor indici extremi.

f. indicele de normativitate/funcționalitate

Conform unor cercetări recente (Abric, 1995), s-a stabilit că nodul central al reprezentării sociale este format din elemente ce se diferențiază în dependență de măsura în care ele participă la elaborarea discursului (elemente normative) sau a practicilor sociale (elemente funcționale). Stabilirea unui indice de normativitate/funcționalitate pentru fiecare element al nodului central mi se pare important, pentru cercetarea noastră, din considerentul că ar permite să depistăm elementele implicate în condiționarea practicilor sociale determinate de reprezentarea socială a patriei.

Pentru aceasta, s-a definit operațional normativitatea prin importanța percepută de subiect a contribuției elementului la judecățile referitoare la obiectul reprezentării. În aceeași manieră, funcționalitatea s-a măsurat prin importanța percepută de subiect a contribuției fiecărui element la orientarea practicilor relative la obiectul reprezentării.

Astfel, am cerut subiecților (după ce am obținut rezultatele prelucrării datelor referitoare la centralitatea elementelor) să producă o propoziție ce s-ar referi la noțiunea de patrie, ca imediat după aceasta să evalueze pe o scală de douăsprezece puncte contribuția fiecărui element central la elaborarea ei (indicele de normativitate). Următorul consemn a fost să-și imagineze situația cînd cineva le-ar propune să se stabilească definitiv în străinătate. Subiecții au fost rugați să evalueze în ce măsură elementele prezentate (primele cinci conform centralității) vor contribui la decizia de a nu-și părăsi patria (indicele de funcționalitate).

În acest mod, am clasificat elementele centrale ale reprezentării sociale a patriei în trei categorii : 1. elemente normative ; 2. elemente funcționale ; și 3. elemente mixte.

V. Interpretarea și discutarea rezultatelor

În urma investigației efectuate, am stabilit că pentru studenții vorbitori de limbă rusă patria semnifică (vezi tabelul I) locul care este cel mai încărcat de amintiri și experiențe personale (elemente puternic ancorate în istoria personală), unde domină cultura și limba lor (elemente de cultură și civilizație), că acest loc are un relief și niște caracteristici absolut specifice (patria concretă), unde se simt bine (confort material și psihologic) și unde sînt apărute drepturile universale ale oamenilor (valori general umane). Se mai poate spune că grupul studiat nu este încîntat de starea actuală a patriei (patria astăzi), însă, cu toate acestea, în general are emoții pozitive față de ea (nostalgie, fericire, dragoste etc.).

Tabel I.

Categoriile elementelor reprezentării sociale a patriei

Elementele reprezentării sociale	Frecvența
1. Mama, familia	71
2. Dragostea	66
3. Natura	65
4. Casa	65
5. Libertatea	53
6. Poporul	50
7. Cultura	41
8. Prietenii	33

Tabel II.

Frecvența itemilor

Elementele reprezentării sociale	Rangul mediu
1. Mama, familia	3.08
2. Cultura	4.46
3. Casa	4.58
4. Dragostea	6.58
5. Mîndria	7.16
6. Poporul	7.40
7. Pămîntul	7.47
8. Natura	8.18

Tabel III.

Rangul de apariție a asociației (definit prin rangul mediu calculat pe întreaga populație)

Elementele reprezentării sociale	Rangul mediu
1. Casa	1, 91
2. Mama, familia	1, 97
3. Cultura	2, 5
4. Viața	2, 5
5. Prietenii	2, 71
6. Poporul	3, 18
7. Natura	3, 2
8. Dragostea	3, 34

Tabel IV.

Importanța itemului pentru subiecți (rangul s-a calculat pentru primii cinci itemi desemnați a fi cei mai importanți)

Elementele reprezentării sociale	Congruența rangurilor	Centralitatea
1. Mama, familia	1,5	I
2. Casa	2	II
3. Cultura	4,5	III
4. Dragostea	5	IV
5. Natura	5	V
6. Poporul	5,5	VI
7. Prietenii	6	VII
8. Libertatea	6,5	VIII

Din datele obținute se pot desprinde cu ușurință elementele ce sînt legate de vechile realități sociale și politice și elementele intrate recent în cîmpul reprezentational al populației studiate. Astfel, întregul set al termenilor ce se referă la patria de astăzi, unele elemente ce se referă la patria concretă (Moldova, Rusia, limba română etc.), valorile general umane sînt legate de schimbările ce au survenit relativ recent, dar ele coabitează cu termeni ce caracterizează realități deja inexistente astăzi, ca de exemplu, elementele ce asociază patria cu dominația propriei culturi și limbi, cu confortul material și psihologic, noțiuni ca URSS, faptul de a fi imensă, prestigiu, munca asigurată, senzația de putere ș.a. Acest lucru ne sugerează existența unei bulversări a imaginarului social în urma schimbărilor radicale ce au avut loc în ultimii ani în Moldova, ceea ce a confirmat opinia noastră prezentată la începutul studiului. Existența la un loc a unor elemente contradictorii ne sugerează realitatea faptului că reprezentarea socială a patriei este în plin proces de modificare.

Este evident că numai constatarea conținutului reprezentării sociale este mult prea insuficientă pentru o analiză satisfăcătoare a proceselor de modificare a unei reprezentări sociale. De aceea, în continuare ne vom referi la structura și organizarea reprezentării patriei în lumina datelor obținute.

Elementele cele mai centrale ale reprezentării patriei la studenții de limbă rusă aparțin grupurilor de elemente puternic ancorate în istoria personală (mama, familia, 1,5; casa, 2; prietenii, 6), elemente de cultură și civilizație (cultura, 4,5; poporul, 5,5), cît și elemente ca dragostea de patrie, natura și libertatea. În urma aplicării testului ISA (Moliner, 1993), s-a putut stabili cu certitudine că nodul central este format din elemente ce aparțin grupului ancorat în istoria personală și ale grupului ce se referă la cultura și civilizația subiecților, celelalte situîndu-se în categoria elementelor mai puțin specifice. Acest lucru este confirmat și de faptul că termenii numiți au fost clasati printre primii conform centralității. Care ar fi semnificația acestui fapt?

Analizînd cu atenție rezultatele obținute observăm un fenomen interesant, la care ne vom referi în continuare.

Aderența categoriilor de elemente care se referă atît la istoria personală, cît și cele legate de cultură, la nodul central al reprezentării sociale a patriei printre reprezentanții culturii ruse în condițiile Moldovei, mi se pare contradictorie. Această contradicție este legată de disonanța dintre elemente, raportate la realitatea existentă astăzi în Moldova.

Moldova, deși este locul unde și-au petrecut cea mai mare parte din viață toți subiecții anchetați (toți subiecții sînt născuți în Moldova) și unde locuiesc în prezent,

n-o pot considera patrie datorită celui de-al doilea grup de elemente ce face parte din nod. Moldova – țara în care populația moldovenească este majoritară și unde, datorită independenței, limba și cultura moldovenilor a devenit, cel puțin *de jure*, dominantă (din 1989, în Moldova, limba română este oficială) – nu poate fi considerată patrie de către reprezentanții populației studiate datorită faptului că acest lucru intră în contradicție cu elementele nodului central legate de cultura dominantă.

Dacă însă ne referim la vechea realitate, când Moldova era parte componentă a URSS și când, bineînțeles, cultura dominantă era cea rusă, observăm că nodul central al reprezentării studiate nu prezintă nici o contradicție.

Acest lucru probează ipoteza studiului nostru conform căreia modificarea reprezentării sociale a patriei la studenții rusofoni din Moldova n-a atins deocamdată nodul central.

Structura actuală a reprezentării nu este disonantă. Aceasta ne dă posibilitatea să considerăm că este vorba de o situație în care nodul central al reprezentării sociale a patriei la minoritatea rusă nu a fost modificat de la declararea independenței Republicii Moldova. Faptul că elementele periferice conțin termeni ce țin de noua realitate (Moldova, independența, limba română etc.) ne determină să considerăm că în acest moment are loc o presiune asupra nodului central și că există toți indicii pentru a realiza modificarea lui totală. În acest caz, care este cauza păstrării vechii structuri a nodului în condițiile când deja de cinci ani nu există o realitate care să-l justifice? După cum am văzut în prezentarea cadrului teoretic al lucrării, percepția reversibilității sau ireversibilității situației influențează considerabil transformarea reprezentării sociale (Flament, 1994). Conjunctura politică actuală cu referință la Moldova determină niște procese care justifică bănuiele față de consistența declarației de independență a Moldovei (27 august 1991) și a schimbărilor pe care le reclamă acest lucru. Este vorba de mai multe evenimente interne (aderarea la CSI, venirea la putere în Moldova a unui partid pro-moscovit, amânarea intrării în vigoare a articolelor ce aveau menirea de a controla funcționarea legii despre limbi ș.a.), cât și de evenimente externe (activarea în Rusia a unor forțe pro-imperiale, păstrarea armatei rusești pe teritoriul Moldovei, includerea Moldovei de către Rusia în zona sa de influență și multe altele) care furnizează argumente puternice celor care se îndoiesc de viitorul Republicii Moldova ca stat independent de Rusia. În acest sens, mi se pare reală afirmația că minoritatea rusă consideră, în mare, situația actuală reversibilă și că acest grup se categorizează în spațiul cultural și politic rusesc. Acest lucru condiționează clar rezistența populației studiate în acceptarea noii realități. Se cunoaște cât de mult a influențat rezistența anticomunistă din România așteptarea de către populație a venirii americanilor.

În același timp, faptul că de cinci ani nu intervine nimic concret pentru a desființa efectiv statalitatea Moldovei și că, în pofida multor inconveniente enumerate mai sus, limba română este introdusă masiv în instituții și organizații, că apar totodată noi practici ce completează elementele unui stat independent (politica autonomă, armata națională, sistem financiar propriu, consolidarea frontierelor estice etc.), că aceste procese sînt sprijinite de România, dar mai ales de țările dezvoltate (apariția ambasadelor și a reprezentanțelor organizațiilor internaționale, aderarea la Parteneriatul pentru Pace ș.a.) bruiază convingerea unei reversibilități totale a situației. Sub influența situației ambigue create (una din asociațiile apărute în relație cu patria a fost, de exemplu, senzația de nedeterminare), care face să apară o imperioasă dorință de certitudine, cât și nevoia de a se adapta la situația concretă schimbată deja, are loc o modificare a elementelor periferice ale reprezentării, în sensul acceptării realității actuale.

Presiunea inherentă asupra elementelor centrale ale reprezentării sociale, cât și disonanța internă între componentele nodului pune problema eventualei sale dezintegrări. După părerea noastră, acest lucru va fi condiționat în mare de evoluțiile politice atât din Moldova, cât mai ales din Rusia, care vor hotărî asupra statutului Republicii Moldova.

Natura modificării nodului reprezentării sociale (progresivă, rezistentă sau brutală) va fi în relație directă cu aceste evoluții. În cazul continuării situației actuale de incertitudine, transformarea rezistentă, de lungă durată și dureroasă atât pentru populație, cât și pentru autorități, va fi cea mai probabilă. Transformarea progresivă este practic imposibilă datorită faptului că noile practici sînt în contradicție flagrantă cu nodul reprezentării. Transformarea brutală este însă cea mai convenabilă datorită rapidității cu care are loc (scurtează perioada de inadaptare a grupului).

Concluzii

1. Nodul central al reprezentării sociale a patriei printre studenții minorității ruse este format din două grupuri de elemente :
 - elemente legate de istoria personală ;
 - elemente ce țin de cultura grupului studiat.
2. Contradicția ce există între aceste două categorii de elemente ale nodului central raportate la circumstanțele deja schimbate (independența Republicii Moldova) invocă probabilitatea exploziei nodului central și schimbarea reprezentării sociale.
3. Elementele periferice conțin încadrări ale multor practici sociale recente legate de dezintegrarea URSS și noua condiție politică a Moldovei, dar și focare ale vechilor practici sociale sau nostalgia după ele.
4. Practicile noi la care recurge inevitabil populația studiată (de exemplu, necesitatea utilizării limbii române pentru a-și îndeplini obligațiile de serviciu duc la studierea acesteia) sînt percepute a fi reversibile și justificate prin rațiuni exterioare (Flament, 1994) de tipul : „este bine să știi mai multe limbi”. Aceasta ne determină să constatăm insuficiența criteriului cunoașterea limbii române pentru a stabili gradul de integrare în noua realitate.
5. Se pot prevedea următoarele strategii dezvoltate de minoritatea rusă pentru micșorarea tensiunii cognitive :
 - în cazul perpetuării percepției reversibilității – menținerea pe toate căile a realității culturale dezirabile (familiare) ;
 - în cazul inducerii unei percepții a ireversibilității situației noi existente, putem prevedea explozia nodului central al reprezentării sociale a patriei la acest grup social, fenomen ce va produce dispariția elementelor legate de cultura de la baza reprezentării sociale și, deci, acceptarea necondiționată a noilor practici sociale legate de independența Moldovei.

BIBLIOGRAFIE

- Abric, J.-C., *Pratiques sociales et représentations*, Paris, Presses Universitaires de France, 1994.
Abric, J.-C., Tafani, E., *Nature et fonctionnement du noyau central d'une représentation sociale : la représentation de l'entreprise*, „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, numéro spécial sur les représentations sociales, 1995.

- Deconchy, J.-P., Guesdon, S., Labadens, A., *Marquage social et perception des propriétés de la matière*, „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 22, 23-32, 1994.
- De Rosa, A.S., *Le „réseau d'associations” comme méthode d'étude dans la recherche sur les représentations sociales : structure, contenus et polarité du champ sémantique*, „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 1995.
- Doise, W., Clémence, A., Lorenzi-Cioldi, F., *Représentations sociales et analyses de données*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1992.
- Flament, C. *Structure, dynamique et transformation des représentations sociales*, in J.-C. Abric (ed.) *Pratiques sociales et représentations*, Paris, Presses Universitaires de France, 1994, pp.37-58.
- Flament, C., *Aspects périphériques des représentations sociales*, in C. Guimelli (ed.) *Structures et transformations des représentations sociales*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1994, pp. 85-118.
- Ghiglione, R., Beauvois, J.L., Chabrol, C., Trognon, A., *Manuel d'analyse de contenu*, Armand Colin Editeur, Paris.
- Guimelli, C., *Structures et transformations des représentations sociales*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1994.
- Guimelli, C., *La fonction d'infirmière : pratiques et représentations sociales*, in J.C. Abric (ed.), *Pratiques sociales et représentations*, Paris, P.U.F., 1994, pp. 60-83.
- Guimelli, C., Rouquette, M.-L., *Contribution du modèle associatif des schèmes cognitifs de base à l'analyse structurale des représentations sociales*, „Bulletin de Psychologie”, N° special : *Nouvelles Voies en Psychologie Sociale*, 1994, XLV, 405, pp. 196-202.
- Guimelli, C., Rouquette, M.-L., *Note sur la formalisation des schèmes étranges dans l'étude des représentations sociales*, „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 1993, 19, 3, pp. 43-48.
- Jodelet, D., *Les représentations sociales*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989.
- Jodelet, D., *Folies et représentation sociales*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989.
- Jodelet, D., Ohana, J., Biadi, A., Rikov, E., *Représentations de la contagion et sida. in Connaissances, représentations, comportements, sciences sociales et prévention du sida*, Paris, 1994, ANRS, pp. 87-97.
- Lotant, J., Deconchy, J.-P., *Entraînement physique, catégorisation inter-groupes et représentations sociales*, „Cahiers de Psychologie Cognitive”, 1986, 6, pp. 419-444.
- Mamontoff, A.-M., *Pratiques nouvelles et transformation de l'identité : le cas des Gitans sédentaires et des Gitans nomades*, Thèse de Doctorat en Psychologie, Montpellier, Université Paul Valéry, 1995.
- Mardellat, R., *Pratiques commerciales et représentations dans l'artisanat*. in Abric, J.-C., (Ed) *Pratiques sociales et représentations*, Paris, P.U.F., 1994, pp. 145-178.
- Moliner, P., *Validation expérimentale de l'hypothèse du noyau central des représentations sociales*, „Bulletin de Psychologie”, 1988, XLI, pp. 759-762.
- Moliner, P., *Structure de représentation et structure de schème*, „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 1992, 14, 2, pp. 48-52.
- Moliner, P., *L'induction par scénario ambigu : une méthode pour l'étude des représentations sociales*, „Revue Internationale de Psychologie Sociale”, 1993, 6, 2, pp. 7-21.
- Moliner, P., *Les méthodes de repérage et d'identification du noyau des représentations sociales*, in C. Guimelli (ed.), *Structures et transformations des représentations sociales*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1994, pp. 199-232.
- Moliner, P., *Noyau central, principes organisateurs et modèle bi-dimensionnel des représentations sociales. Vers une intégration théorique ?*, in „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 1995.
- Monteil, J.-M., *Soi et le contexte*, Paris, Colin, 1993.
- Moscovici, S., *Introduction : le domaine de la psychologie sociale*, in Moscovici, S., (Ed.) *Psychologie Sociale*, Paris, Larousse, 1984.
- Moscovici, S., *Des représentations collectives aux représentations sociales*, Paris, P.U.F., 1989, pp. 62-86.
- Moscovici, S., Vignaux, G., *Le concept de thèmes*, in Guimelli, C., (ed.) *Structures et transformations des représentations sociales*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1994, pp. 25-72.

- Neculau, A., *Prefată*, in Neculau, A. (ed.) *Reprezentările sociale*, București, Editura Tehnică, 1995.
- Rouquette, M.-L., *Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1994.
- Rouquette, M.-L., Guimelli, C., *Les „canevas de raisonnement” consécutifs a la mise en cause d’une représentation sociale*, in „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”.
- Verges, P., *Approche du noyau central : propriétés quantitatives et structurales*, in Guimelli, C. (ed.), *Structures et transformations des représentations sociales*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1994, pp. 223-254.
- Verges, P., *Représentations sociales partagées, périphériques, indifférentes, d’une minorité : méthodes d’approche*, in „Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale”, 1995.

CATEGORII MINORITARE ȘI PROCESE DE DISCRIMINARE

Gilles Ferréol Reprezentările sociale ale țiganilor: elemente de reflecție	89
Margarita Sanchez-Mazas O abordare psihosociologică a xenofobiei	97
Adrian Neculau Țiganii: personalitatea modală și caracteristicile grupului	106
Teodor Cozma, Constantin Cucoș, Mariana Momanu Educația copiilor de țigani: reprezentări, ipoteze, dificultăți	113
Monica Săvulescu-Voudouris Emigranți din Europa de Est în Olanda	120
Mihai-Răzvan Ungureanu O vecinătate incomodă: cuplurile de convertiți la ortodoxie și vecinii lor în lașii primei jumătăți de secol XIX	125

Ticu Constantin	
Minoritatea romilor – de la investigații constative la intervenție socială	131
Ana Stoica-Constantin, Alois Gherguț	
Percepția reciprocă a factorilor relaționali din învățământul superior de stat (ISS) și învățământul superior particular autorizat (ISPA)	142
Cornel Havîrneau	
Neo-protestanți, ortodocși și catolici – o cercetare asupra percepției reciproce	150
Octav Cristea, Puiu Latea, Liviu Chelcea	
Vinituri și țigani: Identități stigmatizate într-o comunitate multiculturală	159
Gheorghe Iacob	
Structura etnică a României în secolul XX	170
Gilles Ferréol	
Raportarea la altul și cetățenia	182

Reprezentările sociale ale țiganilor: elemente de reflecție

Gilles Ferréol¹

Între 2 și 4 iunie 1995, în cadrul Programului McDonnell pentru Dezvoltarea Psihologiei în România (program plasat sub responsabilitatea lui William Hirst și finanțat de *New School for Social Research*), Secția de psihologie a Universității „Al.I. Cuza” din Iași (Moldova românească) a organizat, la inițiativa profesorului Adrian Neculau, un colocviu consacrat „reprezentărilor sociale ale țiganilor”.

Încăperile Centrului Cultural Francez au găzduit această manifestare. Un anumit număr de ziare (cum ar fi *Monitorul*) și de radiouri locale (Radio Nord-Est, mai ales) au relatat acțiunea. În jur de douăzeci de specialiști au fost invitați la aceste zile, printre ei numărându-se Dorel Abraham, Vasile Burtea și Septimiu Chelcea (București), Dan Dascălu (Suceava), Liviu Matei (Cluj-Napoca), Mihai Merfea (Bacău), Radu Neculau (Konstanz), Juan Antonio Pérez (Valencia) și Mihai Șleahțișchi (Bălți).

În miezul discuțiilor, două concepte fundamentale: *reprezentarea* și *identitatea*. Primul, în funcție de temele de cercetare și de grilele de lectură, îmbracă mai multe accepțiuni. Se poate raționa mai întâi în termeni de *realitate sui generis*, traducând „pregnanța și caracterul transcendent al conștiinței colective”. Dar, de asemenea, este posibilă evocarea unei „forme particulare de gândire simbolică având propriile sale modalități de construcție și difuzare”. Unii se vor referi la un „instrument de categorizare a persoanelor și comportamentelor” sau vor pune accentul pe o instanță intermediară între ideologii și practici” (Denise Jodelet, 1989). Oricare ar fi punctul de vedere adoptat, asemenea „entități” se definesc printr-un conținut, fie că e vorba, de exemplu, de informații sau de credințe, se raportează la un individ sau la grupuri și se situează la interfața obiectului și subiectului, a imaginii și aproprierii sale, oferind modele de inteligibilitate capabile să ne facă să înțelegem mai bine formarea simțului comun printr-un anumit număr de operații (cum ar fi „schematizarea structurantă”) sau de proceduri (cum ar fi cele referitoare la ancorare și obiectivare). Dimensiunea cognitivă este în această privință esențială (Willem Doise și Augusto Palmonari, 1986).

1. Profesor la Universitatea din Lille.

A doua noțiune-cheie, identitatea, se prezintă polisemic: ea „desemnează și exhibă”, „valorizează sau discriminează”. Utilizată în limbajul curent, ea face parte, de asemenea, din vocabularul psihologiei, al psihanalizei, al filosofiei și, într-un grad mai puțin însemnat, al sociologiei. Formulările care i se dau sînt dintre cele mai variate și uneori contradictorii. Recenziile cele mai clasice, cele ale lui Rudolf Gœckel și Ludwig Schütz, fac astfel caz de „rivalități” sau de „aproximări”. Dincolo de aceste înfruntări, un numitor comun: dialectica aceluiași și altului, a permanenței și schimbării, a interiorității și exteriorității (Gilles Ferréol, 1990).

Dacă unii, urmîndu-le lui Erik Erikson sau George Herbert Mead, văd aici un „sentiment subiectiv și tonic al unei unități personale (*sameness*) și al unei continuități temporale” (relevînd nevoia de considerație, de participare sau de evaluare), alții, înscriindu-se în tradiția freudiană, ne atrag atenția asupra relațiilor conflictuale între Sine, Eu și Supraeu.

Abordarea genetică apărută de Jean Piaget se interesează, în ce o privește, de mecanismele de socializare: prin intermediul limbajului, individul asimilează și își însușește un întreg sistem de reguli și de codificări care îi permit să comunice cu semenii săi, să își declare apartenența la grupurile conotate pozitiv sau să le respingă pe altele. Determinările se efectuează în comparație cu celălalt (dependență, agresivitate), cu Noi (adeziune) sau cu acțiunea (creație), fără a uita influența *aparențelor* (dedublare) și *devenirii* (proiect). Încă de la sfîrșitul anilor cincizeci, apărătorii interacionismului îmbogățesc discuția prin lucrările lor asupra conduitei delincvente și, asemenea lui Howard Becker sau Erving Goffman, vorbesc de transgresarea valorilor dominante, de angajarea în cariere deviate, de stigmatizare, etichetare, fiecare participant străduindu-se să opereze – sub formă de tranzacții – o sinteză între forțele interne și externe ale acțiunii sale, între ceea ce este pentru el și ceea ce reprezintă pentru ceilalți (Howard Becker, 1985; Erving Goffman, 1973).

După această introducere în materie, au fost retrasate cu minuție evoluțiile relative:

- la *denumirile cele mai obișnuite*¹ (de la boemieni la SDF și la populația călătorească; de la *Tinkers* la *itineranți*, *Travellers* și alți *True Romanies*; de la *Zigeuner* la *Landfahrer* și la sigla HWA²...);
- la *metafore* sau la *imagini vehiculate în dicționare sau abecedare* (fraze ca „la gente va a misa” și „los gitanos roban una gallina” nu au dispărut și se consideră că îl familiarizează pe micul școlar iberic cu dublul sunet al literei g!);
- la *reglementările făcute*, de la expulzare și pedepse corporale la „arta repartizărilor” și la includere³;
- la *politicile duse*, atît la nivel național, cît și prin colectivitățile locale sau prin rețelele asociative: asimilare, inserție, acomodare...

Alt sector privilegiat: *analiza rolului și impactului mijloacelor de informare*⁴, cele mai multe extrase din presă făcîndu-se în mod regulat ecoul unui discurs asupra excluziunii articulate în jurul a 4 mari axe, adică modurile de viață (nomadismul fiind perceput ca „vector de marginalitate” căruia îi sînt adesea asociate furtul, vagabon-

1. Așa cum subliniază Jean-Pierre Liégeois, „țigani nu sînt niciodată definiți așa cum sînt, ci așa cum trebuie să fie, din necesități de ordin sociologic” (Jean-Pierre Liégeois, 1985, p.143).

2. Häufig wechselnder Aufenthaltsort („frecventă schimbare de loc”).

3. Pentru o recapitulare a interdicțiilor și condamnărilor în Franța vechiului regim, v. Bernard Formoso, 1987, pp. 156-157. Pentru aspecte mai apropiate de contemporaneitate, cf. Daniel Bizeul, 1993, și Jean-Pierre Liégeois, 1983.

4. Cf., pe această temă, Bernard Provot, 1993.

dajul și insecuritatea), vecinătatea și sociabilitatea (exacerbarea tensiunilor în caz de prejudicierii sau provocări), habitatul (vederea caravelor deranjează și incomodează, căci ea anunță „invadarea cartierului” și „degradarea locurilor”, suscitând conflicte între comunități), dreptul și legislația (puterile publice, se proclamă, dau dovadă de o prea mare toleranță față de aceste populații, lucru resimțit ca o „injustiție”).

În cursul acestui simpozion a fost oferită ocazia începerii unui examen critic al raporturilor pe care le întrețin emițătorul și receptorul, sprijinindu-se pe interogații altă dată exprimate de Bernard Berelson, Schuyler Forster sau Harold Lasswell :

- Cine ia cuvîntul ? (identificare și personalitate a locutorilor).
- Pentru a spune ce ? (mesaj implicit sau explicit, reprezentativ sau instrumental, informativ sau demonstrativ...).
- Prin ce mijloace ? (natura argumentării, scopul reținut).
- Cu ce rezultate ? (eficacitate scontată, procentul de audiență, consecințe directe sau indirecte).
- În ce împrejurări ? (țară, epocă, atmosferă).

Fiecare comunicare scrisă sau orală, interpersonală sau instituționalizată, trimite la semnificații mai mult sau mai puțin imediate. Conținutul său latent sau manifest poate fi prezentat tematic, formal sau structural. Să adăugăm, asemenea lui Claude Shannon, Warren Weaver sau Norbert Wiener, că aceste investigații sînt nu numai descriptive, ci și inferențiale, cuantificarea se bazează pe unități de recensămînt (semantic sau lingvistic), de numerație (aritmetică sau geometrică) și de context (local sau global). În privința categoriilor reținute, ele răspund criteriilor de pertinență, de exhaustivitate, de fidelitate și de validitate. Să semnalăm, de asemenea, datorită importanței sale, situația tăcerilor sau ezitărilor, lapsusurilor sau emfazelor, efectelor de *feed-back* sau de retroacțiune.

Aici intervin patru fenomene distincte : atenția, percepția, comprehensiunea și memorizarea, orice schimbare de perspectivă introducînd elemente afective sau conative. Mai precis, trebuie să fie valorizați, așa cum o sugeraseră la vremea lor Paul Lazarsfeld, James Coleman și Elih Katz cu ocazia unor anchete celebre (*The People's Choice*, *Decatur* și *Drug Studies*), diverși parametri cum ar fi expunerea selectivă, experiențele de grup și acțiunile de sensibilizare, de recomandare sau de prescripție conduse concomitent de liderii de opinie și suporturile sau releurile mediatice ¹ (*two-step flow model*).

O dată făcută această clarificare, studiul percepțiilor și reprezentărilor a apărut ca primordial. Sondajele de care dispunem apreciază faptul că, în ochii compatrioților noștri, țiganii ajung în a patra poziție în ierarhia principalelor victime ale rasismului, mult după negrii din Africa, beurii sau magrebiienii, clasamentul rămînînd același pe o perioadă medie, așa cum o arată tabelul de mai jos (Comisia națională consultativă a Drepturilor Omului, 1993, p. 632) :

1. Acestea din urmă, fie că sînt „calde” sau „reci” (după terminologia folosită de Marshall McLuhan în *Galaxia Gutenberg*, lucrare apărută în 1962), îndeplinesc funcții recreative sau relaționale, de informare sau evaziune, de punere în scenă a vieții cotidiene sau de transmutare a realului în spectacol permanent. Impactul care se cuvine să fie atribuit acestei „a patra puteri” este una din întrebările care a suscitât cele mai multe polemici, criticile cele mai virulente denunțînd uniformizarea gusturilor și nivelarea la limita inferioară, condiționarea și pasivitatea telespectatorilor (cursa pentru audiență, în viziunea lui Theodor Adorno sau Herbert Marcuse, sfîrșind într-un soi de „barbarie stilizată”, în sînul unei societăți „totalmente administrate și manipulate”).

Tabelul I.

Întrebare : Care sînt, după părerea dumneavoastră, principalele victime ale rasismului în Franța ?

Răspunsuri date cu ajutorul unei liste	Februarie 1990		Octombrie 1990		Noiembrie 1991		Noiembrie 1992		Evoluție Nov. 91 Nov. 92
	%	Rang	%	Rang	%	Rang	%	Rang	
Magrebienii	83	1	85	1	83	1	83	1	=
Tinerii francezi de origine magrebiană	58	2	59	2	57	2	65	2	+8
Negrii din Africa	38	3	35	3	37	3	38	3	+1
<i>Țigani, gitanii, populația nomadă</i>	37	4	31	4	24	4	29	4	+5
Evreii	18	5	24	5	20	5	23	5	+3
Asiaticii	9	7	7	6	7	6	7	6	=
Antilezii	11	6	7	6	7	6	6	7	-1
Europenii din țările mediteraneene (Spania, Portugalia)	8	8	6	8	4	8	5	8	+1
Alții (răspuns spontan)	3		5		4		6		
Nu se pronunță	5		3		3		3		

Situația este, dimpotrivă, mai îngrijorătoare dacă luăm în considerare raportul simpatie/ antipatie, mult sub cel corespunzînd asiaticilor, antilezilor sau europenilor din țările mediteraneene ca Spania sau Portugalia (*ibid.*, p. 634)

Tabelul II.

Întrebare : Care sînt sentimentele dv personale în privința diferitelor grupuri din tabelul următor? Manifestați pentru ele multă simpatie, mai curînd simpatie, mai curînd antipatie sau multă antipatie ?

		Multă simpatie	Mai curînd simpatie	Mai curînd antipatie	Multă antipatie	Nu se pronunță		
Homosexualii	100%	8	52	44	17	31	14	17
Picioarele-Negre	100%	9	71	62	15	19	4	10
Tinerii francezi de origine magrebiană (Beuri)	100%	6	55	49	25	36	11	9
Evreii	100%	9	69	60	13	19	6	12
Europenii din țările medite- raneene (Spania, Portugalia)	100%	14	87	73	6	8	2	5
Magrebienii	100%	5	49	44	27	41	14	10
<i>Țigani, gitanii, populația nomadă</i>	100%	7	53	46	27	38	11	9
Asiaticii	100%	9	71	62	14	18	4	11
Antilezii	100%	14	81	67	9	12	3	7
Negrii din Africa	100%	10	71	61	15	21	6	8

Orice atitudine, s-o amintim, este caracterizată, conform preceptelor emise la începutul secolului de psihologii din Școala de la Würzburg, prin „atribute” unificate într-un „cîmp” al cărui ansamblu formează un „univers” care se decriptează cu ajutorul „item”-ilor, care trebuie să fie gradați și să nu se suprapună, tipologiile cele mai obișnuite raportîndu-se la relațiile interindividuale (Elias Porter și Carl Rogers), la „obiectele focale” sau la „genotipuri” (Gordon Allport și Philip Vernon). În marea lor majoritate, scările care au fost alcătuite satisfac cerința de unidimensionalitate (o măsură unică și apropiată). Printre cele mai cunoscute, cea a lui Emory Bogardus – creată în 1925¹ – ocupă un loc privilegiat și are drept scop să evalueze „distanța socială” între grupuri sau comunități. Analiza cazului românesc furnizează, pe acest plan, informații prețioase (Mihai Merfea, 1991 ; Elena și Cătălin Zamfir, editori, 1993). Numai *gypsies*, se constată, sînt judecați negativ, fără a prevala, totuși, o xenofobie foarte marcată. La celălalt pol, germanii beneficiază de păreri foarte favorabile, mult înaintea tătarilor, turcilor sau maghiarilor (Septimiu Chelcea, 1994, p. 157) :

1. Metoda pusă la punct, doi ani mai târziu, de Louis Thurstone se vrea mai „obiectivă”. Se începe prin a aduna un mare număr de informații asupra dispoziției care se dorește a fi înțeleasă pornind de la surse foarte diferite : interviuri, sondaje, monografii... Apoi se cere „judecătorilor” sau „experților” (aproximativ douăzeci, cel mai adesea luați la întîmplare) să claseze propozițiile reținute în categorii (zece sau unsprezece, în general), mergînd de la cea mai ostilă la cea mai favorabilă obiectului de studiu.

Se rețin apoi itemii asupra cărora părerile sînt asemănătoare și se elimină cei care au dat loc unor reacții prea diferite. Acestor propoziții li se atribuie o valoare numerică, fondată pe media citărilor : ele sînt atunci amestecate și supuse atenției indivizilor, care notează prin „plus” sau „minus” acordul sau dezacordul lor. Dacă recursul la a treia parte dintr-o bună intenție (lupta împotriva arbitrarului) permite desprinderea unor norme colective, costul și greutatea dispozitivului nu pot fi trecute sub tăcere. De notat, de altfel, că tranzitivitatea nu este întotdeauna respectată, din momentul în care este lesne posibilă ralierea la cutare sau cutare poziție și respingerea altora, foarte apropiate totuși.

Mai ușor manipulabilă decît precedentă, scala lui Rensis Likert oferă mai multe posibilități. După recenzarea judecăților emise, itemii sînt notați de un eșantion reprezentativ de subiecți după o numerotare în cinci trepte, de la aprobarea deplină la dezaprobarea totală. Se adună astfel, pentru fiecare anchetă, notele corespunzînd acestor itemi, ceea ce furnizează un „scor global”. Trebuie totuși manifestată prudență în interpretări, căci un același total nu traduce cu necesitate o echivalență identică și poate acoperi cazuri foarte variate. Alte postulate – mai ales cel relativ la echivalența gradelor de acceptare, oricare ar fi afirmația considerată – ar merita, de asemenea, o discuție.

Metoda numită a „scalogramelor”, concepută de Louis Guttman în 1944, se străduiește să scape de aceste dificultăți. Întrebările sînt clasate în funcție de răspunsurile (da/ nu) culese, propozițiile ce nu se raportează la problema studiată fiind eliminate.

Scala este în acest caz cu atît mai „consistentă”, cu cît opiniile culese se înscriu într-un paralelogram. Coeficientul de reproducibilitate, măsurînd abaterea între scalograma reală și scalograma ideală, este un indicator de validare. Presupunînd că s-ar fi oferit zece itemi la o sută de subiecți și că ar fi cincizeci de răspunsuri „în afara normei” printre cele o mie așteptate, acest coeficient va fi egal cu 1 – (50/1000), adică 0, 95. Se estimează, de obicei, că procentul de eroare nu ar trebui să depășească 10% pentru ansamblul testului și 20% pentru un item particular. În ciuda valorii sale, această construcție lasă de-o parte comportamentele deviante și tinde să oculteze poziții originale sau heterodoxe care, totuși, ar putea fi interesante pentru o analiză. De altfel, nu este sigur că gradația adoptată se aplică tuturor domeniilor.

O ultimă remarcă : dacă există legături foarte strînse între atitudini și comportamente (primele putînd să le „determine” pe celelalte), corespondența este departe de a fi perfectă. Pentru a relua un exemplu drag lui Robert Merton, un proprietar de restaurant poate să aibă prejudecăți rasiale fără să practice discriminări în localul său, pe cînd, dimpotrivă, unul din confracții săi, neavînd acest tip de aversiune, va interzice negrilor sau asiaticilor accesul în localurile sale sub presiunea clienților sau în funcție de conjunctură.

Tabelul III.
Atitudinea românilor față de minoritățile etnice ¹

Atitudine				
- negativă			pozitivă +	
Foarte puternică	Puternică	Slabă	Puternică	Foarte puternică
		Țigani (7,32)	Armeni (15,61) Bulgari (15,47) Sârbi (15,34) Evrei (15,12) Unguri (14,02) Ucraineni (14,02) Ruși (13,61) Turci (13,11) Tătari (12,99)	

Rezultatele, se continuă, pot fi îmbunătățite luând în considerare variabilele „sex” și „localizare geografică”, femeile și cei din mediul rural făcând totdeauna dovadă de mai multă neîncredere (*ibid.*, pp. 158-159):

Tabelul IV.
Scară de distanță socială : comparație bărbați/femei, locuitori din mediul urban/rural

Minorități etnice	Sex		Localizare geografică	
	B	F	Urb.	Rur.
Armeni	16,41	14,78	16,31	14,69
Bulgari	16,30	14,61	16,09	14,64
Evrei	15,41	14,82	15,90	14,02
Germani	19,20	17,72	19,25	17,40
Unguri	15,50	14,47	15,91	13,72
Țigani	7,93	6,72	7,69	6,83
Ruși	13,94	13,29	14,09	12,99
Sârbi	16,15	14,49	16,03	14,43
Tătari	13,27	12,72	13,37	12,52
Turci	13,53	12,67	13,59	12,49
Ucrainieni	14,07	13,98	14,81	12,97

Reacțiile de acceptare sau de respingere ², se precizează, rămân cu strictețe tributare codurilor socioculturale și caracteristicilor mediului înconjurător ³.

1. Pentru această anchetă, au fost interogați 1024 de români (în vîrstă de peste 18 ani) în iulie-august 1993. Cu cît cifra dintre paranteze este mai ridicată (maximum : 25 puncte), cu atît aprecierea este mai favorabilă.
2. Lista este lungă : panouri de interdicție, tracasări administrative, reducere la cîteva ore de staționare autorizată, dificultăți de înscriere a copiilor la școală... De acum înainte, se pune în evidență, „se pare că respingerea s-a amplificat și generalizat”. Într-adevăr, dacă pînă nu demult populația călătore era considerată utilă prin meseriile sale, pentru comerț sau ca mină de lucru pentru agricultură în completare și temporară, în prezent, supermagazinele și progresul tehnologic îi transformă în intruși, serviciile pe care le propun devenind „anacronice” (Daniel Bizeul, 1989, p. 27), suspiciunea însoțindu-i pe cei care cer bani sau care vin la domiciliu să vîndă coșuri de răchită, căutînd scaune de recondiționat sau cuțite pe care să le ascută. Transformările economice, altfel spus, îi stigmatizează pe cei care nu au o profesie conformă ideologiei majoritare.
3. „Printre cei desemnați de municipalitate, chiar printre polițiști, sentimentul de ostilitate nu este totdeauna totalmente împărtășit și nici deplin ; dimpotrivă, mulți dintre ei se dovedesc a fi înțelegători ; sînt emoționați de condițiile de viață ale „nomazilor” și îi sprijină (*ibid.*, p.26).

Prin urmare, cum să găsești un echilibru între respectul drepturilor individului și modurile de expresie colectivă fără ca acestea să le anihileze pe primele? Pentru mulți alții, alternativa se precizează între o *Europă a cetățenilor* și o *Europă a minorităților* (Jacqueline Costa-Lascoux, 1992, pp. 69 și urm.), integrarea nemaiputând fi concepută ca un fel de cale de mijloc între asimilare și inserție, ci ca un proces specific de ajustare reciprocă fondat pe adeziunea la reguli de funcționare și la norme comune. Dacă nu ar fi astfel, politicile care se inspiră din acest fapt ar fi „ca niște machete de vapoare închise în sticle și care nu văd marea niciodată” (*ibid.*, p. 77).

Mai multe problematici, expuse în a doua zi a Colocviului, pot figura la loc de cînste, cum ar fi cele care se raportează :

- la alteritate și ambivalențe (deschidere și îmbogățire/închidere și simbol al țapului ispășitor¹ ;
- la articularea între interesele particulare și valorile universale² ;
- la segregatie și rasism.

Această ultimă chestiune necesită o conceptualizare adecvată distingînd dispoziții, practici și ideologii (Pierre-André Taguieff, 1988, p.255) :

Tabelul V.

Operații cognitive	Subcategorizări ale „rasismului”	Caracterizări			
		Atitudine, sentiment, dispoziție	Afect(e) rigid(e) verbalizabil(e) opinie preconcepută	Reglarea acțiunii (abstracție orientativă), (pasiuni)	Ostilitate latentă
Percepere (judecare)	1. Prejudată rasială				
Clasare (separare și ierarhizare)	2. Discriminare	Comportament practici, acte	Clasificare și excludere	Satisfacere a intereselor de grup (funcție de supraviețuire)	De la subordonare la aservire (dominare, exploatare)
Explicare (justificare)	3. Rasism	Ideologie	Sistem explicit de reprezentări evaluări (interpretări)	Legitimare a actelor	Violență justificată tardivă sau provocată

Reflecțiile au fost, în general, foarte stimulante pentru o întâlnire de calitate, care și-a onorat toate promisiunile și de la care așteptăm, nu fără nerăbdare, publicarea volumului ce va reuni contribuțiile.

Traducere de Luana Herțanu

1. A se vedea, spre exemplu, Martine Fourier și Geneviève Vermès (eds.), 1994.

2. Dacă, așa cum scrie Paul Ricoeur, nu putem să ne abstragem de la ceea ce sîntem, nu putem nici să abandonăm gîndirea universalului, a unui universal „incoativ”, „plural” sau „contextual”, bazat pe „forța convingerilor”.

Acestea reprezintă „ființa noastră, cultura noastră, credința noastră” și trebuie să fie supuse judecății critice, știind în același timp că schimbul nu va sfîrși niciodată cu o „identificare”, ci mai curînd cu o „punere în comun” (Paul Ricoeur, 1990).

BIBLIOGRAFIE

- Becker H., *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, A.-M. Metailié (prima ediție în limba engleză : 1963), 1985.
- Bizeul D., *Civiliser ou bannir. Les nomades dans la société française*, Paris, L'Harmattan, 1989.
- Bizeul D., *Nomades en France. Proximités et clivages*, Paris, L'Harmattan, 1993.
- Chelcea S., *The Ethnic Attitudes of the Romanians*, „Revue roumaine de psychologie”, 38(2), juillet-décembre, 1994, pp. 151-159.
- Commission Nationale Consultative des Droits de l'Homme, *La Lutte contre le racisme et la xenophobie. Exclusion et Droits de l'Homme*, Paris, La Documentation française, 1992.
- Costa-Lascoux J., *L'immigration au gré des politiques*, in Ferréol G., sous la direction de, *Integration et exclusion dans la société française contemporaine*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1992, pp. 59-77.
- Doise W. et Palmonari A., *Textes de base en psychologie : l'étude des représentations sociales*, Neuchâtel/Paris, Delachaux et Niestle, 1986.
- Férreol G., *En quête d'identité*, „Sociétés”, n° 30, décembre, 1990, pp. 3-14.
- Formoso B., *Tsiganes et sédentaires. La reproduction culturelle d'une société*, Paris, L'Harmattan, 1987.
- Fourier M. et Vermès G. (eds.), *Ethnisation des rapports sociaux. Racismes, nationalismes, ethnicismes et culturalismes*, Paris, ENS Fontenay-St Cloud/L'Harmattan, 1994.
- Goffman E., *La Mise en scène de la vie quotidienne. I : La Présentation de soi ; II. Les Relations en public*, trad. fr., Paris, Minuit (1re éd. en langue anglaise : 1956 et 1971), 1973.
- Jodelet D. (éd.), *Les Représentations sociales*, Paris, PUF, 1983.
- Liégeois J.-P., *Tsiganes*, Paris, La Découverte/Maspéro, 1983.
- Liégeois J.-P., *Tsiganes et Voyageurs. Données socioculturelles. Données sociopolitiques*, Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1985.
- Merfea M., *Țigani. Integrarea socială a Romilor (Les Tsiganes. Intégration sociale des Roms)*, Brașov, Editura Bârsa, 1991.
- Provot B., *Entre lieux et ailleurs : en France, citoyenneté et représentation*, „Études tsiganes”, n° 1, janvier-juin, 1993, pp. 148-152.
- Ricoeur P., *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990.
- Taguieff P.-A., *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, La Découverte, 1988.
- Zamfir E. et C. (coordonatori), *Țigani : între ignorare și îngrijorare (Les Tsiganes : entre l'ignorance et l'inquiétude)*, București, Editura Alternative (au colaborat la acest volum, în afara coordonatorilor, Vasile Burtea, Viorel Gheorghe, Ioan Mărginean, Dan Potolea, Marian Preda et Maria Voinea)

O abordare psihosociologică a xenofobiei

Margarita Sanchez-Mazas¹

1. Psihologia socială a relațiilor între grupuri

Raporturile dintre străini și autohtoni sînt adesea dificile, tensionate și conflictuale. Psihologia socială a contribuit la înțelegerea acestor fenomene intergrupuri descriind procesele subiacente (cf. Doise, 1976). Ea a arătat că o competiție socială poate să depindă de faptul că membrii unor grupuri distincte percep o incompatibilitate a proiectelor grupurilor, crezînd că realizarea scopurilor unui grup nu se poate face decît în dauna împlinirii scopurilor grupului celuilalt. Ea a demonstrat, de asemenea, că există rațiuni psihologice mai profunde pentru tensiunile dintre grupuri. Un dublu proces psihologic ar da seama de un „bias” sistematic, comportamental sau evaluativ, în favoarea grupurilor de apartenență (in-group-urile), precum și de ceea ce ar reprezenta corolarul acestui favoritism, discriminarea grupurilor de non-apartenență (out-group-urile). Primul proces ar corespunde categorizării sociale, sau decupajului, în scop de simplificare, a mediului social în termeni de categorii (Tajfel, 1972). Al doilea, mai curînd motivațional, corespunde aspirației la o identitate socială pozitivă prin apartenența la grupurile valorizate social. Cînd grupurile se evaluează și se compară pe dimensiuni importante pentru ele, discriminarea out-group-ului devine un mijloc de care dispun membrii acestor grupuri pentru a se valoriza personal, ca membri ai unui grup „competitiv” din punct de vedere simbolic. În acest fel, ei mențin un sentiment de identitate socială pozitivă, căci grupul căruia îi aparțin este mai bine evaluat decît out-group-ul, iar ei își însușesc simbolic această valoare superioară.

Explorînd ansamblul dinamicilor ce caracterizează raporturile între grupuri, psihologia socială a căutat să releve condițiile în care bias-ul de favorizare a in-group-ului și cel de discriminare a out-group-ului nu se produc. Astfel, s-au realizat studii care au demonstrat că se poate depăși incompatibilitatea proiectelor grupurilor prin instituirea unui scop supra-ordonat ; în acest caz, un interes comun celor două grupuri, devenind salient, le apropie. De altminteri, apartenența încrucișată la multiple categorii are ca efect diminuarea diferențierii ce rezultă din categorizările simple efectuate pe baza unui criteriu unic (Deschamps, 1977). Alte studii au stabilit

1. Asistent la Universitatea din Geneva.

că discriminarea out-group-ului nu apare atunci când membrii unui grup pot emite judecăți independente asupra propriului grup și asupra celui alt grup și pot valoriza grupul de apartenență fără ca, făcând aceasta, să-l deprecieze pe celălalt.

Aceste limite ale discriminării au la rîndul lor limite. De pildă, dacă introducerea unei categorizări încrucișate (obținută prin utilizarea mai multor criterii de apartenență) reduce semnificativ bias-ul intergrupuri, lucrul acesta nu este valabil decît atîta timp cît categorizările supraimpuse rămîn saliente, căci îndată ce reapare o categorizare simplă, bias-ul în favoarea in-group-ului revine cu aceeași forță. La fel, se poate face salient un nivel de categorizare supraordonat, care înglobează out-group-ul într-un nou in-group mai larg (Turner, 1987). Totuși, indivizii vor reintroduce un nivel intergrupuri de categorizare, fără a mai pune la socoteală că, mai degrabă decît să accepte o fuziune categorială cu un grup antagonist, ei pot să se opună includerii acestuia într-o categorie supraordonată (cf. Sanchez-Mazas, Roux, Mugny, în curs de apariție). De altfel, cînd se slăbește competiția socială simbolică prin introducerea unei comparații independente opuse uneia negativ interdependentă, se observă evaluarea pozitivă a out-group-ului pe dimensiuni secundare, în vreme ce favorizarea in-group-ului se exprimă pe dimensiuni evaluative centrale (Mummendey și Schreiber, 1983). În altă ordine de idei, a înmulți contactele cu membrii out-group-ului nu contribuie la reducerea bias-urilor intergrupuri decît la un nivel interpersonal, atunci cînd nu le amplifică. Aceste rezultate pun sub semnul întrebării metodele de reducere a bias-urilor intergrupuri derivate din rolul cheie al proceselor de categorizare. Într-adevăr, din cauza diferențierii categoriale decurgînd din simpla categorizare, atitudinile ce subîntind comportamentele și judecățile intergrupuri par foarte rezistente la schimbare, iar modificarea raporturilor intergrupuri pare din acest punct de vedere sortită eșecului.

În aceste studii, cercetătorii au reținut din judecățile intergrupuri faptul că ele se referă la raporturile dintre grupuri. Ei au înfățișat procesele subiacente comportamentelor, evaluărilor și atitudinilor intergrupuri ca ținînd de simpla apartenență la una sau alta din categorii, și, deci, de simpla categorizare. Or, apartenența poate avea diverse semnificații psihologice și poate induce sau nu comportamente de discriminare. De exemplu, nu naționalitatea în sine determină discriminarea străinului, ci o anumită semnificație dată apartenenței naționale. De asemenea, nu categorizarea în sine a străinului ar suscita discriminarea, ci valoarea asociată unei astfel de categorizări (Tajfel, 1972). În acest caz, ceea ce trebuie reținut, și ceea ce a fost oarecum neglijat în studiile asupra raporturilor dintre grupuri, este faptul că ele constituie înainte de toate atitudini sociale, asemenea, am fi tentați să considerăm, oricărei atitudini față de oricare obiect (Eagly și Chaiken, 1993). Din acest punct de vedere, se cuvine să ne interogăm nu numai asupra a ceea ce se petrece la nivelul raportului dintre două grupuri, dar, adoptînd o perspectivă mai globală, asupra contextului social în care atitudinile intergrupuri sînt ancorate. În general, discursul și practicile (de exemplu, politica de emigrare) pe care o societate le adoptă cu privire la raporturile cu străinul nu rămîn fără impact asupra atitudinilor și comportamentelor indivizilor. O categorie de apartenență (ca autohtonii) trebuie raportată nu numai la categoria de non-apartenență (străinii), dar și la grupurile de referință pertinente, în măsura în care ele influențează principiile organizatoare ale comportamentelor și atitudinilor adoptate cu privire la out-group. De aceea, noi ne propunem să abordăm problema atitudinilor intergrupuri și a schimbării atitudinii xenofobe optînd pentru o perspectivă normativă (Pettigrew, 1993) și concepînd relațiile intergrupuri din punctul de vedere al influenței sociale.

2. Contextul social al atitudinilor intergrupuri

Cercetătorii au avansat de multă vreme ipoteza că atitudinile nu sînt determinate atît de raporturile cu membrii unui out-group, cît de expunerea la atitudinea dominantă față de ei (Pettigrew, 1958). Astfel, plecînd de la normele dezvoltate în grupurile lor de referință, indivizii ar infera idei și așteptări privind modul de a trata in-group-ul și out-group-ul și, deci, de a se comporta într-un context intergrupuri. Unul din motivele pentru care atitudinile ostile sînt greu de schimbat este faptul că poziția discriminatorie sau prejudecățile indivizilor se bucură de suportul social al grupurilor pertinente de referință. Rezultă din aceasta că atitudinile intergrupuri trebuie abordate în termenii proceselor de influență socială prin care se elaborează și se difuzează normele într-un context intergrupuri.

Atitudinea inversă, ce subîntinde tratamentul nediferențiat al out-group-urilor, trimite și ea la o normă de referință, care se exprimă în drepturile minorităților și, mai general, în carta drepturilor omului. Datele empirice ale cercetărilor asupra „simplei categorizări” arată că alocările subiecților nu tind în mod exclusiv spre o discriminare maximală a out-group-ului. O normă socială de egalitate pare să moduleze alegerile lor (cf. Tajfel, 1972).

Anumite date demonstrează că subiecții se conformează în mod alternativ unor norme opuse, cînd acestea sînt prezentate ca prototipice pentru grup. În domeniul atitudinilor intergrupuri, procesul de conformism este facilitat de ambivalența ce le caracterizează. Contextul social al atitudinilor intergrupuri se definește printr-o ambivalență fundamentală, determinată de multiplele constrîngerii normative, adesea contradictorii, exercitate asupra exprimării discriminării. Atitudinile manifeste și latente, puse în evidență în cercetările asupra noului rasism (cf. Dovidio și Gaertner, 1986), ilustrează de manieră exemplară această ambivalență.

În termenii teoriilor influenței sociale, ambivalența implică faptul că indivizii se pot recunoaște și ca atare pot adera, în funcție de circumstanțele sociale, la fel de bine la o normă de toleranță și de egalitate între grupuri, ca și la o normă etnocentrică favorizînd popria lor categorii de apartenență. Norma care se impune într-un anumit context poate să depindă de suportul social al grupurilor de referință. Astfel, dacă în cadrul unui experiment informăm subiecții (studenți sau tineri frecventînd o școală profesională) că 80% din tinerii elvețieni avînd aceeași formație ca și ei (grup de referință pertinent; cf. Clemence și Gardiol) sînt favorabili deciziilor egalitare în ce privește împărțirea resurselor între elvețieni și străini, ei se pronunță în marea majoritate de acord cu această poziție. Dacă informația, prezentată într-o manieră absolut identică, arată că majoritatea grupului de referință s-a declarat favorabilă unei priorități pentru elvețieni, subiecții manifestă și de data aceasta un conformism de aceeași amploare (cf. Sanchez-Mazas ș.a., 1993).

Dar la ce efecte ale diverselor acte de conformism ne putem aștepta asupra atitudinii propriu-zise? Pot asigura aceste dinamici o schimbare a atitudinii etnocentrice? Oscilarea între cele două norme constitutive ale ambivalenței ne face să anticipăm că o modificare a atitudinii, fie ea etnocentrică sau egalitară, se va obține numai cu mare greutate.

3. Schimbarea atitudinii intergrupuri și influență socială

Schimbările atitudinii față de celălalt par să fie guvernate în toate cazurile de o aceeași logică. Ipoteza pe care am dezvoltat-o noi este că o influență socială fondată pe referința la o normă egalitară – de exemplu, între autohtoni și străini – nu poate induce o schimbare de atitudine decât cu condiția ca ea să introducă o dinamică de conflict normativ. Acesta definește situațiile în care individul descoperă că se află în contradicție cu un grup de referință pertinent.

Pentru a aborda problema influenței și cea a schimbării atitudinilor intergrupuri, se cuvine să reluăm noțiunea de nivel de influență, dezvoltată în cadrul studiilor asupra influenței minoritare (cf. Moscovici, 1979). Aceasta presupune o distincție (cf. Mugny și Perez, 1986) între influența manifestă, corespunzând conformismului explicit la poziția grupului, și influența latentă, corespunzând unei influențe private, întârziată, sau referindu-se la conținuturi legate de tentativa de influență, dar asupra cărora sursa de influență nu s-a pronunțat. Cel de-al doilea tip de influență atestă o reală interiorizare a noii atitudini.

Impactul manifest al opiniilor și atitudinilor dominante într-un grup de referință a fost minuțios descris în literatura psihosociologică, care a arătat că indivizii tind să gândească la fel cu cei cu care se identifică. Un important corpus de date ilustrează acest conformism al indivizilor la normele percepute ca prototipice pentru grupul lor (cf. Turner, 1987). Totuși, influența manifestă nu presupune în mod necesar o influență profundă, încât numeroși autori au subliniat limitele schimbării produse pe o bază identitară. Această schimbare depinde de saliența psihologică a sursei de influență – în acest caz, a grupului de referință – și, adesea, nu se referă decât la poziția explicită de grup, menținându-se atâta vreme cât individul se definește ca membru al grupului.

Acest tip de raționament se înscrie, în cadrul conceptualizării proceselor de influență socială, în termenii tratamentului sociocognitiv al divergenței între țintă și sursă, așa cum s-a propus recent prin Teoria Elaborării Conflictului (cf. Perez, Mugny ș.a., 1993). Una din ideile de bază ale acestui model este că procesul de conformism la un grup de referință poate, în mod paradoxal, să constituie un obstacol în calea schimbării latente. Acest lucru se întâmplă în măsura în care subiecții adoptă în mod „depersonalizat” o poziție, așadar când ei gîndesc și acționează prin prisma unui grup de referință. Elaborarea impersonală conduce la un efect de *paralizie sociocognitivă* (Sanchez-Mazas ș.a., 1993). O consecință a convergenței atitudinale cu grupul de referință constă în faptul că, după ce au manifestat conformism, indivizii nu-și mai pun întrebări asupra atitudinilor lor. Conformându-se, ei reduc la minimum divergența cu norma grupului lor, fără a-și examina propriile atitudini, deci fără a elabora din punct de vedere sociocognitiv divergența, ce nu mai are nici o existență psihologică din moment ce a fost negată prin răspunsul conformist. Motivele pentru care conformismul nu garantează decât o schimbare superficială a atitudinii ne-ar putea sugera câteva piste pentru schițarea condițiilor în care un conflict determină o schimbare mai profundă și mai durabilă.

Un prim motiv pentru care am recurs la o strategie de inserare a unui conflict în grupul de apartenență pentru a reduce conflictele intergrupuri ține de natura însăși a atitudinii care ne stă în atenție. Ambivalența ce o caracterizează este atestată prin adeziunea aparent contradictorie la o normă xenofilă sau la o normă xenofobă, când

una sau alta par să domine în grupul de referință. De altminteri, nu trebuie uitat că indivizii pot să se declare egalitari chiar în condițiile în care tocmai au efectuat o discriminare explicită a out-group-ului.

Această ambivalență constituie, fără îndoială, unul din obstacolele majore în calea schimbării atitudinilor intergrupuri, căci indivizii se pot declara partizanii unei norme egalitare, practicând în același timp o discriminare pentru care găsesc un suport social ce o legitimează – de exemplu, în norma de loialitate față de propriul grup. În opinia noastră, saliența unei norme n-ar putea *per se* asigura o schimbare, chiar dacă conținutul ei ar fi egalitar. În cele ce urmează vom arăta că numai punând în conflict componentele unei atitudini ambivalente putem contribui la moderarea atitudinii xenofobe.

Un al doilea motiv ține de faptul că individul poate nega sau minimaliza caracterul distorsionat sau discriminatoriu al atitudinilor și conduitelor sale. Mai cu seamă în societățile în care privilegiile și drepturile sînt inegal repartizate între grupuri, discriminarea poate fi justificată invocîndu-se „conștiința națională” sau argumente „rationale”, mai degrabă decît să se admită existența unei ostilități deschise față de out-group (Billig ș.a., 1988). În aceste condiții, expunerea la valorile de toleranță și egalitate ale unui grup de referință nu devine intrinsec conflictuală, nici chiar pentru indivizii cu prejudecăți. Conflictul potențial cu grupul de referință poate fi evitat prin simpla auto-atribuire manifestă a normei grupului, fără implicații asupra atitudinilor latente, ceea ce pune sub semnul întrebării eficacitatea unei abordări de tip „top-down” a modificării atitudinilor. Aceasta ar deveni eficace în condițiile în care individul ar fi făcut conștient de caracterul distorsionat sau discriminatoriu al conduitelor sale, și mai ales de incompatibilitatea lor cu o normă de egalitate.

Din acest punct de vedere, pare să existe o diferență fundamentală între fenomenul de xenofobie și cel de rasism. Ea ar putea rezida în aceea că, în cazul atitudinii față de străini, atitudinea xenofobă este congruentă nu numai cu cea a grupurilor de referință, dar și cu atitudinea oficială (exprimată în politicile de migrare și de limitare a drepturilor străinilor) care, în fond, legitimează diferențierea dintre autohtoni și străini. Dimpotrivă, în cazul rasismului, concepția dominantă, cel puțin a unei părți însemnate a societății, situează ansamblul indivizilor ca aparținînd prin natură in-group-ului, așadar speciei umane, atitudinea oficială fiind de data aceasta pentru cenzura diferențierilor rasiale în in-group.

4. Dinamica conflictului normativ

În cazul xenofobiei, întrucît această atitudine apare oarecum legitimă, trebuie ca norma grupului de referință să fie alternativă (deci egalitară) și să introducă o anume divergență. Mai este necesar, de asemenea, ca individul să resimtă conflictul cu norma grupului său și să-l elaboreze activ, în termeni personali, fără a avea posibilitatea să-și declare pur și simplu adeziunea la această normă în mod deschis și public.

Într-adevăr, o idee larg acceptată astăzi este aceea că influența efectivă provine din resimțirea unui dezacord cu alții similari. Influența ar ține de violarea așteptării de consens în grupul de referință. Divergența percepută ca atare cu un grup de referință pertinent induce o activitate cognitivă intensă, individul încercînd să-i dea un sens și să rezolve conflictul. În cadrul in-group-ului, influența trebuie înțeleasă ca

depinzînd de un proces de restabilire a consensului de către un individ ce se percepe pe sine ca deviant, sau cel puțin diferit în raport cu grupul său, deci ca amenințîndu-i coeziunea. Altfel spus, schimbarea de atitudine nu corespunde oportunității de a afirma în mod deschis și manifest o legătură identitară, ci tocmai imposibilității de a face aceasta, deci unui conflict normativ ce ar opune individul grupului său (Sanchez-Mazas ș.a., 1993). Un conflict normativ „eficace” va lua forma unei inconsistențe între răspunsurile subiectului, exprimînd în manieră efectivă o atitudine dată (etnocentrică, în cazul nostru), și norma contrarie (egalitară) a unui grup de referință făcut salient pentru subiect.

În această privință au fost realizate mai multe studii experimentale (cf. Sanchez-Mazas ș.a., 1993). Ele au căutat să angajeze subiecții – ce manifestau tendințe xenofobe – în exprimarea mai mult sau mai puțin deschisă a atitudinii lor discriminatorii. Această exteriorizare joacă un rol foarte important în obținerea de către grupul de referință a unei influențe la nivel latent, deci în interiorizarea normei alternative (de egalitate sau de echitate). Într-adevăr, este necesar ca atitudinea discriminatorie să apară ca atare în ochii subiectului pentru ca divergența să poată fi elaborată ca un conflict normativ. Spre a obține acest lucru am făcut în așa fel încît o parte din subiecți să emită judecăți intergrupuri (sub forma alocării de resurse autohtonilor sau străinilor) într-un mod discriminatoriu, caracteristic xenofobiei. Această modalitate de alocare corespunde interdependenței negative între grupuri (Mugny, Sanchez-Mazas, Roux și Perez, 1991). Deoarece în interdependența negativă ceea ce cîștigă un grup pierde celălalt, favoritismul implică în mod necesar o privare de resurse pentru out-group, discriminarea devenind deosebit de salientă. Dimpotrivă, în cazul independenței judecăților, pe care o inducem la ceilalți subiecți, favoritismul nu este în mod necesar raportat la discriminarea out-group-ului, iar cele două grupuri pot fi judecate separat. În cele două modalități, același grad de favoritism este însoțit de percepții diferite ale atitudinii discriminatorii.

În studiul nostru am controlat și influența normei unui grup de referință – tinerii elvețieni ce frecventau același tip de școală ca și subiecții. Am indus subiecților ideea că acest grup ar avea o normă în acord sau în dezacord cu atitudinea exprimată de ei în judecățile intergrupuri, ea fiind, ca atare, ori egalitară (normă xenofilă), ori etnocentrică (normă xenofobă). Cum semnificația pe care o ia norma grupului de referință depinde de maniera în care subiectul se raportează la ea, în fața unui grup de referință egalitar, o atitudine prealabilă în mod evident discriminatorie va fi considerată contranormativă, lucru ce nu se va întîmpla cînd norma grupului legitimează atitudinea xenofobă a subiecților.

Am putut arăta astfel că subiecții aderă în mod deschis, la fel de ușor, la ambele tipuri de normă. Totuși, numai expunerea la o normă egalitară induce o schimbare de atitudine latentă (captată la sfîrșitul experimentului, fără a mai face referință la norma colectivă, cu privire la conținuturi ce nu fuseseră abordate înainte). Cît despre expunerea la norma etnocentrică, aceasta nu face decît să întărească atitudinea ce stătuse la baza judecăților intergrupuri ale subiecților. Influența latentă a normei egalitare este mai accentuată cînd subiectul ia cunoștință de normă după judecățile intergrupuri interdependente (și nu independente), deci atunci cînd saliența discriminării pe care o efectuase cu puțin timp înainte situează individul în contradicție cu norma grupului său de referință, fapt ce definește conflictul normativ.

Un alt experiment confirmă această dinamică, ilustrînd paralizia sociocognitivă pe care o poate introduce conformismul manifest la norma egalitară. Ca și în experimentul precedent, subiecții emit judecăți intergrupuri interdependente sau indepen-

dente, ce fac discriminarea mai mult sau mai puțin evidentă. Ei emit judecățile fie înainte de a lua cunoștință de normă, ca în experimentul precedent, fie după aceasta. În primul caz, ei pot să țină seama de normă, evitând astfel divergența cu grupul. Așa cum anticipasem, efectele conflictului normativ asupra atitudinii latente apar numai în cazul în care norma este indusă după judecățile intergrupuri interdependente. Când subiecții iau cunoștință de la început de norma egalitară, ei se pot pur și simplu conforma, fără să elaboreze un conflict. Astfel, ei diminuează bias-ul intergrupuri. Dar aceasta nu se petrece decât la nivel manifest, căci atitudinea pe care ei o exprimă într-o fază ulterioară a experimentului, când nu mai există presiunea simbolică a grupului de referință, rămâne neschimbată.

5. Concluzii

Să rezumăm dubla dinamică ce apare în influența manifestă și latentă a unei norme de referință. Mai întâi, este limpede că subiecții se declară partizanii unei norme majoritare ce este făcută publică în cadrul experimentului. Acest lucru este valabil, indiferent dacă norma apare ca xenofobă sau xenofilă, ceea ce ilustrează ambivalența normativă ce marchează atitudinile față de străini : indivizii par să se poată recunoaște la fel de bine – și chiar simultan, așa cum am arătat într-un alt studiu – într-o normă egalitară favorabilă străinilor, ca și într-o normă etnocentrică, ce favorizează categoria de apartenență națională.

Consecințele latente ale conformismului manifest nu apar în mod automat. Norma xenofilă pare să fie aceea care conduce la o schimbare de atitudine latentă, și nu norma xenofobă. Totuși, norma xenofilă nu induce o influență latentă decât atunci când subiecții au emis în prealabil judecăți intergrupuri negativ interdependente, ce au făcut salientă legătura dintre favoritism și discriminare, spre deosebire de modalitatea independentă de alocare, când aceste judecăți nu sînt puse în legătură. În primul caz, conflictul normativ pare să ducă la un conflict de valori (Tetlock, 1986), în timp ce în al doilea, aceste valori sînt numai alăturate, fără a fi confruntate.

Socotim că este potrivit să interpretăm acest ansamblu de efecte în termeni de conformism social și de paralizie sociocognitivă. Astfel, norma xenofobă nu are impact asupra atitudinii pentru că judecățile intergrupuri discriminatorii, emise în prealabil, apar ca fiind conforme normei xenofobe a grupului de referință. Introducerea normei de grup împărtășită de subiect determină absența conflictului, iar această absență „îngheață” atitudinea. De altfel, nici norma xenofilă nu mai are efect dacă subiecții nu trăiesc cu impresia că au comis un act xenofob. Acest lucru se întâmplă în condițiile în care ei, efectuînd alocări independente, nu pun în legătură favoritismul și discriminarea. Norma xenofilă nu are efect decât atunci când surprinde subiecții în „flagrant conflict” de non-conformism. Ea nu introduce un conflict decât în măsura în care contrazice atitudinea etnocentrică făcută salientă prin interdependența negativă a judecăților intergrupuri exprimate în prealabil. Numai în cadrul trasat de judecățile de favoritism ce-i apar subiectului însuși în mod limpede discriminatorii, norma xenofilă a grupului de referință îl plasează pe subiect în postura de deviant.

Din toate acestea rezultă că efectul latent al normei xenofile a grupului de referință dispare dacă subiecților li se aduce la cunoștință norma majoritară înainte de a formula judecățile intergrupuri : în acest caz ei exprimă judecăți mai puțin discriminatorii, conformîndu-se la nivel manifest. Din cauza acestei „elaborări colective”

(Pérez ș.a., 1991), care ia forma unui consens aparent, conflictul cu grupul de referință pierde din intensitate, sau chiar dispare. Eliminînd necesitatea de a restabili consensul, la nivel latent el introduce o dinamică de paralizie sociocognitivă.

Abordarea de față presupune oarecum răsturnarea perspectivei în raport cu alte studii ce au încercat să diminueze conflictul intergrupuri prin crearea condițiilor în care indivizii sînt făcuți să judece sau să acționeze în mod nediscriminatoriu. Ea pleacă de la constatarea rezistenței indivizilor discriminatori în fața inducerii de contexte ce favorizează, cel puțin teoretic, atitudinile egalitare (Mugny ș.a., 1991 ; Sanchez-Mazas, Roux și Mugny, 1994) și se sprijină pe conflictul de valori provocat de faptul de a discrimina, mai degrabă decît pe încercarea de a inhiba această discriminare prin proceduri intergrupuri *ad hoc*. Din acest punct de vedere este vorba de a pleca de la o stare de fapt – practicile discriminatorii – și de a profita de atașamentul pe care îl au indivizii față de ideile egalitare și față de drepturile omului (Doise, Dell'Ambrogio și Spini, 1991). Ca atare, această perspectivă nu implică inducerea unei accentuări a discriminării practicate de xenofobi. Efectul modalității de judecare este sugestiv în această privință, căci ea nu determină o variație în amploarea discriminării, cel puțin nu la xenofobii mai extremiști, a căror atitudine este cea mai rezistentă la schimbare. Norma egalitară suscită un conflict ce conduce la o atitudine latentă mai xenofilă numai profitînd de o percepție diferită a actului discriminatoriu. Astfel, dacă din punctul de vedere al cercetării intergrupuri, interdependența negativă a judecăților închide subiectul în logica sa discriminatorie, raportarea conflictuală la norma xenofilă a unui grup de referință îl poate face să-și însușească realmente această normă.

Traducere de Ștefan Boncu

Notă. Experimentele expuse în acest articol au fost realizate cu sprijinul Fonds National Suisse de la Recherche Scientifique și al Centre National Français de la Recherche Scientifique.

BIBLIOGRAFIE

- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., Radley, A., *A social psychology of everyday thinking*, London, Sage, 1988.
- Deschamps, J.C., *L'attribution et la categorisation sociale*, Berna, Peter Lang, 1977.
- Doise, W., *L'articulation psychosociologique et les relations entre groupes*, Bruxelles, De Bock, 1976.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. (eds.), *Prejudice, discrimination and racism*, Orlando, Academic Press, 1986.
- Eagly, A., Chaiken, S., *The psychology of attitudes*, Orlando, Harcourt Brace Jovanovich, 1993.
- Hewstone, M., Brown, R., *Contact and conflict in intergroup encounters*, Oxford, Basil Blackwell, 1986.
- Moscovici, S., *Psychologie des minorités actives*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.
- Mugny, G., Perez, J.A., *Le déni et la raison. Psychologie de l'impact social des minorités*, Cousset, Delval, 1986.
- Mugny, G., Sanchez-Mazas, M., Roux, P., Perez, J.A., *Independence and interdependence of group judgments: xenophobia and minority influence*, „European Journal of Social Psychology”, 21, 1991, pp. 213-223.
- Mummendey, A., Schreiber, H.J., *Better or just different? Positive social identity by discrimination against or by differentiation from outgroups*, „European Journal of Social Psychology”, 13, 1983, pp. 389-397.
- Perez, J.A., Mugny, G., *Influences sociales. La theorie de l'elaboration du conflit*, Neuchâtel, Delachaux et Niestle, 1993.

- Pettigrew, T.F., *Personality and social cultural factors in intergroup attitudes : a crossnational comparison*, „Journal of Conflict Resolution”, 2, 1958, pp. 28-42.
- Pettigrew, T.F., *The complex links between prejudice and discrimination : a normative perspective*, Conferința „Migration Conflict”, Universitatea din Munster, 1993.
- Sanchez-Mazas, M., Perez, J.A., Navarro, E., Mugny, G., Jovanovic, J., *De la paralysie intragroupe au conflit normatif: études sur l'avortement, la contraception et la xenophobie*, in Perez, J.A., Mugny, G. (eds.), *Influences sociales, La theorie de l'elaboration du conflit*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1993.
- Sanchez-Mazas, M., Roux, P., Mugny, G., *When the outgroup becomes ingroup and when the ingroup becomes outgroup : xenophobia and social categorization in a ressource allocation task*, „European Journal of Social Psychology”, 1994.
- Tajfel, H., *La categorisation sociale*, in Moscovici, S. (ed.), *Introduction à la psychologie sociale*, Paris, Larousse, 1972.
- Tetlock, P.E., *A value pluralism model of ideological reasoning*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 50, 1986, pp. 819-827.
- Turner, J.C., *Rediscovering the social group*, Oxford, Blackwell, 1987.

Țigani : personalitatea modală și caracteristicile grupului

Adrian Neculau¹

Cît timp am gîndit și întreprins cercetarea despre care va fi vorba mai jos, ziarele erau pline cu informații alarmante privind pericolul ce vine dinspre populația țigănească. N-am avut mult de căutat. Orice ziar deschideam, dădeam de știri despre furturi, acte agresive sau tilhării, despre poluarea fizică, culturală și morală de care sînt responsabili țiganii. Un titlu din *Adevărul* (12 mai 1995): *Țigani împînzesc România cu castele-cort supraetajate*; pe o pagină, șase fotografii etalînd construcții curioase, exotice, amestec de stil indian și improvizație. Un „amalgam” în căutarea unei identități, un peisaj grotesc, decor de piatră, ciment, marmură; o „construcție distructivă”, „ctitorii pe dos, sub aspectul calității artistice și specificității naționale”. Totul etalînd bogăție sfidătoare, în comparație cu casele românilor, „joase și necăjite”, aceștia pîrînd „pripășiți, deși stau aici de mult”. Mesajul e clar: țiganii, ca indivizi și grup, reprezintă un adevărat pericol pentru identitatea noastră națională.

Un alt articol de primă pagină: *Conform statisticilor oficiale, în ultimii 15 ani, în România, numărul țiganilor a crescut de cinci ori* („Monitorul” din 26 septembrie 1994). Cifre „oficiale”, obiective, arată că procentul romilor (raportat la populația totală a țării) a crescut cu 500%, ei reprezintă, acum, peste 1,8% (un milion!) din populația totală, iar în 2008 vor fi 2,3%. Un săptămînal independent („Expres”, nr. 41/1994), sub titlul *Țigani, între cerșetori și milionari*, prezintă „fenomenul” *palate țigănești*, înclinația acestei populații spre violență și infracționalitate, sărăcia, analfabetismul și sănătatea precară a altei părți dintre aceștia, războaiele locale pe care le provoacă etc. Hotărît, țiganul, ca individ, este altfel. Ca personalitate, el se abate de la standardele acceptate, etalează o anumită „cultură” care sfidează normele populației majoritare, s-a „specializat” în devianță. Comunitatea, la rîndul ei, se diferențiază de ceilalți și nu în sensul bun.

Se știe, reprezentările sociale se formează sub impactul informațiilor cu care un individ sau un grup este alimentat, sub presiunea unor modele culturale, ideologice, comportamentale. Ipoteza noastră a fost că, indiferent de nivelul de instrucție și mediul socio-cultural în care se dezvoltă, individul încorporează informația cu care este bombardat din exterior, nu se poate sustrage opiniilor curente vehiculate, ajungînd să

1. Profesor la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

împărtășească aceste opinii. Subiecții noștri au fost studenți, prin definiție o populație deschisă, lipsită de prejudecăți, toleranți la stiluri alternative. Am vrut să vedem cât de „contaminați” pot fi aceștia de atitudinea presei și populației mai puțin cultivate, chiar dacă experiența lor personală nu le-a permis să-și facă o opinie proprie.

Am cerut unui număr de 177 studenți (de la secțiile de psihologie, pedagogie, litere, matematică) să indice cinci cuvinte ce ar caracteriza personalitatea modală (cinci calități și cinci defecte) a „romului mediu” și, de asemenea, cinci ce ar descrie comunitatea, sintalitatea grupului. Am reținut cuvintele care au avut o frecvență de apariție mai mare (tabelele 1a, 1b, 2a, 2b).

Tabel 1.
Personalitatea modală (1a – calități și 1b – defecte)

<i>calități</i>	<i>apariții</i>	<i>defecte</i>	<i>apariții</i>
descurcăreț	68	violent	75
simț practic	42	murdar	74
bun în afaceri	41	leneș	63
aptitudini muzicale	41	șarlatan	61
respectă tradiția	32	hoț	43
spontan	22	incult	32
curajos	20	scandalagiu	29
încredere în sine	17	șiret	22
abil	16	needucat	20
politicos	14	gălăgios	19
îndrăzneț	12	mincinos	18
necioplit	14		
neîngrijit	14		
vulgar	14		
nonconformist	13		
lipsit de bun simț	12		

Tabel 2.
Caracteristicile comunității (2a – calități și 2b – defecte)

<i>calități</i>	<i>apariții</i>	<i>defecte</i>	<i>apariții</i>
uniți	143	violenți	66
păstrători ai tradițiilor proprii	43	murdari	54
cooperanți, oferă ajutor	32	needucați	52
respectă normele grupului	27	zgomotoși, scandalagii	43
buni meșteșugari	19	hoți	41
calități vocale	15	indiferenți	
petrecăreți	14	față de alte etnii	40
bilingvi	13	leneși	25
simț practic	9	orgolioși	17
adaptabili	8	nu se implică în viața socială	14
		răzbunători	13
		neadaptați social	12
		dorința de a domina	
		numeric	12
		mincinoși	12

Din cele două liste ale calităților și defectelor, am reținut primele 15, pentru personalitatea modală și personalitatea grupului. Am amestecat aceste 15 cuvinte și le-am ordonat în ordine alfabetică (tabelele 3 și 4).

Tabel 3.
Personalitatea modală (Lista a treizeci de calități
și defecte, în ordine alfabetică)

1. Abil	16. Mincinos
2. Aptitudini muzicale	17. Murdar
3. Bun în afaceri	18. Necioplit
4. Cooperant	19. Neîngrijit
5. Curajos	20. Needucat
6. Descurcăreț	21. Nonconformist
7. Detașat	22. Politicos
8. Dezinvolt	23. Răzbunător
9. Gălăgios	24. Respect pentru tradiție
10. Hoț	25. Scandalagiu
11. Incult	26. Spontan
12. Îndrăzneț	27. Simț practic
13. Încredere în sine	28. Șarlatan
14. Inventiv	29. Șiret
15. Leneș	30. Violent

Tabel 4.
Caracteristicile comunității
(Lista a treizeci de calități și defecte, în ordine alfabetică)

1. Adaptabili	16. Mincinoși
2. Ambițioși	17. Mîndri
3. Bilingvi	18. Murdari
4. Buni meșteșugari	19. Neadaptați
5. Calități vocale	20. Nu se implică în viața socială
6. Cooperanți	21. Organizare socială bună
7. Curajoși	22. Păstrători de tradiție
8. Descurcăreți	23. Petrecăreți
9. Dorința de a domina numeric	24. Prolifici
10. Hoți	25. Răzbunători
11. Indiferenți	26. Respectă normele
12. Imorali	27. Simț practic
13. Leneși	28. Uniți
14. Lipsiți de educație	29. Violenți
15. Migratori	30. Zgomotoși

Am prezentat apoi cele două „liste” unui grup de „experți”-studenți la psihologie și științele educației, cerîndu-le să examineze lista cu atenție și să extragă, fiecare, 5 cuvinte care caracterizează cel mai bine personalitatea modală și comunitatea de romi, în ordinea importanței. Le-am mai cerut să justifice aceste opțiuni, să explice motivele pentru care s-au oprit la aceste trăsături. În prelucrare am utilizat un sistem de ponderare: am acordat 5 puncte pentru prima alegere, 4 pentru cea de a doua etc. Am cumulat apoi punctajul obținut de fiecare cuvînt sau sintagmă. Rezultatul este consemnat în tabelele 5 și 6.

Tabel 5.

Personalitatea modală : ierarhia trăsăturilor
 („experti”-studenți : 30 în psihologie, anul III și 12 în pedagogie, anul IV)
 (Calități și defecte ; puncte cumulate)

1. Scandalagiu	51	16. Bun în afaceri	17
2. Murdar	46	17. Spontan	16
3. Incult	37	18. Abil	15
4. Respectă tradiția	34	19. Nonconformist	13
5. Gălăgios	32	20. Răzbunător	13
6. Descurcăreț	32	21. Simț practic	13
7. Aptitudini muzicale	32	22. Inventiv	11
8. Needucat	30	23. Mincinos	11
9. Violent	29	24. Detașat	7
10. Neîngrijit	28	25. Dezinvolt	7
11. Îndrăzneț	28	26. Necioplît	4
12. Hoț	28	27. Curajos	4
13. Șarlatan	26	28. Încredere în sine	1
14. Șiret	23	29. Cooperant	0
15. Leneș	19	30. Politicos	0

Tabel 6.

Ierarhia caracteristicilor comunității
 („experti”-studenți : 30 în psihologie, anul III și 12 în pedagogie, anul IV)
 (Calități și defecte ; puncte cumulate)

1. Uniți	96	16. Dorința de a domina numeric	16
2. Păstrători de tradiție	56	17. Buni meșteșugari	14
3. Lipsiți de educație	34	18. Bilingvi	14
4. Violenți	34	19. Curajoși	10
5. Migratori	31	20. Leneși	10
6. Organizare socială bună	30	21. Neadaptati	9
7. Prolifici	29	22. Simț practic	9
8. Răzbunători	29	23. Mindri	6
9. Descurcăreți	24	24. Indiferenți la alte etnii	6
10. Murdari	24	25. Calități vocale	5
11. Petrecăreți	23	26. Cooperanți	4
12. Hoți	22	27. Imorali	4
13. Adaptabili	22	28. Mincinoși	3
14. Nu se implică în viața socială	18	29. Ambițioși	1
15. Zgomotoși	18	30. Respectă normele	0

Selecționăm, mai jos, din motivațiile evaluatorilor, propoziții sau fraze deosebit de expresive, caracterizând personalitatea individului mediu aparținând etniei romilor :

Protocol 1 : Om de afaceri prin excelență, înzestrat cu capacitatea de a se realiza pe plan financiar.

2. Nu muncește și reușește, prin abilitate și îndrăzneți, să înșele oamenii cinstiți.

3. Locuiesc într-un oraș în care trăiesc mulți țigani... Nu scapă nici o ocazie de a fura (orice, oricînd)... Sînt violenți, caută motive de ceartă și bătaie.

4. Lipsa educației își pune amprenta asupra modului de a fi al țișanilor, al relaționării cu ceilalți.
6. Sînt refractari la valorile culturii.
8. Simț practic vital... este aruncat în lume fără sprijin material... Unitatea cu comunitatea îl face să supraviețuiască într-o lume care-l disprețuiește și minimizează... Mîndria este rezultatul lipsei de educație...
10. Încearcă să trăiască pe spinarea altuia.
11. Hoți, șarlatani, mincinoși.
12. Violența este o trăsătură nativă... Știu să iasă din situațiile cele mai dificile.
13. Spirit practic... dezinhibiți.
15. Personalitatea lor este marcată de respectul pentru tradițiile minorității din care fac parte.
17. Temperament vulcanic, impetuos, îndrăzneți.
18. Este foarte greu să-i educi.
19. Sînt marginalizați datorită comportamentului lor agresiv.
20. Această personalitate e rezultatul mediului social în care trăiesc și în care primează violența și înșelăciunea.
21. Spirit practic, abilitate.
22. Au un dezvoltat simț al familiei.
25. Spontani și îndrăzneți.
30. Au, *poate*, alte reguli de viațuire... o educație care dacă nu este așa cum știm noi, nu înseamnă că nu este.
33. Și-au păstrat stilul, nu s-au integrat.
36. Dezinvolti, se simt „la ei acasă” în locuri publice.
37. O etnie conservatoare.

În ce privește caracteristicile comunității, am cerut și în acest caz motivațiile opțiunii :

Protocol 1. Și-au păstrat cultura, tradițiile, obiceiurile. Sînt una din cele mai vechi civilizații.

2. Sînt uniți... în fapte antisociale, violențe, se implică frecvent în scandaluri.
3. Hoți... pentru că nu au mijloace de existență. Adaptabilitatea le asigură supraviețuirea.
4. Nu se implică în viața socială.
5. Sînt mîndri... Nu au educație demografică, de aceea se înmulțesc așa.
7. Dacă nu fură, toți se gîndesc s-o facă. Toți sînt descurcări.
8. Comunitate închisă, membrii sînt uniți.
9. Leneși, de cîte ori li se propune să lucreze, refuză.
10. Comunitatea țigănească se caracterizează prin violențe, își fac dreptate cu forța (cuțit, pumn).
12. Trăiesc în condiții mizere, dar nu fac nimic pentru a le schimba.
15. Superioritate organizatorică.
16. Sînt interesați doar de propriile probleme.
17. Unitate și spirit de grup.
20. Coeziune.
21. Au respectul ierarhiei.
22. Adaptabili, grupul e foarte unit.
23. Și-au păstrat identitatea.

24. Buni meșteșugari, renumiți, dorința de a domina.
30. Petrec, cîntă, fac gălăgie.
31. Caută cîștigul facil.
33. Solidaritate, conservatorism.
36. Și-au păstrat stilul.
37. Bună organizare a grupului.
40. Organizare socială bună.

Discuții și concluzii

Dacă examinăm ierarhia trăsăturilor de personalitate selecționate dintre cele 15 calități și 15 defecte, organizate alfabetic, vom constata că între primele 14, cu scoruri semnificative (peste 20), s-au clasat doar patru trăsături pozitive, restul de zece fiind selecționate dintre cele 15 negative. Primele trei aparțin acestei ultime liste. În schimb, ultimele clasate, cu punctaj foarte scăzut, aparțin listei „pozitivelor”. Iar *cooperant* și *politicos* nu au fost reținute de nici un expert.

Mult mai bine apreciat e comportamentul de grup : *uniți, păstrători de tradiție, organizare socială bună, adaptabili* – sînt calități ale grupului bine plasate. Cele mai bune scoruri le-au primit două trăsături cu conotație pozitivă. Între primele 13 însă, cu scor de peste 20, figurează doar cinci calități, restul de opt fiind considerate defecte. Să aruncăm o privire și asupra motivațiilor oferite de experți, justificînd opțiunile lor. Despre personalitatea individului mediu, aparținînd acestei etnii, unii experți au avansat aprecieri pozitive, alții au justificat comportamentele negative („lipsa educației”, „sînt marginalizați”) și nu puțini sînt plini de admirație față de ingeniozitatea, spiritul practic, dezvoltatul simț al familiei întîlnit la acești concetățeni ai noștri.

Este cazul să spunem două cuvinte și despre „experți” : studenți la psihologie și științele educației, sînt formați în spiritul toleranței și respectului față de altul, sînt – credem – mai sensibili față de comportamentele alternative. De altfel, unii așa își explică comportamentele oarecum *altfel* ale țiganilor : „au poate alte reguli de conviețuire”, „și-au păstrat stilul”.

Între frazele prin care este caracterizată comunitatea, cele cu conotație pozitivă sînt mai frecvente. Un amestec de admirație, respect, invidie răzbate din frecvența cu care apar cuvinte și sintagme ca : *uniți, spirit de grup, coeziune, solidaritate, adaptabili, respect pentru propria identitate, buni organizatori*.

Ce concluzie putem extrage din aceste rezultate ? Chiar și cel mai tolerant segment al populației instruite judecă stereotipic, etichetează, recurge la generalizări uneori pripite. Care e resortul acestui mecanism ? Stereotipul e definit ca o credință împărtășită de o colectivitate, privind caracteristicile personale, trăsăturile de personalitate, comportamentele de grup (vezi Leyens, Yzerbyt, Schardon, *Stéréotypes et cognition sociale*, Mardaga, 1996). Gîndirea stereotipică își are, desigur, rădăcinile în realitate, unele fapte care determină judecăți sînt reale, nu sînt exagerate. Urmează apoi un proces de stereotipizare, de generalizare uneori neîntemeiată, abandonîndu-se evaluările individuale în favoarea etichetării. Impresiile noastre despre altul, cele dominante sînt extrase din context și sînt organizate într-o formulă proprie. Așa se formează impresia despre o persoană, iar aceasta este apoi aplicată categoriei, grupului, printr-o operație de tip hallo. Pentru a ajunge la stereotipuri (credințe evaluative și descriptive, împărtășite de membrii unei categorii), parcurgem un proces de stereotipizare, proces

intra-psihic prin care dăm lumii un sens, ne delimităm, generalizăm, justificăm. Exactitudinea nu e problema principală a celui care stereotipizează.

Cum se formează nucleul central al gândirii stereotipe ? Prin generalizarea (uneori justificată) a unor observații individuale sau informații furnizate de alții, decupând comportamente bine reliefate, proeminente, din context, extrapolând fără preocupare de exactitate. Nodul central al reprezentării despre altul are funcție generativă și organizatorică, el exprimă nevoia de stabilitate și certitudine, are o valoare simbolică pentru colectivitate. Un studiu relativ cunoscut privind reprezentarea imigrantului în societatea franceză, a dovedit că, dintr-o listă de 60 de itemi, cuvântul care ocupă locul privilegiat este acela de „algerian”. Individul aparținând acestei etnii este individul-simbol pentru a identifica comportamente, stiluri, trăsături ale imigrantului. El cumulează tot ce se poate spune esențial despre imigrant. El reprezintă suma tuturor conotațiilor negative vehiculate de o colectivitate, el atrage idiosincasiile și nevoia de a găsi pe cineva către care să se îndrepte frustrările comune.

Să se petreacă același lucru și la noi, să asistăm la un proces de stereotipizare similar ? Avem nevoie de un Altul care este *altfel* și în care să depozităm tot ceea ce e neconvenabil, stîmjenitor pentru imaginea noastră ? E nevoie de cercetări mai laborioase pentru a demonta acest mecanism. Ceea ce am încercat aici a fost să atragem atenția asupra existenței sale.

Educația copiilor de țigani : reprezentări, ipoteze, dificultăți

Teodor Cozma¹, Constantin Cucuș², Mariana Momanu³

Originea, limba, portul, obiceiurile, modul de viață, ocupațiile țăganilor, ca și relațiile cu românii au făcut în repetate rânduri – deși deloc suficient, mai ales dacă ne raportăm la ultimele decenii – obiectul unor studii foarte serioase și chiar al unor monografii. În 1985, în *Dictionnaire des Sciences Anthropologiques*, Paul Bataillard aprecia că țăganii trebuie să constituie, în fiecare zonă, obiectul unor monografii etnografice foarte serioase. Începutul de secol, ca și perioada dintre cele două războaie mondiale, au înregistrat analize minuțioase ale problemei țăganilor, pe coordonatele enumerate. Monografia profesorului Ion Chelcea, *Țigani din România*, 1944, constituie o lucrare de referință pentru orice întreprindere, teoretică sau practică, în problema țăganilor români.

Țiganiile constituie una dintre cele mai vechi entități etnice din România și una dintre cele mai numeroase. După o perioadă de ignorare, generată de o politică de asimilare forțată, problema țăganilor revine azi în actualitate, mai densă în conținut și mai complexă. Problema țăganilor nu se mai poate pune și, mai ales, nu se poate rezolva numai în termenii etnografiei sau sociologiei ; există o dimensiune pedagogică a acestei probleme, iar identificarea și valorificarea ei constituie una dintre cele mai importante premise ale integrării țăganilor și armonizării relațiilor interetnice.

1. Dimensiunea pedagogică a problemei țăganilor ; specificul și dificultățile educației la copiii de țigani

Insertia optimală a țăganilor în viața socială e condiționată de gradul lor de instrucție și educație. Disfuncțiile la acest nivel se răsfrâng negativ asupra ansamblului societal și asupra indivizilor sau comunităților de țigani. Statisticile arată, însă, că frecventarea școlii de către țigani, la nivel european, e foarte redusă. O lucrare recentă, apărută sub egida Consiliul Europei (Jean-Pierre Liegeois, 1994), ne infor-

1. Profesor la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași

2. Conferențiar la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași

3. Asistent la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași

mează că din totalul de 7-8 milioane de romi, cât se estimează a fi în Europa, jumătate sînt de vîrsta școlarității, dar foarte puțini sînt integrați într-o formă de instruire. Recensămintele din 1985 și 1989 relevau următoarea situație :

- aproximativ 30-40% dintre copiii de țigani merg cu regularitate la școală ;
- jumătate dintre ei nu au fost niciodată cuprinși într-o instituție de învățămînt ;
- doar într-un procent foarte mic copiii de țigani frecventează ciclurile gimnazial și liceal ;
- dintre adulți, cca. 50% sînt analfabeți (în unele zone geografice, proporția se ridică la 80% și chiar 100%).

Situația se explică și prin reprezentările țiganilor despre rostul și funcțiile școlii. În marea lor majoritate, cel puțin în cazul populației mature, țiganii nu realizează o corelație directă între frecventarea școlii și starea economică sau socială. Frecventarea școlii este dificilă și deseori resimțită ca un proces dureros, care nu înlesnește succesul în viață. Școlarizarea mai poate fi percepută ca inutilă și ineficientă și pentru că îi reține pe copii de la ucenicia în familie.

Pe de altă parte, nici școala actuală nu este pe deplin pregătită pentru a primi și a face o educație eficientă grupurilor populaționale minoritare. „Fiecare stat oferă un amestec ambiguu de proiecte, combinații de elemente bune și mai puțin bune. Aproape peste tot se revine la experimente repetate și greșeli repetate, sporind oboseala și resemnarea, atît a părinților și copiilor, cît și a profesorilor și administrației. Rezultatele generale sînt o pierdere de timp, bani și energie prin metode nepotrivite încercate permanent (Rey, 1992, p. 206). Școala trebuie să țină seama de atitudinea generală negativă cu privire la perceperea prezenței romilor în școli. Această atitudine se manifestă prin : refuzul unor directori sau profesori de a accepta înscrierea copiilor de romi în școala unde profesează ; tendința de ghetoizare sau de izolare a acestora, în cazul în care sînt primiți (integrarea în clase „speciale”, izolarea lor în spatele clasei etc.) ; refuzul copiilor și părinților populației majoritare de a-i primi pe țigani în clasele obișnuite etc.

Școlarizarea a devenit un factor crucial pentru integrare. Analfabetismul nu mai este un plan protector, eficace pentru independența grupurilor de țigani. Transformările în domeniul socio-economic necesită – dacă ei doresc să-și păstreze stilul de viață și identitatea – să se adapteze rapid și activ, cu ajutorul instrumentelor pe care le pot obține prin școală. Toate ocupațiile tradiționale necesită acum alfabetizarea, pe lîngă faptul că e nevoie a fi adaptate la timpurile moderne, dacă se dorește supraviețuirea lor.

În domeniul școlarizării țiganilor, s-au încercat mai multe variante, care au vizat fie structura școlii, fie metodele de predare (vezi Liegeois, 1995, p. 211).

Înființarea de școli speciale pentru țigani nu s-a dovedit totdeauna o idee bună, aducînd cu ea un soi de discriminare și de imposibilitate de adaptare și integrare.

Modificarea structurii interne a școlii prin constituirea unor clase speciale pentru țigani constituie o altă variantă. Un avantaj al claselor speciale este acela că asigură o receptare și îmbogățire a propriei culturi, mai ales dacă învățătorul este de aceeași etnie. Totuși, țiganii resping, de cele mai multe ori, ideea claselor specializate, în care vîd o formă clară de discriminare.

O altă variantă ar fi cea a coexistenței claselor specializate cu clasele ordinare, în cadrul unei școli cu clase diverse. Funcționarea unor astfel de clase poate produce efecte variate și chiar contradictorii :

- pot fi concepute ca stagi de tranziție între neșcolarizarea copiilor și intrarea lor într-o clasă ordinară ;
- pot oferi o predare „parțială” într-o proporție ce variază funcție de : capacitatea și dorința copilului de integrare într-o clasă obișnuită ; gradul de conflict ce caracterizează relațiile dintre copiii țigani și ceilalți etc. – într-o altă variantă, clasa specială poate fi închisă, avînd caracteristici de ghetto. Copiii sînt respinși și chiar profesorii care predau la clasele respective sînt marginalizați de colegii lor. Acest soi de apertheid marchează toate contactele și toate schimburile dintre cele două grupuri de copii. Într-o asemenea situație, este posibil ca, dincolo de școală, conflictele intergrupuri să ia forme din ce în ce mai grave și mai violente.

Clasele închise de țigani pot fi o formă de tranziție, dar și de constrîngere. „Proximitatea fizică pe care ele o permit nu este în mod necesar, prin ea însăși, un sinonim pentru contactele socio-culturale. Din contră, se poate spune că în aceste cazuri proximitatea fizică însăși generează izolarea, sau, uneori, demonstrează stigmatizarea copiilor țigani, a claselor lor, a profesorilor lor” (Liegeois, 1994, p. 214).

Cei mai mulți dintre copii țigani care urmează școala o fac în clase ordinare. Școlarizarea în clase ordinare sau școli ordinare este o dorință comună și copiilor de țigani și factorilor de decizie în politica educațională. Există, însă, tendința instituțiilor școlare de a integra copiii țigani în clase pentru retardați sau handicapați, ceea ce reprezintă o trăsătură a politicii asimilaționiste. O altă problemă ar fi aceea că, de multe ori, clasele ordinare nu sînt adaptate pentru a face față exigențelor școlare vizînd copiii de țigani. Clasele ordinare pot fi și ele asociate asimilării politice, în sensul că duc la „normalizare”, adică uniformizare și pierdere a identității. De-a lungul timpului, acest lucru s-a urmărit cu prisosință. Este absurd să pretindem că tendințele politice nu au influențat activitatea în clase. Din acest punct de vedere, clasele ordinare sînt în mod real „ordinare”, parte a unui întreg care rămîne prost adaptat la pluralismul cultural. Școlile ordinare trebuie văzute ca o opțiune, o alternativă. Rezultatele cercetărilor pe această temă confirmă ideea că integrarea cu succes a multor copii țigani e efectul supravegherii claselor specializate pentru o perioadă.

Vom prezenta, mai departe, analiza unui caz în care s-au experimentat, deși pentru scurt timp și din motive care nu derivau direct din idealul integrării educaționale a copiilor de țigani, variante precum : integrarea în clase ordinare, eșuată încă de la primele încercări ; constituirea unei clase speciale pentru copiii de țigani și – varianta valabilă astăzi – funcționarea unei școli speciale pentru copiii țigani.

2. Studiu de caz : Școlarizarea copiilor țigani din satul Zanea, comuna Ciurea, Iași

Din totalul de 8300 locuitori ai comunei Ciurea, o suburbie a orașului Iași, aproximativ 500, deci 16, 6%, sînt romi. Țiganii alcătuiesc un sat întreg, Zanea. Inițial, satul a fost de români, dar, după stabilirea țăganilor în anii '60-'70, din cauza neînțelegerilor, românii s-au retras, treptat. Comunitatea de țigani este divizată din punct de vedere politic, fapt relevat de existența a doi bulibași, supuși, unul, autorității regelui, celălalt, împăratului. Ierarhia păturilor sociale în sinul comunității este foarte strictă. Toți țăganii sînt căldărari, seminomazi, ceea ce complică situația școlară a copiilor, obligați să părăsească școala cu lunile. Mentalitățile determină atitudinea părinților

față de copiii nou-născuți de sex feminin, abandonati adesea în maternități, dar și față de fetițele de vîrstă școlară care rareori sînt înscrise la școală, iar atunci cînd se întîmplă, cel mai adesea este din cauza condiționării alocăției de întreținere a copilului de frecventarea școlii.

După 1989, în această localitate s-au produs mai multe conflicte, aproape toate generate de nemulțumirea Țiganilor în legătură cu funcționarea școlii. Un prim conflict a fost generat de inexistența unei școli speciale pentru Țigani, cerință impusă de faptul că părinții copiilor de români nu au acceptat și nu acceptă în continuare prezența copiilor de Țigani la școala din comună. Un alt conflict a fost generat de neprimirea certificatelor de absolvire a patru clase de către Țiganii care pretindeau acest lucru în urma unei frecvențe foarte slabe sau a unei totale neprezentări la școală. În contextul acestui conflict s-a ajuns chiar la încercarea de incendiere de către Țigani a școlii. După acest incident s-a încercat integrarea elevilor romi în școala din comună, ceea ce a generat vii reacții de împotrivire din partea părinților copiilor români. Nici constituirea unei clase speciale pentru copiii Țigani în cadrul școlii nu a fost de natură să detensioneze situația, astfel că singura variantă valabilă a rămas, în continuare, funcționarea unei școli separate pentru Țigani, în urma reparării acesteia.

Obiectivele investigației, într-o primă etapă, au constatat în :

- identificarea reprezentărilor despre școală ale copiilor de romi ;
- perceperea reciprocă a copiilor români și a copiilor Țigani în perspectiva pregătirii lor școlare într-o școală comună.

Datele culese, cu preponderență, din interviuri și chestionare relevă o mare disponibilitate a copiilor Țigani pentru integrare și confirmă ideea că educația, îndeosebi cea realizată în școală, joacă un rol important în acest sens ; relevă, în același timp, multiple dificultăți generate de prejudecăți, dezinteres, neinformare, probleme financiare etc. Prezentăm, în continuare, cîteva concluzii rezultate din interpretarea datelor culese prin aplicarea de chestionare copiilor Țigani și români :

1. Copiii de români și copiii de Țigani și-au construit imagini pozitive legate de frecvența școlară : 93,33% dintre copiii Țigani cred că, de obicei, copiii români frecventează școala ; 70,37% dintre copiii români cred același lucru despre copiii Țigani ;
2. Copiii Țigani preferă, în aceeași măsură (60%), prieteni Țigani și prieteni români ; într-un procent foarte mare (93,33%) ei au indicat că doresc colegi de clasă români, semn al nevoii de acceptare și integrare. Ca vecini, locuitori ai comunei și colegi de bancă, însă, ei preferă pe Țigani. Răspunsurile confirmă, pe de o parte, solidaritatea cu membrii comunității, pe de altă parte, izolarea geografică și socială a comunității de Țigani. Țiganii sînt refuzați de majoritatea (70,37%) copiilor români ca prieteni, colegi de bancă sau vecini. Sînt acceptați doar într-o măsură mică în calitate de colegi de clasă sau locuitori ai aceleiași comune.
3. Toți copiii de romi recunosc că școala le este necesară pentru a învăța să scrie și să citească. Ca motive ale frecventării școlii, indică : băieții, în procentul de 100%, dorința de a deveni șoferi cînd vor fi mari, fetele, în procent de 60%, pentru că „așa trebuie”, semn al nevoii de integrare, dar și al unui spirit de conformare mai accentuat. Într-un procent ridicat, 73,33%, copiii Țigani apreciază că frecventarea școlii poate conduce la o mai bună vecinătate cu românii, lucru remarcat de copiii români într-un procent cu mult mai mic (29,62%).
4. Mai mult de jumătate dintre copiii Țigani nu doresc școli proprii și nici să învețe în limba romani, iar în ceea ce privește apariția de ziare și existența unor posturi de

radio și televiziune în limba țigănească coexistă opinii pentru și împotriva. Părerile copiilor români diferă, însă, de cele ale copiilor țigani. Majoritatea copiilor români (70,37%) indică faptul că romii ar trebui să aibă școli proprii, fetele fiind, chiar, mai ferme în poziția lor. Aproape 60% dintre copiii români nu sînt de acord ca țiganii să aibă ziare, posturi de radio și TV în limba lor, ceea ce indică neacceptare, intoleranță.

5. În timp ce copiii țigani nu percep sau nu recunosc existența conflictelor între români și țigani, majoritatea copiilor români (85,18%) identifică aceste neînțelegeri ca dominantă a relațiilor cu comunitatea de romi din comună.

În condițiile în care modificarea structurii școlii în favoarea integrării copiilor și, în general, a țiganilor nu va fi posibilă, cel puțin ca soluție imediată, se impun conceperea și experimentarea unor strategii educaționale adaptate specificului comunității școlare de țigani din această localitate (vîrste foarte mari și diferite, lipsa de motivație sau existența unei motivații exterioare etc.).

Educația școlară poate constitui cheia rezolvării problemei țiganilor. Nu e vorba doar de educația copiilor țigani, ci și de educația, dintr-o perspectivă interculturală, a copiilor populației majoritare. Piedica în calea integrării țiganilor nu constă doar în lipsa de pregătire și nerenunțarea la stilul lor de viață, ci și în atitudinea nețiganilor. „Stereotipurile tradiționale sînt însă active” (Zamfir, 1993, p. 172) și sînt corelate cu indiferența față de situația socială a romilor. Majoritarii preferă să-i ignore decît să adopte tactici active de integrare ; preferă să-i mențină la marginea societății decît să depună eforturi pentru a-i accepta.

3. Pentru o educație interculturală

Teoretizările și acțiunile vizînd interculturalitatea constituie consecința unor dificultăți relaționale ivite în situațiile de criză. Interculturalismul, ca principiu teoretic și acțional, s-a afirmat ca un răspuns specific la o problemă de teren : eșecul școlarizării copiilor imigranți (Abdallah-Pretceille, 1986), generalizîndu-se ca soluție posibilă pentru toate situațiile problematice ce transpar din relațiile dintre comunități. Analiza problemei țiganilor pe coordonatele psihosocială și pedagogică a confirmat ideea unei educații interculturale, vizînd copiii țigani și români, deopotrivă.

O definire comprehensivă a interculturalismului ne oferă Micheline Rey (1984, p. 13) : „Cine spune intercultural, spune în mod necesar, plecînd de la sensul plener al prefixului inter : interacțiune, schimb, deschidere, reciprocitate, solidaritate obiectivă. Spune, de asemenea, dînd deplinul sens termenului cultură : recunoașterea valorilor, a modurilor de viață, a reprezentărilor simbolice la care se raportează ființele umane, indivizi sau societăți, în interacțiunea lor cu altul și în înțelegerea lumii, recunoașterea importanței lor, recunoașterea interacțiunilor care intervin simultan între multiplele registre ale aceleiași culturi și între diferite culturi”.

Educația interculturală vizează o abordare pedagogică a diferențelor culturale, strategie prin care se iau în considerație specificitățile spirituale sau de alt gen (diferențe sociale, economice etc.), evitîndu-se, pe cît posibil, riscurile ce decurg din schimburile integrale dintre culturi sau, și mai grav, tendințele de atomizare a culturilor. Abordarea interculturală, se arată într-o lucrare editată de Consiliul Europei (Perotti, 1992), nu este o nouă știință, nici o nouă disciplină, ci o nouă metodologie

ce caută să integreze, în interogația asupra spațiului educațional, datele psihologiei, antropologiei, științelor socialului, politicii, culturii, istoriei. Discursul asupra interculturalului își extrage seva din perspectivele deschise de conexiunile disciplinare. Educația interculturală vizează dezvoltarea unei educații pentru toți în spiritul recunoașterii diferențelor ce există în interiorul aceleiași societăți și nu o educație pentru culturi diferite, ceea ce ar presupune staticism și izolarea grupurilor culturale. O educație concepută în perspectivă interculturală va semnifica relațiile dintre școală și alte spații educative; ea va deborda zidurile școlii, prelungindu-se și insinuându-se în activitățile informale.

Abordarea interculturală refuză tentativa folclorică și caricaturală de apropiere a unei culturi, stigmatizarea sau ierarhizarea valorică a culturilor. Perspectiva interculturală poate conduce la evitarea tendințelor de dispreț și aneantizare a unei culturi minoritare. Interculturalismul este „un instrument pentru ameliorarea egalizării șanselor și a inserției optimale a populațiilor străine, europene sau nu, în viața economică și socială, punând în practică dorința de întărire a drepturilor pentru toți și, de aici, chiar dezvoltarea democrației” (Bouchez, Peretti, 1990, p. 139).

Educația interculturală presupune o nouă abordare a orizontului valorilor. Acestea nu mai trebuie să fie concepute într-o manieră binară, exclusivistă (bune-rele, ale noastre-ale altora etc.). Perspectiva dihotomică, maniheistă este străină ipotezei interculturale.

Cercetătorii din perimetrul educației interculturale relevă, în mod explicit, importanța alterității pentru delimitarea și constituirea identității. Micheline Rey sugerează faptul că interculturalitatea nu presupune, cum se sugerează deseori, „dreptul la diferență”, întrucât acest slogan (pedagogic) conduce la aperttheid și tinde chiar să-l justifice. „Interculturalul este mai ales dreptul la egalitate (pe care diversitatea nu o pune în chestiune) și, mai ales, locul esențial al alterității, care simultan fundamentează și reînnoiește întreaga viață (individuală și socială) și însăși cultura” (1985, p. 2). Posibilitățile de adaptare ale individului devin mai largi. Individul poate actualiza un anumit segment identitar, pentru a se ancora mai bine în situațiile în care se implică. În același timp, contactul cu altul constituie cea mai bună ocazie de a se interoga asupra propriei identități.

Cînd se pune problema identității ȝiganilor, avem în vedere identitatea lor culturală. Prin identitate culturală vom înțelege apartenența lor la o serie de referințe culturale stabile, la un ansamblu de semnificații, de valorizări ale realului.

Perspectiva interculturală, imprimată învățămîntului nostru, s-ar putea lovi de anumite prejudecăți sau ar putea să reînvie sentimente de ură sau dispreț, acumulate în timp. Înainte de a încerca să cultivăm în spiritele oamenilor dorința de cunoaștere și atașare la alte culturi, trebuie să se disipeze sentimentele și prejudecățile vechi; trebuie pregătit un „grad zero” în obișnuințele și mentalitățile noastre, pentru a favoriza dezvoltarea unei atitudini interculturale autentice.

Între numeroasele exigențe pe care le creează perspectiva unei educații interculturale, un loc aparte îl ocupă formarea formatorilor în sensul dobîndirii unei competențe transculturale prin cunoașterea, directă sau indirectă, a cît mai multor medii culturale. În virtutea acestei exigențe, educatorii pentru clasele de ȝigani vor fi introduși nu doar în problematica pedagogiei interculturale, ci și în universul cultural al lumii ȝiganilor. E necesar ca ei să perceapă stilul lor de viață, distinctivitatea lor, pentru a realiza acțiunea educativă cu succes și pentru a crea puntea de legătură între clasele de copii ȝigani și celelalte clase, între lumea ȝiganilor și cea a neȝiganilor.

BIBLIOGRAFIE

- Abdallah-Pretceille, M., *L'identité culturelle, Mythe ou réalité*, in „L'éducation nouvelle”, (no. hors série), 1986.
- Bouchez, E., de Peretti, A., *Ecole et culture en Europe*, Savoir-Livre, Paris, 1990.
- Centre de Recherche Tsiganes, *Bulletin INTERFACE*, nr. 11, Université René Descartes, Paris, 1993.
- Chelcea, I., *Țigani din România*, 1944.
- Clanet, C., *Identités tsiganes et spécificité du psychologue*, in *Psychologie clinique et interrogations culturelles*, L'Harmattan, Paris, 1993.
- Conseil de la Coopération Culturelle, *Les enfants tsiganes à l'école : la formation des enseignants et autres personnels*, Strasbourg, 1988.
- Liegeois, J.-P., *Roma. Gypsies. Travellers*, Council of Europe Press, Strasbourg, 1994.
- Perotti, A., *La lutte contre l'intolérance et la xenophobie*, Conseil de la Coopération Culturelle, Strasbourg, 1992.
- Rey, M., *Les dimensions d'une pédagogie interculturelle à l'école*, in *Une pédagogie interculturelle*, Berna, 1984.
- Rey, M., *Former enseignants à l'éducation interculturelle?*, in *Une pédagogie interculturelle. Pièges et défis*, Geneva, 1992.
- Serres, M., *Tiers instruit*, Bourin, Paris, 1991.
- Zamfir, C., Zamfir, E., *Țigani între ignorare și îngrijorare*, Editura Alternative, București, 1993.

Emigranți din Europa de Est în Olanda

Monica Săvulescu-Voudouris¹

După cel de-al doilea război mondial și în perioada Cortinei de Fier, în Olanda, ca și în restul țărilor Europei de Vest, și-a făcut apariția un grup multinațional de emigranți, numit global „est-europeni” și rămas aproape nestudiat din punct de vedere sociologic.

Potrivit cifrelor anuale din registrele primăriilor, numărul celor înscriși pentru obținerea permisului de ședere și proveniți dintr-una din țările Europei de Est, atinge zecile de mii.

Motivele invocate ca stînd la baza emigrării se refereau pînă de curînd în marea majoritate la criza politică a sistemului din țările pe care ei voiseră sau fuseseră nevoiți să le părăsească.

După răsturnările politice ce au avut loc în țările fostului bloc socialist în deceniul 9, numărul imigranților est-europeeni nu a scăzut, ci, paradoxal, a crescut.

De remarcat este însă că politica de primire și absorbție a țărilor gazdă s-a schimbat considerabil față de acești imigranți ; anul 1990 reprezintă, în această politică, un punct de discontinuitate.

Situația este valabilă și în Olanda, țară renumită prin mult afișata ei „deschidere” și „toleranță” față de fenomenul migrației. Aici, în cel mai înalt grad s-ar fi putut vorbi pînă de curînd despre o continuitate de cîteva secole în receptarea și absorbția garantată a imigrației.

Orice schimbare teoretică asupra subiectului plasează această atitudine „deschisă” a olandezilor față de străini în tradiție și în istorie. Ceea ce se verifică într-adevăr, la o privire asupra valurilor de emigranți care au fost acceptați aici începînd încă din secolul al XVI-lea. Fenomen cu un dublu profit, pe de o parte, pentru cei care își găseau sub cerul țării mici și înorate acoperiș, pe de altă parte, pentru țara-gazdă însăși, care dobîndea prin venirea lor mai multă culoare și un mai mare renume. Să nu mai vorbim de numele celebre de savanți și de filosofi, care, în vremuri de restriște politică sau religioasă în alte țări europene, s-au refugiat și-au putut exersa liber profesiile și credințele în Olanda, spre marea ei cinste și în folosul intrării ei în circuitul european.

Imigrația în masă din alte țări europene în Olanda cunoaște cîteva mari etape. Istoria ei începe cu flamanzii din provinciile de sud (astăzi belgiene), care s-au transmutat cu miile în provinciile din nord, ca urmare a războiului de 80 de ani (1568-1648).

1. Cercetător la European Research Center on Migration and Ethnic Relations, Universitatea din Utrecht.

Un alt val la fel de faimos este cel al hughenotilor, care au părăsit tot cu zecile de mii Franța după Noaptea Sfintului Bartolomeu și s-au așezat în provinciile sudice ale Olandei. Inchiziția i-a fugărit aici în masă pe evreii din Portugalia și din Spania. Pogromurile, pe cei din Europa Centrală și cea de Est. Posibilitatea de a-și fructifica forța de muncă i-a făcut să se îndrepte spre acest colț retras al Europei pe foarte mulți navigatori și comercianți scoțieni, greci sau belgieni.

Al doilea mare moment în istoria imigrației olandeze îl oferă decolonizarea.

Eliberarea Indoneziei (fostă colonie a Regatului Olandez) a însemnat o transmutare a zeci de mii de locuitori ai insulelor în perioada 1945-1958.

Din aceeași parte de lume colonială au imigrat în Olanda molucii, în anul 1951, cu istoria lor dramatică și cu dubla trădare care i-a marcat, traumatism a cărui vindecare va mai dura decenii, chiar și la generațiile născute pe alte pământuri.

Emigrația din zona Caraibelor (Surinam, Aruba, Curaçao – alte foste colonii olandeze), începe masiv prin anul 1951 și se află încă în plin proces, cu rezultate imprevizibile.

Dar cu adevărat spectaculoasă, periculoasă și după cum se pare insolubilă la nivel social, este imigrația forței de muncă din bazinul Mediteranei. O emigrație specifică celei de a doua jumătăți a secolului 20, care atrage după sine toate contradicțiile de natură sociologică cu care acest sfârșit de mileniu, ce se vrea tehnicist, pragmatic și umanist deopotrivă, confruntă omenirea.

„Gastarbeider”-ii, muncitorii cu contract, au fost „invitați” să muncească în Olanda (fenomen apărut în aceeași perioadă și în Franța, Belgia și Germania), pentru muncile grele, cum ar fi mineritul, industria grea, construcțiile de vapoare. „Invitația” însemna selecționarea lor de către reprezentanți ai firmelor dornice de profit, deplasați în statele cele mai marginale din țările respective, unde șansele progresului economic rămăneau în perspectivă minime, și unde locuitorii erau dispuși, pentru o rază de speranță, să accepte orice condiții. Selectarea se făcea, de asemenea, pe baza unor criterii riguroase: sănătate de fier, pentru a nu ridica pe timpul contractului probleme de asigurare, nivel de școlarizare cât mai redus cu putință, pentru a nu veni cu pretenții de promovare, sărăcie lucie, pentru a accepta orice salarizare ca pe o mană cerească.

Condițiile de muncă și de viață care le sînt oferite în Occident sînt și ele pe măsură (chiar dacă – dureroasă fațetă a realității – la cel mai scăzut nivel fiind în țara gazdă, ele sînt totuși superioare celor din țările de proveniență; – mă refer la facilități de tipul apei calde, a încălzirii centrale, a posibilității de a se aproviziona, fie și la limita de jos a sărăciei, dar oricum mai ușor și mai consistent decît în țările lor).

Această „perioadă sălbatică” a achiziționării forței de muncă străine durează cam de prin 1945 pînă în 1960.

Boom-ul economic al anilor 60-70, boom la care imigranții și-au adus partea lor substanțială de contribuție, determină guvernul să îmbunătățească ceva din condițiile lor de viață și de muncă.

Contractarea trece din mîna particularilor în mîna unor organisme centralizate și se face pe baza unor convenții guvernamentale cu țările din care forța de muncă este importată; se asigură prin legea imigranților dreptul de reunificare a familiei, dreptul la locuință și protecție socială, dreptul la indemnizație pentru copii.

Evident este faptul că, deși după 1971 importarea forței de muncă este controlată pe toate căile, constatîndu-se o inflație de străini, totuși, numărul celor care imigrează din țările slab dezvoltate în Olanda nu este în scădere, ci în vertiginoasă creștere (și aici mă refer doar la imigrația legală).

Valul nu mai poate fi oprit sau ținut sub control, pîrghiile legale sînt forțate la maximum, apare pe lîngă unificarea familiei așa numita „imigrare în lanț” (dreptul copiilor din cea de-a doua generație de a-și aduce partenerii din țările de proveniență), coruperea patronului și a autorităților etc.

Guvernul ajunge și el la concluzia că muncitorul cu contract nu mai este un personaj temporar și marginal în peisajul țării, ci el devine locuitor permanent. De-a lungul ultimilor ani denumirea lui se tot schimba, în documentele oficiale el a fost „gastarbeider”, apoi a devenit „imigrant”, acum se numește „alohton”. Și tendința este să fie păstrat în categoria „alohtoni” pînă la a *n*-a generație, chiar dacă el s-a naturalizat și a devenit deci cetățean olandez de decenii, chiar dacă pe pămîntul acestei țări mici și înorate s-au născut nu numai copii lui (și ei alohtoni, desigur), dar chiar și nepoții (*idem*).

La marea masă a imigranților din bazinul Mediteranei, care își primesc dreptul de ședere în schimbul unei prestații, a doua jumătate a secolului 20 adaugă (pe baza faimosului tratat al drepturilor omului de la Geneva, la care Olanda este și ea semnatară) masa refugiaților religioși și politici. Ei sînt creștini din țările fundamentaliste, refugiați politici din țările Europei de Est, și ... nu numai din țările Europei de Est, ci din Uganda, Chile, Uruguay, Argentina, Etiopia, Eritreea, Vietnam, Cambodgia, Ghana etc.

Anul 1980 este sub acest aspect un an de cotitură în însăși definirea statutului țării. O cotitură despre care mai mult se tace decît se vorbește ; analizîndu-se raportul între numărul imigranților și al emigranților și perspectivele de viitor ale acestui raport, s-a constatat că Olanda este și va fi o țară în care numărul intrărilor va fi cu mult mai mare decît al ieșirilor. Ceea ce înseamnă ... țară de imigrație. Ceea ce înseamnă deopotrivă, politică restrictivă, pentru a se mai salva totuși din elementul autohton, ceea ce se mai poate salva, înainte de a fi prea tîrziu.

În această lume suprasaturată de populație alohtonă și ca atare xenofobă, își face deci apariția imigrantul est-european. Întîi timid, azi unul, mîine altul, refugiați politici care sînt la începutul perioadei crezuți pe cuvînt, apoi, pe măsura trecerii anilor li se cer din ce în ce mai multe documente doveditoare ale participării lor la activitatea antistatală din fostele țări socialiste ; în ultimele două decenii, numărul lor crește în proporție directă cu declinul politic și economic al țărilor din care vin, pentru ca după 1990, valul lor să forțeze granițele țării, să producă o adevărată criză în criteriile de acceptare a statutului de refugiat, o politică din ce în ce mai drastică de acceptare și o contrareacție xenofobă fățișă din partea populației locale.

Despre lumea frămîntată și dramatică a imigrației, imigrantul din țările Europei de Est nu deține de acasă nici o informație. Pentru el Occidentul înseamnă libertate politică totală, protecție socială și pămînt al făgăduinței.

Dezinformarea lui este rezultatul unui dublu demers negativ : pe de o parte, scîrbit de fabrica de minciuni a lumii așa zis „comuniste”, orice informație care i-a parvenit a fost taxată automat drept neadevărată ; pe de altă parte, propaganda politică și reclama mediatizată și ieftină a societăților de consum despre țările lor de lapte și miere, întrezărite parcimonios și dobîndind astfel valoarea fructului oprit, l-au făcut credul ca un mieluşel, într-o lume fără săraci, doar cu zgîrie nori, cu protecție socială garantată și cu întreprinderi lesnicioase și luxoase, în care el este așteptat, ca să fie numit șef.

Est-europeanul se trezește deci aruncat la grămadă în această masă pestriță de „alohtoni” pe vecie.

El vine în contact cu un anume segment al societății, este orientat automat spre acest segment, pîrghiile sociale sînt puse în funcțiune (instituții de înregistrare, școli pentru învățarea limbii, cartiere în care primește locuință), pentru a-l plasa și a-l păstra în acest segment.

Lui i se cere să se adapteze nu noii societăți, ci *unui anumit segment* al noii societăți, lumea străinilor, a imigranților. Cu care se aseamănă în noile condiții de existență, dar și de care se deosebește prin factori esențiali.

Printre imigranții est-europeni există două categorii distincte : fie cei cu înalt nivel profesional (de cele mai multe ori cu o motivație politică a emigrării), un „brain drain” sui generis, care trăiește marea dramă și umilință a nerecunoașterii capacității intelectuale, fie refuzați ai oricărei profesii și ai muncii cinstitute (cu o motivație economică a emigrării), care speră fără temeii să se realizeze în condițiile străinătății și/sau îngroașă mai devreme sau mai târziu într-un număr de cazuri rîndurile asocialilor și al celor cu comportament criminal.

Să analizăm mecanismele de supraviețuire socială a acestor categorii, asemănările și deosebirele lor față de alte pături de imigranți.

Spre deosebire de „gastarbeideri” deci, printre est-europeni sînt mulți cu un înalt nivel de pregătire intelectuală. Ceea ce pare pentru instituțiile cu care vin în contact un non-sens și o situație imposibil de etichetat, deci care trebuie neutralizată.

Imigrantul, pentru funcționarul guvernamental, reprezintă o lume primitivă, cu șanse sociale reduse, care a imigrat pentru a profita de sistemul de asigurări sociale bine pus la punct al Olandei, și căruia trebuie oricum să i se taie din pretenții.

Din acest punct de vedere, lumea imigranților cunoaște situații intrate deja în folclor, cum ar fi povestea doctorului în estetică, căruia i s-a dat sfatul, la biroul de plasare a forțelor de muncă, să-și deschidă un salon de înfrumusețare (un cabinet de cosmetică, deci), sau istoria inginerului constructor de avioane, care a fost înscris automat la un curs de mers cu bicicleta. Fiindcă, dacă ești străin, trebuie să te comporți ca străinii, or, personalul din instituțiile care deservesc străinii trebuie să bifeze anumite activități potrivite lor. Și se știe, mai ales din experiența avută cu imigranții din țările fundamentaliste, că străinii nu știu să meargă cu bicicleta. De ce ar ști atunci un alt imigrant din Europa de Est? El trebuie „adaptat”, el trebuie „emancipat”, el va trăi aici la un nivel material derizoriu, nu-și va putea cumpăra din ajutorul de șomaj o mașină, deci trebuie ajutat totuși să se descurce : ce mijloc de transport este mai ieftin decît bicicleta ?

Spre deosebire de imigranții din Asia și din Africa, imigrantul est-european face parte dintr-o imigrație intra-europeană. Ca atare, potrivit oricărei teorii sociologice referitoare la procesele adaptării, situația lui ar trebui să fie mult mai ușoară pe piața de muncă.

Dar, spre deosebire de absolventul unei universități germane, franceze sau engleze, spre exemplu (deci tot din cadrul imigrației intra-europene), care oricînd poate ocupa în Olanda o funcție de conducere, diploma absolventului est-european nu este echivalată.

Ignoranța funcționarului guvernamental este din acest punct de vedere crasă. Despre calitatea studiilor în Europa de Est el nu știe nimic. Sau... poate nu vrea să știe, ca să evite dintru început orice concurență. Fiindcă datorită studiilor și al nivelului lui intelectual, imigrantul est-european este un adevărat pericol în concurența pentru un loc de muncă. Or, piața de muncă a dobîndit și aici în ultimii ani sălbăticia junglei.

Ca brain drain, în comparație cu brain drain-ul din fostele colonii, intelectualul est-european are o poziție dezavantajată. La același nivel profesional, el este handi-

capat de faptul că nu cunoaște limba și sistemul de lucru propriu țării de imigrare ; ceea ce pentru un intelectual din Surinam sau Aruba, spre exemplu, crescut și educat în limba și cultura olandeză, nu reprezintă nici un impediment.

De asemenea, spre deosebire de imigrantul din Surinam, din Indonezia sau din Aruba, față de care guvernul olandez consideră că are anumite datorii morale, ca locuitor al fostelor colonii, față de imigrantul est-european autoritățile nu se simt în nici un fel răspunzătoare. El a primit ajutorul umanitar bazal (permis de ședere și permis de lucru) în rest, să se descurce cum poate. Sau, mai degrabă cum nu poate, fiindcă legislația muncii este riguroasă și perfect pusă la punct : un om cu studii superioare nu poate fi încadrat decât ca om cu studii superioare, or, prestația nu corespunde pretențiilor, din cauza lipsei cunoștințelor perfecte de limbă. Dacă renunți la studiile superioare de bunăvoie (oricum ele nefiind recunoscute oficial), ești totuși un handicapat din cauza experienței de muncă pe care trebuie s-o descrii la orice solicitare cu lux de amănunte. Or, legislația muncii spune răspicat : la atîția ani de serviciu, salarizarea trebuie să se înscrie în tarife fixe ; pricină din care, de cele mai multe ori, imigrantul din Europa de Est aude din gura patronului că el, cu experiența lui de muncă este „prea scump” pentru firmă.

Pe această piață de muncă sălbatică, imigrantul economic din Europa de Est nu este nici el mai fericit. Sistemul socialist în care a fost obișnuit să-și cîștige existența l-a obișnuit cu o anumită siguranță a muncii, l-a făcut să creadă că „statul” are față de el anumite obligații de plasare în circuitul muncii, i-a diminuat din mobilitate ; lumea în care s-a lansat aici este străină și plină de ascunzișuri și subtilități sub aparenta ei ordine și rigoare.

Spre deosebire de „gastarbeider”, imigrantul din Europa de Est nu a fost „invitat”, ci acceptat. Pentru venirea lui aici nu s-au semnat contracte între guverne, el nu reprezintă din punct de vedere numeric un balast pentru societate, creșterea rapidă a populației de proveniență alohtonă nu-l include și pe el, soarta lui și a copiilor lui nu ridică, deci, semne de întrebare la nivel național și nu trebuie, deci, studiată sociologic. El nu aparține „grupului target”, reprezintă o categorie socială scăpată din vedere, uitată.

Anul 1990 aduce, prin multiplicarea pe toate planurile a contactelor dintre Europa de Est și de Vest, o schimbare de optică la nivel guvernamental, atît de o parte, cît și de alta.

Imigrantul din Europa de Est, după cîțiva ani de la imigrație, vine în această nouă conjunctură cu cunoștințe și capacitate de muncă în ambele sisteme. El poate funcționa ca *om-pod* între cele două țări, cea de emigrare și cea de imigrare. Îi vor recunoaște oare sau nu cele două țări această funcție ? Dacă această schimbare istorică reprezintă un avantaj sau un dezavantaj pentru imigrantul est-european – este tema de studiu a proiectului inițiat în 1996 de ERCOMER – European Research Centre on Migration and Ethnic Relations de la Universitatea din Utrecht.

Sperăm ca datele cercetării să lumineze multe aspecte ale unei problematici studiate cu acest prilej în premieră europeană.

O vecinătate incomodă: cuplurile de convertiți la ortodoxie și vecinii lor în Iași primei jumătăți de secol XIX

Mihai-Răzvan Ungureanu¹

Convertiții la ortodoxie nu sînt o raritate în Iași începînd de la începutul de secol trecut. Ei sperau ca, prin schimbarea statutului confesional, să obțină avantaje însemnate într-o societate destul de refractară la înțelegerea și acceptarea varietății culturale clădite pe diferența etnică sau religioasă. De cele mai multe ori, privilegiile motivează o decizie atît de complicată și de dificilă, ce atrage ruptura definitivă cu mediul original. Prin botezare, neofitul – altădată un marginal datorită apartenenței la un grup etnic sau/și cultural minoritar – devine membru al majorității ortodoxe autohtone și îi sînt recunoscute drepturile ce decurg din investiția cu această nouă calitate socială. În plus, bunăvoința, nesuspectată – în timpul catehezei – de fariseism, îi este răsplătită cu scutirea de impozite (pe o perioadă dată sau pentru o generație), cu acordarea unor licențe de comerț sau de producție care să-i asigure un trai liniștit măcar în primii ani de la „botez”². Nu mai puțin important este faptul că patronul spiritual – nașul – descarcă asupra celui luat sub oblăduire întreaga autoritate simbolică ce-l definește în societate, garantîndu-i sinceritatea și intenția de integrare. Bunăoară, botezații principelui sau ai doamnei sale nu ajung niciodată niște persoane oarecare ; influența de care abuzează dovedește că locul lor, aidoma celor nășiți de familiile boierești cu stare sau de negustorii însemnați, de ierarhii cu predilecții misionare, se găsește printre *domestices*, între apropiați, ca oameni de încredere și devotați ocrotitorului lor³. Din aceste motive, nici mariajele în care se implică – de multe ori perfectate în preajma convertirii, ele însele gajuri de seriozitate – nu sînt rare.

1. Asistent la Universitatea „Al. I. Cuza” Iași

2. „Toț(i) acei cîț(i) vin din lege străină rătăcită la pravoslavnică credință nu numai că de cătră înaltili stăpîniri să ocrotesc întru toate, dar sînt socotiț(i) și cu milă” – stă scris într-o jalbă, adresată mitropolitului, a lui Dimitrie Botezat din Iași, la 28 iulie 1831. Cererea viza obținerea unui act care să dovedească realitatea convertirii și care să poată fi luat în seamă de autorități ca scutire de impozite și munci publice (Arhivele Statului Iași – în continuare ASI, fond *Litere*, B/106, f. 1). Miluirea este „un obicei din vechime” (*Ibidem*, f.12) și privește pe toți cei care „s-au împreunat cu norodul pravoslavnic” (*Ibidem*, f. 13v.).

3. V. și Mihai-Răzvan Ungureanu, *Cîteva aspecte ale regimului integrării confesionale în Moldova. Genealogii de „botezați”* în „Arhiva Genealogică”, I(VI), 1994, 1-2, pp. 229-237.

Căsătoria înseamnă, cel puțin aparent, stabilitate socială și catalizează integrarea, îndeosebi în cazurile cuplurilor mixte din punct de vedere confesional, unde prezența partenerului autohton înlesnește acceptarea socială a neofitului¹. În consecință, convertitul se regăsește frecvent în perechea mixtă. Dar stabilitatea ei este precară; o dată cu instalarea rutinei de comportament în cadrul cuplului, episodul dramatic al despărțirii de mediul nativ sau presupuziția unei convertiri factice, nesincere, devin pretexte pentru separația soților. Dacă preacurvia, beția, neîngrijirea casei și a familiei constituie oricum temeuri ale acționării în justiție², acuza secundară a nesincerității confesionale funcționează aproape perfect, sensibilizând instanța canonică și influențându-i hotărârile.

În toate cazurile de despărțire, procedura decurgea după un tipic relativ simplu, fără prea multe complicații birocratice. Legiurii Calimah, care reglementa raporturile dintre consorți sau succesiunea maritală, definea motivele plauzibile pentru intentarea acțiunii de divorț și stabilea drepturile fiecărei părți asupra averii comune, i se adăuga judecata canonică, sentință executorie bazată pe ancheta săvârșită de Dicasteria mitropolitană la sesizarea celei mai importante fețe bisericești din principat. Pricina nu se putea judeca precum o speță civilă, înaintea „tribunalelor politicești”, decât după pronunțarea hotărârii canonice, care consfințea desfacerea legăturii duhovnicești dintre parteneri. Jalbei prezentate de reclamant mitropolitului îi urma înștiințarea celeilalte părți, iar răspunsului acesteia din urmă, o cercetare amănunțită, ai cărei executați erau, de obicei, preoții parohiilor de care aparțineau împlicinații. Sinteza mărturiilor culese de parohi constituia „anaforaua pricinei”, act supus judecății mitropolitane, consemnată în apostila autografă a înaltului ierarh.

Am selectat câteva cazuri de divorț din perioada pre- și post-reglementară (1832), petrecute în Iași, care implică măcar un partener „botezat”. Atenția noastră s-a îndreptat către probele convocate de anchetatori pentru alcătuirea anaforalei dicasteriale; depozițiile, fie ale martorilor oculari, fie indirecte, reproduc și fapte reale, și stereotipuri mentale, schițând definiția socială a categoriei umane descrise aici.

Cînd relațiile dintre o oarecare Maria și soțul ei, Ilie „botezatul din evreu”, s-au stricat într-atît încît nu mai putea fi nicicum prilej de împăcare, nemulțumita consoartă a înaintat o plîngere la Mitropolie pentru a se desface și legătura duhovnicească dintre ei, pîrîndu-l pe Ilie cum că ar fi rămas „numai cu numile de creștin, iar în faptă tot jidov”³. Ilie, afirma soața pornită pe răzbunare, nu primește „duhovnicirea, doctorie suflet <ului>, nu priimăști amîndouăle posturi, legi nu păzăști (...), alte

1. *Codul Calimah* precizează clar că una dintre condițiile căsătoriei mixte în Moldova este garantarea calității relațiilor maritale: „Străinului ce voiește a se căsători în țara aceasta să nu i să dea voie pînă nu va aduce cea de trebuință și vrednică de credință dovadă cum că nu are nici o legiuită oprire întru aceasta și pînă nu va da și cheazășie pentru siguranța căsătoriei” (paragraful 80 în *Codul Calimah*, ed. Andrei Rădulescu, București, 1958, p. 93). Proba invocată este, în același timp, și o probă a botezului ortodox, în cazul mariajului cu un pravoslavnic. Nu sînt rare divorțurile – în cuplurile omogene confesional – datorate convertirii unuia dintre parteneri la ortodoxie; o asemenea separare nu atrăgea și partajul judecătoresc sau, cum afirmă documentul, „însoțirea se dezleagă fără păgubirea amînduror părților” (paragraful 153, *Ibidem*, p. 117). Căsătorindu-se în rit ortodox, un străin putea să-și refacă viața fără să mai țină cont de anii petrecuți „în neagra haină a neștiinței de Dumnezeu”. Cînd o Maria Botezata din Iași, soție a lui Iordachi bulubașa, pomenea de primii ani ai vieții ei în capitala Moldovei, nu uita să precizeze că „a socotit bine să se căsătorească fiind streină”. Cel care a înzestrat-o și i-a găsit bărbat era un boier de starea a treia, serdarul Chiriac Dascalul (ASI, fond Mitropolia Moldovei și Sucevei – în continuare *MMS*, B. 38/ 1830, f. 1).
2. V., de exemplu, paragraful 121 („Desfacerea căsătoriei cu păgubirea din pricina femeii”), *Ibidem*, p. 105.
3. ASI, *MMS*, B. 32/ 1829, f. 1.

rugăciuni nu le priimești”, ba încă o îndeamnă să meargă „la Țara Leșască, de unde este el, supt închipuire a veni la rătăcire cei dintîi”¹. Ilie – se înțelege – este un proaspăt convertit la ortodoxie, încă nesigur de oportunitatea gestului său și dornic să revină la locul de baștină, poate chiar și la credința părinților săi. Nici Maria, însă, nu este străină de frămîntările sufletești ale consortului. Iată ce mărturisește : „fiind de legea evreiască, după ce m-am rădăcat în cuviincioasa vîrstă, am înțales adivărata credință a Bisericii Răsăritului și în același meruntă (*minut – n.n.*) îndată am și făcut hotărîre a mă lepăda de părinți și neamul și orice avere, numai să cîștig Sfîntul Botez și creștinicia ca credință. Pronie cerească m-au ajutorat a cîștiga dorința arătată, on Ilie jîdov botezat m-au luat într-o însoțire luieși muieri, după viclenitoarele lui chipuri ce-au urmat an(i) doi...”². Iar împotriva soțului, care „voiești a mă aduce de la lumină la credința ce am avut-o întîi”³, se ridică decisa a se rupe de el, ca de unul de la care și-a „rădăcat nădejile”, nemaisuportînd „mai mult a vide lege și Sfînta Biserică ocărită și nebăgată în seamă de cătră un nelegiuit”⁴. Procesul – din care am început să cităm „pricina întemeietoare” – datează din 1829.

Mărturiile, strînse de un preot din mahalaua Bunavestire din Iași, sînt foarte bogate în amănunte. Unele arată „roăa și netrebnica urmare a Mariei”, care, împreună cu iubitul ei, merge „în toate zilele și în toate nopțile (...) pe la boieri de cere amilostenii sub cuvînt că i-ar fi soție (acestui din urmă – *n.n.*)”⁵. Însă parohul află, prin cercetarea directă, că, „în trecere de șapte luni”, nici un vecin „nu i-au văzut mergînd la biserică, cum și posturile de-a pururea mînca(u) carne și miercurea, și vinerea amîndoi, iară alte închinăciuni cu(m) or fi avut nu au nici o știință”⁶. Testatorii erau oameni cu greutate, al căror cuvînt cu greu putea fi pus la îndoială (unul dintre ei se recomanda ca bulubaș la Hătmănie). Pîrîtul nu a așteptat pasiv rezultatele anchetei ; după cîteva zile, se înfățișa la Dicasterie promițînd că „o va dovedi pe jă < luitoă > re ci esti de două ori botezată”⁷, el susținînd că are suficienți martori megieși gata să jure : „1-iu. Că neadevărul arată pentru că o tragi (pe Maria – *n.n.*) la legea ce(a) dintîi ; 2. Că la biserică el mergi totdeauna (...); 3. Preaoți priimești în măhăloa ; 4. Legea pravoslavnică o păzăști întocmai”. „Arătările” ei sînt, susține Ilie Pavlovici, „cu năpăstuire și nedrepte”⁸. Într-adevăr, Ilie izbutește să arate, sprijinindu-se pe spusele foștilor ei consăteni, că Maria s-a botezat mai întîi la Bulbucani (ținutul Iași), locul ei de obîrșie⁹. Acolo îi fusese naș spătarul Cațichi „și botezîndu-să, numai vro trei luni de zile ar fi șăzut, apoi neastîmpăratul ei nărav al desfrînării nerăbdînd-o, au fugit iar(ă)și la jidovi, la un cumnat al său Leiba, și, prin chipurile lui, noaptea, cu cazacii, îmbrăcată jidovește, ar fi trecut-o Prutul dînd-o în mîna jidovilor și ar fi viețuit jidovește pînă la venirea turcilor, cînd un alt cumnat al ei, Condurache, hristiian, ci are soție pi o sor(ă) a ei botezată, văzînd-o și cunoscînd-o, au făcut știre dregătoriei de la Bălți, și de acolo trimețînd-o în judecată cu jidovii de la Chișinău și apărîndu-să ei că n-at fi știut-o cît au ținut-o la dînșii că iaste botezată, abia ar fi scăpat”¹⁰. Și vecini, și rude – din Moldova sau din Basarabia – acordă o deosebită

1. *Ibidem*, f. 3.

2. *Ibidem*.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*, f. 1.

5. *Ibidem*, f. 7.

6. *Ibidem*, f. 9.

7. *Ibidem*, f. 10 v.

8. *Ibidem*, f. 11.

9. *Ibidem*, f. 15 – 15 v.

10. *Ibidem*, f. 17 v.

atenție accidentelor biografice ale Mariei și-i urmăresc îndeaproape atitudinea față de religia majoritară; conduita, certificată de martorii oculari, este neconformă cu ceea ce se așteaptă de la un convertit.

La 1830, o altă Maria Botezata, consoarta lui Iordache Bulubașa din Iași (v. nota 3), cercetată în același mod de preotul mahalalei, era cunoscută de megieși ca „botezată înainte revoluției (de la 1821 – *n.n.*)” și „măritată cu un franțuz ce să chema Jan, pi careli eu (martorul interogat, serdarul Chiriac Dascalul, naș de botez al Mariei – *n.n.*) îl avem dădacă la copii, știind limba franțozască”¹. Martorii cunosc, însă, și faptul că Maria este „foarte aprigă și gîlcevnică și ocărăște nu numai pre soțul ei, ci și pre megieși, mai ales dacă se îmbată”², că „să iuțăști, îl ocărăști și îl faci tîlhar”. Dar mai rău în ochii vecinilor – se recunoaște în anchetă – este că aceștia „văd bătălii și sfezi și îl sudui pe dînsul de cruce și de legi asemenea ca un bărbat”³.

Cînd Rarița s-a hotărît să se despartă de Costache Botezatu din Iași⁴, la 1835, a invocat infidelitatea soțului și violența al cărei obiect era. Din cercetarea întreprinsă de un preot de la mănăstirea Barnovschi reieșea că, dincolo de „gîlcevitoriul haractir al pîrîtului”, la nervi „suduie cu feliuri de cuvinte scîrnave atingătoare de cele sfînte”⁵. Obligat ca, prin divorț, să returneze zestrea soției, Costache semnează un zapis de împăcare, legîndu-se nu doar să poarte de grijă familiei și gospodăriei, ci să și „urmeze ducirea mea în toată duminica la bisărică, la posturile înșămnați să mă ispăvăduiesc, precum și celante ali creștin(ă)tății, pentru ca să nu fiu în pripus ca un nou botezat că nu urmez ale creștinăștii pricum să cuvini”. La „împotrivă urmare”, ar consimți să fie pedepsit după canon și „îndepărtat de legea creștinească”⁶. Ancheta a stabilit că amîndoi soții sînt vinovați de preacurvie, dar că lui Costache nu i se pot ierta blasfemiile, drept pentru care, dovedit de martori ca „nesupus credinței locului”, va cere mitropolitului o ultimă favoare: „căci pentru că eu mă aflu luminat cu Sv(întul) Botez din nația evreiască, spre a să înrădăcina mai bine în mine credința această dreptslăvitoare, să mă duc la una din monastiri”⁷.

Nici finii lui Gheorghe Asachi, Evdochia Măiasca și Ioan Botezatu, nu au scăpat de privirea atentă a vecinilor. În jalba ei, Evdochia mărturisește că, la șase luni de la căsătorie, „au început a-și tractarisi haractirul barbatul meu”, bătînd-o și, prin urmare, „stîrnind pe megieșii a privi la noi ca la o minune vrednică de privire”. În plus, el „suduie Sfînta Lege și crucea, întinzîndu-să cu sudalme pînă la protectuitoare stăpînirea a legii, la care batjocură adunîndu-să norodile din mahalaoa, apărîndu-mă de el, să minuna, sfătuindu-l să nu să atingă de stăpînire sfîntelor a legii, asupra căroră sălbătîcindu-să să porne cu bătălie, fiind zioa”⁸. Vecinii afirmă că Ioan Botezatu „nici datorie creștinească nu urmează, ba sudui Crucea, Lumina, Ivangheliia”⁹, că „o suduie pe nevastă de Sfînta Cruce în huiet și calabalîc de batalie”¹⁰, „fiind cu totul dezbrăcat de haracteriu”. Angajat pentru o vreme la Consulatul Prusiei, nu i-a fost

1. ASI, *MMS*, B. 38/ 1830, f. 9.

2. *Ibidem*, f. 7.

3. *Ibidem*, f. 7 v.

4. ASI, *MMS*, B. 49/ 1835, f. 9 – 9 v., 11 – 11 v.: „Eu în vremi aflîndu-mă în lege ovreiască și vîzîndu că ești cu totul mîrșavă, m-am lepădat cu totul pîimîndu Sfîntul Botez creștinesc, pîzîndu-l și astăzi după legi”, însă iscălește „cu condeiul meu” cu caractere ebraice (f. 39 v.)!

5. *Ibidem*, f. 2.

6. *Ibidem*, f. 4 – 4 v.

7. *Ibidem*, f. 34 – 34 v.

8. ASI, *MMS*, f. 1 – 1v.

9. *Ibidem*, f. 6.

10. *Ibidem*, f. 10 – 10 v.

greu să obțină de la dragoman, Iosef von Neigebauer, un certificat de bună purtare, unde este specificat și detaliul convertirii sale, din religia mozaică, la ortodoxie. Însă prima persoană care l-a suspectat de necredință a fost chiar soția lui¹, care – se menționează în cuprinsul actului – „mai virtos îi aruncă în tot ceasul lege lui ce de mai înainte, numindu-l «jidan spurcat» pînă trage el sabia asupra ei”². O a doua cercetare, făcută la cîțiva ani după împăcarea părților (1843), scotea la iveală – în urma depozițiilor semnate sau adevărate de vecinii creștini – faptul că Ioan Botezatu „la biserică, după datoria creștinească, nu merge, avînd petrecire sa pururi cu jîdovii și sârbînd cu ei; post nu țîni”. Altceineva arăta că „înspre zioa de Paști, toată noapți aceea au petrecut cu jîdovii și la toaca întîi, cînd toată lume mergi la biserică, el petreci cu jîdovii, mîncînd carni în Tîrgul de Sus”³. Acest detaliu, alăturat reproșurilor privitoare la starea casei, la administrarea zestrei și la furtul puținelor bijuterii, este reproduș de Evdochia în jalba adresată Mitropolitului, prin care solicita, pe un ton rugător, deplina desfacere de soț după vădite încercări nereușite de închegare a căsătoriei: „di vremi că el s-au botizat și că să găsaști adivărat creștin, apoi trebui di istov să să lepidi de neamurile sale, iar nu el să-i ocrotească de toate celi trebuitoare pentru ali mîncării și pentru ali îmbrăcămintii, pi lîngă cari apoi și pitrecire cu ei în mîncări și în băuturi deopotrivă ca un jîd(o)v, *de cari toț(i) rîd, zîcînd cum că deși esti botezat, dar tot jîdov să numești (s.n.)*, fiindcă pitrecire ospățului său di-a purure urmează la un jîdov ghebos cu numili Boroh, pîră cînd, sîmbătă spre duminică înspri Înviere Domnului nostru Isus Hristos, mergînd eu (Evdochia – *n.n.*) la biserică, întovărășită și de soție lui Costandin abăgeriu și altile, ne-am uitat pe fereasta acealui jîd(o)v și l-am văzut chiar în adivăr șazănd cu jîdovii la masă”⁴. Dicasteria va pronunța divorțul specificînd, ca motiv conex celor care întemeiază acțiunea, lipsa de credință a lui Ioan Botezatu și comportarea neconformă cu preceptele morale creștine.

Plîngerea Marghioalei, fiica polcovnicului Panaite Zaharia, împotriva lui Tudurache (înainte de botezare: Mihel) Șfardînchi, din iulie 1832 cuprinde o remarcă defavorabilă acestuia din urmă, atrăgînd atenția asupra devoțiunii sale ortodoxe: „el nu și-a schimbat obiceiurile nației sale, împlinește și toate ceale împotriva legii noastre ceaii dreptslăvitoare, postul nu știe, ci iaste mîncînd de-a pur(u)rea carne, ispovedanie și altile a hristiianității, de cînd m-au luat, nu vâz să le aibă, dar încă ceale mai necuvîntate hule și sudălmii asupra celor sfinte răvarsă din gura lui cea batjocoritoare”⁵. Ca să poată rămîne în continuare alături de Marghioala, Tudurache Șfardînchi consimte să primească în casă, „între ei, o fimei bătrînă privighitoare, aleasă dintri megieși”⁶, care să le semnaleze greșelile și să-l păzească pe „botezat” de proferarea blasfemiilor. Venirea chiriașului nu salvează căsnicia; împotriva ei, ceva mai tîrziu, se va ridica chiar tatăl Marghioalei, care va invoca cunoștințele sale și ale „oaminilor cinstiți de primpregiur” pentru a demonstra că, dacă „noi creștinii

1. Ea însăși „de releghii leșcă, cu socotință că ar fi creștină pravoslavnică”, „să află din altă lege și nebotezată” (*Ibidem*, f. 25).

2. *Ibidem*, f. 11. Evdochia, pretinde unul dintre martori, este „stăpînită de strașnica patimă a beției, pe lîngă care are tovarăș nestîmpărarea gurii, că stă mahalaoa în gura ei și-l tot face pe Iohan „jîdov” și cu alte cuvinte proaste” (f. 30 v.).

3. *Ibidem*, f. 13.

4. *Ibidem*, f. 14 v.

5. ASI, MMS, B. 73/ 1832, f. 1–1 v. Și el se plînge amar de „rălele purtări”, căci „se hrănește cu putredii idei” care „i-au dărîmat și cîntea, și sănătatea” (f. 4). Mihel Șfardînchi venise în Moldova la 1812: „mă găsașc cu totul străin di tot felii di rudenii”, „în vrîstă și călătorit mai mult cătră bătrîneță” (*Ibidem*).

6. *Ibidem*, f. 6.

nu ne cununăm la consulați, ci la Bisereca Răsăritului”, ginerele, „dacă el iaste papistaș, ia ia-ș lui de asemine soție”¹. Altfel spus, o căsătorie de conveniență dintre un convertit și o pămînteană, contractată mai ales pentru a-i servi bărbatului, nu este acceptabilă nici pentru socri, nici nu favorizează o relație destinsă cu vecinii. Cînd Dicasteria s-a arătat prea puțin sensibilă la plîngerile Marghioalei, o altă jalbă readucea în atenția tribunalului ecleziastic comportarea nerespectuoasă față de cele sfînte a soțului, ca argument definitiv al separării: pretinde că îl știe „de bărbat pre bătăi, pre ocări, pre batjocuri, pre sudălmii de cruce și pre alte rîsuri multe ce-și face cu mine”, că nu merge la biserică, nu păzește legea ortodoxă, „nu știe credința” – „pre puțină deosăbire are de un eritic”². Vecinii, cum era de așteptat, confirmă întru totul afirmațiile femeii.

Cazurile expuse au un numitor comun: calitatea relației dintre familiile care includ convertiți la ortodoxie și vecinii lor direcți. Ultimii, întotdeauna în postura martorilor la proces, se dovedesc atenți la comportarea neofitului față de biserică și față de prescripțiile rituale obligatorii, pregătiți să aprecieze, uneori în termeni lipsiți de echivoc, devoțiunea celui botezat și, prin urmare, sinceritatea opțiunii confesionale. Din perspectiva legăturilor cu majoritatea etnică și confesională, exemplele invocate aici pot fi valorificate ca modele eșuate de adaptare la un context pretențios sub aspectul gradului de conformism cerut nou-venitului.

Grupul în care subiectul încearcă să se integreze are un caracter informal (mediul majoritar nu este nicăieri definit ca „societate”), căruia persoana i se alătură din proprie inițiativă, indiferent de motivațiile pragmatice ale gestului său. Forța de atracție este determinată, în primul rînd, de avantajele implicite ale convertirii. Analiza comportamentelor neconforme cu norma validată de majoritari în suita divorțurilor petrecute în Iași primei jumătăți a secolului trecut relevă că „botezarea” din convingere este destul de rară. Convertirea reprezintă o variantă de conformism față de mentalitatea colectivă în ceea ce privește atașamentul pentru ritualul creștin. Judecată de vecini, care, prin însăși poziția lor, au ocazia să asiste la desfășurarea comportamentală a „botezatului”, convertirea este suspectă și niciodată presupusă ca dezinteresată. Gradul ei de conformitate cu accepțiunea locală a devoțiunii religioase depinde, în mare măsură, de numărul și publicul gesturilor personale care amestecă simbolurile ortodoxiei. Cum vecinii sînt sensibili la nesocotirea lor, aderența la normă apare, în termenii observatorilor, ca minimă și inefectivă în constituirea unui mariaj credibil, stabil.

După Blake și Mouton, factorii asociați conduitelor conformiste se raportează la situația personală (incertitudine, absența informației și a criteriilor de orientare socială), la relațiile interpersonale (forța de convingere a cuiva, de exemplu), la conduitele de grup (tipul de coeziune, de structurare a autorității) și la personalitatea subiectului (lipsa de încredere în sine, absența dorinței de originalitate, supunerea în fața autorității, convenționalism etc.)³. În cazul nostru, conduita conformistă se deduce aproape exclusiv din situația personală (avantajată și net superioară celei anterioare convertirii), se construiește pe raporturile cu reprezentanții autorității laice și/sau religioase. Însă ea este apreciată sever de observatorii care „definesc” caracteristicile conduitei de grup și transformată în criteriu de apreciere a integrării confesionale și sociale; definiția proprie a personalității nu beneficiază de aceeași credibilitate pe care o împărtășesc mărturiile vecinilor.

1. *Ibidem*, f. 18.

2. *Ibidem*, f. 24 – 24 v.

3. Studiul lor a fost tipărit în *Conformity and Deviation*, I.A. Berg, B.M. Bass (eds.), New York, 1961.

Minoritatea romilor – de la investigații constative la intervenție socială

Ticu Constantin ¹

1. Problema

Integrarea culturală este unul din principalele obiective ale politicii comunității internaționale la acest sfârșit de mileniu. Atât oamenii de știință din sfera științelor sociale, cât și politicienii lumii au conștientizat faptul că o veritabilă cooperare la nivel național și internațional nu este posibilă fără aplanarea conflictelor între diferite grupări etnice, rasiale, religioase sau politice. Renunțându-se (cel puțin la nivel declarativ) la ideea rezolvării conflictelor prin puterea forței militare, se încearcă asanarea surselor de conflict prin negocierea între forțele aflate în dispută.

Un prim pas spre acceptarea dialogului și realizarea de concesi reciprocă este cunoașterea reciprocă a părților. Această atitudine de dialog și negociere este necesară atât în cazul conflictelor majore, declanșatoare de confruntări armate, cât și în cazul conflictelor de mică intensitate, generatoare de ceea ce este denumit, în mod generic, „fenomen de marginalizare”. Este cazul tensiunilor și stărilor conflictuale generate între o populație majoritară care tinde să perceapă o minoritate (etnică, religioasă, politică etc.) ca fiind „anomică”, „destabilizatoare” sau pur și simplu „incomodă” și o minoritate care, la rândul ei, percepe ca agresive și neadecvate presiunile de integrare exercitate de populația majoritară.

Printre cercetările referitoare la problematica minorităților care au interesat și continuă să intereseze comunitatea europeană, un loc prioritar este acordat celor referitoare la „romi” („țigani”, „gypsies”). Acest interes deosebit se datorează atât numărului mare de țări europene în care aceștia constituie o minoritate, cât și particularităților etniei romilor, etnie care se dovedește a fi deosebit de rezistentă la eforturile de integrare realizate în țările în care ei sînt percepuți ca o minoritate „incomodă”. „Problema romilor” a continuat să preocupe atât pe oamenii de știință din domeniul științelor psiho-sociologice, cât și pe politicienii investiți să găsească o rezolvare favorabilă problemelor comunităților pentru care activează.

În încercarea de a da un răspuns, în spațiul românesc, la problematica minorităților, în prima jumătate a anului 1995 am inițiat o serie de investigații prin care

1. Preparador la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

intenționăm să surprindem poziția populației majoritare față de gruparea etnică a romilor. Întregul proiect de cercetare vizează, în special, identificarea punctului de la care populația majoritară este dispusă să-și schimbe, să-și reevalueze atitudinea față de minoritatea romilor, a condițiilor pe care ea le pune (implicit sau explicit) în ideea unei „re-negocieri” și schimbări a patternurilor perceptive, atitudinale și comportamentale vis-à-vis de comunitatea romilor. Principiile care stau la baza întregului proiect de cercetare rezultă dintr-o perspectivă teoretică și metodologică nouă, sensibil diferită de cele propuse în ultimii 5 ani în România în domeniul intervențiilor sociale realizate în beneficiul minorităților.

2. Premise teoretice

Înainte de a trece la prezentarea principalelor elemente care constituie baza teoretică a proiectului de cercetare amintit, este necesară o scurtă definiție a conceptului de minoritate. Reținem ca definiție pertinentă pe cea propusă de Jaun Antonio Pérez și Francisco Dasi, care consideră că minoritățile sînt *„acele colectivități care, ocupînd o poziție de inferioritate într-o relație socială de putere, nu sînt considerate drept reprezentantele cele mai legitime ale normelor, fiind, din punct de vedere social valorizate negativ, deseori devenind obiectul inferiorizării”*. În opinia autorilor menționați, conceptul de minoritar nu face referire la o anume caracteristică intrinsecă a naturii grupului, ci, mai curînd, la *„o poziție de inferioritate în cadrul unei relații de putere dintre două grupuri, la un anumit moment dat”*, la *„[...] tot ceea ce deviază de la normele dorite și valorizate de majoritate”* (Pérez, Dasi, 1996, p. 63).

O primă suită de observații cu caracter general, care stau la baza acestei *abordări dintr-o perspectivă nouă* a problematicii minorităților, au rezultat în urma analizei informațiilor, pe această temă, extrase din literatura de specialitate (date teoretice, investigative sau rezultate ale unor demersuri de intervenție socială). În urma consultării surselor informative care mi-au fost accesibile, au rezultat următoarele observații :

Investigațiile pur constatative au o slabă utilitate practică atît timp cît informațiile rezultate nu sînt convertite în demersuri practice de intervenție socială.

Majoritatea strategiilor de intervenție propuse spre aplicare au în vedere un număr redus de persoane din populația țintă (colectivitatea unui sat, membrii unui cartier, colectivele unor clase școlare etc.).

- I. Strategiile de intervenție propuse (chiar și atunci cînd sînt declarate reușite !) *nu determină schimbări de mentalitate, percepție sau practică relațională, profunde și persistente în timp.*
- II. *Premisele teoretice de la care se pornește în astfel de demersuri aplicative sînt depășite („uzate moral”).*

Noile date oferite de psihologia socială europeană, centrată pe studierea fenomenelor de influență socială (de exemplu, „teoria elaborării conflictului”) și/sau problematica grupurilor minoritate (de exemplu, „minoritățile active” – Moscovici) și de școala psihologică americană („social cognition”), predominant centrată pe studierea stereotipurilor, prejudecăților gîndirii umane și pe implicațiile acestora asupra fenomenele de natură rasială, sînt, din păcate, foarte puțin utilizate în practică.

Cîteva din *principiile de natură psiho-socială* puse în evidență de cercetările recente și de care nu se țin cont (încă) în intervenția socială actuală în România sînt următoarele :

1. *Gîndirea umană nu poate să funcționeze fără a recurge și la stereotipuri și prejudecăți.* Stereotipul este un produs „normal” al gîndirii umane, fiind rezultatul fenomenului de categorizare și de schematizare atît de necesar gîndirii în efortul acesteia de a organiza volumul mare de informații pe care trebuie să le prelucereze. Prejudecata, înțeleasă ca „un mod de a defini grupul prin atribute transsituaționale, interne grupului” (Pérez, Dasi, 1996, p. 67), este rezultatul condensării și exprimării sintetice a caracteristicilor considerate esențiale pentru un anumit grup. Aceste elemente, de cele mai multe ori, nu sînt rezultatul experienței directe, fiind preluate de la ceilalți membri ai propriului grup și sînt utilizate în judecățile de valoare asupra unui alt grup ca și cum ar fi adevăruri verificate.
2. *Strategiile de intervenție asupra stereotipurilor trebuie să se centreze nu asupra anulării lor (obiectiv imposibil!), ci asupra modificării raporturilor de dominanță dintre stereotipurile negative și cele pozitive (în favoarea celor pozitive),* prin : a) creșterea ponderii stereotipurilor mai puțin negative existente ; b) crearea și/sau valorizarea stereotipurilor pozitive ; c) diminuarea importanței (prin scăderea incidenței) stereotipurilor puternic negative.
3. *Prejudecățile pot fi „remodelate” numai prin aportul unui volum mare de informații care să vizeze două obiective :* a) o informare cît mai consistentă despre grupul/minoritatea care suferă valorizarea defectuoasă ; b) lărgirea orizontului atitudinal al populației majoritare în sensul de a accepta și valoriza diversitatea etnică, religioasă, culturală etc..
4. *Intervenția psiho-socială, atît timp cît nu vizează globalitatea sau măcar un segment important al populației țintă, este sortită eșecului datorită faptului că :*
 - *tendința firească a ființei umane este de a reveni la moduri de gîndire și acțiune anterior utilizate* dacă presiunea exterioară a dispărut (în cazul nostru, presiunea exercitată de orice demers care vizează dobîndirea unor abilități de integrare) și/sau dacă noul stil de conduită nu mai este valorizat de mediul social de referință (în cazul nostru în mediul de referință este comunitatea de apartenență – comunitatea de romi) ;
 - *indiferent de valorizarea personală* (consecutiv sau ca o consecință a „reușitei” intervenției sociale) pe care subiecții o acordă comportamentelor lor „pozitive”, la un moment dat (în termenii populației majoritare!), *în timp, comportamentele oferite de grupul de apartenență sînt mai importante și, ca atare, vor fi preluate cu prioritate* de către membrii comunității (de aici importanța aplicării unor strategii care să vizeze întreaga comunitate).
5. *Conceptele de „identificare”, „apartenență socială” și „valorizare socială” sînt conceptele cheie* în jurul cărora trebuie gîndită strategia de intervenție socială. Orice demers care nu ține cont de legitățile și constrîngerile psiho-sociale impuse de realitățile sociale desemnate de aceste concepte, poate fi sortit eșecului.
6. *Înfluența socială* exercitată atît de populația majoritară, cît și de minoritățile care militează pentru o imagine pozitivă în sînul comunității *este determinantă prin efectele ei.* Accentele puse pe influența manifestă și/sau pe cea latentă *au arii diferite de aplicabilitate* în funcție de natura sursei care propune schimbarea, natura atitudinilor a căror schimbare este urmărită (intensitatea și „încărcătura lor pozitivă sau negativă), caracteristicile populației țintă, tipul de conflict cognitiv declanșat etc.

Pornind de la aceste constatări, am considerat utilă încercarea de elaborare și punere în practică a unui nou mod de realizare a investigațiilor și de elaborarea a strategiilor de intervenție socială care să vizeze problematica minorităților.

Principalele elemente ale demersului strategic gândit în acest sens (investigații și intervenție psiho-socială care să vizeze îmbunătățirea relațiilor dintre o majoritate dominantă și o minoritate percepută negativ) ar putea fi rezumate în următoarele idei :

1. Elaborarea unui demers strategic trebuie : a) să valorifice *informațiile teoretice relevante pentru tema în studiu și datele rezultate în urma unor studii experimentale sau investigative* realizate în procese psiho-sociale similare ; b) *să fie în acord cu legitățile psihologice* dovedite a interveni în astfel de procese.
2. În elaborarea unei strategii de intervenție socială, este absolut necesar să se țină cont de : *„pozițiile” actuale (aici și acum) ale ambelor părți aflate în interacțiune (în plan perceptiv, atitudinal și comportamental), atît sub aspectul valențelor negative cît și sub cel al valențelor pozitive.*
3. Elementele a ceea ce poate fi numit *„suportul perceptiv-atitudinal al schimbării”* adică *punctul de la care populația majoritară este dispusă să „negocieze” o schimbare atitudinală vis-à-vis de minoritatea percepută negativ, condițiile prealabile pe care ea le pune* (explicit sau implicit) pentru acesta, sînt esențiale pentru organizarea unor strategii de intervenție socială eficiente. Poate fi la fel de utilă și cunoașterea aceluiași categorii de date, dar din perspectivă populației minoritare. Aceste date le considerăm esențiale pentru că numai pe baza lor strategiile de intervenție socială vor viza exact acele elemente care pot fi supuse schimbării atitudinale iar demersul de intervenție va putea fi gradat în funcție de evoluțiile înregistrate în sfera atitudinală. *Identificarea suportului atitudinal de acceptare a unor mutații în sfera atitudinală și relațională vis-à-vis de minoritatea romilor este principalul obiectiv al întregii noastre investigații.*
4. Izolarea, în interiorul patternului cultural al populației minoritare, a acelor *comportamente care sînt predominant valorizate de către populația majoritară și care pot fi îmbunătățite sub raportul incidenței de manifestare*, poate permite realizarea bazei pornind de la care pot fi organizate strategiile de influențare a atitudinilor (atît ale populației majoritare, cît și ale minorității).
5. *Reunirea, în ideea colaborării, a factorilor de decizie interesați în aplicarea în practică a unui astfel de demers de intervenție socială* (reprezentanți ai administrației locale sau guvernamentale, specialiști din sfera științelor sociale și reprezentanți ai organizațiilor populației minoritare) este una din condițiile necesare obținerii unor efecte pozitive, durabile în timp și pe o scară extinsă.

Designul proiectului de cercetare a fost elaborat în ideea realizării unor succesiuni de investigații exploratorii (Etapa I) și constatative (Etapa a II-a) care să ne furnizeze datele necesare elaborării unor strategii de intervenție psiho-socială vizînd minoritatea romilor și aplicării în practică a strategiilor astfel elaborate (Etapa a III-a).

Principalele etape ale întregului proiect sînt :

*Etapa I. Investigație exploratorie*¹

1.1 Documentare teoretică

1.2 Conceptualizarea datelor și construirea instrumentelor

1. *Etapă realizată în 1995 și finalizată cu un raport parțial prezentat la „Work-shop”-ul internațional „Romii (Țigani) și reprezentarea lor socială”, desfășurat la Iași în perioada 2-4 iunie 1995.*

- 1.3 Pretestarea instrumentelor ;
- 1.4 Elaborarea instrumentelor finale ;
- 1.5 Analiza și interpretarea datelor.

Etapa a II-a *Investigație constatativă*

- 2.1 *Interpretarea și analiza datelor și punerea lor în acord cu noile paradigme teoretice ;*
- 2.2 Redefinirea investigației în acord cu principiile statice cerute de etapa aplicativă ;
- 2.3 Lărgirea lotului investigației și eșantionarea în raport de populațiile-țintă vizate ;
- 2.4 Aplicarea instrumentelor și interpretarea datelor ;
- 2.5 Extragerea elementelor utile pentru elaborarea demersului aplicativ.

Etapa a III-a *Intervenție socială*

- 3.1 Elaborarea strategiei de intervenție psiho-socială ;
- 3.2 Formarea unei echipe mixte (care să cuprindă : reprezentanți ai mass-media locale ; reprezentanți ai comunității romilor ; reprezentanți ai administrației locale ; specialiști în domeniul științelor sociale) ;
- 3.3 Mediarea realizării unui acord între participanți privind ;
 - acceptarea a strategiilor propuse ca fiind viabile, aplicabile și ca respectând normele deontologice și interesele părților implicate ;
 - asumarea rolurilor complementare în aplicarea practică a strategiilor ;
 - acceptarea responsabilităților fiecărei părți privind demersul social ;
- 3.4 Aplicarea strategiilor de intervenție socială în condițiile anterior stabilite ;
- 3.5 Verificarea relevanței practice și eficienței demersului social realizat ¹.

3. Rezultatele investigației exploratorii

În încercarea de a identifica premisele perceptiv-atitudinale ale populației majoritare care ar putea sta la baza elaborării unor strategii de schimb intercultural capabile de a facilita convețuirea armonioasă, în prima jumătate a anului 1995 am realizat o investigație în mediul studentesc, prin care am intenționat să surprindem poziția populației studentești față de gruparea etnică a romilor.

Lotul pe care s-a realizat investigația a fost alcătuit din 120 de subiecți, selecționați pe criterii de sex (60 F., 60 M.) și de specializare : filosofie (10 F., 10 M.) ; medicină (10 F., 10 M.) ; teologie (10 F., 10 M.) ; științe economice (10 F., 10 M.) ; chimie (10 F., 10 M.) ; mecanică (10 F., 10 M.).

Un *prim obiectiv* al primei etape a cercetării a fost acela de a identifica *modul în care sînt percepuți romii în populația studentească*.

Dimensiunile urmărite în cadrul acestui prim obiectiv (în funcție de care a fost conceput și instrumentul) au fost următoarele :

1. Etape finale care, prin amplexarea lor sub aspect practic, financiar și de buget de timp (depășind 3 ani ca aplicare), vor face obiectul unui alt proiect *care va fi avansat spre aprobare, susținere și aplicare potențialilor finanțatori ai programelor de intervenție socială*.

- atitudinea față de romi (sub aspectul acceptării sau al respingerii) și intensitatea acestei atitudini (scala distanței sociale a lui Bogardus) ;
- „clișeele perceptive” vis-à-vis de minoritatea romilor (elementele constitutive ale reprezentării sociale referitoare la romi) obținute prin tehnica completării de fraze ;
- sensul conotativ („profilul semantic”) al cuvântului „țigan” (realizat pe baza metodei lui Osgood).

Al doilea obiectiv al cercetării a constat în încercarea de identificare a acelor date care ar putea servi ca punct de plecare pentru elaborarea unor strategii de schimb intercultural.

Metodologia utilizată

În prima etapă a investigației, am folosit două tehnici clasice : „Scala distanței sociale”, și „Diferențiatorul semantic”.

În ceea ce privește „Scala distanței sociale” (Bogardus) și „Diferențiatorul semantic” (Osgood), atât instrumentele, cât și variabilele pe care le pun ele în evidență sînt destul de bine cunoscute. De aceea nu vom insista asupra prezentării lor și nici asupra rezultatelor obținute cu ajutorul lor (rezultatele obținute și concluziile extrase au fost prezentate în cadrul workshop-ului pe tema „Țigani și reprezentarea lor socială”, Iași, 22 mai 1995).

Elementul de noutate prezent în cercetarea noastră l-a reprezentat folosirea *tehnicii completării de fraze* pentru a surprinde „clișeele verbale”, „stereotipurile” de percepere și de judecare a populației de romi. Folosirea acestei tehnici ne-a permis și atingerea celui de al doilea obiectiv al cercetării care, de această dată, nu mai este doar constatativ (ca în cazul surprinderii atitudinii față de romi, a sensului conotativ al cuvântului „țigan”). Această parte a instrumentului a fost centrată pe surprinderea *elementelor care ar putea servi ca punct de plecare pentru elaborarea unor strategii de intervenție socială* vizînd atât ameliorarea imaginii romilor în cadrul populației românești, cât și educarea unei atitudini mai tolerante a românilor față de etnia romilor). Pentru realizarea acestui obiectiv, pe lîngă itemii destinați surprinderii calităților și defectelor, am introdus itemi pe care i-am grupat în patru clase : „posibila conciliere” ; „perspectiva viitoare” ; „empatie-cunoaștere” ; „marginalizare”.

Ne-a interesat ca, dincolo de clișeele de percepție și gîndire inerente funcționării sistemului cognitiv uman, să găsim acele elementele care pot fi valorificate în ideea constituirii unei strategii de îmbunătățire a atitudinilor și relațiilor (latente sau manifeste) dintre români și romi.

Rezultatele obținute și interpretarea datelor

Principalele două concluzii care se desprind din analiza datelor întregii investigații sînt următoarele :

- *există un puternic pattern negativ în percepția romilor de către populația studentască* (raport de 4,2 : 1 față de patternul de acceptare pe scala distanței sociale a lui Bogardus) ;
- *portretul-robot al romilor este saturat de stereotipuri negative dar și pozitive, raportul fiind în favoarea caracteristicilor negative (513 : 258 p.).*

Tabel I.

Patternurile perceptive pozitive și negative referitoare la minoritatea romilor

<i>Elementele patternului pozitiv</i>	frecv.	<i>Elementele patternului negativ</i>	frecv.
<i>unitate și ajutor reciproc</i>	60	murdari	84
<i>buni meseriași</i>	44	hoți	77
<i>artiști-muzicanți</i>	56	escroci,	63
<i>sănătoși</i>	28	leneși	58
<i>spirit comercial</i>	22	inculți	54
<i>abili</i>	14	violenți	49
<i>păstrători de tradiții</i>	12	nerespectuoși	25
<i>buni dansatori</i>	12	altele (zgomotoși, mincinoși, șmecheri, răi, lași, imorali, nesociabili etc.)	173
<i>Total :</i>	258		513

Aceste date s-au dovedit concordante cu cele obținute de alți cercetători în investigații similare, dar nu ne oferă posibilitatea unei analize de finețe și nu ne spun nimic despre gradul de acceptare (sau de respingere) a unei tentative de „re-negociere” a atitudinilor, despre condițiile care se pun (implicit sau explicit) în ideea unei eventuale schimbări atitudinal-comportamentale, deci, despre toate acele elemente care ar putea servi la elaborarea unor strategii de schimb intercultural apte de a produce schimbări ale modului de percepție, gândire, valorizare sau relaționare.

Itemii introduși de noi în cadrul tehnicii completării de fraze (itemii : 7, 8, 9, 11, 12, 17) s-au dovedit deosebit de utili. Cu ajutorul lor am reușit să identificăm atitudinile subiecților vis-à-vis de un posibil dialog intercultural care ar urmări ameliorarea relațiilor și „negocierea” atitudinilor reciproce. În tabelul care urmează sînt prezentate principalele tipuri de răspunsuri atitudinale oferite de către studenți :

Tabel II.

Elemente ale patternurilor atitudinale referitoare la minoritatea romilor.

Nr.	Itemii și răspunsurile date de subiecți	frecv. (+)	frecv. (-)
1.	<i>itemul 7</i> – „Dacă țiganii ar fi mai ...” populația studentescă românească cere (ca o condiție a bunelor relații – n.n.) ca romii să fie mai :		
	– cinstiți (sinceri, corecți) ;	49	
	– harnici (muncitori, gospodari) ;	47	
	– curați ;	46	
	– civilizați (sociabili, educați, politicoși) ;	41	
	– liniștiți (calmi, calculați ; mai puțin agresivi, mai puțin impulsivi) ;	33	
	(Nu au dat răspuns 14 subiecți)		
2.	<i>itemul 11</i> – „Aș fi de acord ca țiganii...”		
	– să accepte regulile impuse de societate (să învețe, să lucreze, să respecte legile, să fie curați, supuși, civilizați etc.) ;	48	
	– să aibă aceleași drepturi cu românii (să li se acorde asistență socială, loc de muncă, subvenții, programe speciale de educare și integrare, să aibă munci de răspundere, învățămînt în limba maternă etc.) ;	38	
	– să fie izolați (excluși) ;		33
	(Nu au dat răspuns 21 subiecți)		

Nr.	Itemii și răspunsurile date de subiecți	frecv. (+)	frecv. (-)
3.	<i>Itemul 9</i> – „Înclin să cred că țiganii...”		
	– pot fi ajutați să se integreze ;	23	
	– au calități (capabili, popor aparte, pot reuși, trebuie acceptați ca cetățeni, ne pot ajuta) ;	26	
	– nu se vor schimba (îndrepta) niciodată ;		20
	(Nu au dat răspuns 21 subiecți)		
4.	<i>Itemul 12</i> – „Dacă aș avea prieteni țigani...” a determinat următoarele reacții atitudinale :		
	– i-aș ajuta (aș fi sincer cu ei, i-aș învăța să, ...) ;	37	
	– exclus !		24
	– i-aș considera ca atare (dacă merită, dacă au calități) ;	23	
	– aș avea de învățat unele lucruri (mi-aș schimba modul de a-i înțelege, m-ar interesa obiceiurile lor etc.) ;	13	
	(Nu au dat răspuns 22 subiecți)		
5.	<i>Itemul 8</i> – „Marginalizarea țăganilor...” , răspunsurile pot fi grupate astfel :		
	– nu este o soluție (are consecințe negative ; societatea nu se ocupă, în mod real, de integrarea lor ; este o realitate) ;	51	
	– uneori este necesară (este acceptată ; este ceva firesc, este necesară, este o problemă națională) ;		39
	– este o consecință a modului lor de comportament (și-o fac ei înșiși ; se datorează lipsei lor de educație...) ;		28
	(Nu au dat răspuns 14 subiecți)		
6.	<i>Itemul 17</i> – „În viitor țăganii...” , răspunsurile obținute au fost grupate astfel :		
	– se vor adapta la cerințele sociale (integrare, vor fi mai curați, bogați) ;	47	
	– vor deveni mai numeroși (se vor impune, vor pătrunde peste tot) ;		41
	– vor fi o problemă pentru societate ;		20
	– trebuie marginalizați ;		13
	(Nu au dat răspuns 24 subiecți).		
<i>Total răspunsuri pe categorii : pozitive (acceptare-colaborare-integrare)</i>		527	
<i>negative (obiecții-neîncredere-respingere)</i>			218

Coroborînd aceste date (itemii 7, 9, și 11 – „posibila conciliere” ; itemul 17 – „perspectiva viitoare” ; itemul 12 – „empatie-cunoaștere” ; itemul 8 – „marginalizare”) cu cele referitoare la patternurile perceptive, concluziile anterioare permit următoarele *nuanțări* :

1. *Atitudinea populației studențești față de romi, sub aspect interacțional și prospectiv, pe ansamblu, este pozitivă.* Deși stereotipurile perceptive au, în mare parte, conotații negative (vezi Tabelul I.), la itemii grupați mai sus, raportul între stereotipurile atitudinale pozitive (acceptare-colaborare-integrare) și cele negative (obiecții-neîncredere-respingere) este, în general, în favoarea celor pozitive (49/20 pentru itemul 9 ; 86/33 pentru itemul 11 ; 73/24 pentru itemul 12 etc.). Existența unor stereotipuri de percepere pronunțat negative nu este însoțită de o atitudine de respingere agresivă sau categorică din partea populației majoritate. Presupunem că acest fapt oferă posibilitatea unor reacții favorabile din partea populației majoritare la acțiunile de intervenție curative de natură psiho-socială, dacă aceste strategii de intervenție vizează exact acele puncte care au fost precizate ca putînd fi supuse „re-negocierii”.

2. Marginalizarea Țiganilor (itemul 8) este percepută atît ca o deficiență a societății (nu este o soluție), cît și ca o consecință a modului lor de viață, în acest din urmă caz, accentul fiind pus pe lipsa lor de educație.
3. Populația studențească percepe situația ca fiind pasibilă de modificări pozitive în sensul integrării dar și al „proliferării problemelor pe care ei le generează (vezi itemul 17).
4. Populația studențească ramîne deschisă „concilierii”, acceptînd, în mare parte, ipoteza „dar dacă ...”, formulînd cerințe rezonabile și realizabile.

Limite ale investigației

Datele obținute în etapa investigativă reprezintă pentru noi doar puncte de plecare pentru adîncirea și particularizarea investigațiilor. Ele exprimă doar tendințe generale care pot fi validate sau nu de investigațiile viitoare sau permit nuanțări în ceea ce privește obținerea, analiza sau interpretarea acestor date, pentru că :

- în forma prezentă, instrumentul nu are suficientă finețe ca să permită identificarea elementelor care stau la baza patternurilor perceptiv-atitudinale ale populației majoritare vis-à-vis de minoritatea romilor ; el permite sesizarea direcțiilor care ar trebui explorate pentru identificarea elementelor de bază ;
- lotul investigat a fost extras numai din populația studențească, rezultatele putînd fi viciate de o serie de variabile suplimentare (nivelul de instruire, ambianța culturală, mediul de proveniență, vîrsta, tendințele de conformism intelectual etc.) ;
- răspunsurile date la itemii analizați pot fi influențați de tendințele de fațadă ;
- populația-țintă vizată (romii, Țiganii) a fost analizată, în mod implicit, ca o populație omogenă, fără a permite diferențieri în cadrul ei (Țigani „cerșetori”, „zlătari”, „corturari”, „muzicanți”, „argintari” etc.) ;
- itemii chestionarului nu sînt suficient de selectivi (exprimă doar opinii generale, poate conformiste).

Am enumerat aceste limite ale investigației pentru că ele subliniază direcțiile în care, în cea de a doua etapă (etapa constatativă), se va acționa în ideea obținerii unor date valide și pertinente pentru elaborarea unor strategii de intervenție socială eficiente. Este necesară construirea unui instrument care să detalieze pentru fiecare categorie de răspunsuri și, eventual, să măsoare intensitatea acestor atitudini și corespondența lor în plan atitudinal, să permită controlul și/sau verificarea tendințelor de fațadă și a opiniilor conformiste și care să fie aplicat pe un eșantion extins, reprezentativ pentru întreaga populație românească.

În plus, merită analizate și găsite răspunsuri, în termeni de psihologie socială și sub formă de strategii de acțiune, la două întrebări :

Populația majoritară acceptă într-adevăr o „negociere” a atitudinilor ?

Aceasta se va reflecta într-o tendință de schimbare a unor comportamente ?

4. În loc de concluzii

Proiectul de cercetare din care am prezentat rezultatele etapei exploratorii, are ca principale obiective :

- identificarea, la populația majoritară, a elementelor care pot constitui suportul atitudinal de acceptare a unor mutații în sfera atitudinală și relațională vis-à-vis de minoritatea romilor ;

- identificarea în interiorul minorității *romilor a comportamentelor pasibile de a fi îmbunătățite sub raportul incidenței și care sînt predominant valorizate de către populația majoritară* ;
- elaborarea unui *demers strategic care să valorifice toate aceste informații și care să fie în acord cu legitățile psihologice* dovedite a interveni în astfel de procese ;
- reunirea, în ideea colaborării, a *factorilor de decizie interesați în aplicarea în practică a unui astfel de demers de intervenție socială*.

În acest context, credem că principalul mijloc care poate fi utilizat în promovarea unor reprezentări sensibil pozitive ale minorității romilor și în „medierea” unui schimb intercultural favorabil acceptării și valorizării reciproce îl constituie *mass-media*.

Avansăm ipoteza că o mediatizare a exemplelor pozitive care contrazic stereotipurile negative, „justificarea” (cu abilitate) a unora din comportamentele mai puțin negative ale majorității romilor prin prezentarea în termeni pozitivi a filosofiei lor de viață și comutarea accentului în prezentarea romilor pe aspectele ce țin de ineditul tradițiilor lor și a stilului boem de viață, ar duce la reducerea intensității acestor atitudini negative și, eventual, la creșterea semnificației stereotipurilor cu conotații pozitive. Cercetarea psihologică a demonstrat faptul că un stereotip negativ poate fi redus mai degrabă prin formarea altor stereotipuri mai puțin negative sau prin creșterea în importanță a celor pozitive, gîndirea umană nefiind capabilă să se elibereze de stereotipurile de gîndire (Sanitioso, 1995). Elaborarea unei astfel de strategii trebuie să țină cont de datele obținute prin investigații similare celei de față, folosind astfel de date pentru a influența atitudinea populației majoritare, pentru a promova stereotipuri pozitive și pentru a crește toleranța populației majoritare față de diversitatea etnică.

În paralel cu acesta, este necesară și o intervenție curativă realizată în interiorul comunităților romilor, intervenție în care rolul principal îl vor avea reprezentanții organizațiilor și asociațiilor (culturale sau politice) ale romilor și reprezentanții administrației locale.

Elaborarea unei astfel de strategii și punerea ei în aplicare va cere, deci, o colaborare de durată între organismele guvernamentale, specialiști din sfera științelor sociale și reprezentanți ai organizațiilor romilor. Această colaborare este necesară pentru a se putea acționa în dublu sens, atît asupra îmbunătățirii patternurilor comportamentale ale romilor (promovarea identității etnice, a modelelor pozitive de comportament, a tradițiilor culturale atît de apreciate de populația majoritară), cît și asupra stereotipurilor și gradului de toleranță a populației majoritare.

„Problema romilor” va rămîne în continuare o problemă, în lipsa unei strategii coerente de schimb intercultural, realizată în acord cu legitățile psihologice inerente unui astfel de demers.

Notă. La construirea instrumentului utilizat în prima etapă a investigației, la aplicarea lui și la colectarea rezultatelor am beneficiat de colaborarea psihopedagogului Ovidiu Gavrilovici și a membrilor Organizației „EUTIMIA”.

BIBLIOGRAFIE :

- Achim, M., *Sociologia americană a grupurilor mici*, București, Editura Politică, 1970.
 Băcanu, M., *Țigani – minoritate națională sau majoritate infracțională*, București, Editura Bravo-Press, 1996.
 Chelcea, S., *Personalitate și societate în tranziție*, București, Editura Știință și Tehnică, 1996.

- Cornelius, Helena, *Faire Shoshana, Știința rezolvării conflictelor*, București, Editura Știință și Tehnică, 1996.
- Le Bon, G., Mircea, C., *Opiniile și credințele*, București, Editura Științifică, 1995, 1979.
- Miclea, M., *Psihologie cognitivă*, Cluj, Editura Gloria, 1994.
- Moscovici, S., *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*, Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1994.
- Neculau, A., *Reprezentările sociale – o nouă carieră*, in „Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza», Iași, Editura Univ. „Al.I. Cuza”, 1992.
- Pérez, J.A., Dasi, F., *Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare*, in Adrian Neculau (coordonator), *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, Iași, Editura Polirom, 1996.

Percepția reciprocă a factorilor relaționali din învățământul superior de stat (ISS) și învățământul superior particular autorizat (ISPA)

Ana Stoica-Constantin¹, Alois Gherguț²

1. Percepția colectivă asupra unui element colectiv, componentă a percepției sociale

Fenomenul percepției reciproce este o componentă a percepției sociale, bazat pe o serie de mecanisme psihologice cu relevanță în acțiunile noastre cotidiene.

În esență, percepția socială este definită ca un proces cognitiv care se realizează în timp, pe baza unor experiențe sociale ale individului, prin folosirea unor tipare, stereotipuri, clișee sau pattern-uri culturale cu semnificații generalizate, existente într-o colectivitate. Prin acest proces, individul reflectă relațiile umane, normele și coeziunea grupului, interacțiunea și procesele psihosociale care se manifestă într-un sistem social (Feldman, 1985).

Percepția socială aglutinează componentele :

- *percepția de sine*, ca percepție a propriei persoane cu referire la ceilalți și la relațiile proprii cu grupul. Acest tip de percepție se bazează foarte mult pe feedback-ul primit de la ceilalți membri ai grupului cu privire la propria persoană ;
- *percepția celuilalt*, ca percepție de către subiect a unei alte persoane în urma unei relaționări directe cu aceasta sau pe baza unor informații primite pe diferite canale ;
- *percepția colectivă*, ca percepție instituționalizată a indivizilor și construită ca un mod comun de a reflecta realitatea socială.

Percepția socială se realizează la individ în două ipostaze :

- a. ca percepție reală a comportamentului social manifestat de un individ sau de membrii unui grup.

1. Cercetător la Institutul de Științe Socio-Umane, Iași.

2. Preparador la Universitatea „A.I. Cuza”, Iași.

- b. ca o percepție prezumtivă, adică ceea ce așteaptă subiectul de la persoanele din jur, în funcție de rol-statusul în poziția socială a acestora (Sanitiosso, 1995).

Fenomenul percepției sociale presupune : pe de o parte, existența celui care percepe – individ sau grup de indivizi –, iar pe de altă parte, existența celui perceput – care, la rândul lui, poate fi un individ sau un grup de indivizi (microgrup, organizație, instituție, societate). De asemenea, calitatea percepției asupra unui grup este dată de calitatea indivizilor care alcătuiesc grupul respectiv, precum și de o serie de alți factori externi (condiții socio-economice, culturale, educaționale etc.). Calitatea percepției asupra unui individ este influențată și de calitatea percepției asupra grupului din care face parte acel individ, printr-un fenomen de transfer. De exemplu, percepția asupra unui țigan este marcată de percepția, devenită prejudecată, asupra țiganilor în ansamblu.

La fel ca în viața personală, omul simte nevoia de a introduce „ordine” în mediu, inclusiv în ambianța socială. Scopul acestor nevoi este găsirea unei stări de confort psihic, caracterizată printr-un sentiment de siguranță și stabilitate. În virtutea acestui fapt, el atribuie „etichete” unor fapte, comportamente, evenimente, simplificându-le la maximum, astfel încât să se poată orienta și adapta cu un consum minim de energie la condițiile în permanentă schimbare, impuse de mediu.

Această perspectivă face parte din așa-numitele „teorii implicite asupra personalității”, de care au vorbit J. Bruner, R. Taggiuri (1954) și D.J. Schneider (1976), care se constituie într-o reprezentare mentală sumară cu rol de „a controla” realitatea printr-o simplificare a complexității și diferențelor care compun această realitate.

G.N. Fischer afirma, în 1987, că teoriile implicite asupra personalității definesc toate formele de „categorizare” ce ne permit să sesizăm caracteristicile altuia, să ne dăm seama de conduitele noastre în viitor, în funcție de ideile preconceptuate care se vor fi format între timp (Sanitiosso, 1995).

În plus, dificultatea perceperii celorlalți sporește datorită faptului că oamenii au întotdeauna anumite scopuri, interese, motivații, sînt imprevizibili în acțiuni și felul de a fi : într-un anumit context apar într-o postură, în altul apar în cu totul alta. Astfel, informațiile ce ne parvin de la (sau despre) una și aceeași persoană pot fi contradictorii. În procesul de structurare a percepției celui alt nu toate informațiile au o pondere egală ; în formarea impresiilor despre oameni intervin unele „concepte monopoliste” care dau o configurație specifică imaginilor perceptive. În acest sens, sînt cunoscute experimentele inițiate de Solomon Asch, care a demonstrat că, înlocuind un singur cuvînt dintr-o listă de atribute cu antonimul cuvîntului respectiv, se modifică substanțial percepția despre acea persoană. Ca atare, percepția persoanei se bazează pe anumite informații care dau o structură specifică imaginii despre celălalt. „Orientarea anticipativă a celui care percepe introduce o puternică segregare a informațiilor. Dacă în baza stării noastre de expectație (așteptare) percepem o persoană ca prieten, în imaginea ce ne-o formăm vor predomina trăsăturile de caracter pozitive. Dimpotrivă, dacă așteptarea este de ostilitate, vor fi percepute primordial caracteristicile negative. Și într-un caz și în celălalt nu percepem persoana în mod, cuprinzător și nu reținem din imaginea formată totalitatea trăsăturilor de personalitate” (Chelcea, 1994, p. 79).

Oamenii asociază în mod inconștient informațiilor verificate o serie întreagă de presupuneri, pe care le consideră, de asemenea, indubitabile.

Pornind de la cele arătate mai sus, putem deduce existența unor factori care favorizează și/sau distorsionează percepția socială (Radu, 1994, pp. 44-45) :

- a. *Fenomenul de cristalizare* constă în transfigurarea persoanelor, situațiilor, obiectelor și fenomenelor sub influența sentimentelor, a pasiunii. Din punct de vedere psihologic, cristalizarea reprezintă un proces de proiecție a personalității, prin care aspirația transfigurează obiectul, lumea dorințelor și lumea realităților. Cristalizarea poate avea loc într-o direcție în care se păstrează contactul cu realitatea, sînt prezente spiritul critic și flexibilitatea gîndirii față de argumentele și informațiile noi. Sînt cazuri cînd, în urma fenomenului de cristalizare, se pierde contactul cu realitatea, se evoluează spre onirism, spre delir (paranoicul), spre fabulație (mitomanul), spre ipocrizie, disimulare, impostură etc. Aceste atitudini și comportamente sînt prezente în jurul nostru în destul de multe situații, uneori influențînd direct fenomenul percepției sociale la persoane aparent neutre.
- b. *Fenomenul prezumției de similitudine* se explică prin anumite asemănări sau „afinități” sufletești (altfel spus, „slăbiciuni” față de ceva sau cineva). Acest fenomen are la bază comparația dintre sine, luat drept etalon, și cei din jur. Fenomenul are o doză ridicată de subiectivism, deoarece ceea ce este în afara persoanei se reduce la propriile sale norme, percepții și aprecieri care vin să îmbogățească sau să consolideze imaginea de sine. Ceea ce vine în contradicție cu imaginea de sine nu este luat în considerație.
O altă sursă de distorsiune sau de facilitare a percepției sociale este tendința de a-i judeca pe alții prin contrast. Și aici funcționează proiecția, prin intermediul căreia evaluatorul (care joacă rol de etalon) exagerează importanța și semnificația reală a unor însușiri prezente la el și absente la ceilalți sau absente la el și prezente la ceilalți.
- c. *Efectul de halo* este una din cele mai frecvente surse de eroare în cunoașterea psihologică. Percepțiile sînt influențate de o judecată globală, se produce o nivelare a constelației de trăsături, ceea ce duce la un portret foarte puțin nuanțat al persoanei apreciate. De exemplu, dacă știm cu siguranță că cineva este inteligent, noi deducem prin extensiune, cu aceeași siguranță, că el este și activ, și chibzuit, și eficient, și independent, politicos, echilibrat, spiritual și multe altele de acest gen.
- d. *Efectul generalității* (sau al indulgenței), prin care oamenii au tendința de a aprecia favorabil statutul viitor al unei persoane. Astfel, caracterizările date nu pot diferenția indivizii și de multe ori intervine „tehnica alegerii forțate”, care poate induce o serie întreagă de erori.

Existența și activitatea în grup influențează în mod sensibil atît procesul percepției sociale, cît și modalitățile de cunoaștere și selecție a semenilor. G.W. Allport subliniază importanța corectitudinii percepției celuiilalt, care trebuie să se constituie într-un scop major al relațiilor noastre sociale. De corectitudinea percepției celuiilalt depinde în mare măsură stabilitatea, funcționarea și evoluția relațiilor interpersonale.

2. Învățămîntul superior particular, o nouă realitate socială

Începînd din anul 1990, scena socială a țării noastre a suferit o serie de transformări, cu efecte vizibile asupra unor categorii de oameni (de exemplu, manifestări stradale violente, șomajul, mitinguri și greve, ideea de economie liberalizată etc.). Apariția instituțiilor de învățămînt superior privat, ca alternativă la oferta destul de „rigidă” a învățămîntului superior de stat, este unul din evenimentele actuale cu impact psihosocial.

Evoluția acestui fenomen a avut o traiectorie destul de controversată în planul percepției și reprezentării sociale. Actualmente, ideea învățământului superior s-a sedimentat într-o formă sau alta în gândirea oamenilor din societatea românească; la fel ca și celelalte noi realități, învățământul privat a fost acceptat, el există și marchează existența unora dintre noi.

Resursele umane

- a) *Corpul didactic* din învățământul superior privat este alcătuit din :
- profesori de prestigiu și cu experiență didactică, racolați de la instituții de învățământ superior cu tradiție ;
 - personal didactic cu experiență didactică incertă, provenind din afara câmpului universitar (cercetători, specialiști din industrie sau alte domenii) ;
 - cadre didactice universitare, pensionate în învățământul de stat.
- b) *Studentii* provin, în marea lor majoritate, dintre candidații respinși la examenele de admitere în învățământul de stat. Aceasta atrage suspiciunea asupra calității lor, opinia publică văzînd în criteriul financiar (posibilitatea de autofinanțare a studiilor) un substitut al celui valoric. Observațiile curente atestă, însă, prezența unor autentice valori în rîndurile studenților din învățământul privat autorizat și, în general, aceeași distribuție normală ca și în învățământul superior de stat.

Resursele materiale

- a) *Spațiile* necesare desfășurării procesului instructiv-educativ sînt închiriate sau improvizate, ceea ce afectează constituirea imaginii publice de instituție de prestigiu, independentă, de sine stătătoare.
- b) *Dotările, mijloacele de învățămînt* sînt, de cele mai multe ori, necorespunzătoare.
- c) *Condițiile materiale adiacente* (spații de cazare, cantine, săli de lectură), cînd există, sînt nesatisfăcătoare.

Handicapurile de mai sus sînt completate și cu altele, ținînd de statutul de „nou venit”, instituție fără tradiție și prestigiu dobîndit în timp sau de faptul că noile instituții de învățămînt superior n-au avut încă răgazul să-și elaboreze o strategie proprie, fiind nevoite să copie, cel puțin pe moment, modelul învățământului superior de stat.

Percepția socială vis-à-vis de ISPA a fost și este marcată de reacția general umană a respingerii față de nou și de teama de concurență (atît personalul didactic, cît și studenții din învățământul de stat văzînd în ISPA un potențial pericol). Atitudinea de lipsă de solitudine, dacă nu chiar de respingere manifestată de autorități și făcută publică prin mass-media a contribuit la întregirea unei imagini generale mai puțin pozitive despre ISPA : este incriminat caracterul său „improvizat” și de „afacere profitabilă”, studenții sînt priviți cel puțin cu condescendență.

3. Datele unei investigații

Obiectivele cercetării

Investigația a urmărit percepția – atât a studenților, cât și a cadrelor didactice din cele două tipuri de universitate – a celor două tipuri de învățământ superior : de stat (ISS) și particular autorizat (ISPA), aceasta însemnând o investigare atât a „percepției de sine” la nivel colectiv, cât și a percepției „celuilalt”, acest „celălalt” fiind, de asemenea, de natură colectivă.

Ipotezele

1. Pornind de la o serie de constatări de simț comun privind atitudinea persoanelor față de ISPA, de la șansele integrării în câmpul muncii a specialiștilor (indiferent de tipul absolvit) și de la starea de confuzie care se manifestă la nivelul opiniei publice, am presupus că, în general, *percepția și autopercepția referitoare la ISPA sînt mai slabe comparativ cu cele referitoare la ISS.*
2. *Studenții de la ISPA au o percepție mult mai favorabilă asupra studenților de la ISS, comparativ cu percepția studenților de la ISS asupra celor de la ISPA.*
3. Ne așteptăm să constatăm o *percepție pozitivă a studenților față de tipul de învățământ în care sînt înmatriculați* și, complementar, o *percepție a celuiilalt tip de învățământ ușor negativă sau cel puțin comparabilă* cu cea a propriului tip.
4. Pornim de la considerentul că *percepția relevantă de cadrele didactice va fi mai apropiată de realitatea obiectivă*, întrucît acestea au mai multe temeuri de a aprecia realist, degajat, cele două tipuri de învățământ : a) majoritatea celor incluși în lotul nostru funcționează în ambele tipuri de universități, ceea ce le conferă atât posibilitatea de a cunoaște situația „din interior”, cât și expunerea la o atitudine partizană ; b) au o experiență incontestabil mai bună decît a studenților în materie de învățământ universitar ; c) nefiind afectați, ca studenții, de competiția care se va da pe piața muncii între absolvenții celor două tipuri de universități, ei nu sînt expuși subiectivității datorate similitudinii și/sau haloului în percepție.

Lotul investigat

Au fost chestionați 160 subiecți, din care :

- a) N = 140 studenți din toți anii de studiu, facultățile de drept, studii economice și secția de psihologie din două instituții de învățământ superior particular autorizat (Universitatea „Mihail Kogălniceanu”, Iași și Universitatea „Petre Andrei”, Iași) și una de stat : Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași. Fiecare sector este reprezentat prin număr egal de studenți : 70 de la ISS și 70 de la ISPA. Distribuția pe sexe : N = 66 studenți și N = 74 studente. Dintre aceștia, 23 (un număr de 4 de la ISPA și 19 de la ISS) au mai fost înmatriculați anterior la o instituție de învățământ superior.
- b) N = 20 cadre didactice care susțin cursuri la instituțiile de învățământ superior amintite, la una singură sau la două în mod simultan.

Metodele și instrumentele utilizate

În principal, s-a folosit ancheta pe bază de chestionar și metoda statistică. Am întocmit un chestionar, în două variante :

- pentru studenți
- pentru cadrele didactice

Rezultatele obținute

Din analiza datelor observăm că :

- a) Atît studenții, cît și cadrele didactice în marea lor majoritate consideră că între studenții din cele două tipuri de învățămînt superior *se manifestă o atitudine generală de respingere* : 110 studenți (78,5%) – între care intră și 45 de la ISPA – și 15 cadre didactice (75%) răspund că nivelul respingerii este „foarte mare” sau „mare”. Aceasta este percepția generalizată, prin natura ei mai puțin cenzurată de evaluator. În schimb, la întrebarea „Dvs., personal, aveți o atitudine de respingere față de studenții de la celălalt tip de învățămînt superior ?”, 94 studenți (respectiv 67,1%) – între care 58 (41,4%) de la ISPA – și 16 cadre didactice (respectiv 80%) vin cu opțiunile contrarii : respingerea este „nesemnificativă” sau „inexistentă”. Dintr-un anumit punct de vedere, rezultatele sînt doar aparent contradictorii. Ca efect al tendinței de protejare a eului, în fața unei întrebări cu caracter personalizat apare o schimbare de poziție, o atitudine mai tolerantă, cu tendințe spre valorile medii, neutre. Prin aceasta explicăm contrastul între răspunsurile la cele două întrebări vizînd aceeași variabilă, dar o dată surprinsă într-un context general și a doua oară cu referire expresă la propria persoană.

De remarcat, de asemenea, că nivelul cel mai mare al respingerii se manifestă la studenții din învățămîntul de stat : aproape toți (65 din totalul de 70) au indicat treapta „foarte mare” sau „mare”, comparativ cu 45 din totalul de 70 de studenți din învățămîntul particular care au indicat valorile respective.

- b) *Marea majoritate a studenților* (un număr de 109, reprezentînd 77,8% din totalul celor chestionați) *preferă învățămîntul de stat*. Un număr de 51 (din 70) din studenții din ISS sînt „în dezacord total” cu ideea unui transfer la ISPA, în vreme ce 48 (din 70) studenți din ISPA se declară în „acord total” cu ideea transferului lor la ISS. Restul de 31 (din 140) au avut opțiuni intermediare.
- c) În ceea ce privește egalitatea drepturilor de care se bucură studenții, majoritatea studenților (91, respectiv 65%) și a cadrelor didactice (14, respectiv 70%) au apreciat că acestea nu sînt egale, în sensul că absolvenții ISPA vor fi defavorizați.

Datele de mai sus confirmă în mare parte prima noastră ipoteză, care afirma că percepția generală asupra ISPA este negativă. Înșiși studenții din învățămîntul particular sesizează această atitudine la colegii lor.

Datele confirmă ipoteza următoare, potrivit căreia studenții de la învățămîntul particular îi valorizează superior pe cei din sectorul de stat, spre deosebire de aceștia din urmă, care au tendința să-i subaprecieze. Studenții de la ISPA se arată mult mai generoși în aprecierea colegilor din ISS, decît o fac aceștia, la rîndul lor, față de studenții din învățămîntul particular autorizat. În vreme ce studenții de la ISPA cred că opinia publică are o părere foarte bună sau bună despre omologii lor de la stat, reversul este că numai 2 studenți de la stat cred că opinia publică are o părere foarte bună sau bună despre colegii lor din învățămîntul particular.

Rezultatele investigației sînt congruente în ceea ce privește :

- *Calitatea corpului profesoral*. Un număr de 39 de studenți din ISPA evaluează cu calificativele „foarte bine” și „bine” calitatea profesorilor din ISS, în timp ce 59 de studenți din ISS apreciază cu calificativele de „satisfăcător”, „slab” și „foarte slab” calitatea corpului profesoral din ISPA.

- *Condițiile materiale* : studenții din învățământul privat (N=48) cred că „la stat” acestea sînt foarte bune sau bune, iar cei „de la stat” (N=67) apreciază că în învățământul particular condițiile materiale sînt „satisfăcătoare”, „slabe” sau „foarte slabe”.
- *Nivelul de competență* pe care-l poate căpăta studentul în profesie la absolvire : 36 de studenți de la ISPA evaluează cu „foarte bine” și „bine” nivelul posibil celor din ISS, în timp ce 63 de studenți din ISS evaluează cu „satisfăcător”, „slab” și „foarte slab” nivelul celor de la ISPA.

Ipoteza a treia, că studenții din ambele tipuri de universități au o părere mai bună despre instituția lor, decît despre cealaltă, este confirmată diferențiat : în timp ce studenții de la ISS o confirmă, cei de la ISPA o infirmă întrucîtva, avînd o percepție mai apreciativă față de celălalt tip de instituție, decît a lor înșiși. ISS se bucură de mai multe calificative de „foarte bine” și „bine”, decît o face ISPA. Distribuția opțiunilor studenților are un caracter bipolar, în sensul că :

- Pentru ISS valorile cele mai mari corespund calificativelor cuprinse între „foarte bine” și „satisfăcător”, calificative indicate de studenții din ambele tipuri de învățămînt superior, dar cu preponderență de cei din tipul particular ;
- În cazul ISPA prevalează calificativele „satisfăcător” și „slab”, acordate mai insistent de „cei alții” studenți, din învățămîntul de stat.

Am anticipat că profesorii nu vor manifesta atitudini discriminatorii față de cele două tipuri de învățămînt. Rezultatele indică însă faptul că, în majoritatea cazurilor, prin percepțiile lor ei consolidează statutul ISS, arătîndu-se circumspecți față de ISPA. ISS este evaluat în termenii „foarte bine”, „bine” și „satisfăcător”, comparativ cu calificativul de „satisfăcător”, atribuit foarte frecvent învățămîntului particular.

Ameliorarea imaginii ISPA

Cum ar putea fi modificată percepția față de ISPA ? Mecanismul psihologic constă, în primul rînd, în operarea unor *schimbări la nivelul obiectului percepției, aceasta traducîndu-se prin* confirmarea practică a valorii instituțiilor particulare, prin nivelul de competență al absolvenților.

- Ea va fi o consecință a *probării calităților* sale, ceea ce, evident, se va face în timp, după ce acesta va fi lansat pe piața muncii cîteva generații de absolvenți deosebit de competenți și competitivi cu cei din învățămîntul de stat.
- În situația sa de învățămînt „particular”, mai autonom și mai puțin supus deciziei hipercentralizate care s-a dovedit sufocantă pentru universitățile de stat, se pare că stau șansele evoluției și consolidării acestui nou tip de învățămînt. El își poate permite să fie mai *flexibil* în materie de planuri de învățămînt, programe, tehnologie didactică sau management universitar. Deja multe universități particulare au inclus noi secții, discipline și capitole.
- Echipele manageriale, corpul profesoral și studenții din învățămîntul particular au o puternică *motivație* pentru succes, deoarece : a) confirmarea, acreditarea definitivă este condiționată de atingerea unui anumit prag al performanței (un anumit procentaj de studenți trebuie să promoveze examenul extern de absolvire organizat și desfășurat în afara instituției particulare) ; b) studenții doresc să-și depășească complexul de inferioritate față de colegii din învățămîntul de stat. Ei intuiesc faptul că perpetuarea acestei stări de inferioritate ar putea duce la marginalizarea lor iremediabilă.

- În fine, afirmarea ISPA va depinde și de capacitatea acestora de a ignora sau combate *efectul Pygmalion*, care constă în conformarea inconștientă a studenților, profesorilor și echipelor de conducere la așteptările, opiniile proiectate față de ei de diferite grupuri sociale sau de societate în ansamblu. În cazul de față, imaginea, percepția socială preponderent negativă ar putea acționa ca o autoprofeție, autoprogramare a eșecului, dacă elementele motivaționale pozitive nu vor fi suficient de mobilizatoare.

BIBLIOGRAFIE

- Allport, G.W., *Structura și dezvoltarea personalității*, București, E.D.P., 1991.
- Feldman, R.S., *Social Psychology. Theories, Research and Applications*, McGraw-Hill Book Company, U.S.A., 1985.
- Neculau, Adrian, coord., *Reprezentările sociale*, București, Editura Societatea „Știință și Tehnică” S.A., 1995.
- Radu, I., *Psihologie socială*, Cluj-Napoca, Editura EXE, 1994.
- Sanitiosso, B., *Curs de cogniție socială*, Universitatea „Al.I.Cuza”, Iași (note de curs), 1995.
- Chelcea, S., *Personalitate și societate în tranziție*, București, Editura Știință și Tehnică S.A., 1994.

Neo-protestanți, ortodocși și catolici – o cercetare asupra percepției reciproce

Cornel Havîrneanu¹

Studierea conținutului reprezentărilor diferitelor confesiuni demonstrează faptul că aceleași idei, credințe primesc în conștiința diferiților credincioși un sens diferit și acționează diferit asupra comportamentului lor. Particularitățile grupului religios se definesc prin activitatea lui, prin sistemul de idei și scopuri religioase, prin norme și sancțiuni, prin particularitățile relațiilor dintre membrii acestuia. Specificitatea activității grupului religios este dată de desfășurarea ritualului, de ideologie (doctrină), de poziția față de Dumnezeu.

Deși Biblia este scrisă de mai mulți autori, de-a lungul unei mari perioade de timp, ea este totuși o carte unică, în care constatăm o unitate de gândire care sugerează faptul că o singură minte a inspirat scrierea tuturor cărților ce o compun. Deși unitatea textului biblic este evidentă, constatăm o mare varietate de forme de interpretare care au generat de-a lungul timpului numeroase controverse doctrinare și organizatorice în cadrul diferitelor confesiuni religioase.

Divizarea creștinătății este urmarea a două rupturi care au avut loc în istorie :

Prima, în sec. XI, în 1054, „Marea schismă a creștinătății”, când Biserica de Răsărit s-a despărțit de cea de Apus, iar a doua, în sec. XVI, în 1517, când Martin Luther afișează pe ușa bisericii din Wittemberg cele 95 de teze care, în esență, loveau autoritatea papală.

Dacă primă sciziune în cadrul bisericii creștine s-a datorat luptei pentru supremație între papii Romei și patriarhii Constantinopolului, cea de-a doua își are originea în revelația lui Martin Luther potrivit căreia „Cel drept va trăi prin credință”. Prin aceasta el a văzut că mântuirea se capătă prin încredere în Dumnezeu, prin Cristos, și nu prin ritualurile, sacramentele și canoanele bisericii.

Mișcarea protestantă a fost un efort din partea Bisericii de Apus de a se elibera de autoritatea Romei și de a-și câștiga dreptul de a se închina lui Dumnezeu după cum îi dictează propria conștiință (Henry H. Halley, 1983). Mișcarea a atins vârsta de 400 de ani și, în mod inevitabil, s-a scindat în mai multe curente, cu accente diferite. Biserica protestantă, deși e încă foarte departe de perfecțiune, prin curente sale contradictorii, reprezintă în lumea de azi forma de creștinism cea mai apropiată de textul biblic și de formele inițiale de organizare a bisericii.

1. Lector la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

Iată ce a spus Harnak despre aceste trei biserici : „Biserica ortodoxă este creștinismul primitiv plus păgânismul grec și oriental. Biserica romano-catolică este creștinismul primitiv plus păgânismul grec și roman. Biserica protestantă este încercarea de a elibera creștinismul primitiv de toate formele de păgânism”.

În esență, diferențele doctrinare și de practică religioasă dintre bisericile tradiționale (ortodoxă, romano-catolică) și bisericile protestante, cu toate variantele de neo-protestantism, pornesc de la două aspecte principale legate de interpretarea textului biblic :

- neo-protestanții consideră că Biblia este *singurul izvor* de inspirație divină, în timp ce reprezentanții bisericilor tradiționale acceptă Biblia ca primul și cel mai important izvor de inspirație divină, dar al doilea, cu o importanță la fel de mare, este *sfința tradiție*.
- neo-protestanții susțin că Biblia hotărăște ce trebuie să transmită, „să învețe” Biserica. Biblia are autoritate deplină indiferent de om sau funcție în ierarhia bisericească. Pentru confesiunile tradiționale, Biserica hotărăște ce trebuie să transmită Biblia. Biserica hotărăște ce este valabil din Biblie și ce nu mai este valabil. Biserica „leagă și dezleagă” pentru că Iisus a dat autoritate bisericii prin Petru – „ce vei lega pe pământ va fi legat și în ceruri și ce vei dezlega pe pământ va fi dezlegat și în ceruri”. Aici este o problemă de hermeneutică : a lega și dezlega păcatele poate avea o dublă semnificație, a stabili ce este și ce nu este păcat sau a da prerogative preotului să lege și să dezlege păcatele cuiva.

În legătură cu „Sfința Tradiție”, justificarea biblică este legată de ultimele versete din Evanghelia după Ioan. „Dar sînt alte multe lucruri pe care le-a făcut Iisus și care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea aceasta n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris” (Ioan 21, 25).

Acest text lasă libertatea unor completări, nespecificate în textul Bibliei, pentru că acesta ar avea un volum imens, imposibil de stocat la vremea respectivă. Doctrinile și practicile religioase reprezintă construcții subiective ale reprezentanților diferitelor culte referitor la textul biblic, sau la ceea ce Iisus ar fi făcut dar nu a fost consemnat în texte scrise.

Astfel, obiceiul, ritualul religios a fost păstrat în forma sa specifică, transmis generațiilor următoare și în cele din urmă a fost considerat sfînt, fiind acceptat și aprobat de Consiliile Ecumenice.

În esență, aceste diferențe doctrinare, care au determinat diferențe majore de practică religioasă, justifică apariția numeroaselor confesiuni neo-protestante, care, deși sînt minoritare în arealul românesc, s-au constituit în organizații religioase consolidate, cu Biserici proprii și credincioși care le frecventează cu mare regularitate.

Rezultatele ultimului recensămînt realizat în România prezintă următoarea configurație statistică :

<i>Confesiune religioasă</i>	<i>Frecvență</i>	<i>Procent</i>
Ortodocși	19.762.135	86,8 %
Romano-catolici	1.144.820	5 %
Biserica reformată luterană	801.577	3,7 %
Greco-catolici	228.377	1 %
Penticostali	220.011	1 %
Baptiști	109.677	0,5 %
Advențiști	78.658	0,3 %
Biserica unitariană calvinistă	76.333	0,3 %
Musulmani	55.988	0,2 %

Analiza datelor prezentate relevă faptul că neo-protestanții (penticostalii, bapțiști și adventiști) reprezintă 1,8% din totalul populației, iar 4% din populație este reprezentată de protestanți (luterani și calviști). Aceste date statistice comportă unele discuții și controverse avansate mai ales de reprezentanții cultelor neo-protestante. Astfel, unele confesiuni religioase (Biserica Creștină după Evanghelie, Martorii lui Iehova) nu au fost luate în considerație când s-a întocmit statistica, deși aceste confesiuni sînt active, au Biserici proprii frecventate de credincioșii care au aderat la ele. În al doilea rînd, unii pastori neo-protestanți consideră, pe baza statisticilor proprii, că numărul credincioșilor care frecventează Biserica este cel puțin dublu față de datele prezentate în statistica oficială. Această situație s-ar datota faptului că atunci când s-a realizat recensămîntul, minorii din familiile neo-protestante nu au fost înscrși la confesiunile respective, ceea ce nu s-a întîmplat în cazul familiilor ortodoxe sau catolice.

Pornind de la teoria nodului central al reprezentării sociale (Abric, 1967, 1987, 1992), și de la cercetările experimentale realizate pentru verificarea caracteristicilor nodului central (Abric, 1989; Moliner, 1988, 1993; Guimelli și Rouquette, 1992; Dorai 1989), ne-am propus degajarea nodului central și a elementelor periferice ale reprezentărilor sociale între cultele tradiționale și cele neo-protestante. Cercetarea experimentală s-a realizat pe un grup de 126 de ortodocși, 105 catolici și 97 de neo-protestanți, tineri elevi și studenți din cadrul confesiunilor respective. Acestora, în funcție de cultul religios de care aparțineau, li s-au prezentat, alternativ, două cuvinte inductoare care se refereau la celelalte două culte, și, prin asociație liberă, li se cerea să elaboreze o listă de zece trăsături și/sau comportamente care caracterizează cel mai bine credincioșii. Astfel, ortodocșilor li s-au prezentat cuvintele inductoare „catolic” și „neo-protestant”, catolicilor, cuvintele „neo-protestant” și „ortodox”, iar neo-protestanților cuvintele „ortodox” și „catolic”. După ce lista a fost realizată pentru ambele cuvinte inductoare, subiecților li s-a cerut să realizeze o ierarhizare a elementelor produse prin asociație, în ordinea preferințelor. În felul acesta s-a obținut pentru fiecare element doi indicatori: frecvența de apariție pe baza asociațiilor libere și rangul, clasamentul rezultat în urma ierarhizării. Prin acest procedeu, urmat de calculul corelațiilor dintre frecvență și rang, Abrie (1986) a reușit să extragă elementele centrale ale reprezentării artisanului. Noi am preluat această metodă dar am renunțat la calculul corelațiilor dintre frecvență și rang, utilizînd analiza prin eșantionare multidimensională care este o formă de interpretare a configurațiilor finale, importantă datorită orientării cercetătorului în fața acestor configurații. Această analiză prin eșantionare multidimensională s-a dezvoltat în S.U.A. după anii 60 și răspunde la două probleme (Silverman, 1976): eliminarea presupuzițiilor de unidimensionalitate legate de măsurare și interesul crescînd pentru metodele ordinale. Procedeu constă într-o transformare a disimilarităților în distanțe după o procedură iterativă. Datele de intrare se prezintă sub forma unor matrici de similaritate sau disimilaritate. Algoritmul de calcul se rezumă la a transforma disimilaritățile în distanțe. Este vorba de reeșalonarea unei măsuri care poate fi efectuată după diverse disimilarități prespecificate pentru analiză, în una sau mai multe dimensiuni. În final se obține o matrice a celor mai bune distanțe posibile, care poate fi mai bine interpretată printr-un sistem de coordonate decît printr-o configurație spațială. Se poate, deci, defini eșantionarea multidimensională ca o tehnică de reprezentare geometrică. Interpretarea unei configurații de puncte ieșite din această analiză diferă de configurațiile analizei factoriale, prin aceea că scapă interpretării dimensionale clasice. Fundamentul ei constă în aceea că toate distanțele interpunkte care sînt semnificative

pot fi analizate. O configurație de puncte care la prima vedere pare nestructurată și fără aport de informație externă oferă analistului trei orientări interpretative: analiza dimensiunilor, analiza de cluster și de regiune. Cercetarea dimensiunilor diferă de analiza factorială, configurațiile fiind extinse la alte dimensiuni decât cele materializate prin axele de coordonate. Cercetarea unei regiuni se face prin studierea zonei vecine spațiului în care punctele vehiculează un aspect comun, diferit de aspectul vehiculat de punctele zonei vecine. Clusterul este o zonă a spațiului cu puternică concentrare de puncte. În cluster, distanțele între punctele intra-grup trebuie să fie inferioare distanțelor inter-grup. Orientarea în cercetarea regiunii și a clusterului este diferită în sensul că conceperea unui cluster începe prin noțiunea de distanțe interpuncte căreia îi urmează atribuirea unei semnificații, pe când înțelegerea unei regiuni începe prin cunoașterea unei semnificații urmată de delimitarea zonei. Acest tip de analiză elimină numeroase surse de imperfecțiune rezultate din analiza factorială. Teoria în fațete este indicată pentru a preciza universul itemilor, eșalonarea multidimensională permite a adapta mai bine modelul de eșalonare la nivelul datelor de analizat. Bogăția configurațiilor obținute prin eșalonare multidimensională oferă posibilitatea unei extrapolări superioare analizei factoriale cu condiția ca aceste extrapolări să nu fie selective, ci legate într-o sinteză care are sens. Concret, după ce s-a calculat frecvența de apariție a fiecărui indicator și suma rangurilor pe care subiecții le-au stabilit prin ierarhizare s-a folosit un procedeu matematic de forma $\text{frecvența} \times \text{suma rangurilor} / \text{număr total de subiecți investigați}$. În funcție de numărul de subiecți ai eșantionului investigat, se pot obține, teoretic, următoarele valori: ortodocși min. 0.0079, max. 1260, catolici min. 0,0095, max. 1050, iar pentru neo-protestanți min. 0.01, max. 970. În acest fel, fiecare indicator obținut prin asociație liberă capătă o valoare numerică, iar aceste valori reprezentate pe o axă de coordonate vor da o configurație în care elementele nodului central se vor plasa la o distanță mare față de elementele periferice ale reprezentării. Elementele periferice se vor aglomera pe axă, distanțele dintre ele fiind foarte mici, în final fiind necesară interpretarea configurației de puncte obținută, prin analiza modului în care aceste elemente alimentează componentele nodului central. Centralitatea elementelor nu poate fi stabilită pornind numai de la aspectele cantitative. Frecvența de apariție este un criteriu necesar dar nu și suficient pentru a-i determina centralitatea, aspect care a determinat acordarea unei importanțe deosebite legăturilor pe care un element le întreține cu ansamblul de elemente ale reprezentării.

Analiza datelor obținute a oferit posibilitatea evidențierii elementelor nodului central și a elementelor periferice în percepția reciprocă dintre culte.

Catolicii consideră *religiozitatea* ortodocșilor un element central, dar aceasta se manifestă în special la persoanele vîrstnice care dau dovadă de pioșenie și credință profundă. Majoritatea ortodocșilor frecventează rar biserica, manifestînd o credință formală la care se face apel mai ales în situații limită. Tot ca un element al nodului central *imoralitatea*, manifestată prin răutate, nepăsare, libertinaj și prezența unor vicii, element care apare și în reprezentările neo-protestanților dar cu unele elemente periferice diferite (egoism, necinste). Acest aspect poate fi explicat prin faptul că, procentual, numărul ortodocșilor este foarte mare comparativ cu celelalte culte, 86,8%, deci și probabilitatea apariției unor comportamente imorale este mai mare.

Dacă *formalismul credinței* apare în reprezentările catolicilor ca un element periferic, în reprezentările neo-protestanților devine elementul central întreținut prin tendința de idolatrizare, fățărnicie, rugăciune indirectă (icoane, sfinți), credință ocazională.

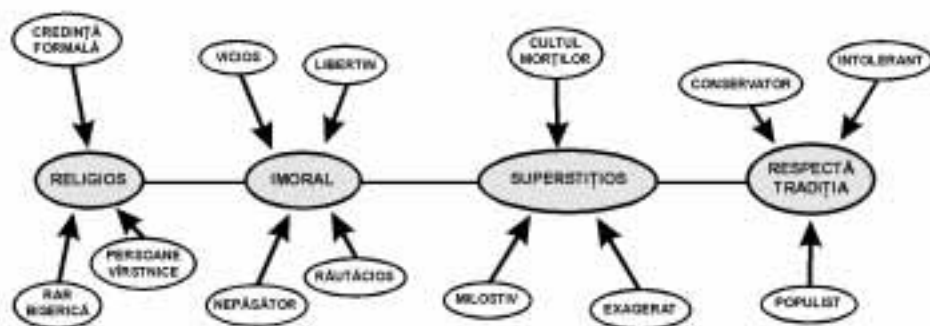
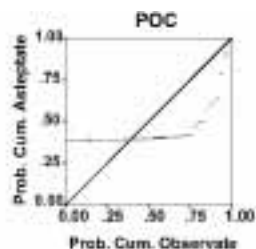
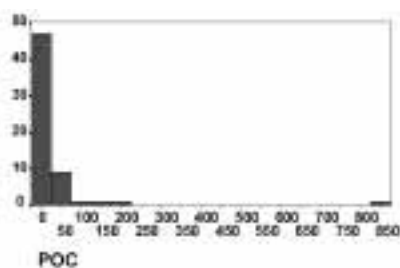

Fig. 1. Percepția ortodocșilor de către catolici

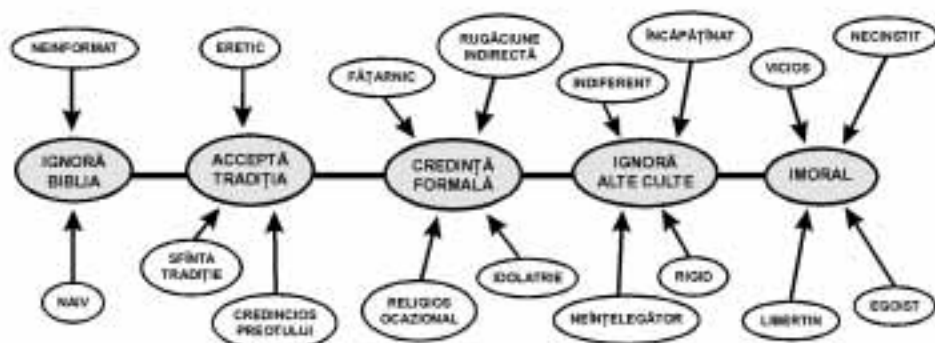
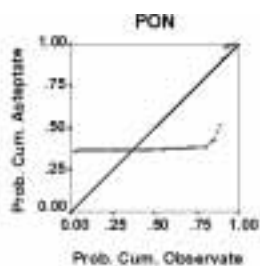
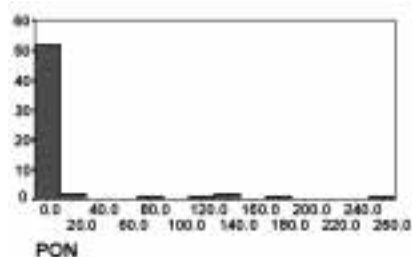

Fig. 2. Percepția ortodocșilor de către neo-protestanți

Respectarea tradiției apare ca element central atât în reprezentările catolicilor, cât și în cele ale neo-protestanților, dar elementele periferice sînt diferite. Catolicii evocă conservatorismul, intoleranța față de alte culte și populismul, în timp ce neo-protestanții, în conformitate cu aspectele doctrinare specifice cultului, evocă „sfînta tradiție”, credința în preot și erezia.

Superstiția care se manifestă prin cultul morților, milostivenia apar ca elemente centrale în reprezentările catolicilor. Pentru neo-protestanți, ca element central relevant apare *ignorarea Bibliei* datorată neinformării și naivității credincioșilor care determină acceptarea necritică a interpretărilor date de preoții ortodocși textului biblic.

În ambele reprezentări sociale apare *religiozitatea* ca element central, manifestată prin evlavie, pioșenie, fanatism, în reprezentările ortodocșilor, fast și rafinament în cele ale neo-protestanților.

Ca elemente centrale în reprezentarea catolicilor de către ortodocși apare *onestitatea* manifestată prin sinceritate, loialitate și incoruptibilitate, *conservatorismul* prin păstrarea tradiției, rigiditate în comportament și tendințe de convingere, *unitatea* prin faptul că sînt prietenoși, altruști, solidari și reușiți în jurul Papei.

Elementele centrale în reprezentărilor sociale ale neo-protestanților sînt diferite, dar păstrează unele asemănări cu cele ale ortodocșilor. În aceste reprezentări apar ca elemente centrale *ignorarea Bibliei*, prin idolatrizare, recunoașterea papalității și credința în Sfînta Maria, *imoralitate*, prin fățarnicie și rugăciune indirectă (icoane, sfinți), la care se adaugă *ignorarea altor religii*, manifestată prin intoleranță, conservatorism, păstrarea tradiției.

Și în acest caz, *religiozitatea* apare ca element central în ambele reprezentări, în jurul acestui element plasîndu-se evlavia, misticismul și perseverența în credință. Faptul că neo-protestanții sînt percepuți ca fiind *habotnici*, cu elemente periferice de intoleranță, conservatorism, fanatism, perseverență în reprezentările ortodocșilor și abstenență, fixism, exagerare, intoleranță, în cele ale catolicilor demonstrează că desprinderea acestora de practica religioasă tradițională și neacceptarea unor interpretări, considerate denaturate, ale Bibliei a generat imaginea atașamentului excesiv, cu patimă pentru o convingere, dublat de intoleranță față de convingerile altora. Deși minoritari, aceștia manifestă tendințe de expansiune, sînt persuasivi și foarte insistenți, încercînd să convingă pe ceilalți că forma de credință neo-protestantă este singura cale adevărată de mîntuire. *Unitatea*, care apare ca element central în ambele reprezentări, sugerează o puternică coeziune în cadrul grupului de credincioși și este concretizată prin semnificații diferite de ortodocși și catolici. La primii, altruismul și prietenia reprezintă elementele periferice, în timp ce la catolici acestea sînt izolarea și închiderea în interiorul grupului. Sesizăm cu ușurință încercarea neo-protestanților de a se reîntoarce la Biserica inițială, care la sfîrșitul epocii apostolice era independentă, condusă de un episcop și un grup de presbiteri, mărginindu-se exclusiv la cîștigarea oamenilor pentru Cristos, educîndu-i în această direcție, fără nici un fel de imixtiune politică, sau încercare de a obține putere în stat.

Observăm, din analiza percepției reciproce, tendința de a organiza nodurile centrale în jurul unor aspecte care vizează morala creștină și formele specifice de practică religioasă care nuanțează atitudini și comportamente diferențiate în funcție de interpretarea textului Bibliei. Reprezentările bisericilor tradiționale (ortodocșii și catolicii) au reprezentări aproape identice față de neo-protestanți, în practică, constătîndu-se chiar o colaborare a acestora în acțiunea comună de contracarare a acestor practici religioase. În cadrul acestor reprezentări sociale, atât nodurile centrale, cât și

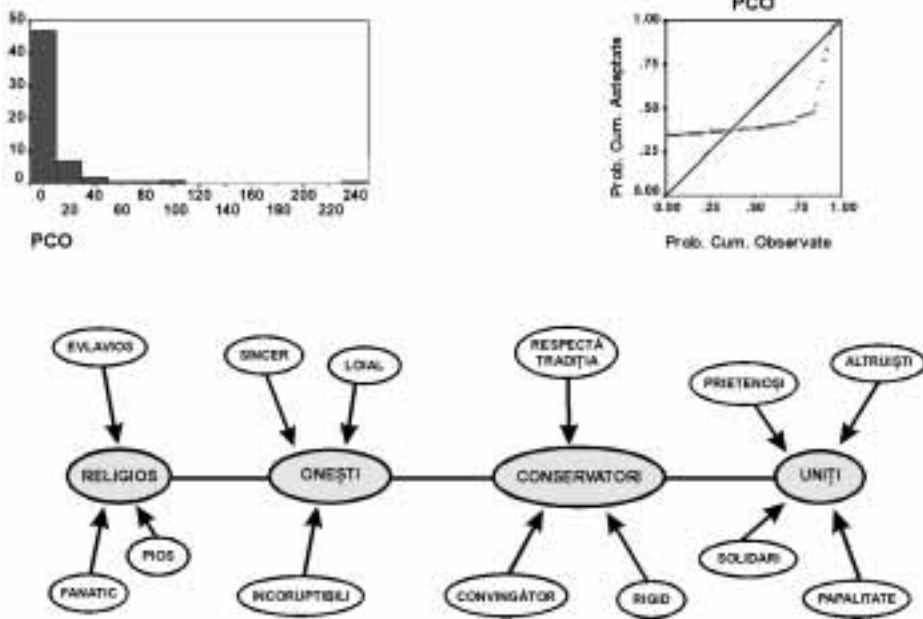

Fig. 3. Percepția catolicilor de către ortodocși

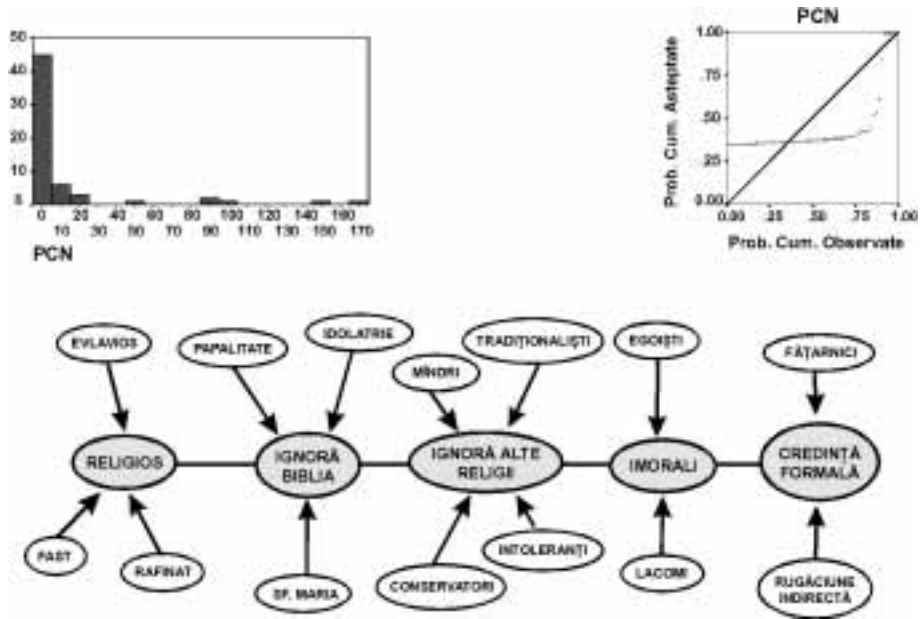

Fig. 4. Percepția catolicilor de către neo-protestanți

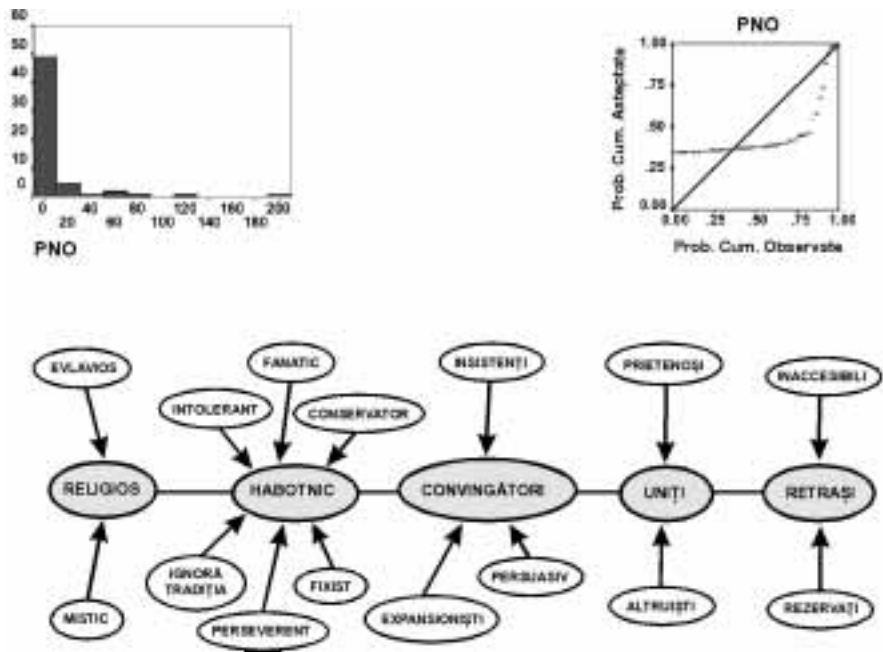

Fig. 5. Percepția neo-protestanților de către ortodocși

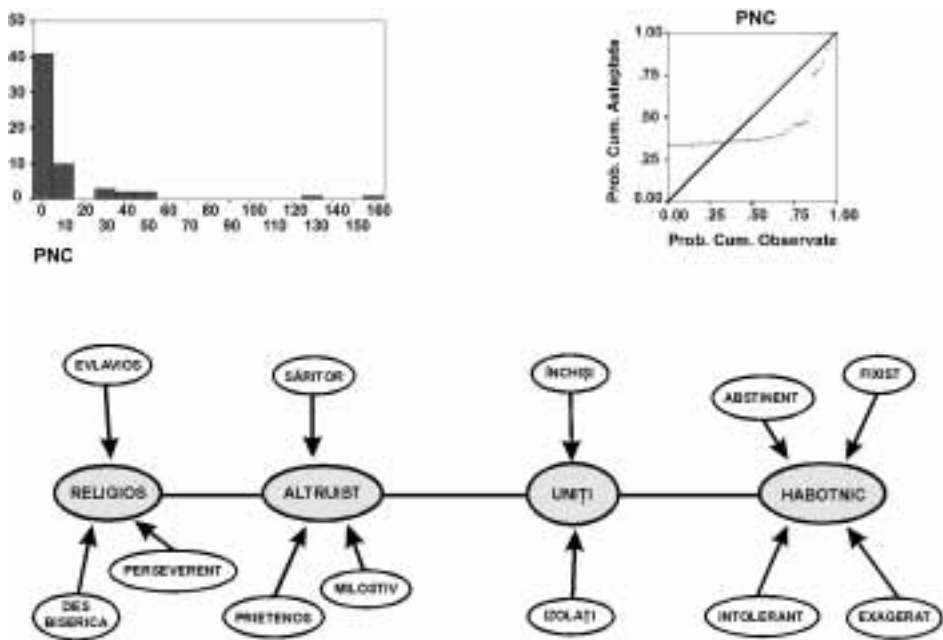

Fig. 6. Percepția neo-protestanților de către catolici

elementele periferice sînt organizate în jurul unor aspecte care contravin punctelor de vedere doctrinare acceptate de diferite culte. Stereotipurile și credințele majoritarilor față de minoritari (neo-protestanți) sînt menținute și datorită faptului că minoritarii au posibilități reduse de a se face cunoscuți în media, mijlocele lor de propagandă au o circulație restrînsă, informațiile propagîndu-se mai ales printre reprezentanții acestor culte, fără o deschidere mai largă.

Religiozitatea este elementul central prezent în toate reprezentările reciproce, dar formele de manifestare concretă a credinței, cu aspectele specifice fiecărui cult, generează imagini diferite, cu valorizări pozitive și negative. Din acest punct de vedere, majoritarii atribuie minoritarilor mai puține trăsături și comportamente valorizate social negativ (ignorarea tradiției, fixism, expansionism), în timp ce la minoritari aceste elemente apar cu o frecvență mult mai mare (imoralitate, credință formală, fățarnicie, egoism, necinste).

În percepția reciprocă, aceste reprezentări colective sînt imagini ale realității cotidiene ce sintetizează informația rezultată din relațiile concrete ale indivizilor cu contextul social, și care determină luarea unor poziții ce angajează competența lor acțională. Ele sînt mai presus de opiniile și clișeele consensuale, reprezentînd o forță de determinare a atitudinilor membrilor colectivității. Prin aceste caracteristici, ele constituie un liant al vieții comunitare, oferind sentimentul apartenenței la grup, fiind un instrument spiritual și chiar instituțional de adaptare și coeziune socială.

BIBLOGRAFIE

- Abric, Jean-Claude, *Reprezentările sociale : aspecte teoretice*, in „Psihologia cîmpului social : Reprezentările sociale”, (coord. Adrian Neculau), București, Ed. Știință și tehnică, 1995.
- Biblia
- Halley, H. Henry, *Manual biblic*, Editura Door of Hope, 1983.
- Neculau, Adrian, *Reprezentările sociale-dezvoltări actuale*, in „Psihologie socială” (coord. Adrian Neculau), Iași, Editura Polirom, 1996.
- Silverman, L., *The Raport of my Death is Greatly Exaggerated*, „American Psychologist”, 31, 1976.
- Tournois, J., *Multi-interpretation et analyses par echelonnement multidimensionnel*, „Bulletin de Psychologie”, 338, 1988.

Vinituri și Țigani: Identități stigmatizate într-o comunitate multiculturală¹

Octav Cristea², Puiu Latea³, Liviu Chelcea⁴

„[...] Domne, aici îs două variante: din punct dă vedere dă patriotism eu sînt obligat să-i iubesc pe români, pentru că mi-ar fi jenă să apar pă ecran în fața lumii și să mă-ntrebe cineva: «Domne, cu care dai mîna: cu neamțu' sau cu moldoveanu'?» Ce-ar zice istoria dacă l-aș îmbrățișa pă neamț și m-aș întoarce cu spatele către român? Din punct de vedere social, din punct de vedere al vieții, ca vecinătate și ... ca trăit, așa, viață colegială, parcă...” (I.M. – comlăușean)

În această lucrare ne propunem să prezentăm situația de excludere a două grupuri de la resursele simbolice ale unei comunități multietnice. Primul grup este constituit din imigranții ce au sosit din județe mai sărace precum Botoșani, Maramureș, Vaslui, Suceava sau Bistrița-Năsăud într-o comună bogată din vestul țării, Sîntana. Al doilea grup este cel al romilor/țigănilor, originari din comună. Identitatea acestor două grupuri este depreciată în fața identităților prestigioase pe plan local ale nemților și românilor „pămînteni”.

Mai întîi vom prezenta o scurtă istorie a comunei Sîntana, punînd cîteva întrebări-cheie referitoare la problema identității grupurilor din comună. După aceasta, vom înfățișa cîteva prezumții ale interacționismului simbolic și concepția lui Paul Ricoeur despre identitatea narativă, ce ne-au ajutat în studierea acestei situații de teren. Părțile 3 și 4 se referă efectiv la primul, respectiv la al doilea grup.

1. De ce Sîntana? Scurtă prezentare a contextului local

Ultima gară importantă pe calea ferată dintre Oradea și Arad, la 30 km de Arad, comuna Sîntana datorează o anumită rezonanță simbolică faptului de a fi funcționat ca reședință de plasă în perioada interbelică și Ordinului Muncii clasa I, primit deseori, pentru „rezultatele obținute în întrecerea socialistă în agricultură”.

1. Cercetarea nu ar fi fost posibilă fără bursa de cercetare *Short Term Research Grants* a filialei Cluj a Fundației Soros. Am efectuat cercetarea în perioada iulie-septembrie 1995. Mulțumim tuturor celor ce ne-au încurajat în realizarea acestui proiect.

2, 3, 4. Studenți la Universitatea din București.

Localitatea are mai multe zone, fiecare cu o istorie proprie. La început a fost Comlăușul, sat menționat în documentele de zeciuială papală în 1335, ca aparținând arhidiaconatului catolic de la Pincota. În secolul al XVIII-lea, administrația austriacă inițiază și favorizează colonizarea Banatului și a regiunilor de la nord de Mureș cu populație catolică germană. În acest context, în imediata vecinătate a Comlăușului apare așezarea Sanktanna, căreia Maria Tereza îi va conferi titlul de târg în 1748. Deși alăturate spațial, cele două localități rămân separate administrativ până în 1950, când, în urma raionării, vom avea de a face cu o singură comună, Sîntana.

Pînă atunci însă, un alt grup important va sosi pe teritoriul comunei: începînd cu primăvara anului 1945, prin reforma agrară, spre Sîntana a fost atrasă populație din raioanele limitrofe (Criș, Ineu, Gurahonț, Beiuș). Cu timpul, acest grup devine tot mai numeros și capătă unitate (cel puțin) teritorială, prin stabilirea în partea de nord-vest a Sîntanei. Istoria locală nu se oprește aici. În 1966 sosesc în Sîntana locuitorii fostei așezări Crișana (județul Bihor), distrusă în urma inundațiilor din luna februarie a celui an. Cu ajutorul statului își vor construi 125 de locuințe, în continuarea celor ale coloniștilor (termenul este folosit pentru desemnarea celor veniți după 1945). Astfel a apărut zona Satul Nou.

Tot în jurul anului 1966 apare în Sîntana fenomenul emigrării etnicilor germani, accentuat după 1980. Pe fondul acesta, Decretul 242 din 1983 favorizează stabilirea în comună a unor familii venite din Moldova, Bistrița-Năsăud, Maramureș, Alba și chiar Oltenia. Ultimul grup, dar nu cel din urmă venit, mereu exorcizat de statistici, este cel al Țiganilor, ocupanții părții nord-estice a Comlăușului¹.

În această mediu eterogen, oamenii (re)construiesc activ granițele identitare dintre grupurile lor. Românii din Comlăuș relativizează granițele identitare dintre ei și germani: „Românu’ o-nvățat de la neamț orice lucru, orice. [...] Noi am «furat» multe de la nemți, așa, văzute” (G.B. – comlăușean); „românii din Comlăuș au fost foarte mult influențați de disciplina nemțească: păi nu e nici [măcar] o diferență mică, ca organizare a comunei, între Sîntana și Comlăuș” (I.P. – comlăușean). În Sîntana, germanii pot fi considerați drept grup de referință. Ei influențează puternic reprezentările și narațiunile identitare ale comlăușenilor. Fenomenul are loc în ambele sensuri. În urma vizitelor în Germania, nemții din Sîntana descoperă că au în comun cu românii și Sîntana unele lucruri:

„Poate mîncarea e mai bună ca a lor [...] aci mănîncă mai bine, nu chimic, nu conserve, nu alte chimicale. Aicea se mănîncă bine. Și se pregătește bine [...] Am avut colegi de școală cu care nu m-am întîlnit poate 40 de ani și, cum o fost în vizită, o fotografiat și cămara unde-i slămina și șunca și tot... Și mi-o trimis fotografia; aiă de acolo o zis că nu există așa ceva.” (S.H. – german)

Acest fenomen de trecere a granițelor simbolice dintre românii din Comlăuș și nemți este însoțit de un fenomen de stigmatizare a celorlalte grupuri majore din comune. Cei ce au sosit în Sîntana în ultimii 20-25 de ani precum și românii nu se bucură de aceleași descrieri favorabile pe care comlăușenii le au față de nemți, sau viceversa. În cele ce urmează încercăm să răspundem la cîteva întrebări. Cum își construiesc grupurile locale modele identitare? Cum contribuie fiecare grup la formarea identității celorlalte grupuri? Ce raporturi se stabilesc pe plan local între modelele identitare construite? Căutăm să surprindem posibilitatea folosirii acestor identități

1. Potrivit romilor, ei se află aici „de pe timpul descălecării barbarilor”. În 1869 se aflau cu siguranță în Comlăuș (Slavici, 1995 [1924], 236).

drept capital simbolic. În momentul crizelor de identitate, cu ce oferte identitare alternative cochetează grupurile studiate? Răspunsurile nu trebuie considerate concluzii definitive. De asemenea, ele nu acoperă toate grupurile comunei, ci se vor prezenta ale competiției pentru prestigiu identitar. Deși facem referințe la comlăușeni și nemți, în acest articol ne-am centrat analiza asupra *viniturilor* și romilor. Nemții și comlăușenii se află în „cură” pentru ocuparea poziției simbolice privilegiate, ultimelor două grupuri rămânându-le de evitat ultima poziție din ierarhia identitară.

2. Cadrul teoretic al interacționismului simbolic

Herbert Blumer fundamentează interacționismul simbolic pe trei premise : a) oamenii acționează față de lucruri în funcție de semnificațiile pe care acestea le au pentru ei ; b) semnificațiile acestor lucruri sînt derivate din interacțiunea socială în care oamenii sînt implicați, sau apar în urma acesteia ; c) semnificațiile sînt vehiculate și modificate în cursul unui proces interpretativ folosit de oameni pentru a se raporta la lucrurile cu care se întîlnesc (Blumer, 1969).

Simpla expunere a acestor premise atrage atenția asupra unor concepte cheie, numite de Blumer imagini-rădăcină (root-images) : interacțiunea socială, omul ca actor social, acțiunile umane și interconectarea lor, obiectele și grupurile umane. Analiza lui Blumer asupra imaginilor-rădăcină reușește să elucideze modul în care interacționismul simbolic vede societatea și comportamentul uman. Deși nu figurează printre imaginile-rădăcină și, deci, nu se bucură de o atenție specială, termenul de semnificație revine obsesiv în această analiză, fiind prezent în majoritatea definițiilor. Menționăm aici definiția obiectului : „natura unui obiect – a unuiu și a tuturor obiectelor – constă din semnificația pe care el o are pentru persoana pentru care el este obiect” (Blumer 1969, 11).

Modelul textului la Paul Ricoeur

Vom completa cadrul teoretic al interacționismului simbolic cu teoria hermeneutică a lui Paul Ricoeur. Începînd cu lucrările sale mai recente, Ricoeur mută accentul preocupărilor sale de la o concepție limitată despre text către restituirea semnificației și sensului fenomenelor sociale. Trecerea de la o problematică la alta este cel mai clar sintetizată în eseu *Modelul textului : acțiunea intențională considerată ca text* (Ricoeur, 1995, pp. 111-182). Potrivit lui Ricoeur, interpretarea textelor ridică un anumit tip de probleme tocmai pentru că avem de-a face cu texte și nu cu limbaj vorbit. Patru trăsături provenite din însuși statutul textului (fixarea semnificației, disocierea sa de intenția mentală a autorului, desfășurarea unor referințe neostensive și un potențial evantai universal al destinatarilor) îi asigură obiectivitatea, prefigurînd ceea ce se va numi „paradigma lecturii”. Textul se distanțează de autorul său, iar a-l interpreta înseamnă a-l apropria. Prin apropiere, Ricoeur înțelege că „interpretarea unui text se desăvîrșește în interpretarea de sine a unui subiect care de acum înainte se înțelege mai bine, se înțelege altfel, sau chiar începe să se înțeleagă” (Ricoeur, 1995, 125). Teoria hermeneutică este preocupată de „a media această interpretare-apropriere prin seria interpretanților care aparțin travaliului textului asupra lui însuși” (Ricoeur, 1995, 132).

Pentru Ricoeur, acțiunea socială prezintă trăsăturile constitutive ale textului ca text : fixarea acțiunii, autonomia semnificațiilor acțiunilor față de agenții lor,

emanciparea față de contextul situațional și disponibilitatea pentru interpretări ulterioare. Această versiune modificată de criticism textual oferă o soluție paradoxului metodologic al științelor umane, a căror autonomie, prezervată de dihotomia comprehensiune-explicație, a fost revendicată cu riscul ieșirii din sfera cercetării științifice.

Ideologie și identitate narativă

La acest nivel al acțiunii sociale caracterizate de semnificație, orientare mutuală și integrare în plan social, putem vorbi despre ideologie: „ideologia este un fenomen de nedepășit al existenței sociale, în măsura în care realitatea socială are dintotdeauna o constituție simbolică și comportă o interpretare, în imagini și reprezentări, a legăturii sociale ca atare” (Ricoeur, 1995, 214). Ricoeur caută un concept de ideologie înțeles ca „mediator încorporat celei mai elementare legături sociale”, căreia îi conferă constituție simbolică (Ricoeur, 1995, 213). Definiția sa este departe de a trimite la conotațiile negative curente. Există, pentru grupurile sociale, un fel de imposibilitate de a-și da o imagine de sine, de a-și justifica întemeierea. Atunci se face raportarea la evenimente inaugurale, despre care se va vorbi ulterior în termeni de origine a comunității înseși. Rolul ideologiei este de „a difuza convingerea că evenimentele fondatoare sînt constitutive pentru memoria socială și, prin ea, pentru însăși identitatea comunității (Ricoeur, 1995, 280). Ideologia mediază, deci, între comemorare și evenimentul inaugural. Funcția sa este de integrare – sănătoasă, spune Ricoeur, atîta timp cît dă unei comunități „echivalentul a ceea ce am putea numi o identitate narativă” (Ricoeur, 1995, 286). Paul Ricoeur înfățișează în *Temps et récit* construcția identității ca pe o operație narativă. Inspirîndu-se (și) din analiza literară a autobiografiei, el observă că „istoria unei vieți este refigurată continuu de către toate istoriile, veridice sau fictive, pe care subiectul le povestește despre sine. Această refigurare face din viața însăși o țesătură de istorii povestite.” Identitatea narativă – „adică acel fel de identitate la care o ființă umană accede grație medierii funcției narrative” – evită dihotomia ce opune subiectului mereu identic cu sine o mulțime de gânduri, emoții, dorințe, a căror unitate este considerată o iluzie esențialistă. Rezultat al „rectificării la nesfîrșit a unei povestiri anterioare printr-o poveste ulterioară, noul concept dă seama de schimbare în coeziunea unei vieți. Ricoeur ne ajută să înțelegem identitatea ca un proces continuu de (re)construcție, punînd un accent interesant pe componenta interacțională: individul (sau comunitatea) se identifică cu ceea ce povestesc ceilalți (din comunitate) despre el.

3. Viniturile și orientalismul metonimic

Într-o scurtă, însă foarte bogată în sugestii, discuție pe marginea „orientalismului”, Sorin Antohi descrie caracterul metonimic al acestei atitudini textuale: „[orientalismul] se reproduce și în interiorul continentului european, și în interiorul unui stat federal, și în granițele unui stat național” (Antohi, 1994, 268). Dacă la Edward Said era vorba de o viziune asupra culturilor perceptibilă în discursul intelectualilor (Said, 1979), Antohi aduce problema la nivelul mentalităților populare și deplasează discuția de la nivelul civilizațiilor (occidentală vs. orientală) la cel al culturilor regionale intrastatale. În plus, el încadrează acest concept în teoria goffmaniană a stigmatului, surprinzînd relațiile dinamice dintre un centru și o periferie simbolice.

Deși nu întotdeauna axa vest-est este cea care orientează regiunile, problema rămîne aceeași : reprezentarea culturilor se face prin intermediul unor seturi antinomice de valori, asociate spațiilor considerate. „Progresul”, „modernizarea”, „raționalitatea”, „dezvoltarea economică” sînt opuse „stagnării”, „tradiționalismului”, „misticismului”, „înapoierii”. Departe de a fi inocent, acest discurs instaurează și conservă hegemonia uneia din părți.

Sîntana reproduce, la scară redusă, geografia simbolică a orientalismului intra-statal – cazul românesc. Începînd cu 1945, odată cu sosirea coloniștilor, comlăușenii și germanii se văd puși în fața unui posibil pretendent la definirea normalității locale. Problema se repetă în momentul apariției viniturilor, iar transformarea acestora într-o categorie socială discreditată poate fi soluția impasului, argumentele retoricii orientaliste avînd prioritate. Faptul nu surprinde, deoarece Sîntana aparține regiunii favorizate de geografia simbolică a spațiului românesc, iar cei ce au decis să-și părăsească locurile natale au fost influențați în hotărîrea lor și de această hartă imaginară. Capitoul de față este o dezvoltare și o argumentare a acestor idei.

Venirea în Sîntana ; primele impresii

Începînd cu anii '80, statisticile arată o omogenizare a populației din punct de vedere etnic. Odinioară majoritari în Sîntana, germanii încep să emigreze, iar în locul lor vin români din diferite zone ale țării (în principal din Moldova – județele Botoșani, Vaslui, Suceava –, din Bistrița și din Maramureș). Din 1983, odată cu apariția Decretului 242, situația este oficializată. Cei mai mulți dintre ei au luat contact cu comuna în postura de lucrători sezonieri. Prima întîlnire cu Sîntana este rememorată cu plăcere, în contradicție cu referirile – în termeni critici – la prezent. Aprecierile față de lumea descoperită contrastează și cu cele la adresa locului de baștină. În momentul plecării către Sîntana ei erau atrași de imaginea promițătoare a ceea ce pare o insulă de modernitate.

„Venind aici, normal, comparînd traiul din Moldova, trai sărăcăcios, că acolo cine-o fost sărac o fost sărac și cine-o fost bogat o fost bogat, că n-o fost omul de vină ; n-o dat roade pămîntul, cel puțin acolo unde am stat noi, nu ! [...] cînd taică-meu o văzut condițiile de trai și o văzut că dacă lucrî, ai – pe vremea aia încă se mai dădeau case de stat – o venit la mine și zice : «Uite ce vreau să fac, am umblat în țara asta (și la mină o lucrat) și am venit aici la Sîntana și vreau să mă mut aici.»” (S.V. – venită)

La farmecul pe care comuna îl exercita asupra celor veniți să-și încerce norocul, se adaugă cîteva elemente mult mai prozaice, de natură să influențeze și persoane mai puțin aplecate spre aventură. Pe de o parte, nivelul producției agricole promitea, în afară de stabilitatea locurilor de muncă, posibilitatea de a agonisi avere :

„Bine, ei erau mulțumiți pentru că aici recolta era foarte bună și cînd se întorceau, mi-aduc aminte că vagoane întregi de porumb își duceau acasă, pentru că ei primeau cotă parte – era unu la sută din ceea ce transportau ei într-o zi – și pe vreme bună reușeau să facă o grămadă de transporturi. [...] Știu că unul chiar a zis că el pe banii ce i-a luat într-o toamnă aici la Sîntana a reușit să-și facă o casă. Înseamnă că cîștigul a fost bun de tot.” (S.V. – venită)

Pe de altă parte, problema locuințelor era rezolvată încă înainte de a apărea, casele rechiziționate de la germani fiind puse „cu generozitate” la dispoziția celor care își declarau intenția de a se muta : „Tati o venit, i-o plăcut, era promițător. [...] Casa era

deja primită... Cînd tati o spus că vrea să vină (asta era în iulie), în septembrie tati o avut deja cheile puse deoparte” (M.T. – venită). Dorința de a deveni locuitor al Sîntanei este sporită în unele cazuri de impresia aderării la un model cultural asociat valorilor de tip occidental: „Gîndirea-i altfel... Pentru că n-am fost atît de mică să nu realizez diferența dintre Moldova și Ardeal sau Vest... Este totuși o tendință de oraș aici... și altă mentalitate.” (M.T. – venită)

Devierea de la modelul identitar caracterizat prin atitudinea pozitivă față de muncă, proprietate, hărnicie și curățenie este un element des întîlnit în descrierile făcute de localnici noilor veniți. Accentuarea „dizidențelor” nu surprinde. Sîntem în fața unui fapt normal: „managementul stigmatului este o trăsătură generală a societății, un proces ce apare oriunde există norme ce vizează identitatea” (Goffman, 1992, 155). Miza acestei competiții identitare este prestigiul, obținerea legitimității pentru pretențiile de arbitraj. Este interesant de observat că disocierea de vinituri nu e la fel de ușor de făcut de către comlăușeni și germani; categorie ce funcționează ca obligație constrîngătoare, etnicitatea provoacă sentimente inconfortabile printre băștinașii români:

„Atuncea, în casele care în trecut erau ale șvabilor, ale nemților, în multe case s-au mutat diferiți locuitori, din toată țara și integrarea aceasta cu noi puținii care mai sîntem aici, este și mai greoaie. Nu ca atuncea cînd o venit coloniștii și cumva ne-am mai înțeles. Asta este mai greoaie. Chiar dacă sînt, adică oameni de exemplu din Moldova, eu nu vreau să jignesc pe nimeni da' nu vreau să... am avut eu cazuri cînd le-am spus: «Măi, nu vedeți măi cum gospodărim noi, măi, ordinea să fie, nu vă place să fie frumos? Să fie și grajdul de porci să fie curat, să mai învățați de la noi cîți mai sîntem aici, că nu este rău să fie bine».” (S.H. – german)

„Aicea-n Banat au venit maramureșeni, din Bistrița-Năsăud foarte mulți... cam slabi agricultori [...] de cînd au început să plece nemții deja o început să vină niște oameni care ... neserioși, domne, moldoveni de-ăștia, ... ne-o cam făcut de baftă, ne-or cam făcut de rîs, domne, nu se prea țin; și-acuma dacă te duci în Sîntana domne, parcă miroase, domne: aici-i român, aici-i neamț – că încă mai sînt cîtiva nemți. Românii nu prea mătură la stradă, nu țin o curățenie serioasă, or început să distrugă pomi prin grădini, gardurile pe-acolo, e cam risipă domne!” (I.M. – comlăușean)

Conturarea unei categorii sociale discreditate: viniturile

Sînt vehiculate cu predilecție exemplele extreme, șocante, picante chiar. Pe baza lor, noilor veniți li se construiește o identitate socială stigmatizată, desemnată prin termenul vinituri. Într-o bună logică orientalistă, termenul se referă deseori la moldoveni:

„Cu ei (coloniștii) ne-nțelegem, dar cu moldovenii,ăștia-s vai și amar [...] sînt toți prăpădiți. Dacă mereți să vedeți niște căși, apăi rămîneți trăsniți, trăsniți rămîneți. Distrus tot! ... distrus. Și-apoi, i-auzi dacă în pivniță o băgat porcii? No, ce spuneți dumneavoastră? Și-atuncea nu mai scoți nici un gunoi, acolo rămîne.” (H.W. – german)

„Moldovenii, ăia-s complet neserioși, domnule; din vană, unde-ai avut vană domne, în baie, o făcut iesle, domle, la capră; bagă capra acolo. Alții taie parchetul. Unii ce-or făcut? [...] tot aicea la Sîntana a fost un caz, or tăiat parchetul – neamțul o avut casă faină domne – or tăiat parchetul și-or făcut o gaură-n mijloc la cameră și acolo-și face necesitățile, și-i cade necesitățile în pivniță.” (I.M. – comlăușean)

„Prestigiul” de care se bucură acest tip de exemple este de la sine grăitor. În aceste condiții, veridicitatea lor devine insignifiantă. Ceea ce contează este că variațiunile pe această temă circulă intens, configurînd o ideologie stigmatizantă, definită prin opoziție cu cele ale normalității locale. A discredita și eventual a nu accepta viniturile este o strategie prin care localnicii mențin hegemonia resurselor simbolice prestigioase. Cealaltă strategie pe care am întîlnit-o, exemplificată de citatul de mai jos, trece cu vederea diferențele culturale prin mobilizarea solidarității etnice :

„[...] din punct de vedere social, așa ca vecinătate, îi regretăm pe nemți ; dar din punct de vedere național, totuși e român de-al nostru, ce să faci, n-ai ... trebuie să-l tolerezi domne, doar doar se-ndreaptă. [...] Domne, aici îs două variante : din punct dă vedere dă patriotism eu sînt obligat să-i iubesc pe români, cu toate păcatele, pentru că mi-ar fi jenă să apar pă ecran în fața lumii și să mă-ntrebe cineva : «Domne, cu care dai mîna : cu neamțu sau cu moldoveanu ? » Ce-ar zice istoria dacă l-aș îmbrățișa pă neamț și m-aș întoarce cu spatele către român ? Din punct de vedere social, din punct de vedere al vieții, ca vecinătate și ... ca trăit, așa, viața colegială, parcă...” (I.M. – comlăușean)

Strategii ale ieșirii din stigmat

Un alt argument în favoarea ideii că identitatea socială de vinitură este una deteriorată (traducem *spoiled identity*) este și faptul că noii veniți percep această etichetare ca pe o jignire :

„Omul care m-o jignit odată și mi-o zis că-s vinitură în fața mea nu mai e om. Îl respect, îl salut, trebuie să-l salut că-i din sat cu mine .. că mă consider localnică, stînd de-atîția ani, nu ? Am copilărit cum s-ar spune, am crescut aici, am luat obiceiurile lor, m-am integrat în familia lor, mă consider localnică. Asta e ! ” (M.T. – venită).

„Termenul de vinitură e folosit ? ”

„Se folosește, da. Și pe mine m-a deranjat odată, la o onomastică, pe la începuturi, cînd am venit aicea. Am surprins la telefon discuția dintre un coleg și nevastă-sa, la care i-o zis : «Ce trebuie să te duci la toate viniturile ? » Ș-atuncea multă vreme i-am spus la soț : «Vezi, noi sîntem niște vinituri ! » Deci asta a fost expresia. Dar, în timp, dacă ei văd că ești om la locul tău și așa mai departe... Eu, de exemplu, acum nu mă mai consider că-s o vinitură.” (S.V. – venită)

Citatul de mai sus se referă la strategiile de ieșire din stigmat : interiorizarea acestuia, urmată de adoptarea regulilor normalilor. Lucrurile nu se rezolvă așa ușor, pentru că aceste tehnici nu garantează și faptul că vei fi acceptat. De cele mai multe ori, competiția simbolică dintre identități continuă, stigmatizatul fiind nevoit să facă apel la un evantai mai larg de strategii. Bravada agresivă (Goffman) este un prim exemplu : „Niciodată nu am regretat că am venit pentru că ne-am realizat, am muncit, dar ne-am realizat ! [...] Eu am părerea mea bună despre mine. Nu-mi rămîne decît să le dovedesc că au greșit. Și să mă lupt cu ei ! ” (M.T. – venită). Un alt exemplu este încercarea de redefinire a categoriilor, urmărindu-se prin aceasta o ajustare a dezechilibrului de forțe :

„Am ajuns la concluzia că nu ne mai cunoaștem care am fost aici de ani de zile și care-s mai noi, de 2-3 ani, eu știu ? Nu ne mai știm. Localnici, ce să spun, foarte puțini acum. Foarte puțini localnici. De fapt, localnici sîntem cu toți. De exemplu vecina din fața casei ; băștinașă ! Da-i băștinașă din Comlăuș ; în Sîntana și ea-i o vinitură. Că e totuși o diferență, chiar dacă e numai o șosea care le desparte. Se

simte că ăla-i Comlăușul și asta-i Sîntana. [...] Dacă stăm s-o luăm logic, și R. îi vinitură, că nu-i din Sîntana.” (M.T. – venită)

Se pare că aceste strategii nu reușesc decît să otrăvească și mai mult viața interioară a *viniturilor*. La rîndul lor, aceștia își îndreaptă descrierile orientaliste și producția categoriei discreditaților spre etnia țiganilor.

Romii sau Celălalt interior. Părerii contradictorii

Românii din Comlăuș știu că nu sînt singurii care au privilegiul vechimii. Țiganii au venit în sat „foarte demult, aproape de cînd o apărut Comlăușul ăsta. S-ar zice că ar fi emigrat de prin India, de pe-acolo” (I.M. – comlăușean). Părerii țiganilor despre începuturi este că strămoșii lor sînt aici „de pe timpul descălecării barbarilor” (I.D. – rom). Impresiile sîntănenilor despre țigani sînt contradictorii. Așezat în „cartierul veseliei”, „ultimul popor migrator” are un comportament: „deplorabil, deplorabil, creează greutăți enorme. Am ajuns în situația că mergi cu soția la plimbare și trebuie să fii pregătit, cu ochii în patru. Furturi nu mai vorbesc...” (I.P. – comlăușean). Părerile mai elaborate tind a relativiza aceste descrieri dure, însă prin „fixarea” țiganul într-o identitate imuabilă: „Tiganu’ cam fură, da’ ce fură... nu fură comoară. Fură găini dă pă stradă, dacă poate și din curte, numa’ trebe să-l urmărești. Asta o fost a țiganului și asta va rămîne. Da’ și țiganii-s lucrători. Or lucrat pîn’ colectiv, or lucrat pîn’ fabrică” (I.M.- comlăușean). Astfel, cine înțelege că a fura face parte din definiția identitară făcută țiganilor îi poate chiar simpatiza deoarece:

„În afară de faptul că fură, nu aș avea alte obiecții. Chiar azi discutăm, zice: «uită-te, că-s mai spălăței, mai îmbrăcați; acum, de cînd or mers în Germania îs mult mai bine îmbrăcați»... în general, mie mi-au inspirat încredere, eu i-am apreciat pe ei; au un simț al responsabilității și o etică unii dintre ei... am avut copii pe care de-a dreptul i-am simpatizat.” (S.V. – venită)

„Tiganul este om?” Iată, construit în miniatură, un model al „bunului țigan”, care comportă condiționări temporale. Tiganii „or fost un popor atîta de blînd și-atîta de conștient și-nțelegători, domne... n-ar fi făcut unul o trăznaie. La ora actuală, însă – draci împielitați” (C.T. – comlăușean). Alteori condiționările sînt de ordin spațial: „vine pă drum, îl vezi – iaca vine un om; cînd a ajuns – țigan” (M.G. – comlăușean). Altfel spus, țiganul este mereu „tot țigan, nu poate el să fie la rînd cu omul, pînă-i lumea, oricît ar fi el” (M.G. – comlăușean). Pasajele acestea sugerează persistența la nivelul reprezentărilor, sub formă ironică sau nu, a unei vechi figuri a experienței alterității, întemeiată pe identificarea valorilor proprii cu valorile în general: diferența este percepută în termeni de superioritate și inferioritate pînă acolo încît se refuză Celuilalt calitatea de subiect (Todorov, 1994).

În aceste condiții, posibilitatea deconstruirii granițelor identitare dintre țigani și restul oamenilor din Sîntana este improbabilă. Țiganilor le este rezervat un *atopos* ce ar menține distanța socială dintre ei și restul comunei:

„După mine, după aprecierea mea, barem atîta, să fi făcut Dumnezeu și lor o țară, undeva. Să curețe pă toți într-un loc, că nu-s oameni. Dacă aș fi fost eu mai marele mahăr, le-aș fi dat un teritoriu și lor, da’ nu le-a făcut Dumnezeu țară năicum.” (M.G. – comlăușean)

Imposibilitatea realizării efective ale unor astfel de planuri conduce către o soluție simbolică. De acum, stigmatul „țigan” va desemna mai degrabă un tip uman. În momentul în care un individ reușește să iasă din tiparele anticipate, el nu mai este

țigan, ba chiar poate să intre „în rînd lumii” : „M-am dus în vizită la ei și, neștiind unde stă, am întrebat vecinii. Și, zic, «Cum vă-nțelegeți cu ei?» Zice : «Foarte bine, n-ai probleme cu ei, nu se vede că-s țigani»” (S.V. – venită).

Stigmatul „țigan” lovește și alte grupuri, servind comparațiilor răutăcioase : poți auzi despre comlăușeni „ca țiganii”, dar și că-i „mai bine țigan decît moldovean”. Cu puțină abilitate însă, stigmatul poate fi folosit în moduri favorabile. Unul dintre ele constă în a obține cîștiguri secundare (Goffman). Realizări oarecum modeste ale unor indivizi reprezentativi pentru comunitatea țiganilor, din punctul ei de vedere, sînt supra-evaluate :

„Am fost anul trecut la ediția a II-a a Festivalului Comunității Etnice din România, la Botoșani. Am participat la festivalul... la a doua ediție, dintre care toată Moldova era cu camera de luat vederi, că n-a mai văzut așa dansuri pe care le-avem noi, avem și un teatru în limba țigănească și... or fost mulțumiți de noi ; am primit o vază, o diplomă de laăștia din Botoșani. Au participat... ansambluri folclorice care numai... locul 1”¹ (C.D. – rom).

Țiganii se mîndresc cu „o fată de la noi, țigancă, care a reușit la contabilitate la Salonta”. Echipa de fotbal „Fulgerul” Comlăuș, care „anul trecut a jucat în Promoție, acum o intrat în Onoare”. Au „un bar care merge non-stop, o alimentară, acum mai face un bar”. Mai mult, și copii din etnia romilor primesc premii. „Premiul I, II, III, mențiune. Așa s-au luat !” (C.D. – rom). Un alt cîștig secundar ar fi posibilitatea explicării insucceselor prin stigmat. Falsa justificare este prezentată chiar în cazuri extreme, precum încălcarea legii : „Mai sînt, să zicem așa, zece la sută sau cinci la sută care mai fac și infracțiuni, că-s obligați. Și, oricît, cum a remarcat și domnu’, că decît să stai și să vezi că n-are copilul tău pîine și cere, e și normal că risc la viața ta” (I.D. – rom).

Adeseori, minoritarii au tendința de a prefera condiția de victimă (Todorov, 1995). Prin această rețetă avantajoasă dar pasivă „[se renunță] la identitatea individuală și nu se vede decît apartenența la grup, [...] la un grup la care aparții neopțional” (Todorov, 1995). Pentru indivizii ce aparțin unui grup-victimă, avem de-a face cu victimizarea colectivă. Caracteristică țiganilor din Sîntana este recurența lamento-ului pe teme diferite : se trăiește foarte greu, „din cauza Legii 18”, „la Primăria comunei Sîntana sîntem marginalizați ; mergem cu propuneri și la consilieri, întotdeauna ne respinge doleanțele” (C.D. – rom). Deși există cîteva succese sportive, „nu ne sprijină nimeni, nu ne sponsorizează nimeni, nu ne bagă nimeni în seamă”, „copii sînt tratați rău la școală”, „sîntem necăjiți, săraci” (I.D. – rom). Pe scurt : „bîntuie sărăcia printre oameni, printre căși” (I.D. – rom). Mecanismul nu e inocent, condiția de victimă devine avantajoasă, grație ei se exercită un tip subtil de șantaj asupra comunității. Incorect tratat pînă acum, grupul dorește să „i se deschidă acum o «linie de credit» inepuizabilă” (Todorov, 1995). Există și un argument legislativ : „[...] de etnia noastră nu să interesează nimeni. Parcă sîntem pierduți. Tot se vorbește de dreptul oamenilor, de dreptul minorităților, da’ în fond nu să face nimic, nu să vede nimic, nici o îmbunătățire” (I.D. – rom). Ar trebui „un pic de suport”, ar fi bine „să se facă o cantină socială” (C.D. – rom), „să se implice statul, să aibă o școlarizare, alfabetizare, să ne calificăm și noi, să facem ceva”. (T. – rom)

1. Trebuie precizată teama țiganilor de a purta o discuție înregistrată. Astfel că informațiile noastre sînt obținute de la ceea ce Ervin Goffman numește „reprezentanții categoriei”. Aceasta ridică problema orizontului comun în care s-a desfășurat dialogul : am reușit să sondăm adevăratele probleme sau sîntem doar la interfața a două modele identitare mai diferite decît par ?

5. Concluzii

Pentru acest stadiu al cercetării, putem indica anumite recurențe în modalitățile de construcție a identităților de grup, în cazul comunităților multietnice și multiculturale. O atare construcție se bazează pe accentuarea diferențelor culturale. Diferențele pe care se articulează reconstrucția țesutului social local sînt alese pentru a favoriza definiții ale situației în care propriul grup este valorizat pozitiv. Atunci cînd deplîng absența curățeniei, ordinii sau a lucrului bine făcut, nemții și comlăușenii au perspectiva propriului canon cultural. Țiganii justifică propriul model cultural punîndu-l în legătură necesară cu insuficienta integrare socială, traductibilă în termenii accesului diferențiat la resurse: de la „bîntuie sărăcia printre oameni și printre căși” pînă la „n-ai ce face, domne, mai furi” nu e decît un pas. Construcția identității se prezintă sub forma unei negocieri continue, jalonată de puncte de consens sau controversate. Această tranzacție ia forma istoriilor comune ale grupurilor din sat, pe care indivizii le (re)interpretează și îmbogățesc cu noi date, fapt ce poate fi resimțit uneori ca o criză identitară. Atunci cînd identitatea ce decurge din apartenența la unul din grupurile locale este problematică, subiecții apelează la identificări alternative. De exemplu, pentru „vinituri” identitatea națională este un atu în disputele cu membrii altor grupuri etnice (germani, țigani). Pentru ȋiganii protestanți, identitatea religioasă permite o distanțare de tradiționalității propriului grup etc. Există și varianta folosirii de etnicități paralele circumstanțiale. Atunci cînd cer ajutor social, „ȋiganii” recurg, ca strategie de ieșire din stigmat, la o etichetă convenabilă (romi), lipsită de conotația negativă. În același timp, pentru comlăușeni identitatea națională funcționează ca obligație constrîngătoare, generînd dileme identitare: deși comlăușenii au dezvoltat, împreună cu nemții, stiluri de viață asemănătoare, un individ aparținînd „viniturilor” „trebuie acceptat” în măsura în care „e român de-al nostru”.

Dincolo de narațiunea pe care am prezentat-o, două concluzii ni se par importante¹. În primul rînd, „vocale” introduse în text certifică, mai mult decît argumentele noastre, eterogenitatea din interiorul categoriei culturale de „român”. Omogenitatea culturală a „națiunii” și identitatea istoriilor locale predicate de naționaliști sînt, desigur, mai mult o dorință decît o realitate.

În al doilea rînd, discursul de superioritate culturală și de ierarhizare simbolică a diferențelor culturale (e.g. față de romi sau față de alte națiuni învecinate) pe care îl practică naționalistii români se reproduce, de multe ori cu aceeași intensitate, atunci cînd este vorba de relația dintre regiunile din vestul României (Transilvania și Banat) și Muntenia, dar mai ales Moldova. Ambele sînt două forme de esențialism și narcisism cultural ce își construiesc un „celălalt” inferior.

¹. Am fi preferat să construim o narațiune „à la Rabinow” (Rabinow, 1977) ce ar fi prezentat altfel experiența noastră în Sintana, cît și transcrierea selectivă a dialogurilor. De asemenea, ne simțim aproape de poziția lui Edward Bruner în ceea ce privește relația dintre etnografie ca narațiune și cercetarea de teren (Bruner, 1986, în special pp. 142-143).

BIBLIOGRAFIE

- Antohi, Sorin, *Civitas Imaginalis : Istorie și utopie în cultura română*, București, Litera, 1994.
- Bruner, Edward, *Ethnography as Narrative. Anthropology of experience*, Chicago, University of Chicago Press, 1986.
- Blumer, Herbert, *Symbolic interactionism : Perspective and Method*, Englewood, N.J., Prentice Hall, 1969.
- Goffman, Erving, *Stigma : Notes on the Management of the Spoiled Identity*, London, Penguin Books, 1992.
- Hubner, Jakob, *Monographie der Grossgemeinde Sanktanna*, 1996. Lucrare în curs de apariție.
- Rabinow, Paul, *Reflection on Fieldwork in Maroco*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1977.
- Ricoeur, Paul, *Eseuri de hermeneutică*, București, Humanitas, 1995.
- Ricoeur, Paul, *Temps et récit, I-III*, Paris, Éditions du Seuil, 1983.
- Todorov, Tzvetan, *Cucerirea Americii : Problema Celuilalt*, Iași, Institutul European, 1994.
- Todorov, Tzvetan, *De la cultul diferenței la sacralizarea victimei*, Dilema, nr. 130, 7-13 iulie, 1995.
- Trifa, Romeo, *Monografia comunei Sîntana*, Raion Criș, Regiunea Crișana, 1967.
- Trifa, Romeo, *Orientalism*, New York, Vintage Books, 1979.
- Sinescu, Victor, *Geografia populației și a forței de muncă din cadrul comunei Sîntana, județul Arad*, Lucrare științifico-metodică pentru obținerea gradului didactic I, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Biologie-Geografie, Cluj-Napoca, 1986.
- Slavici, Ioan [1924], *Lumea prin care am trecut*, București, Editura Minerva, 1994.

Structura etnică a României în secolul XX

Gheorghe Iacob ¹

Pentru problematica privind minoritățile din România, prezintă un deosebit interes evoluția structurii etnice a poporului român în ultimul veac. Am ales patru recensăminte (1899, 1930, 1977, 1992), oprindu-ne la structura etnică și la cea pe religii. Datele recensământului de la 1899 au fost completate cu informații privind structura etnică a provinciilor românești aflate sub ocupație străină.

Structura populației, conform recensământului din 1899¹.

<i>Cetățenia</i>	<i>Moldova</i>	<i>Muntenia</i>	<i>Oltenia</i>	<i>Dobrogea</i>	<i>România</i>
români	1.606.470	2.487.960	1.149.124	245.742	5.489.296
supuși străini					
austro-ungari	24.529	62.302	14.160	3.117	104.108
germani	1.352	4.975	910	399	7.736
bulgari	1.001	4.618	1.240	1.105	7.964
francezi	330	1.049	65	120	1.564
greci	4.808	9.871	1.159	4.219	20.057
italieni	1.818	4.024	1.396	1.603	8.841
ruși	1.694	1.131	37	1.339	4.201
sârbi	197	1.117	2.616	59	3.989
turci	2.632	10.843	3.540	5.974	22.989
alte state	309	1.019	78	220	1.626
evrei	2.510	2.383	694	272	5.859
evrei de protecție română	193.282	58.142	4.187	877	256.488
alți străini de protecție română	7.190	10.083	2.337	2.762	22.072
Total :	1.848.122	2.659.517	1.181.243	267.808	5.956.690

De reținut că în cifra „austro-ungarilor au fost cuprinși și românii din Transilvania, Bucovina etc., cetățeni ai monarhiei dualiste care s-au aflat locuind în țară. Tot astfel,

1. Conferențiar la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

în numărul turcilor au intrat românii macedoneni, supuși ai Imperiului Otoman care s-au găsit stabiliți aici”.

După cum reiese din tabel, din categoria „străini de protecție română” făceau parte 256.488 de evrei și 22.072 străini de altă naționalitate, ceea ce reprezenta 47 la mie de locuitori.

Deosebit de interesant este și un tabel privind numărul străinilor din diferite state europene, în preajma anului 1900 ².

<i>Țara (anul)</i>	<i>Nr. străinilor</i>	<i>Străini la 1.000 de locuitori</i>
Elveția (1900)	383.419	115,6
România (1899)*	467.394	79,0
Danemarca (1901)**	80.018	32,7
Belgia (1900)	206.061	31,0
Norvegia (1900)**	64.689	29,0
Franța (1896)	1.051.907	27,3
Austria (1900)***	517.903	20,2
Germania (1900)	779.536	13,8
Bulgaria (1900)	49.838	13,3
Ungaria (1900)****	245.544	12,8
Olanda (1899)	52.989	10,4
Serbia (1900)	24.280	9,7
Anglia (1901)**	385.835	9,3
Portugalia (1900)	41.728	7,5
Suedia (1900)	15.274	3,0
Spania (1900)	55.383	3,0
Italia (1901)	61.606	1,9

* Din acest număr, 278.560, adică 46, 8 la mie sînt fără protecție străină.

** Sînt cuprinși locuitorii născuți în străinătate, aflați în țară la epoca recensămîntului.

*** Sînt cuprinși și supușii unguri.

**** Sînt cuprinși și supușii austrieci.

Prin urmare, România avea – cu excepția Elveției – cei mai mulți străini, în raport cu populația autohtonă.

*

* *

Avînd în vedere importanța problemei, menționăm și structura etnică a provinciilor românești aflate sub dominație străină.

După recensămîntul maghiar din 1910, situația etnică în Transilvania se prezenta astfel ³:

<i>Etnia</i>	<i>Nr. locuitorilor</i>	<i>%</i>
români	2.909.260	46,2
maghiari	1.617.231	25,7
secui	441.636	7,0
germani	731.964	11,6
sârbi și croați	287.122	4,6
ruteni	164.443	2,6
slovaci	42.674	0,6
alte naționalități	109.842	1,7
Total :	6.304.170	100,0

Este de prisos să insistăm asupra faptului că maniera de realizare a recensămîntului a defavorizat populația românească din Transilvania.

Românii erau majoritari și în localitățile Transilvaniei. În cele 4.597 de comune, situația era următoarea ⁴ :

- românii dețineau majoritatea în 2.971 comune 64,7%
- maghiarii dețineau majoritatea în 616 comune 13,4%
- secuii dețineau majoritatea în 417 comune 9,1%
- germanii dețineau majoritatea în 350 comune 7,6%
- alții dețineau majoritatea în 243 comune 5,2%

TOTAL :	4.597	100,0%
---------	-------	--------

Pentru situația etnică din Bucovina, edificator este tabelul întocmit de I. Nistor ⁵ :

<i>Anul</i>	<i>Populația Bucovinei</i>	<i>Români</i>	<i>Ucraineni</i>	<i>Germani, polonezi, maghiari, armeni etc.</i>
1774	72.750	52.750	15.000	4.000
1779	116.926	87.811	21.114	8.000
1786	135.494	91.823	31.671	12.000
1800	192.830	150.000	48.481	
1848	377.571	209.293	108.907	59.381
1851	378.536	184.718	142.682	51.136
1861	456.920	202.655	170.983	83.282
1869	511.964	207.000	186.000	118.364
1880	568.453	190.005	239.690	138.758
1890	642.495	208.301	268.367	165.827
1900	730.195	229.018	297.798	203.379
1910	794.942	273.254	305.101	216.474

O situație asemănătoare întîlnim în Basarabia, cu singura deosebire că aici stăpînirea era cea țaristă ⁶ :

<i>Naționalități</i>	<i>1871 N.N. Oberucev</i>		<i>1897 Date oficiale ruse (recensămînt)</i>		<i>1930 Date oficiale române (recensămînt)</i>	
	mii	%	mii	%	mii	%
Moldoveni	692,0	67,4	920,9	47,58	1.610,7 (români)	56,2
Ruteni	162,2	15,8	382,1	19,75	314,2	11,0
Ucraineni			155,7	8,05	351,9 (ruși)	12,3
Velicoruși						
Bulgari	25,6	2,5	103,2	5,33	163,7	5,7

Naționalități	1871 N.N. Oberucev		1897 Date oficiale ruse (recensământ)		1930 Date oficiale române (recensământ)	
	mii	%	mii	%	mii	%
Nemți	33,5	3,5	60,2	3,11	81,1	2,8
Evrei	93,5	9,1	228,1	11,79	204,8	7,2
Ceialți (țigani, găgăuzi, armeni, polonezi ș.a.)	17,1	1,7	81,2	4,49	138,0	4,8
Total :	1.023,9	100	1.931,4	100	2.864,4	100

Concluzia lui A. Boldur este limpede :

„Și e de mirare că rușii, cu toată stăruința lor seculară de a coloniza această regiune de margine, nu au putut obține decât rezultate foarte modeste, mai mult în județele de nord și de sud”⁷.

Căci, pentru diplomația rusă, românii prezentau principala piedică în expansiunea Rusiei spre Balcani. Un diplomat rus afirma în secolul trecut :

„Acest popor – românii – are trăsături bine distincte și nu pot să ascundă că, privind harta, mă apucă o dosadă (mîhnire – n.n., Gh.I.) că aceste 8 milioane de oameni străini de nație slavă s-au așezat aici pe fermecătoarele povîrnișuri ale munților Carpați, formînd parcă o săgeată (e clar că nu avea în vedere și populația din Transilvania – n.n., Gh.I.) înfiptă între națiunile slave, împiedicîndu-le unirea lor” [...] „Dacă în locul acestor români, ar trăi sîrbi sau bulgari, cît de ușor s-ar dezlega atunci problema orientală sau slavă”⁸.

I. Nistor apreciază că datele recensămîntului din 1897, ca și cele din 1912, au fost falsificate de autoritățile rusești. Falsul a fost demascată și de P. Dicescul, membru în Consiliul imperial din Petrograd, într-un raport către Ministerul Instrucțiunii Publice, în care sublinia că „numărul Moldovenilor în Basarabia este cu mult mai mare, formînd peste 75% din întreaga populațiune”⁹.

România Întregită

Structura etnică a populației României, în urma recensămîntului din anul 1930, era următoarea¹⁰ :

Grupe etnice	Nr. locuitori	%
România	18.057.028	100,0
români	12.981.324	71,9
unguri	1.415.507	7,9
germani	745.421	4,1
evrei	728.115	4,0
ruteni, ucraineni	582.115	3,2
huțuli	12.456	*
ruși	409.150	2,3
bulgari	366.384	2,0
țigani	262.501	1,5
turci	154.772	0,9
tătari	22.141	0,1

<i>Grupe etnice</i>	<i>Nr. locuitori</i>	<i>%</i>
găgăuzi	105.750	0,6
sârbi, croați	51.062	0,3
sloveni	51.842	0,3
cehoslovaci	48.310	0,3
polonezi	26.493	0,1
greci	15.544	*
armeni	4.670	*
albanezi	54.355	0,3
alte naționalități nedecarați	7.114	*

*) *Mai puțin de 0,1%*

Din datele recensământului de la 1930, de desprind *cîteva constatări* :

- majoritatea absolută a populației (71,9%) era formată din români ;
- românii aveau majoritatea absolută în aproape toate provinciile ; făceau excepție Dobrogea și Bucovina, unde aveau majoritatea relativă, de 44,2%, respectiv 44,5%, dar unde „depășeau în mod covârșitor din punct de vedere numeric orice entitate etnică ce conviețuia aici” ;
- între minorități, ungurii ocupau locul întâi, cu 7,9% ; de reținut că în această categorie au fost incluși toți locuitorii care s-au declarat unguri, deci și secuii și o mare parte a ceangăilor ;
- locurile doi și trei la minorități erau reprezentate de germani și evrei ;
- dintre minorități, cea mai ridicată cotă de populație urbană o aveau evreii : 68,2 din totalul acestei populații.

*

* *

Conform recensământului din anul 1899, structura populației după religie, în România și pe provincii, era următoarea ¹¹ :

<i>România/ provincii</i>	<i>Din 100 locuitori, sunt de religie :</i>						
	<i>Ortodoxă</i>	<i>Mozaică</i>	<i>Catolică</i>	<i>Protestantă</i>	<i>Mahomedană</i>	<i>Armeană</i>	<i>Lipoveană</i>
România	91,5	4,5	2,5	0,4	0,7	0,1	0,3
Moldova	84,2	10,6	4,8	0,1	0,0	0,2	0,1
Muntenia	95,4	2,3	1,6	0,5	0,1	0,0	0,1
Oltenia	98,5	0,4	0,9	0,1	0,1	0,0	-
Dobrogea	73,4	1,6	2,1	2,1	15,6	0,6	4,5

Pentru structura etnică a orașelor țării, este interesantă prezentarea principalelor trei religii¹² și pe sexe :

Orașele	Din 100 locuitori, sunt de religie :					
	Ortodoxă		Mozaică		Catolică	
	M	F	M	F	M	F
București	74,6	69,2	13,7	15,7	8,1	10,6
Iași	47,1	43,3	49,1	52,4	2,9	3,5
Galați	71,4	66,6	21,1	23,7	5,9	8,4
Brăila	76,4	73,5	17,0	17,9	4,2	7,3
Craiova	87,1	81,7	5,7	7,3	5,7	8,9
Ploiești	90,4	89,4	5,2	5,8	3,4	3,7
Botoșani	95,5	42,4	50,3	53,1	2,8	2,8
Turnu-Severin	79,4	73,0	3,8	4,8	15,9	21,2
Bacău	45,6	40,9	45,7	50,9	7,8	7,3
Pitești	88,5	83,6	4,8	6,6	4,4	7,1
Huși	60,6	60,4	25,8	26,3	13,3	13,3
Dorohoi	45,9	41,1	51,4	56,0	3,5	2,7
Călărași	95,0	94,3	3,2	3,5	1,5	1,9

Prin urmare, majoritatea covârșitoare a populației țării era formată din ortodocși ; în comunele rurale, procentul acestora era de 95,9% iar în cele urbane de 72,5%¹³ :

România/ provincii	Din 100 locuitori în comunele urbane, sunt de religie :						
	Ortodoxă	Mozaică	Catolică	Protestantă	Mahomedană	Armeană	Lipoveană
România	72,5	19,0	5,6	1,4	0,9	0,4	0,2
Moldova	55,7	38,7	4,4	0,3	0,1	0,6	0,2
Muntenia	80,5	10,6	6,4	2,1	0,2	0,2	0,0
Oltenia	86,9	4,1	7,6	1,1	0,3	0,0	-
Dobrogea	74,3	5,6	2,8	1,1	12,2	1,8	2,2

România/ provincii	Din 100 locuitori în comunele rurale, sunt de religie :						
	Ortodoxă	Mozaică	Catolică	Protestantă	Mahomedană	Armeană	Lipoveană
România	95,9	1,1	1,8	0,2	0,7	0,0	0,3
Moldova	91,3	3,6	4,9	0,1	0,0	0,1	0,0
Muntenia	99,4	0,0	0,4	0,1	0,0	0,0	0,1
Oltenia	99,8	0,0	0,2	0,0	0,0	-	-
Dobrogea	73,1	0,2	2,0	2,4	16,7	0,2	5,4

Se constată, deci, că a doua religie după cea ortodoxă era cea mozaică. Din acest punct de vedere, România se afla între primele țări ale Europei¹⁴ :

<i>Țara</i>	<i>Anul</i>	<i>Nr. locuitori mozaici</i>	<i>Proporția la 1.000 a mozaicilor față de totalul populației</i>
Anglia*	1901	120.000	3,0
Austria	1900	1.225.000	46,8
Belgia*	1900	4.000	0,6
Bulgaria	1900	33.663	9,0
Danemarca	1901	3.476	1,4
Elveția	1900	12.551	3,9
Franța*	1900	100.000	2,6
Germania	1900	586.833	10,4
Grecia	1899	5.800	2,6
Italia	1901	35.617	1,7
Norvegia	1900	642	0,3
Olanda	1899	103.988	24,0
România	1899	266.652	45,0
Rusia**	1897	5.189.401	40,6
Serbia	1895	5.100	2,2
Spania*	-	1.000	-
Suedia	1900	3.500	0,3
Ungaria	1900	851.378	44,2

* Cifre aproximative.

** Se cuprinde Rusia asiatică și europeană.

Conform recensământului din anul 1930, structura populației după religie și pe medii era următoarea ¹⁵ :

<i>Religia</i>	<i>România nr. locuitori</i>	<i>%</i>		
		<i>România</i>	<i>urban</i>	<i>rural</i>
Ortodoxă	13.108.227	72,6	60,9	75,6
Greco-catolică	1.427.391	7,9	4,6	8,7
Romano-catolică	1.234.151	6,8	10,4	5,9
Reformată (calvină)	710.706	3,9	4,9	3,7
Evangelică (luterană)	398.759	2,2	2,6	2,1
Unitariană	69.257	0,4	0,3	0,4
Armeano-gregoriană	10.005	*	0,3	*
Armeano-catolică	1.440	*	*	*
Lipoveană	57.288	0,3	0,3	0,3
Adventistă	16.102	*	*	*
Baptistă	60.562	0,3	0,1	0,4
Mozaică	756.930	4,2	14,3	1,6
Mahomedană	285.486	1,0	1,0	1,0
Alte religii și secte	7.434	*	*	*
Fără religie	6.604	*	*	*
Religie nedeclarată	6.686	*	*	*

* Procente sub 0,1%

Se constată :

- menținerea ortodoxiei ca principală religie a țării (72,6%) ; împreună cu greco-catolicii, locuitorii ortodocși depășeau 80% din populația țării ;

- după greco-catolici (7,9%) și romano-catolici (6,8%), vin locuitorii de religie mozaică (4,2%) ;
- în mediul rural, ortodocșii și greco-catolicii reprezintă aproximativ 85% din totalul populației ;
- majoritatea celor de religie mozaică locuiește la orașe ;
- față de anul 1899, proporția ortodocșilor a scăzut de la 91,5% la 72,5% și a crescut cea a greco-catolicilor și a catolicilor ;
- procentul populației de religie mozaică scade de la 4,5% la 4,2% .

În capitala țării, în comparație cu anul 1899, are loc o creștere a populației de religie ortodoxă – la care se adaugă greco-catolicii – și o scădere a populației de religie mozaică¹⁶ :

<i>Religia</i>	<i>Nr. locuitori</i>	<i>%</i>
Ortodoxă	486.193	76,1
Mozaică	76.480	12,0
Romano-catolică	36.414	5,7
Greco-catolică	12.882	2,0
Evanghelică (luterană)	12.203	1,9
Reformată (calvină)	7.316	1,1
Armeano-gregoriană	2.829	0,4
Mahomedană	1.220	0,2
Fără religie	989	0,2
Adventistă	576	0,1
Baptistă	566	0,1
Unitariană	389	0,1
Armeano-catolică	52	*
Lipoveană	14	*
Alte religii și secte	163	*
Religie nedeclarată	754	0,1
Total :	639.04	100,0

Populația pe naționalități la recensămintele din anii 1977 și 1992¹⁷ :

<i>Naționalitatea</i>	<i>7 ianuarie 1992</i>		<i>5 ianuarie 1977</i>		<i>1992 față de 1977 – în procente –</i>
	<i>Persoane</i>	<i>În % din total</i>	<i>Persoane</i>	<i>În % din total</i>	
Total	22.810.03	100,0	21.559.91	100,0	105,8
Români	20.408.54	89,5	18.999.56	88,1	107,4
Magiari	1.624.959	7,1	1.713.928	7,9	94,8
Romi (țigani)	401.087	1,8	227.398	1,1	176,4
Germani	119.462	0,5	359.109	1,7	33,3
Ucraineni	65.764	0,3	55.510	0,3	118,5
Ruși-lipoveni	38.606	0,2	32.696	0,2	118,1
Turci	29.832	0,1	23.422	0,1	127,4
Sârbi	29.408	0,1	34.429	0,2	85,4
Tătari	24.596	0,1	23.369	0,1	105,3
Slovaci	19.594	0,1	21.286	0,1	92,1

Naționalitatea	7 ianuarie 1992		5 ianuarie 1977		1992 față de 1977 – în procente –
	Persoane	În % din total	Persoane	În % din total	
Bulgari	9.851	0,2	10.372	*	95,0
Evrei	8.955		24.667	0,1	36,3
Croați	4.085		7.500	0,2	54,5
Cehi	5.797		7.683		75,5
Polonezi	4.232		4.641		91,2
Greci	3.940		6.262		62,9
Armeni	1.957		2.342		83,6
Alte naționalități	8.602		5.279		162,9
Nedeclarată	766		452		169,5

Populația de naționalitate *română*¹⁸ înregistrată la recensământ (inclusiv aromâni și macedoromâni) a fost de 20.408.542 locuitori, reprezentând 89,5% din populația țării. Față de recensământul din 1977, numărul românilor a crescut cu 1.409 mii persoane (respectiv 7,4%), ponderea lor în totalul populației a crescut de la 88,1%, în 1977, la 89,5%, în 1992.

Un număr de 2.400.727 locuitori, respectiv 10,5% din populație reprezintă celelalte naționalități. În perioada 1977-1992, numărul persoanelor aparținând minorităților naționale s-a redus cu 159 mii persoane (respectiv cu 6,2%), în principal ca urmare a migrației externe.

Numărul locuitorilor care s-au declarat de naționalitate *maghiară* (inclusiv secuii) a fost la recensământ de 1.624.959 persoane, reprezentând 7,1% din populația țării, fiind cu 89 mii persoane în scădere față de 1977 (respectiv cu 5,2%).

Numărul persoanelor care s-au declarat de naționalitate *romi* (țigani) a fost la ultimul recensământ de 401.087 (1,8% din totalul populației), de 1,8 ori mai mare decât la recensământul precedent (când ponderea lor în populația totală a fost de numai 1,1%). Creșterea numărului persoanelor de această naționalitate este nu numai consecința unei fertilități mai ridicate – specifică acestei etnii, ci și a faptului că un număr mai însemnat de romi nu au ezitat, cum s-a întâmplat, din diferite motive, la recensămintele precedente, să-și declare naționalitatea de care aparțin.

Scăderea foarte mare a numărului persoanelor de naționalitate *germană* (inclusiv sașii și șvabii) de la 359,1 mii persoane în 1977, la numai 119,5 mii persoane la ultimul recensământ este, în primul rând, o consecință a migrației externe.

Celelalte naționalități, dintre care nici una nu are peste 70 mii persoane, însumează în total ceva mai mult de un sfert de milion de persoane, respectiv 1,1% din populația țării. Creșteri față de anul 1977 s-au înregistrat la populația de naționalitate ucraineană (inclusiv rutenii), rusă-lipoveană, turcă și tătară. La toate celelalte naționalități se constată scăderi ale numărului de persoane, dintre care cele mai semnificative la evrei, greci și armeni.

Ponderea populației de naționalitate română este majoritară în 38 de județe, iar în 22 dintre acestea proporția românilor depășește 95%. În municipiul București, 97,5% din populație este de naționalitate română, celelalte naționalități reprezentând 2,5%, dintre care 1,4% romi (țigani).

Populația de naționalitate maghiară deține majoritatea în județele Harghita (84,7%) și Covasna (75,2%); de asemenea, ea deține proporții mai ridicate în județele: Mureș (41,4%), Satu-Mare (31,0%), Bihor (28,4%), Sălaj (23,7%).

Romii (țigani) se întâlnesc în număr mai mare și dețin ponderi semnificative în județele: Mureș, Sibiu, Sălaj, Bihor, Giurgiu, Călărași, Ialomița, Alba (între 3,1 și 5,7%).

Populația de naționalitate germană se întâlnește îndeosebi în județele Timiș, Sibiu, Satu-Mare, Caraș-Severin.

Ucrainenii sînt concentrați mai ales în județele Maramureș, Suceava, Tulcea; rușii și lipovenii în județele Tulcea, Constanța, Brăila, Suceava; turcii și tătarii, în județele Constanța și Tulcea; sîrbii, în județele Timiș, Caraș-Severin, Arad, Mehedinți; slovacii, în județele Arad, Bihor, Sălaj, Timiș; cehii, în județele Caraș-Severin și Mehedinți; polonezii, în județul Suceava; bulgarii, în județele Timiș, Arad, Dimbovița. Evreii, grecii și armenii sînt răspîndiți în toate județele țării; comunități evreiești mai numeroase se întâlnesc în municipiul București și în județele Timiș, Iași, Cluj, Bihor, comunități grecești, în municipiul București și în județele Tulcea, Constanța, Brăila, Galați, iar comunități armenesti, în municipiul București și în județul Constanța.

Datele referitoare la distribuția populației după religia (confesiunea religioasă) declarată la recensămîntul din 1992, arată că 99,8% din locuitorii țării și-au declarat apartenența la o religie (confesiune), iar persoanele care s-au declarat atei sau fără religie (circa 35 mii) reprezintă numai 0,2% din total.

În ceea ce privește structura după religie, se evidențiază preponderența populației de religie *creștină ortodoxă*, reprezentînd 19.802.389 persoane, adică 86,8% din totalul populației.

Cele 1.161,9 mii persoane care au declarat că aparțin de religia *romano-catolică* reprezintă 5,1% din totalul populației și se află în proporții mai importante în județele Harghita, Bacău, Timiș, Covasna, Satu-Mare, Bihor, Mureș, Neamț și Arad.

S-au declarat de religie *reformată* un număr de 802,5 mii persoane (3,5% din total) și care se află mai ales în județele Mureș, Bihor, Cluj, Covasna, Satu-Mare, Sălaj și Harghita.

Un număr de un milion de locuitori (4,5%) au declarat că aparțin altor *culte religioase*, din care un număr mai mare îl dețin persoanele de religie greco-catolică (223,3 mii), penticostală (220,8 mii), baptistă (109,5 mii), adventistă (77,5 mii), unitariană (76,7 mii) și musulmană (55,9 mii).

Populația de naționalitate română, potrivit rezultatelor recensămîntului din 1992, este în proporție de 94,7%, de religie creștin-ortodoxă. Pe lîngă aceasta, 1,8% dintre români sînt romano-catolici, 0,9% – greco-catolici, 1,0% penticostali, 0,5% bapțiști, 0,3% adventiști, 0,9% creștini după Evanghelie, 0,1% aparțin Bisericii ortodoxe de stil vechi, 0,2% sînt de altă religie, iar 0,1% sînt atei sau de altă religie.

Maghiarii sînt în proporție de 47,1% reformați, 41,2% romano-catolici, 4,6% unitarieni, 0,8% sînt de religie evanghelică sinodo-presbiteriană, 0,4% de religie evanghelică de confesiune augustană, 0,8% bapțiști, 0,5% adventiști, 4,3% de altă religie, 0,2% atei și fără religie și 0,1% nu și-au declarat religia.

Romii (țigani) se distribuie după religie astfel: ortodocși – 85,3%, romano-catolici – 4,8%, reformați – 4,4%, greco-catolici – 0,9%, penticostali – 2,0%, unitarieni – 0,2%, bapțiști – 0,2%, creștini după Evanghelie – 0,2%, evanghelici de confesiune augustană – 0,1%, altă religie – 0,9%, atei și fără religie – 0,9%, religie nedecarată – 0,2%.

Germanii sînt romano-catolici în proporție de 59,4%, evanghelici de confesiune augustană – 22,9%, evanghelici sinodo-presbiteriană – 2,4%, reformați – 2,3%, penticostali – 0,4%, baptiști – 0,4%, atei și fără religie – 0,2%.

Populația după religie la recensămîntul din 1992 ¹⁹:

<i>Religia</i>	<i>Persoane</i>	<i>Procente</i>
Ortodoxă	19.802.389	86,8
Romano-catolică	1.161.942	5,1
Reformată	802.454	3,5
Greco-catolică	223.327	1,0
Penticostală	220.824	1,0
Baptistă	109.462	0,5
Adventistă	77.546	0,3
Unitariană	76.708	0,3
Musulmană	55.928	0,2
Creștină după Evanghelie	49.963	0,2
Evanghelică de confesiune augustană	39.119	0,2
Creștină de rit vechi	28.141	0,1
Biserica Ortodoxă de stil vechi	32.228	0,1
Evanghelică Sinodopresbiteriană	21.221	0,1
Mozaică	9.670	*
Altă religie	56.329	0,2
Atei, fără religie	34.645	0,2
Nedeclarată	8.139	*
Total	22.810.035	100,0

*

* *

Datele statistice prezentate aici oferă un punct de plecare pentru cei care cercetează, din perspectivă istorică, sociologică, psihologică etc., istoria românilor în ultimul veac. Unele concluzii se desprind cu ușurință. Altele presupun o analiză complexă și nuanțată, luînd în considerare un complex de factori interni și externi, ceea ce permite stabilirea coordonatelor evoluției națiunii române în secolul al XX-lea și a locului României pe continentul european ²⁰.

NOTE BIBLIOGRAFICE

1. Colescu, L., *Analiza rezultatelor recensămîntului general al populației României de la 1899*, București, 1944, p. 95.
2. *Ibidem*.
3. Informații din M. Mușat, I., Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 384.

4. Balogh, Pal, *Népfajok Magyarországon*, Budapest, 1902, p. 1113, *apud* M. Muşat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 385.
5. Nistor, I., *Istoria Bucovinei*, Bucureşti, 1991, p. 312.
6. Boldur, A., *Istoria Basarabiei*, Bucureşti, 1992, p. 493.
7. *Ibidem*, p. 492.
8. Casso, Leon, *Rusia şi bazinul dunărean*, Iaşi, 1940, p. 338.
9. Nistor, I., *Istoria Basarabiei*, Chişinău, 1991, p. 212.
10. Şandru, D., *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iaşi, 1980, p. 50.
11. Colescu, L., *Analiza rezultatelor...*, p. 84; vezi şi: Colescu, L., *Mişcarea populaţiei României în 1895*, Bucureşti, f.a., p. XVII.
12. Simionescu, I., *Ţara Noastră*, Bucureşti, 1937, p. 259.
13. *Ibidem*, pp. 85-90.
14. *Ibidem*, p. 88.
15. Informaţii din: *Bréviaire Statistique*, Institut Central de Statistică, Bucureşti, 1940, pp. 29-34; Dr. Manuilă, S., Georgescu, D.C., *Populaţia României*, Bucureşti, 1937, pp. 68-69.
16. Dr. Manuilă, S., Georgescu, D.C., *op. cit.*, p. 99.
17. *Recensămîntul populaţiei şi locuinţelor din 7 ianuarie 1992. Rezultate generale: populaţie, gospodării, locuinţe*, Bucureşti, 1993, p. X.
18. Observaţiile şi comentariile sînt preluate din *op. cit.*, pp. X-XI.
19. *Ibidem*, p. XIII.
20. Vezi pe larg: Iacob, Gh., Iacob, Luminiţa, *Modernizare-Europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea*, vol. I şi II, Iaşi, 1995.

Raportarea la altul și cetățenia

Gilles Ferréol¹

Dacă deschidem un dicționar, de exemplu *Grand Larousse encyclopédique*, găsim următoarea definiție : „străin” este acela care „aparține unei alte națiuni ; prin extindere : cel care nu este din aceeași familie, din același grup. ..., care nu este de același fel”. Dacă ne continuăm lectura, vedem că „străin” (sau straniu – étranger n.t.) este cel ce este „neobișnuit, surprinzător, deosebit”. Aceste prime indicații ne atrag atenția asupra mai multor problematici (Blondel, 1993), cum ar fi cele legate de :

- alteritate și ambivalență (deschidere și îmbogățire / închidere și figură de țin ispășitor) ;
- la dialectica dintre apropiat și îndepărtat ;
- la raportul dintre caracteristicile particulare și valorile universale.

Scrierile lui Paul Ricoeur și Emmanuel Levinas, sau cele anterioare ale lui Georg Simmel ne furnizează repere utile pe aceste teme. Dezbaterea privind *identitățile* și *reprezentările* merită, din acest punct de vedere, un examen atent. Întrebările privesc rasismul și imigrația, relațiile interetnice și conflictele interculturale, tinerii și periferiile orașelor. Redefinirea „legăturii sociale” (lien social, n.t.) este însoțită, din această perspectivă, de o reflecție asupra ideii de cetățenie. Trebuie să abordăm problema în termeni de „acomodare” (Școala de la Chicago a anilor '20) sau de „asimilare” (tradiția durkheimiană)? Politicile demografice se pot, oare, substitui politicilor forțelor de muncă? Sau mai general, cum se poate lupta împotriva riscurilor de „precarizare” sau de „dualism” ?

Aceste întrebări vor fi abordate aici cu referire la un număr de cercetări asupra integrării și excluderii (sub conducerea lui G. Ferréol, 1992).

O primă abordare

Dacă refuzul alterității merge alături de „valorizarea unor diferențe reale sau imaginare, în profitul acuzatorului și detrimentul victimei, pentru a legitima o agresiune sau un privilegiu” (Memmi, 1982, p. 99), comprehensiunea fenomenelor de xenofobie sau de segregare nu este imediată și necesită o confruntare între sociologi, antropologi, geografi și istorici (Wieviorka, coordonator, 1992). Într-o lucrare

1. Profesor la Universitatea din Poitiers.

importantă, coordonată pe la mijlocul anilor '80 de A. Béjin și J. Freund, au fost chestionați unsprezece autori cu orientări și orizonturi foarte variate (Béjin și Freund, 1986).

Pentru A. de Benoist, rasismul vehiculează opinii atât de disparate încât „are aerul unui mit dificil de precizat” (p. 203). Termenul însuși are o nuanță peiorativă, un conținut neclar, și răspunde unei logici inflaționiste, generatoare de stereotipuri. Nu este surprinzător, prin urmare, că în anumite situații, diluarea rimează cu lipsă de semnificație: „Dacă toată lumea este rasistă, nimeni nu este rasist” (p. 228). Oricare ar fi definiția aleasă, mai multe credințe predomină: inegalitatea raselor, superioritatea de ordin biologic, legitimitatea unor scopuri dominatoare, păstrarea unui ideal de „puritate” sau „autenticitate”, recurgând la nevoie la epurare, eugenism sau expertiză. Legile privind „cetățenia Reich-ului” sînt o ilustrare perfectă, și corespund unei diviziuni a muncii între tehnicieni și propagandiști: multiplicînd posibilitățile de promovare, adaugă M. Polak, puterea a mizat mai întîi pe „interesul bine înțeles” al diferitelor părți implicate.

Variantele utilizate încarnează o gîndire asupra decadenței (pericole de submersie, de metisaj) sau celebrează, din contra, meritele unei selecții naturale („Rasa nu este atît o achiziție de consolidat, cît un obiectiv de atins și o realitate de creat” p. 217). Trebuie menționate și alte clivaje. Se pot distinge, de exemplu, *rasismul de excludere* și *rasismul de dominare*, *rasismul propriu-zis* și *teoria rasială*... În funcție de perspectiva aleasă (de la Pearson la Chamberlain sau de la Gobineau la Courtet), pot apărea divergențe. Să nu uităm, de altfel, că sînt necesare unele nuanțe (vezi tabelul extras din Taguieff, 1988, p. 255) și că o ierarhie nu se rezumă doar la „categoriile exploatarei și disprețului” (p. 212).

<i>Operații cognitive</i>	<i>Subcategorizare a rasismului</i>	<i>Caracterizări</i>			
Percepție (judecare)	1. Prejudiciu rasial	Atitudine, sentiment, dispoziție	Afecte rigide verbalizabile : prejudecăți	Reglarea acțiunii (abstracție orientatoare, pasiunii)	Ostilitate latentă
Clasare (separare și ierarhizare)	2. Discriminare	Comportamente practici, acțiuni	Clasificare și excludere	Satisfacerea intereselor de grup (funcție de supraviețuire)	De la subordonare la aservire (dominare exploatare)
Explicare (justificare)	3. Rasismul	Ideologie	Sistem economic		

Abordarea dezvoltată de P.-A. Taguieff se referă în mod explicit la metodologia weberiană a idealului-tip. Ea se prezintă ca un „inventar sistematic de trăsături definitorii”: respingerea universalului, fixitatea apartenențelor individuale, postulatul necomunicabilității, legi ale eredității, mixofobie. Dacă ansamblul acestor presupoziii trebuie pus în discuție fără complezențe, trebuie acordată atenția cuvenită și denunțate cu energie anumite „ficțiuni”: exaltarea unei lumi fără prejudecăți, iubire absolută a

păcii și umanității, retorica orchestrărilor sau conspirațiilor... Fără această punere în cauză există riscul ca orbirea, fanatismul sau resentimentele să apară.

Antirasismul, continuă A. Béjin, se supune în resorturile sale cele mai „mondene”, unor motivații foarte disparate: expiere, angoase, ipocrizie... Purtătorii săi de cuvânt, adesea susținuți de mass-media, se dovedesc uneori incoerenți, căci ne cer să admitem simultan aserțiuni în mod evident contradictorii. Percepută ca periculoasă atunci când este aplicată tranzacțiilor de capital sau de mărfuri, doctrina „laissez-faire” este considerată admisibilă atunci când se referă la deplasări de populații. În aceste condiții, estimează J. Freund, este întreținut un anumit echivoc și o anumită confuzie. Suspiciunea se instalează și se transformă uneori în obsesie. Se uită în același timp că, dacă libertatea are nevoie de „paznici”, supravegherea prea accentuată îi este fatală (p. 34). Mobilizarea talentelor și a bunăvoinței nu poate fi suficientă căci, după cum scrie P.A. Gloor, imprecățiile și conjurațiile antirasiste „aparțin aceluiași mod ca și flagelul pe care ar fi de presupus că îl combat” (p. 120).

Fascinația pe care o exercită asupra spiritului uman asemenea amalgamuri face ca oameni cinstiți, ce nu sînt lipsiți de curaj, să se ralieze unor asemenea procedee. În fața acestei capcane fără ieșire, ar fi poate oportun să medităm la o expresie latinească: *Distinguere sed non separare*. Dacă a *distinge* înseamnă a articula realul în vederea unei mai bune comprehensiuni a alterității, a *separa* implică adesea refuzul sau excluderea a ceea ce nu agreăm. Aceste două mișcări sînt antagoniste: după cum subliniază C. Polin, cu cît sîntem mai puțin dispuși să cunoaștem, cu atît avem tendința să condamnăm.

În timp ce civilizația noastră – calificată drept „postmodernă” – se vede confruntată cu un soi de „neotribalism” (expresia aparține lui M. Maffesoli, p. 91), în societățile de tip holist predomină un „model al parității” susceptibil de a asigura o „reglare spontană”. Coexistența este posibilă doar prin adaptări, ajustări sau compensații. Într-un fel, sistemul de caste (teorie a echivalențelor, endogamie, corporatism...) reia această necesitate de a gestiona simultan obligații și privilegii. În ciuda imperfecțiunilor sale, această formă de organizare – remarcă A. Daniélou – a permis în mare măsură evitarea genocidelor și coabitarea durabilă a culturilor, modurilor de viață sau religiilor. Situația pe continentul african este probabil mai complexă: poate fi oare făcută distincția (se întreabă R. Breton) între „practici rasiste” și „obiceiuri tribale”? În Statele Unite, emanciparea minorităților este înscrisă în legislație. Ea se explică prin emanciparea economică și mobilitatea socială. Dacă pentru descendenții primilor coloniști englezi steagul înstelat oferă fiecăruia un soi de „supra-umanitate”, rezistențele la ascensiunea etniilor au rămas la fel de vii, chiar dacă sînt mai puțin vizibile. Acest conflict între „ură rasială” și „supunerea la democrație” ar fi, după T. Molnar, una din constantele istoriei americane.

Dacă există, deci, tot atîtea forme de rasism cîte popoare sau psihologii există, studiul acestor specificități presupune o luptă aprigă împotriva dogmatismelor și, la un nivel fundamental, o „satiră a gîndirii sucite” (p. 35).

Elemente de interpretare

Din momentul în care bunăvoința nu se mai poate substitui gîndirii, este important – dincolo de protestele indignate sau cruciadele simbolice – de a putea replica într-un mod eficace unor afirmații cel mai adesea nefondate, aproximative sau mincinoase. Acest program de cercetări constituie firul director al unei publicații recente, în două volume, plasată sub coordonarea lui P.-A. Taguieff (Taguieff, 1991).

Este vorba, din start, de a denunța „amalgamurile polemice și clișeele de propagandă”. Analiza argumentărilor xenofobe, precizează A. Duraffour (Vol. I, pp. 123-124), necesită nu o „diabolizare a inamicului”, ci o discuție critică aprofundată. În această optică sînt mobilizate date cantitative, istoria și comparațiile internaționale. Mai multe teme sînt astfel abordate: naturalizare și prag de toleranță, costuri ale protecției sociale, școală și sistem educativ, șomaj și locuri de muncă, religie și integrism, raportul cu locuința și proprietatea, insecuritatea și delicvența. Dezbaterile relative la imigrația clandestină sau la codul naționalității fac obiectul unui studiu amănunțit din partea juriștilor (Costa-Lascoux) și a economiștilor (Cordero), a politologilor (Weil) sau demografilor (Vallin). Rezultatul acestor diverse investigații pune în lumină un număr de sofisme sau neadevăruri.

Odată această respingere efectuată, întrebările se adresează garanțiilor judiciare, impactului acțiunilor de formare și rolul mass-mediei. Trebuie folosite cenzura, dezbaterile publice sau retractările...? Trebuie făcut apel la poliție, și în ce circumstanțe? Ce se poate gândi în legătură cu tentativele de „socioterapie”? Toate aceste întrebări necesită o clarificare.

Prima coordorată a dezbaterii: metamorfozele discursului rasist. S-a trecut progresiv de la invectivă la subînțeles, de la inegalitate la diferență, de la rasă la cultură. Consecința: printr-o strategie abilă de eufemizare, afirmații antisemite pot apărea drept „acceptabile” sau chiar „legitime”. Să notăm totuși că „respingerea arabilor, a musulmanilor și imigranților este cu mult mai răspîdită decît a evreilor” (Mayer). Aceștia, mai bine inserați, „oferă mai puține motive de discriminare” (Vol. II, p. 72).

Oricare ar fi aceste evoluții, constată M. Wieviorka (*ibid.*, p. 75), mulți dintre noi continuăm să interpretăm lumea „într-un sens care se polarizează pe țapi ispășitori, pe un Altul care este bine de evitat, de exploatat sau eliminat”. În acest context, o sfidare este lansată legislativului: „cum să găsești un echilibru între drepturile individului și modurile de expresie colective, fără ca acestea să le anihileze pe primele”? Pentru J. Costa-Lascoux, alternativa se situează între „o Europă a cetățenilor sau o Europă a minorităților” (*ibid.*, pp. 130-131). Prin urmare, integrarea nu poate fi percepută drept o cale medie între asimilare și inserție, ci ca un proces specific de ajustare reciprocă fondat pe aderarea la reguli de funcționare și valori comune. Dacă aceasta nu ar fi adevărată, atunci oamenii politici care o predică ar fi „asemănători acelor machete de corăbii închise în sticle, care nu văd niciodată marea”.

Să încetăm să „vorbit neclar” și să „țintim jos” (Bonnafeux) căci „în acest joc demagogii cîștigă întotdeauna” (*ibid.*, p. 153). Bazată pe raporturi de vecinătate în sînul comunităților locale sau a asociațiilor de cartier, analiza relațiilor interetnice ne oferă în acest sens numeroase informații. Reacțiile ce pot fi observate sînt ambivalente: pot fi întîlnite agresivitatea și dependența, pasivitatea și revolta fără a exista o adeziune la un proiect mai larg. Astfel, studiul lui H. Vieillard-Baron atestă că, dacă rațiunile care i-au condus pe antilezi, magrebi și turcii caldeeni să se implanteze la Sarcelles au fost inițial foarte diferite, ele converg odată cu prăbușirea mitului întoarcerii și cu instalarea în țara gazdă. (H. Vieillard-Baron, 1990). Formele de înrădăcinare și strategiile identitare nu sînt, în mod evident, aceleași, în funcție de mediul de origine. Unii preferă interiorizarea, supralicitarea sau evitarea: alții negarea, retragerea sau, dimpotrivă, acțiunea colectivă (I. Léonetti-Taboada, 1991).

În fața rezistenței periferiilor, imaginii înspăimîntătoare a creșterii intoleranței, instalarea unor dispozitive de prevenție se dovedește a fi delicată. Pentru C. Bachman

și L. Basier, intendența organizațională suferă; justiția nu este eficace și nici școala. Cît despre asistența socială, ea are dificultăți în a se reînnoi (Bachman și Basier, 1989). Concluzia lui B. Stora (în Taguieff, 1991, vol II., p. 222): "Dacă nu se constituie o dinamică a integrării pe baze republicane, riscul este cel al unei libanizări, al unei opoziții între francezii originari și ceilalți. Spre marea bucurie a islamistilor care predică decis integrismul comunitar". Pentru tineri, „hipodoxia” (adică rarefierea punctelor de referință și a proiectelor pe termen lung) este plină de pericole, precum este și „coșmarul frustrărilor (Galland, 1991) sau „culturile de pe asfalt” (Hurstel, 1984). Mărturiile de care dispunem arată această dificultate de plasare și de „adeziune la eclipse”. În funcție de zona precisă, de moment sau interlocutori, ZUP (zona urbană periferică) este percepută fie ca o patrie ce trebuie apărată contra celor care ar vrea să pătrundă în ea, fie ca o zonă sinistrată, caracterizată de beton și lacrimi. Instituțiile însele sînt trăite cînd drept instrumente ale respingerii, cînd drept puncte de ancorare, „furia” fiind acea violență pură care explodează periodic, fără a avea vreodată un scop adevărat. Toate aceste evoluții pot fi legate de „descompunerea sistemului de acțiune al societății industriale”, de „ruptura unui mod de integrare secular” și de „epuizarea mișcării muncitorești”. Dacă identitatea nu există decît într-un mod istoric (continuitate temporală) și conflictual (confruntarea cu sine și cu altul), înnoirea anumitor problematici, cum ar fi cele legate de socializare, de etnicitate sau de aculturație, ne invită să valorizăm mai mult dimensiunea contextuală (Wieviorka, coordonator, 1994).

„Tabuurile alterității”, pentru a prelua o formulare a lui S. Beaud și G. Noiriel, nu au dispărut, oamenii politici devenind „maestri în a amesteca vorbele, a întreține ambiguitățile vocabularului pentru a mobiliza electorate mai largi și mai eterogene” (Taguieff, 1991, vol II, p. 261). Ce tip de „sociabilitate” trebuie promovat? Marja de mișcare este foarte redusă; să ne ferim de „efectele perverse”: arătînd cu degetul o comunitate ce, percepută ca o problemă, trebuie integrată, „se contribuie la segregarea ei, sînt alimentate prejudecățile xenofobe și se riscă întărirea identității unui grup pe care-l dorim integrat” (*ibid.* pp. 280-281).

De aici pornește din nou întrebarea: cum pot fi articulate particularitățile și cetățenia? Aceasta ar cere, în același timp, un statut juridic, un atașament la anumite idealuri precum și un ansamblu de calități morale și roluri specifice. Sînt opuse aici două concepții: „Prima, explică Jean Bodin, insistă pe dimensiunea privată; a doua, care își are originea la Aristotel, pe dimensiunea publică” (*ibid.*, p. 320). Pe de o parte, conformismul față de legi în schimbul protecției drepturilor și a libertăților; pe de altă parte, participarea permanentă și regulată la activitățile politice. Între acestea două, mecanismele reprezentării și ale corporației (în sensul hegelian al termenului, adică al grupărilor socio-profesionale). Confruntat cu aceste riscuri de fragmentare sau anomie, Statul-națiune este în căutarea unor noi abordări (Schnapper, 1991).

Oricare ar fi soluțiile adoptate (contract de asociere, insule comunitare, „alternanța codurilor...), este cert că această prețioasă formulă nu va apărea din simpla exhumare a punctelor de reper și a colectivităților de ieri: „în cadrul culturalist contemporan, se vorbește prea des în termeni de *regăsire*, cînd ar trebui de fapt o inventare” (Camilleri, 1991, p. 31).

Pentru o hermeneutică a dreptului la diferență

„Apelul la fraternitate”, „urgența disperării” ne trimit, în acest domeniu, la problematica injoncțiunii și a transgresiunii, a imperativului și interzisului. Avînd drept fundal „limitele pe care omul și le impune și le recunoaște pentru a trăi în mod uman”.

Dacă „Eu este un altul”, dacă „ființa nu este niciodată propria sa rațiune de a fi” și dacă „lumea este lumea vieții noastre, a tuturor”, atunci „nu ordinea ne constituie pe noi, ci noi constituim ordinea” (Gosselin, 1992, p. 167), promovarea valorilor universale trebuind să favorizeze învățarea diferențelor. La polul opus, unii gînditori „postmoderniști” tind să acrediteze teza conform căreia „ceea ce ne interesează înainte de toate este diferendul insolubil mai curînd decît dialogul, opoziția mai curînd decît acordul, imposibilitatea deciziei mai curînd decît decizia, singularitatea și incomensurabilitatea mai curînd decît existența sau căutarea unui punct comun” (Bouveresse, 1984, p. 128).

Acest refuz al unei „comunități comunicaționale”, pentru a-l cita pe K.-O. Apel, ne pare foarte dăunător, căci acei ce apără asemenea poziții nu concep raționalitatea decît din unghiul perversiunii ei instrumentale și refuză să admită că putem parveni la o comprehensiune intersubiectivă și, deci, la formarea unui consens.

Aderînd la astfel de presupuneri, s-ar pierde din vedere una din principalele învățături ale retoricii perelmaniene: „Doar existența unei argumentări, care să nu fie nici constrîngătoare, nici arbitrară, dă un sens libertății umane, condiție a unei alegeri raționale”. (Perelman, în colaborare cu Olbrechts-Tyteca, 1958, p. 682). S-ar nega de asemenea că, pe durata unui dialog „nu mai sînt nici evreu nici grec, nici sclav nici om liber, nici bărbat nici femeie” (*Epistola către Galatei*, 3, 28).

Principiul universalității, așa cum este el abordat sau formalizat de către autori diferiți, cum ar fi J. Rawls, F. Jacques sau J. Habermas (și mulți alții), nu merită o asemenea discreditare, ci trebuie, din contra, întărit, fie că este vorba de o „abordare contractualistă”, de o „filozofie a interlocuțiunii” sau de o „etică a discuției”:

<i>Autor</i>	<i>Cadru teoretic</i>	<i>Tip de problematică</i>
J. Rawls („Teoria justiției”, 1971)	Abordare contractualistă	Principiile alegerii sociale și principiile justiției sînt ele însele obiectul unui acord original.
F. Jaques („Dialogice II. Spațiul logic al interacțiunii”, 1985)	Filosofie a interacțiunii	Dialogul nu este nici imposibil, cum ar spune-o partizanii incomensurabilității teoriilor, nici inutil, cum îl consideră susținătorii universalității regulilor de modă.
J. Habermas („Morală și comunicare”, 1983)	Etica discuției	O normă nu poate pretinde validitatea decît dacă toate persoanele care pot fi implicate sînt de acord sau ar putea să fie, după discuții privind validitatea acestei norme.

Recunoașterea acestei „hermeneutici a dreptului la diferență” presupune ca antiracismul să nu se mulțumească doar cu formule incantatorii, ci „să facă efortul de a cunoaște și acționa”, altfel riscînd să cadă în „derizoriu, inutil și desuet” (Taguieff, 1971, vol I, pp. 35-37). Într-o perioadă în care „spaima înlocuiește proiectele”, această avertizare nu este, fără îndoială, inutilă. Ea nu ne poate lăsa indiferenți, după cum scrie P. Ricoeur, cu atît mai mult cu cît „dacă nu putem nega ceea ce sîntem, nu putem nici abandona gîndirea universalului”, a unui universal „contextual”, punînd accentul pe „forța de convingere” (Ricoeur, 1990, p. 279).

Traducere de Bogdan Balan

BIBLIOGRAFIE

- Bachmann, C. și Basier, L., (1968), *Lise en images d'une banlieue ordinaire*, Paris, Syros.
- Bejin, A. și Freund, J. (coord.), (1986), *Racismes-Antiracismes*, Paris, Klincksieck.
- Blondel E., (1991), *Le concept philosophique d'étranger*, in *L'Etranger en France et en Allemagne*, (lucrare colectivă sub coordonarea lui Brucker, C.), Nancy, Presses Universitaires de Nancy, pp. 25-31.
- Bouveresse, J., (1984), *Rationalité et cynisme*, Paris, Minuit.
- Camilleri, C., (1991), *Communautes, immigration, integration*, „Migrants-formation”, n° 86, sept., pp. 19-31.
- Dubet, F., *La Galere. Jeunes en survie*, Paris, Fayard.
- Ferréol, G. (coord.), (1992), *Integration et exclusion dans la société française contemporaine*, Lille, Presses Universitaires de Lille.
- Galland, O., (1991), *Sociologie de la jeunesse. L'entrée dans la vie*, Paris, A. Colin.
- Gosselin, G., (1992), *Une éthique des sciences sociales. La limite et l'urgence*, Paris, L'Harmattan.
- Hurstel, J., (1984), *Jeunes au bistrot, culture au macadam*, Paris, Syros.
- Leonetti-Taboada, I., (1991), *Stratégies identitaires et minorités*, „Migrants-formation”, n°86, sept., pp. 54-73.
- Memmi, A., (1982), *Le Racisme. Description, définition, traitement*, Paris, Gallimard.
- Perelman, C., (în colaborare cu Olbrechts-Tyteca, L.), (1958), *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*, vol II, Paris, PUF.
- Ricoeur, P., (1990), *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil.
- Taguieff, P.-A., (1988), *La Force du Préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, La Découverte.
- Taguieff, P.-A., (1995), *Les Fins de l'antiracisme. Essai*, Paris, Michalon.
- Taguieff, P.-A., (coord.), (1991), *Face au racisme*, vol. I. : *Moyens d'agir*, vol II. : *Analyses, hypothèses, perspectives*, Paris, La Découverte.

DEVIANȚI, MARGINALI, EXCLUȘI

Didier Demazière

**Experiența șomajului în Franța: procese
de excludere și construcția identității** 191

Gilles Ferréol

**Mîna de lucru și procesele de excludere:
cazul analfabeților și al handicapaților** 206

Temenuga Rakadjiiska

**Democratizarea și marginalizarea în societățile
est-europene (cazul Bulgariei)** 217

Erhard Roy Wiehn

Grupurile sociale marginale. Mecanismele separării 222

Ion Dafinoiu

Medicina organelor artificiale creează excluși ? 230

Ștefan Boncu, Cătălin Dîrțu

Percepția devianței în funcție de abilitate 239

John Friedmann

**O reconsiderare a sărăciei : autonomizarea
și drepturile cetățenilor** 246

Pierre Strobel

**De la sărăcie la excludere : societate salarială
sau societate a drepturilor omului ?** 260

Experiența șomajului în Franța: procese de excludere și construcția identității

Didier Demazière¹

Ultimele decenii au fost marcate în Franța de o creștere foarte rapidă a numărului șomerilor. Conform ultimelor date administrative, furnizate de Ministerul Muncii, și pornind de la numărarea solicitanților pentru un loc de muncă înscriși la Agenția Națională a locurilor de muncă, în 1974 a fost depășit pragul de 500.000 de șomeri, în 1977, de un milion, în 1982, de 2 milioane, în 1993, de 3 milioane. La începutul anului 1996, rata șomajului a fost mai mare de 11%, fără a se lua în considerație decât indivizii aflați în căutarea unui loc de muncă cu normă întreagă și pe o durată de timp nedeterminată. Începând cu jumătatea anilor '80, rata șomajului nu a scăzut deloc sub limita de 10%, dovedind instalarea durabilă a unui șomaj masiv în societatea franceză. În paralel cu acesta, durata șomajului s-a prelungit în mod considerabil, deoarece numărul șomerilor de lungă durată – cei care au petrecut în șomaj o perioadă continuă egală sau mai mare de 12 luni – se apropie de un milion, față de 100.000 la mijlocul anilor '70.

Această deteriorare a situației locurilor de muncă s-a manifestat în ciuda intervenției puterilor publice în lupta contra șomajului și pentru promovarea locurilor de muncă. Astfel, în timp ce, la începutul anilor '70, cheltuiala publică pentru forța de muncă reprezenta mai puțin de 1% din produsul intern brut (P.I.B.), ea va reprezenta, de acum înainte, 4% din PIB. Dacă indemnizațiile de șomaj reprezintă mai mult de 40% din această cheltuială publică, ajutoarele de reintegrare (stagii de pregătire profesională, prime de angajare, formule diverse de încadrare în muncă) înseamnă un volum financiar de același ordin și privește 1,5-2 milioane de persoane în fiecare an.

Totuși, în ansamblu, situația șomerilor s-a degradat în cursul ultimelor decenii: condițiile de acordare a indemnizației s-au restrâns considerabil, selectivitatea pieței de muncă s-a înăsprit, sărăcia s-a amplificat, așa cum atestă și crearea unui Venit Minim de Reintegrare, în 1989. Condițiile de viață ale șomerilor tind să se degradeze pe măsură ce șansele de a obține un loc de muncă se reduc, cel puțin pentru o mare parte dintre ei. Șomajul își modifică, deci, sensul: din situație provizorie, de scurtă durată, el devine, adesea, o condiție durabilă sau fără ieșire. De aceea, mai mult ca niciodată, este important să analizăm experiența șomajului trăită de indivizi. Dacă

1. Cercetător la Centre National de la Recherche Scientifique, Universitatea din Lille.

pierderea locului de muncă reprezintă un statut social devalorizat, cum se pot acomoda indivizii cu acesta cînd durata șomajului se prelungește? Cum se poate explica diversitatea reacțiilor șomerilor față de excluderea prelungită din cîmpul muncii?

1. Locul șomerilor în societate

Experiența șomajului este, întîi de toate, o încercare individuală; dar ea interesează întreaga societate, făcînd trimitere la locul pe care aceasta îl acordă șomerilor și la modul în care este considerată poziția lor. Din această perspectivă, inferioritatea economică, socială și simbolică este cea care definește poziția șomerilor: lor li se atribuie un statut de inferioritate care le destabilizează identitatea, lor li se răpește dreptul de a se exprima, iar participarea la viața socială este redusă. Totuși, aspirația de a obține un loc de muncă și valoarea acordată muncii rămîn solide și persistente.

1.1 Șomerii – un grup inferiorizat

Tradiția sociologică a cercetărilor care încearcă să înțeleagă sensul experienței șomajului vede în pierderea locului de muncă sfîrșitul vieții sociale și distrugerea identității individuale și colective. Ancheta realizată în 1931 la Marienthal, un mic sat austriac, lovit de închiderea uzinei locale, este simptomatică pentru această abordare (Lazarsfeld, Jahoda, Zeisel, 1932). Cercetătorii subliniază multiplele consecințe negative ale șomajului: degradarea nivelului și a condițiilor de viață; dezorganizarea relațiilor familiale, restrîngerea activităților sociale, militante, de petrecere a timpului liber; destabilizarea percepției timpului, care își pierde rolul de structurare a activităților cotidiene. Experiența șomajului face din societatea țărănească „o comunitate dezgustată”, pierdută într-o „tristă indiferență”, paralizată de „lipsa unei perspective”, anihilată de un „fatalism generalizat” (Lazarsfeld, Jahoda, Zeisel, 1932).

Ca o continuare a acestei cercetări deschizătoare de drumuri, se va construi un punct de vedere sociologic privind experiența șomajului, care va insista, dincolo de consecințele economice, materiale și bănești ale acestuia, pe deteriorarea statutului social și pe destructurarea identităților pe care acesta le zămislește (Demazière, 1996). În Franța, începînd cu anii '60, într-o epocă de creștere economică și de plin avînt al societății salariale, accentul se pune pe „inferioritatea socială” legată de devalorizarea poziției șomerului și pe „neputința socială” a șomerilor înșiși, confrunțați cu sentimentul de umilință, aruncați în izolare și reduși la neputință colectivă (Ledrut, 1966). Din această perspectivă, identitatea șomerului este marcată de umilință, de „jenă” sau de „rușine” socială: sentimentul de a fi desconsiderat, de a ocupa o poziție de milog, de a suporta un tratament nemeritat, impresia că este altfel decît ceilalți și că este vinovat de ceea ce i se întîmplă.

În epoca locurilor de muncă cu normă (aproape) întreagă, așa cum este cea actuală, exercitarea unei activități profesionale constituie una din formele principale de recunoaștere a utilității și chiar a unei existențe sociale. În consecință, șomajul apare ca o stare de inutilitate și de non-existență socială: lipsa motivației, devalorizarea, izolarea, închiderea în sine, sînt tot atîția termeni frecvent utilizați în analizele orientate către perceperea subiectivă a situației de șomaj, în ultimele două decenii numărul acestora dublîndu-se. Activitățile procură venituri, atribuie un rol în societate și structurează timpul în ansamblul lui. Șomajul, de asemenea, nu este trăit ca timp

liber, ci ca „timp mort” (Freyssinet, 1991). Mai multe studii, bazate pe interviuri ale șomerilor, subliniază dificultatea acestora de a dezvolta activități de substituție care, în plus, nu sînt decît niște modalități de a-și umple ziua.

Experiența șomajului perturbă reperele sociale pe diferite planuri. Este vorba, mai întîi, despre apartenența la societatea globală, care se realizează prin muncă, consum, ritm de viață și care este amenințată, ceea ce subliniază, cu putere, noțiunea de excludere, manifestată la finele anilor '80 (Paugam, 1996). Este vorba, apoi, despre reintegrarea în grupurile învecinate, fie că este vorba despre rețelele de sociabilitate, de vecinătate, de solidaritate, organizate în jurul meseriilor sau a muncii, sau despre relațiile din sînul familiei, care se degradează și care pot conduce la izolare. Astfel, situația de șomaj nu apare ca o sursă a identității sociale, șomajul este în continuare trăit de cei mai mulți ca o experiență stigmatizantă, generatoare de identități sociale negative.

Studiile efectuate, mai ales cele din SUA, orientate mai mult către psihologia socială, tind să întărească aceste analize, consacrîndu-se sublinierii măsurii în care pierderea locului de muncă reprezintă un traumatism psihologic și a măsurii în care prelungirea șomajului necesită o veritabilă transformare a identității. Aceste lucrări tind să accentueze modificările cauzate de șomaj, care afectează reprezentarea pe care individul o are despre lume, despre locul pe care el îl ocupă în această lume și despre variantele posibile pe care acesta le anticipează. Ele propun modele de descriere a diverselor etape și faze prin care trece individul care devine șomer. În general, se desprind trei etape care formează un „ciclu tranzițional” (Hayes, Nutman, 1981).

Primul stadiu este cel al pierderii locului de muncă: individul suportă un șoc, este incapabil să înțeleagă și să domine ceea ce i se întîmplă. Apoi, el refuză realitatea, minimizează modificarea, se străduiește să înghețe realitatea, ca și cum schimbarea nu s-ar fi produs.

Al doilea stadiu începe cu conștientizarea necesității de a întreprinde modificări și ajustări ale propriei vieți. Această nouă percepție este însoțită adesea de sindromuri depresive. Acestea se estompează pe măsură ce indivizii își dau seama că nu au altă ieșire decît să accepte o situație care nu mai este ceea ce a fost. Astfel, ei reduc, puțin cîte puțin, distanța dintre condiția lor obiectivă și propria lor percepție subiectivă a acestei situații.

Al treilea stadiu este, pentru cei care nu au găsit un alt loc de muncă, al instalării în șomaj. El este marcat de o reamenajare a spațiului și obiceiurilor de viață: indivizii încearcă comportamente și atitudini noi. Aceste încercări conduc la interiorizarea unui nou cadru de referință, a unei noi definiții a locului individului în lume. Această formă de adaptare, care este, de asemenea, o formă de conversiune, implicînd o nouă interpretare a lumii, se caracterizează prin atitudini fataliste și apatice.

Merită să notăm convergența puternică a acestor cercetări contemporane și a celor realizate în anii '30. Modul în care șomajul afectează indivizii este descris în termeni apropiați, dacă nu chiar identici: se observă că toți autorii care au descris evoluția condiției de șomer par să fie de acord cu următoarele etape: mai întîi este șocul, urmat de „o lovitură de bici” și de căutarea unui loc de muncă, etapă în care individul este optimist, fără să se fi resemnat încă, atitudinea sa rămîinînd neschimbată. Apoi, dacă eforturile sale eșuează, individul devine pesimist, neliniștit și cuprins de anxietate. Aceasta este etapa crucială. În fine, individul devine un fatalist și se adaptează noii sale condiții sociale, dar într-un univers mai limitat. El se comportă ca o persoană „distrusă” (Eisenberg, Lazarsfeld, 1938).

Am putea, oare, transpune această linie de forță în perioada contemporană? Persistența și întărirea lipsei locurilor de muncă nu contribuie la banalizarea experienței șomajului, deoarece acesta este, din ce în ce mai puțin, o experiență temporară și ocazională, devenind o amenințare permanentă și un risc de excludere durabilă. În plus, șomajul, difuzându-se și răspîndindu-se, afectează populații din ce în ce mai diversificate și eterogene (Maruoni, Reynaud, 1993). În rîndurile șomerilor intră, de acum înainte, lucrători din toate categoriile socioprofesionale, chiar dacă muncitorii și personalul necalificat reprezintă categoriile cele mai afectate: indivizii de diferite vîrste și tinerii absolvenți ai unui sistem educativ fiind deosebit de vulnerabili; bărbați și femei, procentul de activitate a acestora din urmă continuînd să crească, în ciuda crizei locurilor de muncă; licențiați în economie dar și ocupanți ai unor posturi nesigure, persoane inactice care doresc să găsească un nou loc de muncă. De acum înainte, modelul lucrătorului adult, mascul, cu un loc de muncă stabil și victimă a concedierii va fi minoritar; din acest motiv se pune, din ce în ce mai acut, problema diversității experiențelor șomajului și a modalităților de a trăi această încercare. Înainte de a trata acest aspect, nu ar fi lipsit de importanță să subliniem anumite trăsături marcante ale experienței șomajului, mai ales tăcerea colectivă a șomerilor și lipsa de organizare a indivizilor rămași fără loc de muncă.

1.2 Șomerii – un grup tăcut

În Franța, șomajul constituie o criză politică a cărei importanță este deosebit de exacerbată în perioada electorală, cînd există, se pare, un consens în ceea ce privește învinuirea guvernului în exercițiu de evoluția curbei șomajului. Paradoxal, într-un astfel de context socio-politic, șomerii sînt absenți de pe scena publică, ei rămînînd un grup tăcut. Oboseala colectivă și fatalismul generalizat au fost etichetate ca fiind efecte ale șomajului, încă de la prima anchetă de renume realizată de echipa lui Lazarsfeld, în anii '30. Mai precis, șomajul marchează o diminuare a participării șomerilor la activitățile politice și publice, consecință a slăbirii relațiilor lor sociale și a solidarității lor precedente. Astfel, experiența subiectivă a șomajului și încercarea pe care acesta o reprezintă constituie o primă serie de obstacole în acțiunea colectivă a șomerilor.

Apatia colectivă a șomerilor poate fi, deci, pusă în raport cu trăirea situației de șomaj. Sentimentul de jenă, și chiar de culpabilitate, îngreunează identificarea colectivă a șomajului, deci reprezentarea sa politică. În consecință, criza de identitate personală care urmează pierderii locului de muncă împiedică asumarea în mod pozitiv a acestei situații noi, iar șomerul nu se poate recunoaște într-o identitate colectivă de șomer. Situația de șomaj izolează individul în istoria sa personală, suprimă conștiința comunității, conștiința colectivă care se află la baza acțiunii. Condițiile de angajare ale șomerilor într-o acțiune colectivă par, astfel, direct legate de reprezentările pe care aceștia le au despre ei înșiși și despre valoarea lor socială. Autodevalorizarea condiției de șomer împiedică orice tentativă de mobilizare colectivă a șomerilor. Aderarea la o organizație a șomerilor presupune, de fapt, ca șomerul să se definească așa cum este, să accepte să fie identificat ca atare de către ceilalți și ca ceilalți să accepte să îl recunoască ca atare: „o organizație a șomerilor ar însemna ca șomerul să se recunoască și să fie recunoscut ca atare, asta fiind, înainte de toate, tocmai ceea ce el vrea să ascundă. A se grupa înseamnă, în fond, a dori să rămînă șomer” (Galland, Louis, 1981). Riscul oricărei acțiuni colective este de a renunța la a ieși din șomaj, de a-și îngheța propria identitate, de a „șomeriza” individul, condamnîndu-l la o asimilare a condiției sale sociale (Schnapper, 1994).

Această analiză ne amintește de unele observații privind evoluția recentă a șomajului. Acestea se bazează, în primul rând, pe ipoteza conform căreia identitatea este o chestiune prealabilă și o condiție a urgentării și a organizării unei acțiuni colective; dar am putea la fel de bine avansa ideea că acestea participă la construirea unor identități individuale și colective. Ele se bazează mai ales pe o concepție clasică și oficială despre șomaj, și anume că acesta reprezintă o privare temporară de loc de muncă, ca și cum orice șomer ar putea scăpa repede din această situație. În acest caz, este adevărat că angajarea într-o acțiune colectivă ar putea semnifica renunțarea la ieșirea din șomaj. Dar, pentru un număr din ce în ce mai mare de indivizi, durata șomajului se prelungește, iar șomajul este recurent: dintr-o abatere în traiectoria profesională, el a devenit o condiție permanentă, o componentă importantă a progresului individual. În consecință, problema nu mai este să renunți să ieși din acesta, ci să poți ieși atunci când rîndurile șomerilor se îngroașă continuu, să poți obține un loc de muncă atunci când etapele intermediare între șomaj și găsirea unui loc de muncă se înmulțesc. De asemenea, dacă implicarea într-o organizație a șomerilor modifică neapărat sensul experienței șomajului, aceasta este deja puternic răsturnată de mutațiile formelor de șomaj. Acest aspect indică faptul că înțelegerea semnificațiilor subiective ale șomajului nu este suficientă pentru a explica tăcerea șomerilor și că este nevoie să determinăm intervenția modurilor de socializare a șomajului și a valorii sociale care îi este recunoscută acestei experiențe.

Factorii externi care împiedică mobilizarea șomerilor fac trimitere la ponderea statului în câmpul șomajului, la reprezentările colective ale șomajului și la inițiativele vizînd preluarea acestei probleme. Preluarea șomerilor de către multiple instituții produce un control social și, mai ales, dă formă experienței șomajului în jurul a doi poli: șomerul este fie redus la forma unui căutător de loc de muncă, experiența sa fiind negată și nerăsplătită, fie aruncat în mizerie și exclus, experiența sa nefiind validată ori apreciată.

Autonomizarea categoriei șomajului s-a tradus prin constituirea unei rețele de instituții oficiale, însărcinate cu înregistrarea, indemnizarea, controlul și plasarea indivizilor recunoscuți ca șomeri. Dezvoltarea unor astfel de instituții îngreunează regrouparea șomerilor, deoarece ele reprezintă primele instanțe spre care se îndreaptă indivizii rămași fără loc de muncă: primul demers al solicitantului unui loc de muncă este să se înscrie în ANPE sau să se adreseze la Assedic¹ în scopul întocmirii dosarului de indemnizații. Recunoașterea oficială a drepturilor legate de pierderea locului de muncă (dreptul la muncă, indemnizația) instituționalizează șomajul, stîrnește interesul șomerului să se manifeste și face din organisme oficiale primii interlocutori ai șomerilor. „De aici rezultă că înființarea Casei Șomerilor reprezintă un ultim refugiu, după ce toate posibilitățile oferite de administrație au fost epuizate” (Filleule, 1993).

Pe de altă parte, reprezentările colective explică de obicei șomajul prin jocul constrîngerilor exterioare, prin efectele unei crize economice globale și prin consecințele unei disfuncționalități la scară mondială. Astfel, răspunderile sînt atenuate, devin insesizabile, ceea ce face ca șomerii să rămînă fără un interlocutor cu care să negocieze sau să angajeze un raport de forțe. Șomajul, deci, elimină această alternativă esențială mobilizării și construirii unui raport de forțe: cum și de ce să te organizezi, fără un patron, un maestru sau un responsabil dintr-o ierarhie, sau, și mai simplu, fără un altul care să dețină o parte din putere? Dificultatea alegerii unui obiectiv și absența unui adversar fac aproape imposibilă mobilizarea (Demazière, 1995b). Responsabilul sindicatului șomerilor remarca: „Este foarte greu să te bați

1. Association pour emploi dans l'industrie et le commerce

atunci cînd ai impresia că nu se află nimeni în fața ta, pentru că nu-i așa, toată lumea este împotriva șomajului ! ” (Pagat, 1978).

Inconvenientul alterității este vizibil în reprezentările pe care șomerii le au despre șomaj, deoarece ei nu reușesc să își situeze responsabilitățile la un nivel care să poată fi punctul de plecare al acțiunii organizate : sau învinuiesc anumite cauze abstracte și mecanisme „magice” (economia, inflația, politica), sau indică motive proprii persoanei lor, motive „individuale” (Gallaud, Louis, 1981). Astfel, cea care domină este forma apolitică a șomajului, care îl reduce la o problemă individuală și privată : „ca o preocupare personală pe care, din reținere, o discută doar cu prietenii apropiați, aceasta luînd forma unei confidențe spusă pe ocolite, și nu ca pe expunerea ostentativă a acestui stigmat care merită să fie ridicat la rang de cauză prin dezbateri și luptă : ca o afacere privată care scoate în relief viața cotidiană, și nu ca o afacere publică care să implice responsabilitățile puterilor publice ; ca un viciu rușinos din punct de vedere moral, redat printr-un cuvînt ce nu trebuie rostit, ci mai degrabă ascuns, și nu arătat sau denunțat” (Garrigon, Lacroix, 1987).

1.3 Șomerii – un grup privat de un loc de muncă

Dacă șomerul, în comparație cu persoanele active sau inactive, poate fi definit ca o persoană fără loc de muncă, în căutarea unui serviciu, locul acestuia în structura socială este din ce în ce mai greu de definit. De fapt, indivizii rămași fără loc de muncă sînt dispersați în statuti sociale diverse : solicitanți, șomeri care primesc ajutor de șomaj, persoane care urmează un stagiul de pregătire profesională, beneficiari ai unor măsuri publice, beneficiari ai unui venit numit „de solidaritate”, persoane care se sustrag căutării unui loc de muncă, persoane aflate într-o etapă de provizorat, persoane cu situații materiale precare etc. sînt tot atîtea categorii situate în constelația șomajului. Pentru fiecare din pozițiile menționate există drepturi și obligații speciale, în ceea ce privește veniturile și, mai ales, căutarea unui loc de muncă.

Pozițiile șomerilor sînt atît de eterogene, încît experiența șomajului tinde să se manifeste cu forță. Din punct de vedere al dreptului la protecție socială, situațiile variază de la garantarea securității (pensionările înainte de termen, de exemplu), pînă la absența oricăror drepturi sociale (șomeri aflați la sfîrșitul perioadei legale de acordare a drepturilor cuvenite). Din punct de vedere al atitudinii față de locul de muncă, situațiile variază de la ancorarea într-un trecut profesional legat de sfera locului de muncă-tip (licențiați în economie), pînă la ideea excluderii, legată de reducerea șanselor de a obține un loc de muncă în viitor (șomeri pe o perioadă lungă de timp).

Totuși, dincolo de diversitatea condițiilor și modurilor de viață, aspirația către găsirea unui loc de muncă și caracterul central al valorii muncii rămîn constante în cadrul sistemelor de referință ale șomerilor. Numeroase cercetări empirice recente, realizate atît asupra tinerilor confrunțați cu dificultăți de reintegrare, cît și asupra adulților împinși la marginea pieței de lucru, subliniază locul central pe care munca îl ocupă în cadrul aspirațiilor șomerilor și definesc identitatea acestora. Astfel, observarea generației născute în 1960 demonstrează că „identitatea socială trece, mai mult ca niciodată, prin identitatea profesională” (Nicole-Drancourt, 1991), la fel cum pentru tinerii șomeri în curs de marginalizare, „obținerea unui loc de muncă stabil rămîne o normă obișnuită” (Lagrée, Lew Fai, 1989), iar pentru tinerii cu cele mai scăzute niveluri școlare și cu cele mai mari dificultăți de reintegrare profesională, „munca ocupă întotdeauna un loc capital și de neînlocuit” (Demazière, 1996b).

Tinerii, care sînt cei mai vulnerabili în fața șomajului, nu-și schimbă sentimentele vis-à-vis de muncă, nu mai mult decît categoriile aruncate în sărăcie.

Se observă, din partea beneficiarilor sistemelor de asistență socială, o „cerere intensă de locuri de muncă, venind din partea exclușilor de pe piața muncii” (Wuhl, 1992), unii dintre cei care primesc alocații R.M.I. adoptînd strategii de ținere la distanță a asistenților sociali, deoarece ei aspiră la un „loc de muncă adevărat, fără stagii de formare și fără posturi provizorii, și pentru că doresc să scape de statutul de asistat” (Paugam, 1993). Aceste anchete arată că munca se află în centrul procesului de „recunoaștere de către celălalt”. Munca, mai mult decît orice altă activitate, constituie, prin alăturarea la un grup confruntat cu același cîmp de practici și de constrîngeri, o socializare secundară a indivizilor și un loc producător de identitate (Dubar, 1991). De aceea, problema construirii și distrugerii identității șomerilor, în special a celor care au cele mai mari dificultăți în obținerea unui loc de muncă, este atît de centrală pentru înțelegerea experienței șomajului.

2. Construirea identității șomerilor de lungă durată

Experiența șomajului nu poate fi redusă la tensiunea dintre căutarea unui loc de muncă și afirmarea prezenței sale pe piața locurilor de muncă, pe de o parte, și dezvoltarea unor activități de suplinire și a unor rețele sociale fără legătură cu locul de muncă al celuilalt. Ea este însoțită de un proces de socializare, de reevaluare constantă a propriei valori sociale, de negociere a viitorului său, de construire a identității sale, de interiorizare a unui univers de posibilități. Experiența șomajului este, de asemenea, un ansamblu de experimentări, avînd în vedere că durata șomajului se prelungește și că ieșirea din șomaj este nesigură, iar reacțiile față de această încercare nu sînt, deci, uniforme.

2.1 O experiență, dar și reacții variate

Este remarcabil faptul că tot mai multe cercetări orientate spre experiențele șomajului, deși au fost realizate cu ajutorul unor metode disparate și pe populații de șomeri diferite, ajung la concluzia că nu există o unicitate în trăirea șomajului. S-a stabilit că există o diferențiere a efectelor șomajului în funcție de raportul cu sine înșuși (Cukrowicz, 1981), o lipsă de potrivire a trăirilor șomajului (Le Mouël, 1981), o diversitate a formelor experienței șomajului (Balazs, 1983), o eterogenitate a logicii de acțiune a tinerilor stagiați fără diplomă (Dubar ș.a., 1987), o varietate a modurilor de viață ale tinerilor șomeri (Lagrée, Lew Fai, 1989), o diversitate a strategiilor de căutare a unui loc de muncă (Benoit-Guilbot, 1990), o mare diversitate a manierelor de a trăi în șomaj (Pissart ș.a., 1990), o pluralitate a logicilor de angajare profesională (Nicole-Dancourt, 1991), o varietate a proceselor identitare la șomerii de lungă durată (Demazière, 1992).

Cercetarea care a deschis calea în acest sens este cea realizată de D. Schnapper la sfîrșitul anilor '70, care s-a axat pe trăirea șomajului. Din această experiență, pornindu-se de la trei dimensiuni centrale, s-au distins cîteva semnificații tipice. Aptitudinea de a adopta activități de suplinire a muncii și investirea într-un statut alternativ celui de șomer (pensionare, student, artist, ...) reprezintă centrul primei dimensiuni : șomajul va fi trăit într-un mod cu atît mai pozitiv cu cît individul poate

să pună la punct activități definite în funcție de vocație. Intensitatea și forma de sociabilitate reprezintă al doilea element: cu cât șomerul este mai integrat în rețele sociale independente de activitatea sa profesională, cu atât șomajul va fi mai puțin dificil de suportat. În fine, integrarea familială constituie un sprijin în situațiile de criză de statut, așa cum este șomajul, în timp ce dificultățile familiale agravează această stare de criză. Astfel, diferențele constatate în manierele de trăire a șomajului sînt organizate în trei tipuri: „șomajul total”, „șomajul inversat” și „șomajul amînat” (Schnapper, 1994).

Interpretarea și explicarea acestor experiențe diferite ale șomajului provoacă unele discuții. Explicația sociologică clasică se bazează pe ipoteza unei repartiții inegale a acestor forme tipice în cadrul categoriilor sociale (socioprofesionale, de vîrstă, de sex etc.). D. Schnapper, în special, explorează această perspectivă. Astfel, șomajul total este trăit din plin de „lucrătorii manuali”: atașamentul lor față de muncă îi expune unei grave crize de statut și îi împiedică să adopte un alt statut sau să își dezvolte rețele relaționale independente de munca lor. Spre deosebire de aceștia, „tinerii lucrători care nu muncesc manual”, în majoritate femei, reușesc să schimbe experiența șomajului, dedicîndu-se unor activități artistice, sau legate de statutul de student și dezvoltînd relații sociale independente de activitatea profesională. În sfîrșit, este vorba de „cadre sau tineri maiștri sau tehnicieni aflați în mișcare ascendentă” care izbutesc să amîne trăirea condiției de șomer, multiplicînd activitățile de pregătire, de căutare a unui loc de muncă și de timp liber, luptînd astfel împotriva deprofesionalizării și desocializării.

Cu toate acestea, corespondența între tipurile de șomaj și categoriile sociale este relativă, mai ales datorită faptului că există și alți factori, transversali față de variabilele socio-demografice, care influențează raportul dintre muncă și trăirea șomajului: nivelul cultural, starea civilă, modul de viață, sociabilitatea etc. pot agrava sau, dimpotrivă, atenua criza de statut legată de încercarea prin care trece șomerul. Dacă diferențele observate în experiența șomajului nu se repartizează la întîmplare, ele nu se explică printr-o cauzalitate simplă, prin influența uneia sau a unui număr mic de variabile. Nu se poate vorbi despre o trăire a șomajului de către femei, o alta de către muncitori, tineri, persoane din zone rurale, celibatari etc.

Cum șomajul nu este o poziție socială sau o experiență subiectivă omogenă, el nu constituie un eveniment care să aplaneze diferențele sociale și socializările anterioare. Trăirea șomajului depinde de combinarea complexă a variabilelor eterogene: poziția în ciclul vieții, poziția în structura socială, poziția într-o traiectorie socială, anticipările subiective ale viitorului, rețelele relaționale, statusurile sociale obiectiv-possibile. Această perspectivă de analiză ce pune accentul pe biografiile șomerilor are nevoie de o abordare care să ancoreze experiențele șomajului în mecanismele de reglare a pieței de muncă.

2.2 Traectorii și anticipări ale viitorului

Analizele calitative bazate pe discuțiile purtate cu șomerii de lungă durată vizează înțelegerea comportamentului lor, a logicii, strategiilor și modului de gîndire a acestora, înscriindu-i pe traiectoriile lor socio-profesionale globale. Este vorba mai puțin de a aduce explicații privind procesele de intrare în șomaj, cît de a încerca interpretarea reacțiilor și raporturilor subiective ale indivizilor care trăiesc această experiență. Rezultatele acestor lucrări converg în mare măsură spre identificarea a patru forme-tip de traiectorii ale șomerilor de lungă durată (Bouillaguet ș.a., 1986; Guillor ș.a., 1989; Demazière, 1992b).

Traectoria frîntă este marcată de trecerea brutală de la un loc de muncă stabil la șomaj; concedierea este adesea trăită ca o expulzare dintr-un mediu protector, reprezentat de întreținere și ca o negare a valorii profesionale pînă atunci recunoscută. Traectoria instabilității se caracterizează prin trecerea progresivă de la o perioadă de succesiune de locuri de muncă precare la încercarea de a rămîne la locurile de muncă din ce în ce mai greu de găsit și la o afundare progresivă în șomajul de lungă durată. Indivizii implicați simt cum asupra lor se abate, puțin cîte puțin, lipsa crescîndă a locurilor de muncă, care se termină cu tentativele ratate ale acestora de a se reintegra.

Traectoria expulzării redă traiectoriile tinerilor, adesea fără diplomă, care ating vîrsta adultă fără să fi ocupat practic nici un loc de muncă și care, din stagiul în stagiul, din dispozitiv în dispozitiv, au alunecat spre șomajul de lungă durată. Fără o experiență profesională semnificativă, fără nici o calificare, ei se simt adesea deziluzionați și fără motivație. Traectoria discontinue definește trasee rectilinii alcătuite din alternanțe ale perioadelor cu un loc de muncă cu ale celor de șomaj și de inactivitate. Ritmul acestor cicluri este dat de evenimente profesionale sau familiale care conduc indivizii spre schimbarea statutului lor, de exemplu, intrarea în șomaj se transformă încetul cu încetul în șomaj de lungă durată. Indivizii își asumă riscul, dar uneori întîmpină mari dificultăți în a-i face față.

Aceste lucrări caută să surprindă traiectoriile subiective ale șomerilor, cu alte cuvinte, interpretările date de indivizi, prin care ei dau sens evenimentelor profesionale pe care le-au trăit. Se presupune că raporturile cu munca, ce rezultă din traiectoria anterioară a activității, nu sînt independente de raporturile cu șomajul, înscrise în comportamentele pe piața locurilor de muncă din prezent și față de șomajul de durată. Ele nu sînt independente nici de raporturile cu locul de muncă, antrenînd viziuni anticipative ale viitorului profesional.

Patru exemple de traiectorii ale șomerilor de lungă durată

(Demazière, 1992a) :

1. Stabilitatea întreruptă brusc : „Am lucrat acolo timp de 17 ani. Nu mi-am părăsit niciodată serviciul. Am urcat mereu. Ajunsesem, cum se spune, responsabil adjunct. Era vorba de încredere. Cunoșteam întreaga activitate. Și băieții la fel, aveau și ei încredere. Nu pot să nu spun, lucrurile mergeau datorită mie. ... Ei bine, să spunem că nu-mi imaginam așa ceva. A fost pur și simplu o lovitură sub centură. Cînd am primit fișa de concediere, nu mi-a venit să cred. Totul se terminase. Asta mi-am zis. Pentru mine se terminase. Îți trebuie un motiv. Pentru că eu știam că, pentru oameni ca mine, atunci cînd ești afară, nu mai intri. La vîrsta mea, nu-i nici o îndoială.”
2. Instabilitate recurentă : „Am început să lucrez la 17 ani. Ieșisem din școală și, cum nu eram foarte bun la carte, a trebuit să muncesc. Am intrat în domeniul textilelor. Un vecin i-a spus tatălui meu că este un loc, eu am vorbit cu patronul. Asta a fost! Eu nu-mi doream să-mi petrec toată viața acolo. Avînd în vedere situația. Nu prea strălucită. Apoi, am manipulat mărfuri. Dar asta nu a durat. A păstra o slujbă nu e un lucru ușor. Nu e ceva solid. Atunci am plecat la Paris să văd ce pot face. În felul acesta am obținut o situație provizorie. Dar după asta a fost același lucru. Și astfel, m-am întors. Pentru că vreau să spun, șomajul, atunci cînd știi despre ce este vorba, nu e decît o problemă de a te descurca.”
3. Expulzarea : „Mi-am întrerupt studiile, pur și simplu. Așa mi-a venit. Mă săturasem. Să spunem că nu era ușor la liceu. Problema este că nu am găsit nimic de

lucru. Pentru că, fără o calificare, nu pot găsi. Și asta se întâmplă de 6 ani și jumătate. Fără nimic. Nu înțeleg, asta este ... Am făcut deja câteva stagii, dar nimic bun pentru mine. Matematică. Și apoi tapițerie. Dar nu asta este ceea ce vreau. Asta este problema mea. Nu știu ce muncă aș vrea. Mă găsesc într-un punct mort.”

4. Discontinuitatea : „Am lucrat 5 ani ca chelneriță într-un bar. Apoi mi-am dat demisia pentru că aveam o fetiță și nu mai puteam să fac față. Nu era posibil. Apoi am făcut al doilea copil. Atunci mi-am zis că trebuie să reîncep lucrul. Nu se poate fără asta. Astfel, am găsit o slujbă ca femeie de serviciu. Era obositor. Dar atunci când ai copii, știi ce înseamnă asta. Apoi, întreprinderea a avut o scădere a producției și eu m-am trezit afară, m-am gândit că asta s-ar putea să dureze, pentru că mai văzusem și alții în situația asta. Și apoi, nu din cauza asta, dar am dorința de a lucra. Pentru mine nu a fost totul numai în roz. Din nefericire. Și astfel, m-am regăsit în șomaj de lungă durată, cum îl numesc ei.”

S-au desprins câteva legături obiective care demonstrează faptul că șomerii de lungă durată nu sînt agenți pasivi, striviți de experiența lor, și că strategiile lor nu sînt uniforme și corespund unor tipuri de raționalități contrastante. Au fost identificate patru modalități tip de a privi viitorul. Acestea țin de „fatalism”, de „abilitatea de a te descurca”, de „traumatisme”, de „mobilizare”.

Atitudinile *fataliste* se potrivesc cu traiectoria profesională marcată de o ruptură brutală. Fatalismul reprezintă acțiunea indivizilor care își consideră viitorul pecetluit. Ei explică excluderea lor de durată de la locul de muncă prin dificultățile care nu pot fi rezolvate prin dispozitivele de sprijin în vederea reîncadrării. Indiferent că ar fi vorba de dificultăți legate, de exemplu, de vîrsta sau de starea lor de sănătate, ei le resimt ca pe niște handicapuri ireductibile și ireversibile. În această ordine de idei, ieșirea din șomajul de lungă durată este anticipată sub forma retragerii de pe piața muncii, al aplecării spre inactivitate, fie optînd pentru pensionare sau invaliditate. Adesea, activitățile de căutare a unui loc de muncă sînt întrerupte sau menținute numai cu scopul de a salva aparențele, de a-și îndeplini obligațiile față de ANPE și de a putea beneficia în continuare de indemnizație. În ciuda menținerii în statutul de solicitant al unui loc de muncă, indivizii trăiesc într-o retragere aproape totală de pe piața muncii și anticipează în mod subiectiv un statut de inactiv.

Abilitatea de a se descurca este legată în special de traiectoria profesională, urmată de instabilitate, atunci cînd această instabilitate recurentă a dat naștere la deprinderea gestionării incertitudinii. În această ordine de idei, viitorul anticipat este marcat de risc și se înscrie, într-o anumită continuitate biografică. Locul de muncă pare relativ inaccesibil, dar indivizii vizați exploatează rețele de intercunoaștere pentru a canaliza resursele și pentru a desfășura activități diverse foarte apropiate de munca la negru, sau activități ocazionale. Ei prospectează, dar numai printr-un intermediar, rețelele particulare. Aceste activități constituie suportul central al definirii eului, deoarece cei care se dedică acestui scop se definesc mai puțin ca șomeri decît ca persoane active. Ei renunță la instituțiile de reintegrare a șomerilor și la mecanismele care nu le pot oferi ceea ce așteaptă. Ei resping definițiile instituționale de șomer de lungă durată și de asistat, trăind din protecția socială și sprijinindu-se pe acțiunile de solidaritate particulare, pentru a scăpa de inactivitate și de condiția de șomer.

Atitudinile marcate de *traumatism* sînt asociate mai curînd cu traiectoriile marcate de expulzare. Viitorul este aici anticipat ca fiind sumbru, fără posibilitatea de reintegrare, ca urmare a lipsei experienței anterioare pe care să se poată sprijini. Singura

perspectivă întrezărită este aceea a unei degradări a resurselor, chiar a unei degradări a statutului, deoarece nu a fost schițată nici o soluție concretă. Mai mult decât descurajați, acești indivizi se simt mai ales blocați pe piața locurilor de muncă deoarece ei consideră că angajarea se face în funcție de jocul recomandărilor și al „pilelor”, iar în instituțiile de reintegrare a șomerilor, pentru că ofertele sînt, în opinia acestora, necorespunzătoare și ineficiente. Astfel, ei se găsesc într-o situație fără ieșire, abandonînd căutarea unui loc de muncă fără să fi renunțat (ei sînt adesea tineri) la ideea de a lucra. Ei încearcă, astfel, să se mențină într-un statut activ, iar cînd se simt marginalizați, ei se străduiesc să reziste excluderii, căutînd un loc de muncă pe care știu că nu îl vor putea obține.

Atitudinile de *mobilizare* sînt frecvent asociate cu o traiectorie atinsă de discontinuitate și de schimbare a statutului. Viitorul întrezărit este nesigur, dar este deschis în măsura în care se întrevade reîntoarcerea la serviciu, chiar dacă mijloacele de a obține aceasta rămîn fragile. Acești indivizi, care se simt foarte puțin protejați pe piața locurilor de muncă își axează foarte mult căutările lor pe circuitele instituționale. Ei caută să mobilizeze niște intermediari pentru a-i ajuta să facă primii pași în găsirea unui loc de muncă, ceea ce poate însemna trecerea printr-un stagiul sau altă formă de pregătire. Obiectivul lor principal este desprinderea de condiția de șomer de lungă durată, antrenînd o etapă intermediară înainte de găsirea unui loc de muncă și a adevăratei reintegrări profesionale. Atunci cînd nu reușesc să atingă acest obiectiv cu propriile lor resurse, ei contează pe dispozitivele publice pentru a-și construi un punct de lansare. Astfel, ei anticipează locul de muncă și trăiesc într-un mod care converge cu așteptările instituționale : acceptă integrarea în aceste dispozitive pentru a accede la un loc de muncă.

Patru exemple de anticipare a viitorului

(Demazière, 1992 a)

1. Fatalismul : „Nu am mai spus asta dar, în fine, eu nu mai caut de lucru. Nu merită. Cînd văd un anunț la ANPE, întreb. Dar nu cred în asta. Asta durează de 6 ani. Nu te poți bate timp de 6 ani. Tot ceea ce vreau are legătură cu alocațiile mele. Da, este mai ales asta. De aceea, nu știu cum să fac. Dacă mi se găsește ceva de lucru, îl iau. A, da. Dar nu merită. Să nu ne facem iluzii. Ni se cere totul. Trebuie să le spunem asta. Acesta este adevărul. Ajungi să crezi că nu mai ești bun de nimic. Peste tot ți se spune că nu este nimic de lucru. Atunci, de ce mai ești încă șomer? Nu eu am cerut să fiu șomer. Eu cer invaliditate de muncă. Este mai logic. Un șomer este o persoană care va lucra.”
2. Abilitatea de a se descurca : „Încercăm întotdeauna să ieșim din situația aceasta prin noi înșine. Este greu. În plus, eu sînt despărțit de soția mea. Locuiesc într-o cameră cu un coleg. Apoi, mai este chiria și pensia alimentară pentru fiul meu. Toți banii primiți de la ASSEDIC se duc pe asta. Deci, tot ce pot face este să nu le las altora. Împreună cu colegul meu ne descurcăm. Fără asta, aș fi în stradă și nu aș putea trăi. Trebuie să ne mișcăm. Nu este nici un secret. Cel care stă așa, nu va avea nimic. Nu trebuie să stai acasă. Eu cunosc multă lume. Mă înțeleg cu ceilalți. Mă pricep la depanat. Asta da. Cînd te miști, găsești totdeauna cîte ceva.”
3. Traumatismul : „Dacă nu insiști, nu obții nimic. Asta merge exact ca înainte. Cînd există un loc, acesta trebuie cunoscut. Nu este loc pentru toată lumea. Chiar și întreprinderile care angajează oameni ca mine. Asta se poate observa ușor, dacă nu cunoști pe nimeni la magazin, nu merită să încerci, pentru că totdeauna există

cineva care are un fiu sau un vecin. Chiar și cineva care are tot felul de diplome, tot are nevoie de o «pilă». În orice caz, în prezent șomerilor nu le pasă de asta. Ni se oferă un stagiu și apoi înnebunești. Așa stau lucrurile. Cam așa stau lucrurile pentru șomeri, îi poți lăsa să crape. Nu pot să spun cum vor fi lucrurile mâine. Nu știu.”

4. Mobilizarea : „Eu sînt gata să fac orice, chiar și ceva provizoriu, nu are importanță, numai pentru a spune că fac ceva. Nu voi spune că voi face orice numai pentru a putea spune că muncesc. Dar nu sînt o persoană pasivă. Am fost chelneriță. Dar am făcut și menaj, am îngrijit persoane în vîrstă, asta nu are nici o importanță. Cînd nu poți găsi ceva tu însuți, vrei să pui mîna pe ceva. Sper să fiu ajutată. Și pentru acest motiv m-am dus la ANPE. Și asta este deja ceva pozitiv. Nu mă pot plînge.”

2.3. Diversitatea interacțiunilor cu aproapele

Pentru elucidarea logicii subiective a șomerilor și, pe baza practicilor trecute (familiale, școlare, preșcolare), a situației trăite și a viziunii asupra viitorului, trebuie să adăugăm o dimensiune mai socială sau structurală, care să evoce rețelele sociale și resursele relaționale de care șomerul dispune, precum și judecățile și categorizările care îi sînt conferite. Înțelegerea experienței trăite a șomajului și a diferențelor existente presupune intersectarea cu o „tranzacție biografică” prin care șomerul proiectează un viitor posibil în concordanță cu trecutul său, și cu o „tranzacție relațională” care își propune să facă recunoscută sau nu prin partenerii instituționali legitimitatea sau ilegitimitatea pretențiilor și aspirațiilor acestora (Dubar, 1991). Explorarea acestui versant structural al construirii identității șomerilor este cu atât mai necesară, cu cît tratamentul social al șomajului se dezvoltă tot mai puternic, producînd o diversificare a ofertei de statute sociale intermediare între deținere unui loc de muncă și șomaj.

Astfel, experiența șomajului poate fi înțeleasă din ce în ce mai puțin în cadrul tensiunii dintre căutarea unui loc de muncă și afirmarea pe piața locurilor de muncă, pe de o parte, și dezvoltarea unor activități de înlocuire și a unor rețele sociale separate de locul de muncă, pe de altă parte. Mai mult ca niciodată, șomerii ocupă un spațiu, denumit spațiu de integrare, în care statutele sînt vagi și în care procesele de categorizare sînt omniprezente. Înfruntarea perioadelor de șomaj devine momentul unui proces în cadrul căruia indivizii învață să se autodefinească și să îi definească pe ceilalți cu ajutorul unor categorii legitime și pertinente. Trăirea șomajului devine astfel inseparabilă de procesul de socializare, de reevaluare constantă a propriei sale valori, de negociere a viitorului, de construire a unei identități, de interiorizare a unui univers de posibilități. Or, această socializare presupune un dialog cu sine, dar și cu aproapele, și în special cu profesioniștii în integrare și cu toți cei care participă la evaluarea și la selecția solicitanților unui loc de muncă. Este tocmai ceea ce relevă mai multe studii empirice care privilegiază în mod deliberat această dimensiune relațională de construire a identității.

Observarea relațiilor între agenții ANPE și șomerii de lungă durată arată că acestea participă la construirea trăirii șomajului, funcționînd ca spații de reglare între punctele de vedere ale celor doi actori, de delimitare a viitorului deschis sau închis al șomerului, de definire a anticipărilor, legitime sau ilegite, de validare sau de invalidare a revendicărilor, de stabilire a unui compromis privind interpretarea situației șomerului (Demazière, 1992a). În cazul șomerilor de lungă durată, se pune în special problema concepției clasice a șomajului ca privare involuntară și tranzitorie de loc de

muncă. Acesta este motivul pentru care întâlnirile cu agenții ANPE reprezintă locuri de negociere a unor noi identități. Ieșirea din șomaj și intrarea în categoria handica-paților aflați în incapacitate de muncă sau în cea a cvasi-pensionaților, calificați ca solicitanți ai unui loc de muncă și veritabili șomeri, îndepărtarea spre o situație de tranziție imposibil de rezolvat sau instalarea într-o situație de activitate ascunsă, toate acestea constituie tot altele aspecte de identitate a acestor interacțiuni care nu corespund acestor statute codificate, dar reprezintă și modalități discriminatorii, validate din punct de vedere social, de trăire a șomajului.

Șomerii nu au întotdeauna un rol la fel de activ în definirea situației lor și în clasificarea lor în cadrul diverselor categorii de intervenție administrativă, în special atunci când categorizarea nu se construiește în cursul tranzacțiilor față în față, ci între profesioniști. Astfel, „cronica unei comisii locale de integrare” a permis demonstrarea modului în care „examinatorii” negociază diagnosticarea posibilităților de ocupare a unui loc de muncă (Astier, 1992). Deciziile privind orientarea persoanelor care primesc alocații RMI spre statute sociale diferențiate nu sînt fără incidente asupra trăirii situațiilor, chiar dacă nu asupra modului de interiorizare a categoriilor administrative și oficiale.

Dacă dispozitivele publice și instituțiile care se ocupă de șomaj reprezintă locuri în care se poate negocia identitatea șomerilor, aceștia sînt lipsiți de putere de decizie și nu au libertatea de a-și defini singuri situația. Accesul la statute juridice este totdeauna reglementat și controlat, iar definirea identităților sociale implică totdeauna o categorizare instituțională. De asemenea, trăirea șomajului este produsă, în parte, în cursul interacțiunilor cu semenii (potențiali angajați, profesioniști în domeniul asistenței sociale și, în special, al reintegrării), care au funcția de a numi și categoriza, dar care nu pot face acest lucru fără să construiască niște compromisuri, negociate cu șomerii înșiși. Deoarece statutele devin tot mai ambigui, construirea identităților șomerilor implică tot mai mult o parte de negociere cu alții semnificativi și un aspect ludic, ce ține de jocul-interacțiune, adesea oficial și nu mai puțin real, în marginile categoriilor administrative.

Concluzii

Sensul experienței șomajului, interpretarea situațiilor individuale, definirea identităților șomerilor devine o miză centrală în timpul perioadelor de șomaj masiv, cum este cea pe care o cunoaște Franța în prezent. Această construcție nu se poate reduce la copierea categoriilor juridice, ea se organizează în funcție de două procese. Aceste identități se formează în temporalitate, atît în derularea biografiei și scurgerii traectoriei, cît și în raportul pe care indivizii îl întrețin cu timpul și maniera lor de a-și interpreta trecutul, de a trăi prezentul și de a-și anticipa viitorul. Aceste identități se construiesc, de asemenea, în relație cu ceilalți, deci atît în cadrul rețelelor sociale și instituționale care permit accesul la resursele financiare și simbolice, cît și în negocierile pe care șomerul le angajează cu semenii pentru a permite acceptarea propriilor revendicări.

Dar reacțiile la experiența șomajului nu sînt fenomene exclusiv individuale, deoarece ele se înscriu în cadre sociale mai globale. Ceea ce caracterizează situația din Franța este dislocarea relației între șomaj și locul de muncă: șomajul este din ce în ce mai puțin reversul locului de muncă, iar locul de muncă din ce în ce mai puțin

ieșirea din șomaj. Mai întâi, gama statutelor intermediare s-a extins considerabil în câțiva ani. Înmulțirea formulelor de contract, a activităților fără contract, a stagiilor de muncă în întreprinderi sub diverse forme, de scoatere din activitate prin unele proceduri la fel de disparate constituie tot atâtea semne ale izbucnirii șomajului.

Pentru indivizii care nu fac parte din grupul stabil al salariaților, statutele deținute sînt din ce în ce mai puțin vizibile, sau pot fi interpretate și definite în diverse moduri, divergente. Pînă nu demult, fiecare știa ce reprezintă șomajul și ce reprezintă locul de muncă. Independent de regulile juridice care decid în realitatea socială neclară, este tot mai greu de determinat dacă ieși din șomaj sau dacă ești prins în acesta: oare începerea unui stagiou înseamnă a scăpa de șomaj, obținerea unui contract pe durată determinată de trei luni înseamnă a fi integrat profesional, a rămîne fără loc de muncă înseamnă a deveni inactiv? În acest sens, înțelegerea semnificațiilor subiective pe care indivizii le atribuie experienței șomajului nu este numai o activitate etnografică. Ea este, de asemenea, un mijloc de elucidare a crizei locurilor de muncă care este o criză a locurilor de muncă și a șomajului, deoarece aceste categorii devin problematice, aflîndu-se între un nucleu dur, stabil, ușor de identificat și limite din ce în ce mai neclare, nesigure și dificil de înțeles.

Traducere de Ionela Ciobanașu

BIBLIOGRAFIE

- Astier, I., *Ce que chômer veut dire. Vrai ou faux chômeur ? Apte ou inapte au travail ?*, „Les Temps Modernes”, nr. 554, 1992.
- Balazs, G., *Les facteurs et les formes de l'expérience du chômage*, „Actes la Recherche en Sciences Sociales”, nr. 50, 1983.
- Benoit-Guilbot, O., *La recherche d'emploi : stratégies, qualification scolaire ou professionnelle et „qualification sociale”*, „Sociologie du Travail”, nr. 4, 1990.
- Boiullaguet, P., Gandon, M.-P., Outin, J.-L., *Chômage de longue durée et pauvreté en France*, „Economies et Sociétés”, nr. XX-4, 1986.
- Cukrowicz, H., *L'homme en lambeaux : les effets du chômage consécutif à un licenciement sur les hommes de 30 à 50 ans*, ronéo, LASTREE, Lille, 1981.
- Demazière, D., *Chômage et dynamiques identitaires*, in Paugam, S. (ed.), *L'exclusion. L'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 1996a.
- Demazière, D., *Les jeunes sont-ils allergiques au travail ?*, „Adolescence”, nr. 28, 1996b.
- Demazière, D., *La sociologie du chômage*, Paris, La Découverte, 1995a.
- Demazière, D., *Expression publique et pratiques collectives des sans-emploi*, Lille, Assises Régionales pour le Travail et l'Emploi, ronéo, 1995b.
- Demazière, D., *Le chômage en crise ? La négociation des identités des chômeurs de longue durée*, PUL, Lille, 1992a.
- Demazière, D., *Les chômeurs ayant plus de trois ans d'ancienneté : des rapports divers au travail, au chômage et à l'emploi*, „Cahiers Lillois d'Economie et de Sociologie”, nr. 19, 1992b.
- Dubar, C., *La Socialisation. Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, 1991.
- Dubar, C., Dubar, E., Engrand, S., Feutrie, M., Gadrey, N., Verschave, E., *L'autre jeunesse. Jeunes stagiaires sans diplôme*, PUL, Lille, 1987.
- Eisenberg, G., Lazarsfeld, P., *The psychological effects of unemployment*, „Psychological Bulletin”, nr. XXXV, 1938.
- Filleule, O., *Sociologie de la protestation. Les formes de l'action collective dans la France contemporaine*, Paris, L'Harmattan, 1993.
- Freyssinet, J., *Le chômage*, Paris, La Découverte.
- Galland, O., Louis, M.-V., *Chômage et action collective*, „Sociologie du Travail”, nr. 2, 1981.
- Garrigou, A., Lacroix, B., *Le vote des chômeurs*, „Les Temps Modernes”, nr. 496-497, 1987.

- Guillot, C., Neyrand, G., *Les chômeurs de longue durée : des itinéraires multiples pour des situations complexes*, „Grand Angle sur l'Emploi”, nr. 4, 1989.
- Hayes, J., Nutman, P., *Comprendre les chômeurs*, Bruxelles, Mardaga, 1981.
- Lazarsfeld, P., Jahoda, M., Zeisel, H., *Les chômeurs de Marienthal*, 1932, trad.fr., Paris, Édition de Minuit, 1981.
- Lagrée, J.-C., Lew Fai P., *Jeunes et chômeurs*, Paris, Édition du CNRS, 1989.
- Ledrut, R., *Sociologie du chômage*, Paris, PUF, 1966.
- Le Mouël, J., *Le chômage des jeunes : des „vécus” très différents*, „Sociologie du Travail”, nr. 2, 1981.
- Maruanu, M., Reynaud, E., *Sociologie de l'emploi*, Paris, La Découverte, 1993.
- Nicole-Drancourt, C., *Le labyrinthe de l'insertion*, Paris, La Documentation Française, 1991.
- Pagat, M., *Entretien avec Maurice Pagat*, „Les Temps Modernes”, nr. 496-497, 1987.
- Paugam, S., *La société française et ses pauvres. L'expérience du Revenu Minimum d'Insertion*, Paris, PUF, 1993.
- Paugam, S. (ed.), *L'exclusion, L'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 1996.
- Pissard, F., Poncelet, M., Voisin, M., 1990, *Vivre en chômage. L'installation des jeunes sans emploi dans la vie adulte*, „Revue Française de Sociologie”, 1990.
- Schnapper, D., *L'épreuve du chômage*, Paris, Gallimard, 1994, 1er édition 1991.
- Wuhl, S., *Les exclus face à l'emploi*, Paris, Syros.

Mîna de lucru și procesele de excludere: cazul analfabeților și al handicapaților

Gilles Ferréol¹

Toți indicatorii confirmă acest lucru: fie că ne referim la efective, la partea relativă sau la vechimea medie, șomajul pe termen lung se află într-o continuă creștere. Amploarea fenomenului conduce, prin urmare, la banalizarea sa. Aceasta ascunde, în realitate, situații foarte eterogene. Astfel, putem evidenția:

- un șomaj de excludere, reprezentativ pentru muncitorii în vîrstă;
- un șomaj de inserție, specific celor sub 25 de ani;
- un șomaj de reconversie, legat de restructurarea industrială.

În centrul preocupărilor se află problematica inegalităților, a dualismului sau a segmentării, acțiunile duse îmbinînd garantarea resurselor și politica de formare (P. Bouillaguet și C. Guitton, 1992; G. Ferréol și P. Deubel, 1990; M. Xibberas, 1993).

Se impune aici necesitatea de a ne interoga asupra specificității celor vizați și asupra pertinentei analizelor propuse. Trebuie oare, din acest punct de vedere, să interpretăm aceste abordări în termeni de stigmatizare și etichetare, să acceptăm rigiditatea aparatului productiv, să ne concentrăm asupra recompunerii raportului salarial?

În acest text, ne vom interesa în mod special de două tipuri de populații destul de puțin cunoscute: analfabeții și handicapații.

I. Analfabetism și inegalități

Dintre toate națiunile dezvoltate, doar cele din sudul Europei au recunoscut întotdeauna existența unui număr considerabil de analfabeți. Acest fapt se află în strînsă legătură cu folosirea incompletă a mîinii de lucru din anumite regiuni rurale și cu insuficienta dezvoltare a școlarizării.

Cifrele avansate în prezent – 15% în Italia și Portugalia, 23% în Grecia, 35% în Spania (Rivière, 1990) – își pierd totuși valoarea din cauza lipsei unor definiții omogene. Comparățiile devin, deci, greu de realizat.

1. Profesor la Universitatea din Poitiers.

Între celelalte țări europene, Anglia – urmată de Irlanda – a jucat în anii '70 rolul de precursor în conștientizarea analfabetismului ca fenomen, grație în special unei campanii de mediatizare duse de BBC (seria „On the move”) cu ocazia unui program de alfabetizare la scară națională pus în aplicare de către voluntari ce lucrau de ani îndelungați în cartiere defavorizate. Însă nici o anchetă nu a permis încă validarea sau infirmarea estimărilor făcute de către experți (două milioane de analfabeți, adică aproximativ 6% dintre persoanele adulte).

În Germania și în Belgia, evoluția poate fi comparată cu cea din Franța. În schimb, Danemarca și Luxemburg rămân serios în urmă. În Statele Unite, lucrările congresului National Assesment of Educational Progress au demonstrat că o proporție considerabilă de tineri adulți întâmpină serioase dificultăți în citirea unui text obișnuit (testele A.P.L., Adult Performance Level). Aceeași constatare a fost făcută în Canada și Australia. Japonia pare să constituie o excepție (Neice, 1990): datorită redresării sistemului de învățământ, analfabetismul prezintă un indice deosebit de scăzut (0,5% din populație).

Principalele semne de întrebare se raportează la măsura și interpretarea fenomenului.

1. Care este metodologia pe care trebuie să o adoptăm ?

Exceptînd faptul că termenul nu are același sens pentru toată lumea, analfabetismul generează, ca și alte handicapuri, un sentiment de jenă care împiedică obținerea de informații precise asupra efectivelor vizate.

De asemenea, întrebări directe precum „Știți să citiți sau să scrieți?”, puse cu ocazia recensămîntului din 1949, în măsura în care ele pot indica dacă cei interesați percep sau nu greutățile, sînt prea generale pentru a putea deosebi acest tip de populație.

Există mai multe maniere de a citi (un cuvînt, o frază, un formular administrativ), tot așa cum scrisul presupune un ansamblu de situații intermediare între simpla transcriere a patrimoniului său și redactarea unei lucrări.

Orice tentativă de cuantificare reclamă astfel o metodologie corespunzătoare. Cercetările efectuate au urmat două orientări diferite. În prima, se pornește de la o idee care poate fi formulată în felul următor: din moment ce anumiți indivizi nu știu să citească, să scrie și să socotească, de ce nu am evalua direct existența acestor cunoștințe elementare la un eșantion reprezentativ? Supunem, deci, persoanele interogate unei serii de probe menite să testeze volumul cunoștințelor lor din diferite activități culturale de bază. Unul sau mai multe praguri stabilite a priori sau deduse ulterior în fiecare domeniu de investigație abordat îi deosebește pe cei care sînt sau nu analfabeți (cei dinții fiind, la rîndul lor, regrupați pe „nivele”).

Subdiviziunile care se realizează depind de natura și de varietatea testelor efectuate, ca și de exigențele înregistrate în materie de baremuri și cotări. Variabilitatea criteriilor folosite demonstrează că ... variază însuși numărul analfabeților, cu toate că, indiferent de procedura adoptată, găsim întotdeauna că numărul acestora este foarte mare (cf. prezentarea ce urmează).

Acest mod de a aprecia gradele de cunoaștere a fost multă vreme considerat dificil de aplicat, în special la scară largă (anchetă națională ce se aplică la mii de persoane). Experimentarea sa cu succes în Canada determină reexaminarea unui asemenea raționament.

Cea de a doua serie de metode, indirecte de această dată, se sprijină pe efectele pe care analfabetismul le determină în viața curentă. Acest demers, ce a fost deja utilizat

de către epidemiologul Philip Wood pentru a descrie handicapurile de sănătate (Ph. Wood, 1975), se bazează pe următorul raționament :

- nivelul de dezvoltare al societății noastre determină populația la o utilizare generalizată a practicilor concrete precum citirea numelui sau adresei unui corespondent, redactarea unui ordin de plată, formarea unui număr de telefon ;
- incapacitatea realizării acestor activități, parțial sau în totalitate, reflectă, deci, ignorarea unor anumite cunoștințe de bază.

Măsurarea analfabetismului. Trei proceduri diferite, aceeași constatare

O primă evaluare a fost făcută la începutul anului 1988 de către Infométrie, sub patronajul G.P.L.I., în urma unei anchete realizate asupra unui număr de 1000 de persoane. Scopul declarat al testelor era de a aprecia diferitele capacități ale acestora. Subiecții trebuiau să citească un text avînd o temă familiară (televiziunea) ; apoi li se puneau unele întrebări simple ce urmăreau stabilirea gradului de înțelegere a unuiu sau a altuia din fragmentele citite. Urma o scurtă dictare, care nu prezenta dificultăți deosebite, dar permitea scoaterea în evidență a „relației cu scrisul”. Potrivit acestui procedeu, unul din cinci francezi era considerat analfabet. Publicarea rezultatelor acestei cercetări a avut un puternic ecou în opinia publică (Vélis, 1990).

Cea de a doua investigație a avut loc la sfîrșitul anului 1988, în Ille de la Réunion, la inițiativa Direcției generale a I.N.S.E.E. în colaborare cu CAFOC (Centre Académique de Formation Continue). Populația vizată : persoanele fără diplomă, între 16 și 40 de ani. Au fost propuse diferite exerciții : stabilirea legăturii dintre titluri și texte, transformarea unităților de măsură, operații elementare (adunare sau scădere). În total, o rată a analfabetismului estimată la peste 20% (Colliez, 1989).

Cel de al treilea experiment, avînd un dublu scop (de evaluare și de formare), a fost pus la punct în cadrul serviciilor Armatei, însărcinată de „Service Nationale” (Brossier și Mazel, 1992). El se adresează cu precădere recruților care au abandonat școala cel tîrziu după clasa a XI-a, înainte de a fi obținut diploma. Acest eșantion (în număr de 106.415) reprezintă un sfert din efective și poate fi împărțit în mai multe categorii. Distingem, astfel, dintre tinerii recruți pe cei care sînt incapabili să descrie silabe izolate ; de asemenea, pe cei care au probleme de înțelegere sau care au o viteză de lectură scăzută. Concluzia : „35% dintre acești recruți nu pot realiza nimic mai mult decît simple fraze” (Ministerul Apărării, 1991).

Această încercare, deși logică, a suscitat numeroase critici : de exemplu, cum se poate stabili lista sarcinilor considerate necesare sub raport social pentru a trăi într-o anumită țară și într-o anumită epocă ? Prin urmare, trebuie stabilite o serie de norme. Astfel, o anchetă americană realizată la începutul anilor '70 și condusă de N. Northaunt pretindea că pentru a scăpa de analfabetism este suficient să știi să calculezi consumul de benzină al mașinii, să dai restul fără să te înșeli și să înțelegi defalcările succesive operate în statele de salarii (Dumazedier și de Gisors, 1989). Dar, chiar și aici pot apărea unele artificii. Pe de altă parte, cum să conceptualizezi anumite potențialități considerate indispensabile, precum „înțelegerea a ceea ce este ambiguu” sau „dragostea de frumos” (Kozol, 1985).

Și totuși, estimarea efectivelor prezentate aici se raportează (și din rațiuni de comoditate) tocmai la acest tip de abordare (Borlowski, 1989). S-a admis, deci, a priori că analfabetismul ar putea fi înțeles prin prisma a patru mari incapacități (incapacitatea de a vorbi, de a citi, de a scrie și de a înțelege franceza), fiecare dintre

acestea fiind determinată de anumite aspecte (cum ar fi faptul de a nu vorbi franceza acasă sau a o vorbi incorect în afara ei, faptul de a nu citi cărți sau ziare, de a nu fi în stare să completeze un cec, de a nu ști ce trebuie făcut în cazul unui litigiu cu organismele administrative).

Faptul de a acorda acestor rezultate un loc privilegiat nu ține atât de cifra globală, cât de analiza lor. Ancheta din care au fost extrase aceste rezultate a fost realizată de către I.N.S.E.E. în iarna dintre anii 1986-87, pe un număr de 18.500 persoane, în vîrstă de 18 ani și peste 18 ani, persoane ce locuiau în propria locuință și care erau considerate sănătoase – mai precis care nu prezentau nici un handicap supărător de natură senzorială, motrice sau mentală.

2. Ancheta I.N.S.E.E. privind condițiile de viață

Din 37 de milioane de persoane, 3,3 milioane (adică 9,1%) sînt „purători” a cel puțin uneia din deficiențele amintite :

Dificultăți întîlnite la nivelul ...	Nr. persoane
... vorbirii	750.000
... citirii	900.000
... scrisului	1.200.000
... înțelegerii	2.000.000

Acest procedeu necesită unele observații. În primul rînd, el trebuie considerat ca o evaluare minimă. Aplicarea aceluiași criterii unor persoane care prezintă handicapuri senzoriale sau motorii ar fi condus la o cifră apropiată de cinci milioane. Alte probe mai selective, includerea persoanelor instituționalizate sau a celor care trăiesc dincolo de granițe ar fi îngreunat și mai mult bilanțul. În plus, acest rezultat exprimă o împletire relativă a incapacităților luate în calcul. Planul școlar privind dobîndirea cunoștințelor, în baza căruia copiii sînt priviți ca învățînd în mod succesiv să vorbească, să citească, să scrie și să stăpînească limbajul, este majoritar în cazul analfabeților francezi. Dar, chiar dacă acest plan caracterizează cu precădere tinerii, odată cu înaintarea în vîrstă, relevanța sa scade.

Evaluarea la care s-a ajuns a dus la apariția următoarelor statistici :

Tip de populație	Efectivele atinse de analfabetism	Procent corespondent
Imigranți	1.400.000 (din care 500.000 nu au frecventat niciodată școala)	31 % (41 % pentru femei față de 21 % pentru bărbați)
Francezi	1.900.000 (din care 100.000 s-au sustras școlarizării obligatorii)	6 % (17 % pentru cei peste 60 ani față de 3 % pentru celelalte categorii de vîrstă)

Pentru persoanele născute în străinătate, populația cea mai afectată este cea care nu a fost niciodată școlarizată. Se observă de asemenea că, cu cît data sosirii este mai îndepărtată în trecut (cazul italienilor sau al polonezilor, în special), cu atît diferența dintre bărbați și femei devine mai însemnată, probabil pentru că acestea din urmă au rămas cel mai adesea inactive. Dimpotrivă, cu cît fluxurile imigrării sînt mai recente (provenind din Asia sau din Orientul Mijlociu, de exemplu), cu atît deosebirile dintre sexe tind să se estompeze.

În comparație cu persoanele ce au aceeași origine geografică, analfabeții s-au confruntat încă din tinerețe cu un anumit număr de handicapuri. Acestea se completează reciproc și conduc la o anumită logică a excluderii. În afară de aceasta, trebuie să evocăm alte analize consacrate „cercului vicios al sărăciei” sau al „subdezvoltării” : „Ei sînt excluși pentru că nu știu să citească, dar nu pot învăța să citească pentru că sînt excluși”.

Ca un prim factor, trebuie să menționăm dificultățile de ordin socio-cultural. În sprijinul acestei constatări stau doi indicatori, și anume : menținerea a două generații parentale la cel mai de jos nivel al ierarhiei sociale și lipsa școlarizării la tată sau la mamă. Transmiterea cunoștințelor este astfel denaturată.

Trebuie, de asemenea, luate în considerație problemele financiare, nevoia precoce de a munci, precum și lipsa de afecțiune și reorganizarea structurii familiale ca urmare a divorțului sau a văduviei. Pe de altă parte, unele studii nefinalizate privind structurile cognitive deficiente au făcut și mai dificile posibilitățile de inserție. În fine, o condiție fizică insuficientă constituie un obstacol uneori greu de depășit.

Consecințele acestui fapt apar în modurile de viață. Potrivit handicapului avut în vedere, variațiile dintre diversele tipuri de populație (în special atunci cînd ne referim doar la cele active) nu sînt deloc neglijabile din moment ce își schimbă valoarea de la unu și jumătate la trei.

3. O influență constantă pe toată durata ciclului de viață

Analfabetismul reprezintă un factor determinant în transmiterea inegalităților. Astfel, un capital socio-economic insuficient se exprimă cel mai adesea prin dificultăți școlare suplimentare : vocabular sărac, probleme de comprehensiune, lipsa ajutorului părinților la lecții, teme, recapitulări sau studii personale.

- Faptul că analfabeții sînt mai expuși riscului de a se găsi în situații defavorabile nu înseamnă că toți sînt în această situație sau că aceleași persoane ar cumula dezavantaje.
- În plus, acest handicap nu este trăit în același fel în toate timpurile. De exemplu, în 1958, „aproape toți tinerii care ieșeau de pe băncile școlii cu un bagaj sărac de cunoștințe găseau un loc de muncă : ucenic, muncitor agricol ... Jumătate din populația cu vîrsta de peste 25 ani nu avea nici o diplomă și nu știa ce înseamnă teama de șomaj” (Chauveau, 1988, p.18). Conjunctura s-a schimbat însă de atunci, păstrarea serviciului devenind tot mai problematică.
- Nu trebuie respinsă posibilitatea unei traiectorii ascendente, chiar dacă riscul de abatere de la aceasta rămîne considerabil.

4. Politici de formare și dispozitive de inserție

Măsurile luate în anii 1960-1970 pentru a-i învăța franceza pe imigranți, în afara faptului că se caracterizau printr-un militantism al educatorilor și că beneficiau de garanție financiară din partea autorităților de stat, se bazau în principal pe acțiuni asociative de natură benevolă.

Lupta împotriva analfabetismului a urmat o cale asemănătoare mai bine de un deceniu. Cu singura diferență, totuși, că asumarea acestei sarcini de către organismele asociative sau parapublice se adresa în principal populațiilor ce trăiau în lipsuri și sărăcie. Ea a permis, astfel, înțelegerea vulnerabilității analfabeților. Aceștia, cu ocazia unui eveniment destabilizator (divorț, concediere, boală gravă...), sînt la discreția

unui proces de excludere: ei nu se pot informa asupra drepturilor lor, nu pot citi mica publicitate sau îndeplini diversele demersuri administrative.

În aceste condiții, inițiativele au cunoscut o dezvoltare considerabilă, situația actuală caracterizându-se printr-un număr mare de acțiuni: unele dintre acestea, destinate unor grupuri aparte de persoane (imigranți, tineri, șomeri de lungă durată, F.D.S.: fără domiciliu stabil ...), celelalte corespunzând diverselor „capitole” din cadrul politicii sociale (R.M.I., educație, sănătate...). Multe dintre acestea au reușit să propună metode pedagogice mai susținute care să răspundă nevoilor imediate ale analfabeților (A. Serres, 1988). Iată și câteva exemple:

- „Sănătate și comunicare” este o asociație ce se sprijină pe o îndelungată experiență de formare a migranților. Două cuvinte-cheie: informare și prevenire. La această acțiune de popularizare participă pedagogi, asistenți sociali, corp medical. Naratiunea câștigă în fața abstracțiunii (Gillardin și Tabet, 1988).
- F.N.A.R.S. este o federație ce grupează centre de primire, inclusiv comunități precum Emmaüs sau Armata Salvării. Obiectivul său principal este favorizarea dobândirii unei locuințe persoanelor care sînt lipsite de aceasta. Asistența poate căpăta mai multe forme: redactarea unui CV, consultanță juridică, eventuale plasări.
- Inițiativele nu lipsesc nici în domeniul muncii. Cercetătorii de la ISEOR, în colaborare cu G.P.L.I., au preconizat situații specifice acestui tip de public.

Unele echipe de la A.N.P.E., C.L.A.P. sau de la A.F.P.A. (referindu-se la proiectul „Tremplin” din Seine-Saint-Denis) propun, în ceea ce le privește, module specifice destinate unei mai bune asocieri între pregătirea teoretică și situațiile de muncă. Regăsim aici problema alternanței. Trebuie, de asemenea, să amintim posibilitățile oferite de către organismele locale, acțiunile de inserție sau servicii de proximitate. Nu trebuie să uităm dispozitivul „Noile calificări” („Nouvelles qualifications”) sau rețeaua „Tinerii și tehnologiile” („Jeunes et technologies”).

Necesitatea coordonării și sprijinirii promotorilor acestor acțiuni duse împotriva analfabetismului s-a impus cu rapiditate: aceasta a constituit unul din motivele creării, în 1984, a G.P.L.I. – structură interministerială (dar atașată în mod semnificativ Ministerului Afacerilor Sociale). Din păcate, pentru moment, impulsivitatea unor astfel de acțiuni de mare anvergură nu este posibilă din cauza mijloacelor limitate – atît umane (aproximativ 12 persoane), cît și financiare (aproximativ 30 milioane de franci în 1992), precum și din cauza lipsei de autonomie.

Oricît de eficace ar fi aceste intervenții (majoritatea publicațiilor citează o „rată a reușitei” ce se situează în jurul valorii de 20%, indiferent că ar fi vorba de formare, de dinamizare sau de contact), apare extrem de necesară o politică de ansamblu în combaterea anumitor rigidități.

5. Semne de întrebare

Analfabetismul și-a făcut o intrare recentă, desigur încă timidă, în preocupările factorilor de decizie și ale gestionarilor publici.

Institutul de Socio-economie a întreprinderilor și organizațiilor, centru de cercetare atașat Universității din Lyon II, s-a interesat de un atelier de sticlărie. Estimarea „erorilor – manevrele greșite de dirijare a instalațiilor ce duc la producerea de accidente” a atins o cifră de 400.000 franci pe an, pentru un colectiv de muncă de 30 persoane (Bonnet, 1988). Acțiunea de sensibilizare, axată pe „grilele de competență” și realizată cu concursul cadrelor, a permis o scădere substanțială. La aceleași concluzii s-a ajuns în urma studierii unei unități de producție agro-chimică (Savall, 1991).

Dar cheltuielile ocazionate de acest tip de „handicap” ating și colectivitatea (Savall, 1991 bis). Factura s-ar ridica anual la 600.000 de franci pentru un cartier de 45.000 de locuitori.

Totul lasă să se înțeleagă că actuala conjunctură necesită nu numai o logistică adecvată, ci și o dorință nestrămutată de a i se opune. Pe această temă trebuie făcute unele observații :

- Situația riscă să se degradeze în măsura în care competențele și iscusința sînt obligate să se transforme (Hirsch, 1991). Oare automatizarea liniilor de montaj nu implică o redefinire a muncii și o mai mare polivalență ?
- Dacă ar fi să dăm crezare recomandărilor experților de la O.C.D.E., formarea propusă ar trebui să fie o formare „calificatoare” bazată pe modelul german sau suedez (Benton și Noyelle, 1991).
- Din acest punct de vedere, întreprinderea (și nu numai școala) constituie un cadru privilegiat de socializare : îmbunătățirea „calității mîinii de lucru” depinde de aceasta (Ferréol și Deubel, 1990, p. 44-45).
- Din momentul în care nu sînt suficiente doar cîteva stagii pentru a regăsi, ca prin miracol, ceea ce anii de școlarizare nu au reușit să rezolve, „nevoile, motivațiile, centrele de interes se află în centrul relației cu învățătura. Pentru a-și însuși scrisul, trebuie să-i fi dovedit necesitatea : inutil, deci, să declanșăm un proces de remediere dacă nu parcurgem unele stadii de ascultare, de remotivare și de revvalorizare” (Leclercq, 1989, p. 43).
- Chiar dacă, în prezent, tinerilor nu li se mai cere să fie orientați, ci să aibă un proiect, formatorul trebuie neîncetat, precum Sisif, „să depășească stadiile inferioare” pe măsură ce societatea le creează : „Este o luptă continuă și cu atît mai tragică cu cît el este conștient de aceasta” (Mémery, 1987, p. 45). Nu va mai trebui să excludem, ci să ne preocupăm de „o categorie de marginali altădată invizibili, pe care crearea noilor dispozitive are sarcina să le dezvăluie și să și le asume” (*ibid*).

II. Handicap și stigmatizare

Indiferent că este fizic sau mintal, handicapul reprezintă o sursă de stigmatizare (Goffman, 1975). Cei care suferă din cauza lui se confruntă adeseori cu practici discriminatorii (Bourelle și Normand, 1993). Și fie că ne referim la deficiențe, la incapacități sau la dezavantaje, avem de-a face cu o relație dialectică în care intervin simultan factori biologici, ecuație personală, privire exterioară.

1. Un raport cu utilizare nefavorabilă

Să luăm ca fir director o cercetare realizată de J.-F. Ravaud și I. Ville, publicată în *International Journal of Rehabilitation Research* (Ravaud și Ville, 1986). A fost efectuată o simulare de cerere de serviciu prin expedierea unor candidaturi spontane (scrisoare și curriculum vitae). Materialul se compunea din :

- două tipuri de C.V., unul corespunzînd unui nivel modest (C.A.P.), celălalt unei înalte calificări ;
- două scrisori ce prezentau două tipuri de candidat : cu handicap (în scaun cu roțile) sau fără handicap.

Continuarea celor două variabile a dat patru profiluri posibile: înaltă calificare/handicapat, înaltă calificare/sănătos, calificare modestă/handicapat, calificare modestă/sănătos. Candidaturile au fost expediate unui eșantion reprezentativ de 2.228 întreprinderi. Acest eșantion a fost extras din fișierul SIRENE al I.N.S.E.E., baza sondajului constituind-o întreprinderile cu peste cincizeci de salariați din regiunea pariziană, indiferent de activitatea lor. După o stratificare prealabilă a eșantionului, fiecare firmă a primit una dintre candidaturi prin tragere la sorți.

Răspunsurile au fost înregistrate în funcție de natura lor: pozitive (proponere de întâlnire) sau negative (refuz, tăcere). Rezultatele permit desprinderea unui comportament discriminatoriu din partea patronilor, deoarece candidații valizi având o înaltă calificare au aproape de două ori mai multe șanse să se dea curs cererii lor decât omologii lor handicapați, acest raport ajungând la 3,2 în cazul candidaților cu calificare medie.

2. Reprezentări sociale și teorii implicite ale personalității

Handicapul poate fi considerat ca produs social ce se formează într-un anumit context istoric. Din acest punct de vedere, așa cum subliniază H.J. Stiker (Stiker, 1982), ultimele decenii au fost marcate de o ideologie a readaptării: culpabilitatea și obligația morală resimțite față de numeroasele victime ale „marelui război” nu au dus, oare, la punerea accentului pe problemele reinsertiei?

Din moment ce handicapații sînt *asemeni celorlalți*, singularitatea și alteritatea tind să se estompeze: ceea ce contează, se spune, este faptul de a deveni identic, de a normaliza, de a face să dispară diferențele. Perspectiva „subiectivă” nu poate fi, totuși, trecută sub tăcere. Din acest punct de vedere, apelul la psihologia cognitivă devine foarte importantă. Pornind de la semne exterioare (comportamente, stil vestimentar, bogăția vocabularului...), deducem un anumit număr de caracteristici ale persoanelor pe care le observăm sau cu care conversăm pentru prima oară. Le atribuim, de exemplu, fel de fel de calități. Pornind de la aceasta, pot fi luate în considerare și alte raporturi. Astfel, subiecții lui Asch (Asch, 1952), în 91 % din cazuri, asociază în mod firesc calificativul *generos* celui de *afectuos*. Avem deci în minte un fel de grilă generală în care trăsăturile sînt deja structurate, organizate între ele. Alte combinații (de tipul: *primitiv* și *distant*) nu sînt admise sau nu întrunesc decît puține sufragii.

Denumirea de teorii implicite ale personalității (T.I.P.) se înscrie în această problematică (Bruner și Tagiuri, 1959). Aceste opinii pe care le vehiculăm în mod inconștient, sînt ele oare o simplă oglindire a realității? Le putem interpreta ca fiind rodul adaptării individului la mediul înconjurător? Oare nu corespund ele la necesitatea de a simplifica, de a ordona stimulii care ne asaltează? Pentru mulți autori (Ross, 1977), acest mod de a acționa ar rezulta din mecanismele pur cognitive, considerate ca fiind universale. Atunci cînd percepțiile nu concordă cu realitatea, este vorba de disfuncționalități, de eroare de judecată (Leyens, 1983).

Unele experimente indică faptul că handicapul este considerat, în mod obișnuit, anxios și introvertit. Atunci cînd își atribuie caracteristici valorizate din punct de vedere social, el este privit ca fiind pragmatic și rațional. Schematizări de acest gen exprimă pregnanța raportării la normă, precum și ponderea reprezentărilor socio-culturale (Paicheler ș.a., 1987).

Faptul de a depăși sau nu handicapul constituie obiectul unei alte cercetări ce a fost efectuată pe un număr de aproximativ 40 profesioniști din domeniul readaptării: medici, terapeuți, infirmieri și educatori provenind din diferite medii instituționale

(spitale, centre de reeducare ...). Participanții trebuiau să descrie două persoane : una ce și-a depășit, după părerea lor, handicapul, și o a doua ce nu l-a depășit. Rezultatele obținute sînt, în ansamblu, identice cu cele precedente. Întîlnim în special profiluri caracteristice, extraversiunea și încrederea în sine fiind puse în relație cu obiectivul *a depășit*, iar caracteristicile opuse cu obiectivul *nu a depășit* (Ravaud și Ville, 1988).

Această opoziție nu este totuși simetrică : răspunsurile pentru condiția *a depășit* au o răspîndire scăzută, ca și cînd pentru acești specialiști nu ar exista decît un singur mod de a scăpa sau de a învinge adversitatea : avînd un „eu puternic”. Dimpotrivă, polul negativ face loc unei mai mari variabilități, inadaptarea putînd căpăta diverse forme. Mai pot fi introduse și alte variabile, două dintre acestea (cu efecte interactive) meriînd o atenție deosebită : situația familială și cea financiară.

Întrepătrunderea acestor noi itemi permite stabilirea unui anumit număr de portrete (12 în total). Exemplu : „În urma unui grav accident de circulație pe care l-a suferit pe cînd era adolescent, domnul X a căpătat o infirmitate la membrele inferioare și s-a văzut obligat să se deplaseze în scaunul cu roțile. Astăzi, domnul X are 40 de ani. Trăiește singur în Paris, într-un apartament special amenajat. Nu exercită nici o activitate profesională și, deci, nu are nici un venit”. Au fost chestionați 240 de subiecți. Fiecare portret le era prezentat și trebuia să constituie obiectul unei proceduri de evaluare. Principala concluzie : handicapatul celibatar și fără resurse este cel căruia i se atribuie cele mai puține caractere pozitive ; spre deosebire de acesta, cel care este cap de familie și care primește o remunerație considerabilă este apreciat în mod favorabil. De altfel, forța de caracter primează asupra laturii relaționale : calificativele de „afectuos”, „simpatic” sau „sensibil” nu sînt menționate decît foarte rar.

În concluzie, cei care prezintă un handicap sînt priviți ca inadaptați față de ceea ce este dezirabil din punct de vedere social. Pentru a scăpa de această stigmatizare, ei trebuie să aibă o personalitate puternică. Aceasta este concluzia esențială exprimată de specialiștii și profesioniștii din domeniul readaptării, cît și de simțul comun.

Universul social nefiînd o simplă extindere a universului psihic, teoriile implicite ale personalității trebuie să includă date culturale și istorice. Regăsim aici diversele contribuții ce au avut ca temă „*reprezentările*” (Jodelet, 1984 ; Paicheler, 1984). Acestea constituie un mod de a privi și interpreta realitatea cotidiană, o formă de cunoaștere elaborată și împărtășită cu celălalt. Consecință : ceea ce înainte putea să apară ca o „eroare” sau o „disfuncționalitate” găsește în prezent o justificare în coeziunea sistemului și în păstrarea raporturilor între grupuri sau ierarhii.

Diverse anchete (Baszanger, 1986 ; Marchal, 1990) au fost realizate cu scopul de a da cuvîntul principalilor interesați. Se constată astfel că handicapatii oferă prin ei înșiși o imagine pozitivă : calmul, siguranța și autocontrolul cîștigă în fața neliniștii, frustrării și instabilității. Această valorizare se produce în detrimentul acelor dimensiuni afective sau relaționale : atributele legate de raționalitate, de prudență sau de simțul datoriei sînt mult mai apreciate decît cele asociate încrederii, spontaneității sau indiferenței. În plus, percepția de sine se modifică în funcție de tipul de incapacitate. La persoanele ce suferă de miopatie, violența așteptărilor este în concordanță cu noile valorizări : agresivitate mai scăzută, vigilență mai mare... Din acest punct de vedere, identitatea poate fi definită ca fiind produsul operațiilor cognitive folosite în procesele de interacțiune.

Două observații pentru a încheia

1. Mai întâi, în ceea ce privește analfabetismul, o mai bună înțelegere a influenței istoriei, a culturii de origine, a mecanismelor cognitive, a condițiilor de viață, a practicii competențelor pe toată durata ciclului vieții, ar permite stabilirea unor pedagogii corespunzătoare diferitelor categorii de populație: ateliere pentru dezvoltarea gândirii logice, metode Tanagro sau Calao, metode didactice ELMO, fișiere ATEL... Tot atâtea elemente pe lângă care, trebuie să recunoaștem, ignoranța noastră este încă mare, chiar dacă dispunem de câteva „piste” capabile să explice ceea ce S. Freud numea, într-un alt context, o „ciudățenie îngrijorătoare”, „dezvăluirea de sine față de un altul familiar și diferit în același timp”;
2. În ceea ce privește cea de a doua temă, a-ți depăși handicapul înseamnă „a-ți asuma răspunderea”, demers voluntar și totodată individual; înseamnă a căuta autonomie și independență, primă axiomă a readaptării; înseamnă, de asemenea, să corespunzi unui profil-tip, să ai o personalitate care să facă posibilă aceasta. Însă prețul ce trebuie plătit nu este același pentru toți: Pentru a face ca ceilalți, trebuie să fii ceva mai mult decât sînt ceilalți.

Traducere de Ionela Ciobanașu

BIBLIOGRAFIE

- Asch, S.E., 1952, *Social Psychology*, Englewood Cliffs (N.J.), Prentice Hall.
- Baszanger, I., 1986, *Les maladies chroniques et leur ordre négocié*, „Revue française de sociologie”, 27 (1), ianuarie-martie, pp. 3-27.
- Benton, L. și Noyelle, T., 1991, *L'illettrisme des adultes et les résultats économiques*, Paris, O.C.D.E.
- Bonnet, M., 1988, *Expériences du traitement de l'illettrisme en entreprise industrielle. Cas d'une intervention socio-économique dans une verrerie*, „Actualité de la formation permanente”, no. 96, septembrie-octombrie, pp. 27-29.
- Borkowski J.-L., 1989, *L'Obstacle de la langue*, „I.N.S.E.E.-Première”, no. 27, iunie, p. 4.
- Bouillaguet P. și Guittou C.(coord), 1992, *Le chômage de longue durée. Comprendre, agir, évaluer*, Paris, Syros.
- Boureille B. și Normand M., 1993, *Eléments d'analyse de l'insertion des handicapés en milieu ordinaire de travail. L'exemple du département de la Loire*, „Journées de l'A.F.S.E.”, Dijon, 27-28 mai.
- Brossier D. și Mazel I., 1992, *Approche de l'illettrisme en France. Premiers résultats à partir du test passé à la Direction du Service national depuis mai 1990*, „En toutes lettres”, no. 17, martie, pp. 1-2.
- Bruner J.S. și Tagiuri R., 1959, *The perception of people*, in Lindzey, G. (ed.), *Handbook of Social Psychology*, vol. 2, Cambridge (Mass.), Addison-Wesley, pp. 634-654 (prima ediție: 1954).
- Centre INFFO/Fédération Nationale LEO LAGRANGE, 1989, *Illettrisme: les réponses de l'entreprise*, Paris.
- Chauveau G., 1988, *Le rôle des facteurs éducatifs: des recherches nouvelles sur l'échec scolaire. Pour une stratégie de la réussite: guide des actions d'accompagnement*, „En toutes lettres”, no. 8, hors série, second semestre, pp. 18-21.
- Colliez J.-P., 1989, *82 000 ou 95 000 analphabètes à la Réunion*, *L'Economie de la Réunion*, no. 42, I.N.S.E.E. – „Service régional de la Réunion”, iulie-august, pp.3-6.
- Dumazedier, J. și Gisors, H. de, 1989, *Evaluer l'illettrisme*, Pour, nr. 120, janvier-mars, pp. 27-36.
- Ferreol, G. și Deubel, P., 1990, *Economie du travail*, Paris, A. Colin.
- Gillardin, B. și Tabet, C., 1988, *Retour à la lecture. Lutte contre illettrisme. Un guide pour la formation*, Paris, Retz.

- Hirsch, D., 1991 *Combating adult illiteracy*, „The O.C.D.E. Observer”, nr. 171, août-septembre, pp. 21-24.
- Jodelet, D., 1984, *Représentation sociale : phénomène, concept et théorie*, in Moscovici, S. (ed.), *Traité de psychologie sociale*, Paris, P.U.F., pp. 357-378.
- Kozol, J., 1985, *Illiterate America*, New York, „Anchor Press”.
- Leclercq, V., 1989, „L'illettrisme, aspects généraux, Innovations”, nr. 14-15, pp. 33-46.
- Leyens, J.-P., 1983, *Sommes-nous tous des psychologues ? Approche psychosociale des théories implicites de la personnalité*, Bruxelles, Mardaga.
- Marchal, F., 1990, *Analyse des déterminants de la situation de handicap dans un échantillon de population de personnes atteintes d'une myopathie génétiquement déterminée : la myopathie facio-scalpo-humérale, mémoire de D.E.A. de sciences et techniques appliquées au handicap et à la réadaptation*, Université de Bourgogne, Faculté de Médecine de Dijon, octobre.
- Memery, L., 1987, *Quelle(s) formation(s) pour les bas niveaux ou chronique d'une société duale annoncée*, „Economie et humanisme”, nr. 298, novembre-décembre, pp. 38-46.
- Ministère de la Défense, 1991, *Le Service national en chiffres*, Paris, Sirpa.
- Neice, D. și Lessard, C., 1990, *Alphabétisation et analphabétisme. Définition, estimations et profils*, „Document de travail nr. 1”, Ottawa, Secrétariat national à l'alphabétisation et Direction de l'analyse des tendances sociales, premier semestre.
- Paicheler, H., 1984, *L'épistémologie du sens commun*, in Moscovici, S. (ed.), *Traité de psychologie sociale*, Paris, P.U.F., pp. 277-307.
- Paicheler, H., 1987, *Personnalisation et stigmatisations sociales*, in Beauvois, J.-L. ș.a. (eds.), *Perspectives cognitives et conduites sociales*, vol. 1 : „Théories implicites et conflits cognitifs”, Fribourg, Delval, pp. 45-61.
- Ravaud, J.-F. și Ville, I., 1986, *De la représentation sociale à l'identité des personnes handicapées physiques*, „International Journal of Rehabilitation Research”, 9(4), décembre, pp. 343-354.
- Ravaud, J.-F. și Ville, I., 1988, *Inégalités sociales et représentations du handicap, Service social dans le monde*. „Revue internationale de travail social”, 47 (1), janvier, pp. 20-29.
- Rivière, P., 1990, *Prévention et traitement de l'illettrisme dans la C.E.E. : recueil de stratégies et pratiques*, Paris, Commission des communautés européennes avec le concours du Ministère de l'Education nationale, de la „Jeunesse et des Sports”.
- Ross, L. 1977, *The intuitive psychologist and his shortcomings*, in Berkowitz, L. (ed.), „Advances in Experimental Social Psychology”, vol. 10, New York, Academic Press, pp. 173-220.
- Savall, H., (coord.), 1991, *Gestion des actions de formation intégrée pour traiter l'illettrisme en entreprise. Cas d'une action socio-économique dans une usine de chimie*, Lyon, ISEOR, janvier.
- Savall, H., (coord.), 1991 bis, *Management socio-économique des actions de lutte contre l'illettrisme au niveau des collectivités territoriales. Expérimentation dans une agglomération et élaboration d'une grille de compétences*, Lyon, ISEOR, janvier.
- Serres, A., 1988, *Vous avez dit illettrisme ? Outils pédagogiques, ressources documentaires*, Saint-Brieuc, C.D.D.P., Côtes d'Armor, D.R.F.P. Bretagne.
- Stiker, H.-J., 1982, *Corps infirmes et sociétés*, Paris, Aubier-Montaigne.
- Velis, J.-P., 1990, *Lettre d'Illettrie. Nouvelles d'une contrée récemment découverte dans les pays industrialisés*, Paris, La Découverte/U.N.E.S.C.O.
- Wood, Ph., 1975, *Classification of Impairments and Handicaps*, Genève, Organisation mondiale de la santé.
- Xiberras, M., 1993, *Les Théories de l'exclusion, Pour une construction de l'imaginaire de la déviance*, Paris, Klincksieck.

Democratizarea și marginalizarea în societățile est-europene (cazul Bulgariei)¹

Temenuga Rakadjiiska ²

I. Introducere

Numărul studiilor care s-au concentrat asupra perioadei de tranziție post-comuniste în Europa de Est a crescut rapid în ultimii ani. Majoritatea dintre ele urmăresc condițiile generale și principalele dimensiuni ale reformei democratice. Puține însă își îndreaptă atenția asupra problemelor rezultate din fenomenul marginalizării prin care trec aceste societăți.

Lucrarea de față discută unele aspecte ale marginalizării ca un produs al schimbărilor sociale rapide și intensive, care au ridicat probleme serioase și neprevăzute în cursul procesului de instituționalizare și consolidare democratică în societate. De asemenea, pe parcursul lucrării se va propune un cadru pentru evitarea unor aspecte negative ale marginalizării și canalizarea consecințelor acesteia, minimalizând în felul acesta obstacolele tranziției către democrație.

Reacția patetică însoțind colapsul economiei planificate și al pattern-urilor sociale ale comunismului lasă loc unor stiluri noi de gândire. Schimbările instituționale, economice și sociale creează condiții în Europa de Est pentru destrămarea vechilor simboluri și cadre sociale, însă generarea unor noi se dovedește a fi un proces dificil și lent, în special în țările cu o economie slab dezvoltată. Tranziția către o economie de piață prin democratizarea vieții sociale creează condițiile pentru realizarea unei noi strategii pentru activitatea economică, dar în același timp demonstrează că marea parte a populației nu este pregătită de a face față noilor realități sociale. Lipsa atitudinilor și motivațiilor corespunzătoare unui comportament economic adecvat economiei de piață, pe de o parte, și tranziția legislativă, pe de altă parte, fac posibilă situarea unor mase largi de oameni către straturile periferice ale societății conform regulii: „foarte puțini, dar bogați” și „foarte mulți, dar săraci”. Această situație determină apatie în rîndul populației și o atitudine generală de neajutorare (Goralczyk, 1992).

1. Autoarea este profund recunoscătoare Fundației Soros pentru o Societate Deschisă pentru suportul acordat în realizarea acestei lucrări.

2. Cercetător la Institutul de Sociologie, Sofia.

Nivelul ridicat al marginalizării în societățile din Estul Europei este un factor ce contribuie la instabilitatea acestor societăți și face posibilă transformarea conflictelor latente existente în populație în conflicte deschise, manifeste. După opinia noastră acest nivel al marginalizării este rezultatul felului în care s-a ales trecerea de la o economie central-planificată, la una liberă de piață. Unul din motivele pentru care s-a ales acest mod radical de tranziție este faptul că oamenii de afaceri din țările puternic industrializate privesc încă țările ex-comuniste ca pe „Amenințarea Roșie”, mai degrabă decât ca pe niște puteri economice reale, care au interese reale să producă aceste schimbări. În acest fel, prin tranziție, capitalul internațional devine un aliat natural al economiei. Rezultatul ultimelor alegeri din aceste societăți vine să susțină punctul nostru de vedere. Dar acum este prea târziu. Dezvoltarea, evoluția acestor societăți este deja oprită.

II. Democratizarea și modernizarea societăților est-europene creează „anomie”

Pierderea temporală a funcționalității normelor sociale, rezultată dintr-o criză economică și politică profundă, este o condiție a societății definite de E. Durkheim drept „anomie”. Această condiție privează oamenii de solidaritatea colectivă. Ei nu se mai concep ca făcând parte din societate și de aceea ei se simt fără responsabilitate socială. Aceasta este o situație ambiguă în care indivizii – pe de o parte – sînt incapabili să se raporteze la sistemul de valori și norme ale societății, iar pe de altă parte, au tendința de a crede din ce în ce mai puțin în propriile lor reguli, pe care încetează să le mai aplice. În conformitate cu teoria lui R. Merton, atunci cînd oamenii, ca urmare a unor schimbări în statusul social, sînt incapabili să se raporteze la sistemul de valori și norme, apare „un conflict de norme în cadrul culturii”.

Tranziția în țările est-europene este motivată în special de diferențierea capitalului politic și de stat. Redistribuirea acestui capital în mod egal pentru toți cetățenii și – în mod corespunzător – diferențierea societății, este realizată în conformitate cu tipul de reformă socială, politică și economică ales de societatea respectivă. În acest fel, consolidarea se realizează în jurul modernizării democratice a societății. Altă variantă ar fi lăsarea banilor proveniți din capitalul de stat în mâinile vechilor elite stabilite de-a lungul timpului.

A doua variantă poate conduce la consolidarea societății în numele unei modernizări reale, dar pentru aceasta sînt necesare cîteva condiții. Prima este legată de satisfacerea nevoilor societății, care solicită ca mare parte din capitalul acumulat să fie investit în producția autohtonă și acumularea de noutăți tehnologice. Această producție, însă, nu satisface profitul pe termen scurt pe care-l urmăresc cei din elite, mai ales în perioada acumulării de capital. De aici deducem a doua condiție care e necesară, anume o cultură socială, politică și economică ridicată pe care trebuie să o posede noile elite, care la rîndul ei va conduce la dezvoltarea unei responsabilități civile ridicate. În prezent, cea mai mare parte a elitelor politice și economice din Europa de Est nu arată că ar îndeplini această cerință. A treia condiție necesită ca forțele politice de opoziție să fie motivate de dorința de a crea o legislație prin care o mare parte din veniturile elitei economice să fie folosită pentru realizarea reformelor economice ce vor conduce la consolidarea societății și prevenirea conflictelor sociale.

Celor mai multe dintre țările examinate le lipsesc aceste condiții și, din această cauză, alegerea alternativei care ar conduce la redistribuirea capitalului în mod egal

pentru toți cetățenii pare să fie mai adecvată, făcând astfel posibilă recrutarea clasei mijlocii, care – la rîndul ei – trebuie să-și îndeplinescă misiunea sa istorică de a dezvolta spiritul unui individualism democratic.

Stilul adoptat în a porni reforma în societățile din Estul Europei conduce la o clară diferențiere a societății, la sărăcirea necontrolată a celei mai mari părți a populației și pierderea calificării. Acestea se reflectă într-o totală marginalizare și slăbire a normelor sociale. Așa cum scria R. Dahrendorf, societatea care devine reconciliantă pentru o lungă perioadă de timp față de grupurile din cadrul ei ajunge să fie, astfel, amenințată.

Pentru scopul practic al acestei lucrări și în conformitate cu științele sociale, vom caracteriza *oamenii marginali* ca fiind acei indivizi ce sînt împinși spre periferia grupului lor social, datorită unor schimbări rapide și negative, ce sînt privite în acest caz ca fiind nedorite și impuse „din afară”, fără consultarea sau acceptul persoanelor implicate. Instabilitatea poziției lor sociale, în cele mai multe cazuri, privează indivizii de oportunitatea de a-și îndeplini rolurile lor sociale, separîndu-i astfel de mediul lor obișnuit de muncă și viață. Am folosit termenul de „marginalizare” tocmai referindu-ne la indivizii și grupurile sociale din aceste circumstanțe de instabilitate.

În căutarea unei noi identități de grup, marginalilor le lipsește o direcție stabilă, la fel și echilibrele mentale necesare (Starikov, 1989). Datorită tendinței fundamentale umane de a vedea cauzele negative în alții și nu în propria persoană, distanțele dintre normele „vechi” și cele „noi” în diverse culturi se măresc și în cele din urmă ajung să se întoarcă împotriva mediului social.

Acesta ar fi primul pas pe calea transformării activismului personal în agresivitate. Colapsul sistemului de valori creează oportunitatea individului de a justifica în fața propriei persoane „violența ca stil de comportament”. Acest fapt se manifestă în special în cazul țărilor balcanice din Europa de Est, unde sînt prezente diverse interese internaționale, economice și politice.

Cînd marginalizarea în societățile tulburate de criza economică și socială se manifestă într-un ritm accelerat, în care mecanismele și instituțiile chemate să controleze agresivitatea socială nu funcționează normal, structurile sociale fac obiectul unei eroziuni, iar rezultatele sînt evidente. De exemplu, datele statistice, în cazul Bulgariei, relevă că actele comportamentale deviante au crescut de aprox. 2,5 ori în ultimii 5 ani, iar numărul celor care le-au comis a crescut de aproape 5 ori. Această tendință este doar unul dintre indicatorii creșterii agresivității sociale (Panev, 1995, p. 82).

Consolidarea noii societăți cu greu poate fi așteptată atunci cînd, în Bulgaria, mai mult de jumătate dintre proprietarii actuali de locuințe vor rămîne, în viitorul apropiat, fără nici un mijloc de trai, la un nivel normal; mai mult de o treime dintre aceștia este de așteptat să devină șomeri; doar o zecime se îndreaptă spre polul pozitiv al unei situații financiare și materiale bune, iar peste jumătate – către polul negativ (Kostov ș.a., 1994).

III. Elitele marginale și democrația

În timp ce marginalii „de jos” sparg normele sociale către agresivitatea publică, marginalii „de sus” sau elita fac același lucru, însă printr-o mascare a propriilor acte agresive. Comportamentul lor creează o atitudine generală de genul *Totul este posibil*, cu efecte negative multiple, amplificate de mass-media.

Ceea ce vreau să menționez aici este că acestui număr mare de oameni, care formează noua elită socială, îi lipsește cultura și orientarea valorică, necesară noilor roluri sociale. Acesta este și unul din motivele pentru care ei continuă să fie marginalizați de societate. Lor le lipsesc cele necesare unei elite pentru a avea o gândire economică, politică și socială. Acțiunile lor sînt motivate doar de interese pe termen scurt, astfel că ei nu percep importanța satisfacerii intereselor pe termen lung, care e în relație directă cu bunăstarea societății.

Cu alte cuvinte, cînd stratificarea socială se petrece în condițiile unei culturi democratice nedezvoltate, așa cum este cazul în majoritatea țărilor est-europene, există toate indiciile să ne așteptăm la dezvoltarea puternică a tendințelor extreme, atît „în jos”, cît și „în sus”, atît la „stînga”, cît și la „dreapta”, mai ales dacă mecanismele legislative și compensatorii sociale nu sînt inventate.

Acumularea rapidă a bogăției de către elita zilelor noastre, făcută public de către mass-media, contrariază marea majoritatea (săracă) a oamenilor, și-i determină să-și piardă speranța în democrație, care, conform credințelor lor, ar trebui să apară în urma reformelor politice.

Cererea pentru „mai multe drepturi civile și libertăți” crește, de obicei, pe plan social în perioadele de tranziție de la o formă la alta de organizare. Din motive pur pragmatice și ideologice, cei care susțin aceste cereri ignoră adesea să adauge că drepturile și libertățile necesită responsabilități sociale crescute, atît la nivel individual, cît și la nivel social. Datorită lipsei unei culturi civice și democratice, la nivel personal, acest slogan este transformat în „mai multe drepturi și mai puține responsabilități pentru mine și mai multe responsabilități și mai puține drepturi pentru ceilalți”. Această atitudine afectează toate grupurile sociale, indiferent de statusul social al individului. Condițiile discutate anterior determină foarte ușor ca conflictele latente în societățile marginalizate să se transforme în conflicte deschise. Foarte adesea, ceea ce stă la baza acestor conflicte nu poate fi cunoscut, cum de altfel nu poate fi prevăzut care conflicte se vor declanșa mai întîi, cînd și unde.

Din acest punct de vedere, *anomia* este situația de încălcare, fără pedepsire, a normelor sociale de către criminali. Pe de o parte, oamenii nu sînt legați de societate, de aceea ei nu interiorizează rolurilor lor sociale. Pe de altă parte, societatea în sine tinde să creadă din ce în ce mai mult în cîștigul legii și respectarea ei de către violatorii acesteia. Din această cauză, este foarte posibil să asistăm în viitor la asfixierea noului regim datorită elitelor marginale, așa cum scria Theda Skocpol: *Revoluțiile sociale au condus la formarea unor state naționale mai puternice, mai centralizate, mai birocratice și mai coercitive decît regimurile vechi pe care le-au înlocuit* (Skocpol, 1994, p. 20).

IV. Concluzii

Așa cum scria R. Dahrendorf în 1988, în cartea sa *Conflictul social contemporan*, din păcate, cercul majorității nu este interesat în reducerea cercului oamenilor declasați, marginalizați. Dimpotrivă, acesta împinge în mod activ pe cei din urmă în afara tradițiilor culturale și face tot posibilul să-i mențină acolo, gîndind că în acest fel își apără propriile poziții sociale. Mai mult, „începînd cu anii '60, Europa de Est a rămas subdezvoltată economic, o parte marginalizată a continentului european. Ceea

ce este mai rău e că în ultimele decenii această marginalizare a crescut, în loc să scadă” (Janos, 1994, p. 3).

Clasa majorității nu se poate aștepta la stabilitate, în situația prezentă din majoritatea țărilor est-europene, unde clasa majoritară a devenit, de fapt, o clasă minoritară datorită procesului total de marginalizare.

Traducere de Ovidiu Lungu

BIBLIOGRAFIE

- Dahrendorf, R., *Conflict and Freedom*, Munchen, R. Piper and Co., 1972.
- Dahrendorf, R., *Contemporary Social Conflict*, CID, Sofia, 1993.
- Goralczyk B., *Central and Eastern Europe in Transition : Democracy Half Done*, Bulletin of Peace Proposals, Vol. 23 [2], 1992.
- Janos, A., *Continuity and Change in Eastern Europe : Strategies of Post-Communist Politics*, EEPS, Vol. 8 [1], 1994.
- Kostov, G., Todorova, S., Toneva, Z., Rakadjiiska, T., *Sociological Problems of Poverty*, CITSIL, Sofia, 1994.
- Panev, B., *Crime and the Fight Against It*, in „Bulgarian Human Development Report”, N. Genov, NGD Sofia, 1995.
- Rakadjiiska, T., *Social and Economic Identity of the Bulgarian Households According to the Status „Rich-Poor”*, in „Sociology in a Society in Transition”, N. Genov, NGD, Sofia, 1994.
- Skocpol, T., *Social Revolution in Modern World*, Cambridge University Press, 1994.
- Starikov, E., *Marginal People or Reflection of an Old Theme*, Znamiya, Vol. 10, pp. 133-162, 1989.
- Vanhanen, T., Kimber, R., *Predicting and Explaining Democratization in Eastern Europe*, in *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*, G. Priham, T. Vanhanen, Routledge, 1994.

Grupurile sociale marginale. Mecanismele separării

Erhard Roy Wiehn¹

Observații preliminare

„Persoanele marginale” și „grupurile marginale” sînt atestate în cele mai vechi documente scrise ale omenirii și apar mereu în centrul puternicelor contradicții sociale, politice și morale pînă în ziua de astăzi și nu în ultimul rînd în Germania.

În cele ce urmează se discută : 1) noțiunea de grupuri sociale marginale ; 2) apariția lor ; 3) funcțiile lor și 4) conținutul lor. Trebuie arătat că noțiunea de „țap ispășitor”, în sensul de „persoană marginală” precum și distribuirea acesteia în „grupuri marginale”, ca structuri și probleme sociale și politice, nu reprezintă anomalii „apărute natural”, ci fenomene permanente, care apar cu o anumită consecvență, pot fi conștientizate sau nu și cu atît mai mult pot fi blocate, în anumite împrejurări.

Despre noțiunea de „grupuri sociale marginale”

„Grupurile marginale” trebuie înțelese ca grupuri de oameni, care, după una sau mai multe caracteristici, par să fie conotate negativ. Ele pot avea și păstra un caracter pur „descriptiv”, dacă sînt definite și luate în considerație în ceea ce au specific, exclusiv din afară, și dacă cei care se numără printre membri nu se află în nici un fel de relații personale, respectiv nu apar ca grup. În acest caz este vorba, desigur, de grupuri formale sau statistice de outsideri sau de persoane marginale. Grupurile de persoane marginale și grupurile marginale pot apare și ca grupuri sociale marginale sau se pot forma ca atare, dacă membrii lor dezvoltă de-a lungul timpului relații sociale, sînt percepuți ca grup și, ca atare, au un mod propriu de a acționa în grup, ceea ce face ca identitatea lor să fie consolidată în exterior și interior. Spre deosebire de „organizații”, „grupurile sociale”, în sens sociologic, trebuie să aibă o mărime cuprinzătoare pentru toți membrii ; între ei, relațiile sociale personale sînt permise.

1. Profesor la Universitatea din Konstanz.

Ca „grupuri sociale” se deosebesc, evident, din exterior și din interior, de alte grupuri sociale. Din punct de vedere temporal și spațial este posibilă acțiunea comună, există un anumit sentiment de „noi”, sprijinit pe valori și scopuri comune și pe o solidaritate reieșită din interior și exprimată în exterior. Pentru o durată mai mare sau mai mică de timp este necesară o structură minimală de valori și o ierarhie a statuturilor, care permite alcătuirea unui sistem de norme și sancțiuni și prin care se reglează chiar o anumită împărțire a puterii și stăpînirii.

Grupurile sociale pot fi privite ca unități intermediare care leagă individul cu întregul sau cu instanțele date ale puterii, respectiv ale dominației. După o clasificare, prezentată de Charles H. Cooley, „grupurile primare” „devin relativ stabile, etalînd strîns relații personale (de exemplu, familia, prietenii, vecinătatea, comuna); ca grupuri secundare ele sînt organizate rațional, orientate spre scopuri speciale”. În cadrul teoriilor sociologice mai noi despre grupuri este de amintit cea a lui Elton Mayo, recunoscută ca importantă, a „grupurilor informale”, vitale „pentru existența socială a omului într-o lume organizată a muncii și profesiei și în scopul stabilizării grupurilor, a contribuției și mulțumirii individuale” și teoria lui Jakob L. Moreno, care înțelege grupul social „ca o rețea de relații de simpatie și antipatie ca și de reale relații comportamentale după gradul intensității lor” (Hartfield, 1976, p. 252).

De amintit este și „teoria cîmpului” a lui Kurt Lewin, „numeroasele cercetări ale acestuia asupra dinamicii grupurilor”, și cunoștințele dobîndite despre „apariția și controlul normelor și scopurilor de grup, despre diferențierile în interior privind statutul și rolul, despre structurile de comunicare interne și externe, despre conducerea grupului și comportamentul de conducere, despre raportul dintre coeziunea grupului și presiunea exterioară, despre influența grupului asupra judecării individului izolat, despre comportamentul vis-à-vis de outsideri și grupurile străine, ca și despre normele de grup, despre aportul individual și de grup în diferite forme de muncă”. Nu în ultimul rînd trebuie amintit că George C. Homans a încercat, într-un articol cuprinzător, „să dezvolte un sistem de ipoteze despre legătura pe baza unei scheme generalizatoare de variabile (activitate, interacțiune, normă, sentimente), după care evoluează structura internă și relația grupului cu mediul” (Hartfield, 1976, p. 252).

Avînd în vedere faptul că aceste lucrări teoretice despre grupuri aduc, evident, puține informații valoroase despre fenomenul grupurilor marginale, precum și faptul că s-au evidențiat într-o măsură mai degrabă modestă, există încercarea din partea unor cunoscuți teoreticieni ai grupurilor mici, de a oferi următoarea definiție: „grupul marginal este o grupare organizată, puternică sau slabă, de persoane, care se recunoaște prin acceptarea unor valori și norme generale, obligatorii, socio-culturale, ca și prin participarea la realizarea lor și la viața socială. Cu cît mai puternic este împărțită o societate în domenii relativ independente unul față de altul, ca orientare și acțiune (de exemplu, armată, artă, educație, economie), cu atît mai mare este șansa apariției unor grupuri marginale parțiale. Grupurile marginale, respectiv apartenența la ele, se sprijină pe apariția unor deficiențe sociale, pe întreruperea sau regresul proceselor de socializare sau integrare, respectiv pe contacte culturale nefericite”. Grupurile marginale ar fi pașaportul pentru transformarea socială și, în același timp, ar reprezenta unele forme de viață „atrofiate”, ca și forme noi, avangardiste. În situații de criză socială ele funcționează pentru individul izolat ca mijloc al afirmării de sine (Hartfield, 1976, p. 555). Acest mod de a înțelege grupurile sociale marginale abia poate fi de ajutor pentru problematica aflată în discuție (Bellebaum, 1974 și 1980).

De aceea, revenind la propunerea, făcută la început, de a înțelege grupurile marginale ca grupuri formale sau sociale, care sînt discriminate negativ prin atribuirea

uneia sau mai multor caracteristici, constatăm că tocmai caracteristicile discriminatorii sînt importante, în măsura în care derivă din sistemul de valori dominante și din normele dominatorilor. În măsura în care posedă un caracter stigmatizator și se consolidează în imagini stereotipe, despre alții sau despre sine, ele tind spre un caracter normativ, în stare să fixeze și să perpetueze comportamente. Întrucît grupurile sociale marginale se caracterizează printr-un program tipic de acțiune și de comportament, conform căruia membrii lor se comportă (conștient), acționează și sînt tratați, etalînd o caracteristică dominantă discriminatorie, respectiv stigmatizată, sau un mănunchi de astfel de caracteristici, atunci aceste trăsături pot acționa ca mecanism cognitiv declanșator (Goffman, 1977 ; Weiler, 1988b, p. 179).

Este important de remarcat că, din punct de vedere social, toate caracteristicile discriminatorii ale grupurilor sociale marginale sînt privite ca trăsături „sociale”, că ele sînt „inventate” conștient drept „construcții sociale ale realității” sau sînt preluate ca tradiții, de regulă, chiar de către „stăpînitori”. Această acceptare nu este valabilă numai pentru caracteristicile „invizibile” (de exemplu : „statutul de evreu”), ci și pentru caracteristicile „vizibile” (culoarea pielii, a părului, „anomaliile” fizice etc.). Acestor caracteristici evidente trebuie să li se acorde o importanță discriminatorie, să li se atribuie o caracteristică socială, relevantă ca acțiune și manifestare (Berger și Luckman, 1969).

Despre apariția grupurilor sociale marginale

Grupurile sociale marginale apar, mai mult sau mai puțin, prin constrîngere, ca urmare a apariției unui „grup dominant” sau al unei „societăți nucleu”, respectiv a unui sistem de norme și valori centrale dominante și anume fie prin evoluții intra-sociale (de exemplu, socializare deficitară, marginalizarea unei anume subculturi, funcționare negativă a unui grup social, anomalii sociale specifice de grup, agitație cu un anume scop, propagandă) sau prin procedee pașnice, intersociale, (de exemplu, migrare regională, respectiv mobilitate sau migrare) sau chiar prin acte puternice, politice, militare, intersociale (de exemplu, cucerire sau supunere). Apariția grupurilor sociale marginale presupune permanent un sistem de valori și norme dominante ; de cele mai multe ori ele pot forma „nucleul unei societăți majoritare”, fie printr-o exercitare directă a puterii sau stăpînirii, respectiv printr-un șef numit pentru aceasta, și/sau printr-un sistem stabilit sau uzurpat de valori și norme.

„Valorile” sînt programe de acțiune, respectiv de comportament, și un „sistem de valori” este mai mult sau mai puțin o totalitate coerentă și consistentă de valori ale unei „societăți”, respectiv ale unui grup dominant. Valorile există ca atare în oferte de program mai degrabă acționale sau comportamentale, a căror acceptare sau respingere nu este sancționabilă, în general, direct. Valorile sociale obțin, totuși, în forma „normelor” sociale, caracterul unor prescripții acționale mai mult sau mai puțin exacte. Respectarea lor se leagă permanent de sancțiuni negative și/sau pozitive și, prin aceasta, trebuie să fie constrîngătoare. Normele sociale se clasifică în norme informale și formale, prescrise, după gradul obligativității („pot”, „trebuie”, „e absolut necesar”). Corespunzător sistemului de valori, normele și sancțiunile formale și informale alcătuiesc un sistem de norme mai mult sau mai puțin coerente și consistente, care determină acțiunea și comportamentul omului direct sau indirect și care valorează tocmai ca un sistem de norme determinante, atîta timp cît obligativitatea lui poate fi demonstrată exemplar, prin aplicarea unor sancțiuni corespunzătoare (E. R. Wiehn, 1986, pp. 425 și 669).

Prin exercitarea puterii și stăpînirii de către un grup dominant, se stabilește nu numai elita, ci se creează și structuri de clasă, rang sau strat social al populației după domeniul de forță și dominație și se definește astfel, mai mult sau mai puțin, în mod necesar, forma existenței unor grupuri marginale sociale sau formale. Potrivit sistemului de norme și valori dominante, statutul grupurilor marginale este deficitar tocmai prin definiția de grup de „margine”, adică el este dimensionat negativ mai mult sau mai puțin permanent. El se distinge mai ales socioistoric. Grupurile marginale relative pot fi „suspuse”, „intermediare”, și „inferioare”; ele pot fi „disprețuite”, „demonizate”, după apropierea sau depărtarea lor de grupul central dominant. Sistemul de norme și valori dominante implică totodată reprezentările dominante ale oamenilor, societății, respectiv asupra statului, lumii, divinității. Grupurile se află unul față de altul într-o relație mai mult sau mai puțin coerentă sau consistentă. Imaginea dominantă a omului este reprezentantă permanent de către membrii grupului dominant. Conform cu aceasta, grupurile sociale marginale sînt descrise prin apropierea sau depărtarea lor de grupul dominant, în sensul mărimii devierii, de exemplu, în reprezentarea pe care membrii grupului dominant o au asupra membrului grupului marginal. Fenomenul reprezentărilor sociale ale individului în context social, despre stat, lume, zeități, apare deosebit de evident în „construcția realității sociale” (Berger și Luckman, 1969).

Toate inegalitățile sociale, deci și cele ale grupurilor marginale sînt și rămîn mereu fenomene ale puterii și dominației, starea și durata lor sînt asigurate prin convenții sociale, adică normative, sînt traduse în imaginea individului și a grupului deficitar. Grupurile interiorizează modele de norme și valori constituite, și prin acestea realizează oferte de comportament și acțiune combinate. Aici este valabilă cunoscuta maximă: „Nici o regulă fără excepție”, adică numai într-un mod ideal astfel încît, de exemplu, membrii izolați ai grupului marginal sînt tratați exclusiv ca solitari, nu ca persoane marginale. Oricum, încercarea de impunere a reglementărilor totale de norme ar distruge, mai devreme sau mai tîrziu, întreg sistemul de norme (Popitz, 1961 și 1968; Weiler, 1988b, pp. 177 și 179).

Despre funcțiile grupurilor sociale marginale

Grupurile sociale marginale au mereu de confirmat și, pe cît posibil, de întărit funcțiile lor. Și aceasta prin însăși existența lor, prin poziția grupului dominant și/sau sistemul de norme și valori. Această afirmație, respectiv confirmare, poate evidenția caracterul ideal și/sau material și nu nemijlocit al chiar grupului dominant; în orice caz, trebuie să fie în favoarea reprezentărilor indivizilor și societății care domină. În afară de aceasta, funcția prevăzută, a unui grup social marginal, poate să determine, direct sau indirect, caracteristica lui stigmatizatoare; caracteristicile discriminatorii reieșite din sistemul de norme și valori pot însă să fie comprimate într-o anumită funcție. Funcțiile grupurilor marginale se pot modifica și astfel grupul marginal se poate transforma.

Alături de funcțiile afirmative sau confirmative ale grupurilor marginale, în anumite cazuri și situații, pot exista și funcții inovative, atît din punct de vedere ideal, cît și material, ceea ce face să se modifice gradual sau radical întregul statut. Trebuie chiar să se accepte că membrii grupurilor marginale ar trebui să năzuiască să exercite

funcții inovative, să-și îmbunătățească statutul discriminat, subprivilegiat. Membrii grupurilor dominante, dimpotrivă, vor fi interesați de inovații, în măsura în care acestea servesc îmbunătățirii și consolidării poziției hegemonice sau păstrării ei necondiționate. În ceea ce privește inovațiile grupurilor marginale, ele ar putea fi considerate cel puțin de succes, dacă succesul, printre altele, ar depinde de faptul că inovațiile, în sensul sistemului productiv, ar fi apreciate ca „productive” sau „contra-productive”.

Grupurile sociale marginale se deosebesc, de exemplu, după funcțiile lor etnice, culturale, economice, politice, de drept, sanitare, religioase. Empiric pot fi identificate grupuri marginale monofuncționale, în timp ce grupurile marginale tipic ideale au o importanță multifuncțională. Aceasta se poate asigura, din punctul de vedere al grupului dominant, pe o durată mai mare, celor două părți. Concomitent, însă, un posibil interes de integrare apare cu atât mai neverosimil sau în orice caz foarte greu de realizat. După cum s-a observat, anumite funcții pot dispărea sau pot fi înlocuite prin altele, ceea ce duce la dizolvarea sau încetarea funcționării grupurilor marginale. Toate acestea implică o anumită „necesitate funcțională” a existenței grupurilor marginale pentru păstrarea unui întreg sistem socio-politico-economic dat, pe care pare să se întemeieze și durata lui uimitoare.

După importanța lor funcțională pentru stăpînitori, respectiv pentru sistemul dominant de norme și valori, grupurile sociale marginale pot fi parțial sau total urmărite și nimicite – ceea ce, în general, este o excepție – deoarece un grup marginal distrus total n-ar mai putea să aibă nici un fel de importanță funcțională, concomitent chiar se oferă un palid „exemplu” de nimicire pentru supraviețuitori. Caracterul de „admonestare” este de aceea dat mai degrabă în cazul nimicirii parțiale a unui grup marginal, respectiv a persoanelor marginale, izolate și tocmai efectul dorit, afirmativ sau confirmativ pentru grupul dominant, respectiv sistemul de norme și valori dominante, are cea mai mare valoare, *horribile dictu*.

În ceea ce privește funcțiile grupurilor marginale, acestea nu depind, în cele din urmă, de faptul că este vorba de „alții”, „proprii” sau „străinii”, de azilanți, deportați, imigranți, arestați, sclavi, iobagi, ci cum pot fi ei luați în considerație pur exterior, prin înfățișare, limbă și comportament ca atare. Este necesar să se facă și o deosebire, cu privire la mediul socio-spațial în care trăiește un grup marginal, fie în interiorul unui mic oraș, fie în afara orașului, fie vizibil, ascuns, fie „ghetoizat” sau „încalzarmat”, fie în apropierea grupului dominant, sau undeva departe, la țară, într-un cămin de azilanți, într-o tabără de muncă sau mină, într-un bordel sau o instituție psihiatrică, într-un lagăr de concentrare, sau chiar într-un palat sau templu (Weiler, 1988a, p. 19).

Funcțiile grupurilor sociale marginale se identifică, de fapt, după denumirile lor sau ale membrilor, mai des după domeniul de muncă sau statutul social. Astfel de „denumiri profesionale” sau „general sociale” nu prezintă singurul demers empiric în reconstrucția și interpretarea grupurilor marginale, vechea părere *nomen est omen* are în acest context o funcție centrală euristică, cheie. *Nomina et omina*, ca nume și simptom cu conotații și în sensul unor prejudecăți eficiente, conform sentinței: „Tot ceea ce oamenii consideră că e adevărat, este adevărat și în consecințele sale” (William I. Thomas).

Despre comportamentul grupurilor sociale marginale

Comportamentul și modul de acțiune ale grupurilor sociale marginale vis-à-vis de grupul dominant, respectiv față de sistemul dominant de norme și valori, constă fie în acceptarea temporară sau fundamentală a situației lor conotate negativ, fie în neacceptarea ei. Acceptarea temporară poate dezvolta o acceptare durabilă și fundamentală, dacă discriminarea negativă, respectiv valorile și normele discriminatorii, adică reprezentarea deficitară despre om, este interiorizată și transmisă oral. Neacceptarea temporară, de durată și fundamentală, poate duce dimpotrivă la un anumit conformism aparent, trecînd prin pasivitate, grevă, retragere, fugă și diferite forme de rebeliune.

După gradul de toleranță al grupului dominant, respectiv al sistemului de norme și valori dominante, fie după felul însuși al grupului social marginal (străini, deportați, arestați, sclavi) există adaptări individuale sau colective și, prin aceasta, este posibilă chiar o totală sau parțială nediscriminare; adesea se obține, prin constrîngere, o adaptare cel puțin temporară sau de durată la existența de grup marginal, dar și una puternică. Unele grupuri sociale marginale au desigur o șansă mai mare ca mai devreme sau mai tîrziu să fie nediscriminate și reabiliteate, ceea ce, de exemplu pentru prostituate, face ca ele să fie privite ca „prostituate nobile”.

Grupurile sociale marginale constînd din „străini” (azilanți, deportați, prizonieri de război sau sclavi) au o șansă redusă de a nu fi ținte ale discriminării și această șansă se micșorează cu cît mai important este domeniul de funcții pentru grupul dominant, respectiv pentru sistemul dominant de norme și valori, în care sînt incluși. De aceea, acceptarea grupurilor marginale este greu de realizat, mai ales în cazul deportaților sau prizonierilor. Încercarea de marginalizare a unui grup social poate duce fie la exterminarea sa sau, în cel mai bun caz, la o emigrare permisă, la expulzare sau surghiun, ceea ce este valabil pentru toate grupurile sociale marginale inclusiv „politic-criminale”, nu numai pentru cele „veritabil” criminale.

O interesantă întrebare se ridică în legătură cu comportamentul grupurilor marginale față de alte grupuri marginale. După constelația grupurilor marginale și funcțiile ei, există probabil șanse mai mari sau mai mici de coaliție sau concurență și conflicte, ceea ce poate contribui la micșorarea sau consolidarea existenței grupurilor marginale. Aceasta ar putea depinde de distanța la care se află diferite grupuri marginale față de grupul dominant, respectiv față de sistemul de norme și valori dominante. De aici rezultă, de altfel, recomandarea de a nu lua în considerare numai un anumit grup marginal pentru că, de exemplu, politica grupului marginal poate fi direct dependentă de un alt grup marginal sau cel puțin poate să se afle în relație cu politica vis-à-vis de un alt grup marginal.

Referitor la „înțelegerea exterioară” a grupurilor marginale, ar trebui să se aibă în vedere că discriminarea este considerată ca un program variabil de acțiune, cu un arsenal de sancțiuni negative, rezultat dintr-o legătură potențială cu grupurile marginale și cu membrii grupurilor marginale.

Programului discriminatoriu de tratament, din partea grupului dominant, îi corespunde un program complementar de acțiune al discriminaților, dictat de grupul marginal.

„Programul de acțiune variabil” este un program al diferitelor posibilități de acțiune; „arsenalul de sancțiuni negative” al acestui program se întinde pe diferite grade, de la antipatie la condescendență, de la dușmănie la ură, chiar la moarte. Acest arsenal negativ de sancțiuni se leagă mai ales de imaginea, respectiv de denumirea

grupului marginal („evrei”, „turci”, „țigani”), și nu este necesar să fie aplicat la toți membrii concreți ai grupului marginal (Hermann Göring: „Eu decid cine este evreu!”). Membrul abstract, imaginar, generalizat al grupului marginal poate fi, în caz de dubiu, chiar „demonizat” (Wiehn, 1989, p. 223).

Concluzii

Grupurile sociale marginale pot fi înțelese ca grupuri minoritare de indivizi, care sînt dezavantajate mai mult sau mai puțin permanent sau chiar tradițional, potrivit valorilor sau normelor dominante, de regulă de către cei ce stăpînesc, după una sau mai multe caracteristici, prin discriminare, supraveghere, pedepsire, urmărire și distrugere a „societății fundamentale” a dominanților, a manipulanților, privilegiaților, favorițaților. Acest comportament e considerat un lucru „normal”.

Grupurile marginale apar în general inevitabil odată cu ivirea unui grup dominant sau a unei societăți fundamentale, respectiv a unui sistem dominant central de norme și valori, și anume fie printr-o evoluție intra- sau inter-socială, în mod excepțional prin „întîmplare”. Ele depind de relațiile cu acestea.

Grupurile sociale marginale confirmă și consolidează permanent funcția, poziția grupului dominant și/sau a sistemului de norme și valori dominante în mod ideal sau material. După funcțiile lor, respectiv după domeniul funcțiilor, se deosebesc grupuri marginale etnice, culturale, economice, politice, juridice și criminale, sanitare și religioase, cu importanță monofuncțională sau multifuncțională. De aici se poate vorbi de o anumită necesitate funcțională a existenței grupurilor marginale, și anume de păstrarea unui sistem dominant dat, socio-politico-economic. După cum se știe însă, există chiar situații de existență marginală a grupurilor marginale care, desigur, sînt distruse virtual sau potențial. Grupurile marginale pot însă să și dispară, dizolvîndu-se, pentru că funcțiile lor sînt pasagere, dar pot fi și expulzate, deportate sau integrate.

Comportamentul grupurilor sociale marginale, vis-à-vis de grupul dominant, respectiv de sistemul de norme și valori dominante, constă fie într-o tolerare permanentă sau fundamentală a poziției lor negativ-discriminate, fie într-o lipsă de toleranță permanentă sau fundamentală, după cum valorile și normele discriminatorii și programul de acțiune și comportament rezultat sînt interiorizate sau nu, ceea ce, nu în ultimul rînd, depinde de măsura discriminării impuse și dacă este vorba, de „propriii” oameni sau de străini. În sfîrșit, comportamentul unui grup marginal n-ar avea voie să depindă de cel al unui alt grup marginal și cu aceasta, de politica grupului dominant.

Discriminarea grupurilor sociale marginale implică permanent un program complementar de acțiune și comportament, în care sînt stabilite atît rolurile membrilor grupurilor marginale, cît și al celor dominante. Totodată, apar o multitudine de posibilități de conformism sau de devianță. Grupurile marginale social sînt exemple pentru grupurile de non-apartenență, respectiv „străinii”, a căror poziție reprezintă în orice caz o construcție socială devenită o convenție socială care poate accepta uneori chiar un „caracter-natural”; în calitate de convenție socială, datorită duratei uneori deosebit de mari, nu rămîne totuși cu nimic mai puțin transformabilă (Simmel, 1968; Wiehn, 1989).

BIBLIOGRAFIE

- Appenzeller, G., *Menschen, die wir riefen ...* in Südkurier, Konstanz, 11/12.3, p. 1, 1989.
- Autorengruppen Fulda, Portsmouth, Sheffield. Friedrich Blahusch (ed.), *Marginalisierung im Sozialstaat*, Marburg, 1986.
- Becker, H., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York, London, 1963.
- Bellebaum, A., *Randgruppen – ein soziologischer Beitrag*, in Archiv für Wissenschaft und Praxis der sozialen Arbeit, 1974, p. 277.
- Bellebaum, A., *Randgruppen und Außenseiter*, in A. Bellebaum, *Soziologie der modernen Gesellschaft*, Hamburg, 1980, S. 225 ff.
- Berger, P și Luckmann, Th., *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*, Frankfurt, 1969 (1966).
- Bockelmann, S., *Obdachlos – Selbstaussagen von Außenseitern*, Stuttgart, 1987.
- Fürstenberg, F., *Randgruppen in der modernen Gesellschaft*, in „Soziale Welt“, 1965, pp. 236-245.
- Goffmann, E., *Stigma*, Frankfurt, 1977.
- Grünfeld, E., *Die Peripheren*, Amsterdam, 1939.
- Haas, V., *Magie und Mythen in Babylonien*, (Merlin Verlag) Gifkendorf-Vastorf bei Lüneburg, 1986.
- Hartfield, G., *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart, 1976.
- Heintz, P., *Einführung in die soziologische Theorie*, Stuttgart, 1962, p. 219.
- Loycke, A. (ed.), *Der Gast, der Bleibt. Dimensionen von Georg Simmels Analyse des Fremdseins*, Frankfurt, 1992.
- Neidhardt, F. (ed.), *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien*, (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 25), Opladen, 1983.
- Park, R.E., *Human Migration and the Marginal Man*, in „American Journal of Sociology“, 1928, p. 33.
- Popitz, H., *Soziale Normen*, in Europäisches Archiv für Soziologie, Bd. 2, Nr. 2, 1961, pp. 185-198.
- Popitz, H., *Über die Präventivwirkung des Nichtwissens*, Tübingen, 1968.
- Simmel, G., *Der Fremde*, in G. Simmel, *Das individuelle Gesetz*, Hg.v. M. Landmann, Frankfurt, 1968, pp. 63-70.
- Stonequist, E.V., *The marginal Man*, New York, 1961 (1937).
- Weber, M., *Soziologie, weltgeschichtliche Analysen, Politik*, ed. J. Winckelmann, Stuttgart, 1956.
- Weber, M., *Soziologische Grundbegriffe*, in M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1960 (1956), pp. 1-30.
- Weiler, I și Graßl, H. (eds.), *Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum*. Referate vom Symposium „Soziale Randgruppen und antike Sozialpolitik in Graz“, pp. 21-23 September 1987, Graz, 1988.
- Weiler, I., *Soziale Randgruppen in der antiken Welt. Einführung und wissenschaftsgeschichtliche Aspekte. Ausgewählte Literatur zur historischen Randgruppenforschung*, in I. Weiler și H. Graßl (eds.), *Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum*, Graz, 1988a, pp. 11-40.
- Weiler, I., *Abweichendes Verhalten von Außenseitern und sozialen Randgruppen. Ansätze zu einer Theoriebildung im Altertum, dargestellt von allem am Beispiel der Kyniker*, in I. Weiler și H. Graßl (eds.), *Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum*, Graz, 1988b, pp. 177-189.
- Wiehn, E.R., *Gesammelte Schriften zur Soziologie I*, Konstanz, 1986.
- Wiehn, E.R., *Judenfeindschaft als soziologisches Problem*, in E.R. Wiehn (ed.), *Judenfeindschaft*, Konstanz, 1989, pp. 223-300.
- Wiehn, E.R., *Juden als Intellektuelle – Zur Soziologie einer Randgruppen*, in A. Corbea și M. Astner (eds.), *Kulturlandschaft Bukowina. Studien zur deutschsprachigen Literatur des Buchenlandes nach 1918*, Jassyer Beiträge zur Germanistik V. Iași (Rumänien), 1990, pp. 18-41.
- Wiehn, E.R., *Schriften zur Schoah und Judaica*, Konstanz, 1992.

Medicina organelor artificiale creează excluși?

Ion Dafinoiu¹

Acest studiu se referă exclusiv la bolnavii cu insuficiență renală cronică ce trăiesc datorită utilizării iterative a rinichiului artificial și este rezultatul unei activități practice și de documentare de peste 12 ani pe care autorul a desfășurat-o în calitate de psiholog în cel mai mare centru de hemodializă din țară – cel din structura spitalului clinic „Dr. C.Davila” din București.

Titlul acestui studiu, formulat într-o manieră interogativă, exprimă deopotrivă neliniștea specialiștilor și a bolnavilor în legătură cu capacitatea societății de a menține în circuitul social oameni care, deși au funcția renală parțial compensată datorită rinichiului artificial, au numeroase probleme medicale și psihosociale.

Studiile publicate în ultimii ani evidențiază că această capacitate este funcție de nivelul de dezvoltare al fiecărei țări; acesta influențează atât calitatea îngrijirii medicale cât și apariția și funcționarea eficientă a unor instituții care au ca principal scop valorificarea deplină a resurselor restante de integrare psiho-socială a persoanelor bolnave. Riscul ca medicina organelor artificiale să genereze un proces al excluderii sociale transpare evident din expresia întâlnită, cu mai mulți ani în urmă, în literatura franceză de specialitate în legătură cu bolnavii dializați – „les morts vivants”.

Acest studiu își propune să ofere o imagine globală asupra problemelor psihologice și sociale pe care le implică tratamentul prin hemodializă: factorii de stres ai tratamentului, aspectele psiho-sociale ale adaptării bolnavilor la tratamentul prin hemodializă, reintegrarea socială a bolnavilor dializați.

Medicina organelor artificiale este entuziasmantă datorită ambianței științifice care o înconjoară, a performanțelor terapeutice obținute, dar și angoasantă deoarece creează raporturi psihologice particulare între om și mașină.

Problemele psihologice create de folosirea rinichiului artificial au stat în atenția nefrologilor, psihiatrilor și psihologilor încă din primii ani de folosire a acestor tehnici, fapt ce demonstrează importanța acestora în efortul terapeutic general al echipelor medicale din centrele de hemodializă iterativă.

1. Conferențiar la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

1. Factorii de stres ai tratamentului prin hemodializă

Factorii de stres ai tratamentului prin hemodializă rezidă în general în raporturile particulare ce se stabilesc între rinichiul artificial, personalul medical și bolnav, precum și în implicațiile acestora asupra comportamentului familial și socio-profesional al bolnavului.

Dintre factorii de stres pe care îi implică tratamentul prin hemodializă îi prezentăm pe cei mai importanți :

1.1 Dependența de programul de tratament, de rinichiul artificial, de echipa terapeutică și de membrii familiei. Această stare de dependență este necondiționată, depășirea unor limite în raport cu acești factori determinând complicații foarte grave.

Programul de tratament nu concordă de foarte multe ori cu programul celorlalți membri ai familiei, determinând astfel o restructurare a relațiilor intrafamiliale, sau cu programul celorlalte activități potențiale ale pacientului, ceea ce îngreunează integrarea socio-profesională a acestuia.

Cantitatea de timp relativ mare consumată de rinichiul artificial (aproximativ 24 ore pe săptămână, inclusiv transportul la și de la spital) determină o trăire continuă a sentimentului de dependență. Bolnavul nu poate trăi fără această mașină pe care începe să o perceapă ca pe o parte a sa, considerându-se uneori și pe el ca o parte a rinichiului artificial. Această situație determină la unii pacienți sentimente ambivalente față de rinichiul artificial, de respingere și atașament. Această reacție este atât de accentuată la unii pacienți încât ei preferă să facă dializă numai la aparatul cu care s-au obișnuit.

Bolnavul dializat percepe și *echipa medicală* ca pe un factor limitativ al libertății sale. În raport cu persoanele care îi asigură asistența medicală, pacientul trebuie să aibă cât mai puține inițiative și să urmeze necondiționat conduita prescrisă de acestea. Subiectiv, o dependență accentuată față de unii membri ai echipei terapeutice se traduce prin creșterea anxietății bolnavului atunci când nu este îngrijit de persoana preferată. Studiile efectuate evidențiază faptul că pacienții se percep dependenți în aceeași măsură și de rinichiul artificial și de personalul medical.

Dependența dintre pacient și echipa terapeutică este percepută diferit de către cei doi termeni ai relației. Când diferența de opinie în această privință este prea mare atunci între personal și pacienți pot apare relații conflictuale.

Relațiile ce se stabilesc între *pacient și membrii familiei* au un rol deosebit în inducerea stării de dependență. Tendința de hiperprotecție înțilnită la mulți membri ai familiei se manifestă printr-o restrângere a sferei de activitate a pacientului, fapt ce încurajează tendința inconștientă a acestuia spre dependență și-i menține dezechilibrul psihic.

Tratamentul prin dializă provoacă adevărate *inversiuni de rol* care au de cele mai multe ori consecințe grave asupra personalității pacientului. Sentimentul de dependență este asociat cu un complex, mai mult sau mai puțin intens, de culpabilitate : bolnavul are impresia că cere prea mult de la membrii familiei fără a da nimic în schimb.

Dializa determină o alternare între o situație de dependență totală și o situație de relativă independență, pacientul trece dintr-un mediu în care este conectat la un aparat, lipsit de posibilitatea de deplasare și cu contacte sociale reduse, într-un mediu unde poate să presteze anumite munci și să-și asume anumite responsabilități.

Trecerea cu ușurință de la o situație la alta, suportarea acestei *schimbări periodice de status și rol* sînt condiții necesare pentru o bună adaptare la tratament și favorizează reintegrarea socială a pacientului.

1.2. Hemodializa implică frustrări de ordin alimentară, sexual, profesional și social.

- a. Frustrările determinate de respectarea *prescripțiilor dietetice* sînt trăite intens mai ales de pacienții pentru care alimentația constituie o plăcere la care nu pot renunța. Uneori, în ciuda efectelor negative evidente, aceștia vor amîna respectarea indicațiilor dietetice pentru „mîine”, considerînd că „astăzi” pot mîncea orice.

Sînt pacienți care nu respectă prescripțiile dietetice deoarece sînt convinși că starea lor medicală nu poate fi influențată printr-o dietă adecvată. Astfel de pacienți, internați în spital, unde dieta le-a fost strict controlată, și a căror stare medicală s-a îmbunătățit evident datorită acestui fapt, au fost ulterior mult mai consecvenți în respectarea dietei prescrise.

Depășirea conștientă a cantității de proteine, de sare, sau a volumului de lichide indicate, semnifică atît scăderea capacității de rezistență la stres, cît și revolta pacientului față de existența sa încadrată între limite severe și față de cei care impun aceste limite. Cînd această situație se repetă sau se prelungește, ea are o semnificație mai îngrijorătoare : refuzînd aceste frustrări, bolnavul arată că nu mai vrea să trăiască în astfel de condiții.

- b. *Disfuncția sexuală* asociată insuficienței renale cronice se numără printre factorii cu implicații psihologice deosebite : ea determină o anume restructurare a personalității și influențează într-o mare măsură integrarea familială a bolnavului dializat.

Referitor la situația funcției sexuale la bolnavii dializați, Scribner nota că proporțiile celor total impotenți, parțial impotenți și a celor cu o viață sexuală normală sînt egale (Levy, B.N., 1978). Numeroasele studii efectuate pe această temă (Antoniou, 1977 ; Krumlovsky, 1978 ; Levy, 1978) inclusiv cele din centrul de hemodializă al spitalului „Dr. Carol Davila”, confirmă, în general, afirmația lui Scribner, evidențiînd în același timp, pe lîngă substratul fiziopatologic incontestabil al disfuncției sexuale la bolnavii dializați, și ponderea însemnată a unor factori psihologici în inducerea și menținerea acestora.

Considerăm că la femeile dializate tulburările de dinamică sexuală sînt în primul rînd de ordin psihologic : modificările aspectului fizic (cicatrici, paloare), a echilibrului conjugal și a rolului de mamă, la care se adaugă o oarecare disfuncție genitală și perceperea unei atitudini nu mereu pozitive din partea soțului vis-à-vis de relațiile sexuale conjugale (determinate de teama îmbolnăvirii, considerarea dializei de către bărbat ca o defeminizare a soției) sînt doar cîteva piedici pe care o pacientă dializată le întîmpină în jucarea rolului de FEMEIE.

La bărbații dializați există o preocupare permanentă cu privire la starea funcției sexuale și la factorii ce ar putea influența (pozitiv sau negativ) evoluția acesteia. Factorii psihologici acționează la bărbații dializați în sensul accentuării tulburărilor sexuale sau a permanentizării lor chiar și după diminuarea sau încetarea acțiunii factorilor fiziopatologici determinanți.

Dependența continuă și necondiționată de programul de tratament, posibilitățile reduse (de cele mai multe ori) de a contribui la bugetul financiar familial, cel puțin în aceeași măsură cu soția, și de a rezolva unele probleme sociale ale familiei determină la bărbații dializați o deteriorare evidentă a imaginii de sine, un sentiment permanent

de devirilizare (mai ales în societatea noastră, când inactivitatea bărbatului și „detro-narea” lui din funcția de „cap de familie” este puternic sancționată cultural).

c. *Situația profesională și socială* a pacienților este în mod inevitabil modificată. Pe plan profesional, în cel mai bun caz, pacientul este nevoit să renunțe la anumite proiecte, să se mulțumească cu locuri de muncă inferioare așteptărilor lui anterioare, de foarte multe ori el este pensionat, nu prestează nici o muncă sau muncește ocazional. Și cum societatea apreciază pe fiecare după munca pe care o prestează și după responsabilitățile pe care și le asumă, bolnavul se simte devalorizat nu numai în relațiile cu ceilalți ci și în raport cu aspirațiile personale. Neputînd participa activ la viața grupului social, el își pierde treptat calitatea de membru al acestuia. Astfel, bolnavul suferă ceea ce mulți numesc o „constricție” a personalității, o restrîngere a sferelor ei de manifestare și, prin urmare, o „sără-cire” a acesteia.

1.3. O sursă permanentă de stres este și *posibilitatea pierderii unor organe* (rinichii) sau a *dereglării unor funcții elementare* (urinare, funcția sexuală). Anxietatea provocată de acest fapt se poate traduce printr-o trăire emoțională puternică a modificării schemei corporale și se observă în special cînd pacientul ajunge în starea de anurie sau este pus în fața necesității binefrectomiei.

1.4. *Teama de moarte* este principalul factor structurant al subiectivității bolnavului dializat. Toate obiectele care-l înconjoară în sala de dializă îi sugerează fragilitatea vieții sale, iar incidentele și complicațiile potențiale ale hemodializei îi amintesc continuu că este o persoană care nu-și poate gândi viitorul decît pînă la următoarea ședință de tratament. Conștiința angoasantă a fragilității lui existențiale este întreținută și de decesele unor pacienți dializați. Studiul efectuat de I. Maples și B. Brotman evidențiază că 53 % din pacienți doresc să fie informați în legătură cu toate decesele, iar 47 % doresc să fie informați numai în legătură cu decesul persoanelor cu care au avut relații mai strînse (personalul medical fiind cel care trebuie să aprecieze existența unor astfel de relații), 57 % doresc să fie informați imediat după ce s-a produs decesul, iar restul într-o perioadă de două săptămîni. Toți pacienții vor să afle cauza decesului. Aceste date evidențiază atît atitudinea pacienților față de decesul unui co-pacient, influența lui asupra echilibrului lor psihic, cît și existența unor comportamente psihice de apărare motivate inconștient.

1.5. Nu trebuie neglijat faptul că *numeroasele intervenții chirurgicale* necesare confecționării unui shunt Scribner sau a unei fistule arterio-venoase creează probleme emoționale deosebite. Chiar și durerile mai puțin intense pe care le implică puncționarea fistulei provoacă stări accentuate de disconfort psihic.

Un potențial anxiogen foarte ridicat îl are consumarea foarte rapidă a mai multor posibilități de abord vascular (shunturi și fistule compromise, intervenții chirurgicale nereușite). Acest fapt accentuează starea angoasantă de fragilitate existențială a pacientului și potențează acțiunea celorlalți factori de stres ai tratamentului.

2. Adaptarea psihologică la tratament

Suprastructura psihică a oricărei boli include numeroase semne de întrebare : ele se referă la gravitatea, durata, modul de evoluție al bolii, precum și la existența ulterioară a persoanei, la destinul său în general. Cu atît mai mult, evoluția rapidă a

insuficienței renale cronice către stadiul terminal, gradul înalt de tehnicizare al tratamentului prin hemodializă (care se deosebește net de orice alt tratament cunoscut anterior de bolnav), implicațiile sale socio-familiale, provoacă bolnavului pus în fața necesității de a fi dializat o puternică reacție emoțională. Intensitatea și formele de manifestare ale acesteia depind de nivelul cultural al bolnavului, de faptul dacă acesta a știut cu mult timp înainte că, mai curînd sau mai tîrziu, boala lui va fi tratată prin hemodializă, de cunoștințele sale cu privire la această metodă de tratament, de structura și natura relațiilor interpersonale stabilite cu membrii familiei și cu echipa terapeutică.

Printre formele de manifestare ale acestui șoc emoțional întîlnim reacții depresive, stări de anxietate, trăiri ipohondrice însoțite de simptomele negative tipice: inapetență, greață pînă la vomă, astenie, insomnii. După primele luni de dializă, aceste reacții scad în intensitate și sînt trăite de bolnav mai mult ca un acompaniament difuz al subiectivității sale. Ele se manifestă cu intensitate crescută numai în cazul apariției unor incidente și complicații, sau cînd are loc o scădere a capacității de rezistență la stres.

În unitățile de dializă în care se face o selecție a bolnavilor, această reacție de șoc inițială a fost precedată de o acută stare de bucurie, expresie a descărcării temerilor anterioare privitoare la șansa de a fi dializat sau nu.

Adaptarea psihică la tratament constituie una din problemele centrale ale tuturor centrelor de hemodializă iterativă. Scurta prezentare a dificultăților emoționale pe care le implică relația dintre bolnav și rinichiul artificial demonstrează că hemodializa se impune ca metodă eficientă de tratament numai în măsura în care se are în vedere nu numai boala, ci și bolnavul cu toate problemele lui.

Considerăm că premisele unei bune adaptări la tratamentul prin hemodializă sînt următoarele :

- *un nivel intelectual suficient* care să permită o participare activă a pacientului la tratamentul său, înțelegerea și acceptarea noilor condiții în care va trebui să trăiască. Capacitatea de a admite și verbaliza anxietatea, dificultățile emoționale în raport cu dializa, teama de moarte au un rol foarte important în procesul adaptării emoționale la hemodializa iterativă, știut fiind că prin comunicare se produce fenomenul de „abreacție” (Freud), de descărcare a tensiunii psihice.

Personalitățile mai puțin dezvoltate se adaptează mai ușor, evoluînd spre pasivitate; cei mai dotați vor cunoaște crize dramatice de „punere sub semnul întrebării” a existenței lor, dar se vor putea adapta la noua situație într-o manieră mult mai profundă.

- *o integrare socio-profesională* care să-i asigure o independență financiară și un sentiment mai general de utilitate în raport cu ceilalți membri ai familiei. Pacientul poate suporta mai bine perioadele de dependență absolută impuse de ședințele de hemodializă, dacă știe că, plecînd de la spital, se poate reîntoarce printre ai săi ca un egal al lor.

- *o integrare familială anterioară bolii* care să excludă sau să atenueze tensiunile create de noua situație. Un anturaj afectiv format din soț (soție), copii, prieteni poate reprezenta o motivație puternică în mobilizarea resurselor energetice ale pacientului pentru depășirea situațiilor stresante și pentru stimularea dorinței de reintegrare socio-profesională. Pacienții care, din cauza depărtării prea mari a localității de domiciliu de centrul de hemodializă, merg foarte rar acasă, au probleme emoționale

foarte mari în adaptarea la tratament. Singurătatea, sentimentul de abandon din partea familiei, conștiința lipsei de ajutor imediat în caz de nevoie – favorizează creșterea anxietății, apariția unor stări depresive profunde, a unor idei și tentative de suicid.

- *absența* – în antecedentele personale ale bolnavului – a unor *mecanisme de apărare manifestate* intens și orientate neadaptativ (manifestări ipohondrice și de conversiune isterică), precum și a alcoolismului, abuzului de medicamente.

Analizând comportamentele de apărare psihică, subliniem rolul pe care îl au acestea în adaptarea emoțională la tratament. Trebuie să evidențiem că, pentru a-și îndeplini acest rol, ele trebuie să se manifeste cu destulă intensitate pentru a atenua trăirea stresantă a tratamentului și a implicațiilor acestuia, dar să nu mobilizeze toate resursele energetice ale bolnavului și să falsifice în întregime realitatea.

Adaptarea psihică la tratamentul prin hemodializă nu este o stare ci un proces care se află într-o strânsă relație cu evoluția stării medicale a pacientului.

Simptomul cel mai grav al inadapării este comportamentul suicidal. În general, majoritatea bolnavilor dializați au în unele momente idei de sinucidere. Totuși, transformarea acestora în tentative practice de suicid are loc numai în cazul unei inadapări psihice profunde la tratamentul prin hemodializă sau când se produce o gravă deteriorare a relațiilor intrafamiliale.

Abraham și colab., în urma unei cercetări efectuate pe 3.478 bolnavi dializați în S.U.A., în legătură cu comportamentul de sinucidere (sinucideri reușite și sinucideri nereușite), au ajuns la concluzia că acest comportament este de 400 de ori mai frecvent în cadrul populației dializate decât la populația generală. Efectuând un studiu asemănător în Elveția, Haenel, T. și colab. (1980) au găsit că rata suicidului în cadrul populației dializate este de 25 de ori mai mare decât în cadrul populației generale. Totuși, pentru a aprecia corect semnificația acestor date, ar fi utile astfel de cercetări și asupra altor bolnavi cronici confrunțați cu probleme asemănătoare.

Nerespectarea regimului dietetic (în mod conștient sau inconștient) constituie simptomul cel mai semnificativ al inadapării la tratament, fapt dovedit și prin ponderea foarte mare a acestuia în comportamentul suicidal.

Ca acțiune suicidală indirectă menționăm refuzul tratamentului prin hemodializă, expresie directă a unei scăzute speranțe de viață. Statisticile menționează o frecvență de 1% a acestui comportament.

Deoarece inactivitatea bărbatului în comparație cu cea a femeii este mai puternic sancționată cultural și, ca urmare, mai greu de suportat din punct de vedere psihologic, frecvența comportamentelor suicidale este mai mare în cadrul populației dializate masculine în raport cu cea feminină.

3. Reintegrarea socială a bolnavilor dializați

Finalitatea oricărui act terapeutic este reintegrarea socio-familială a bolnavului, prelungirea nu numai a vieții biologice, ci și a celei sociale.

Dacă hemodializa iterativă a depășit astăzi faza de experiment, impunându-se ca metodă de tratament în toate țările dezvoltate, aceasta se datorează în mare măsură și posibilităților de recuperare socială a bolnavului dializat.

Societatea, pentru care munca este criteriul de valorizare a oricărui individ, asimilează noțiunea de reintegrare socială cu cea de reluare a activității profesionale.

Considerăm că, în afara acestui aspect esențial, această noțiune are semnificații particulare pentru fiecare bolnav. Factorii care particularizează conținutul noțiunii de reintegrare socială sînt :

a) raportul dintre speranțele anterioare cu privire la consecințele tratamentului și starea actuală a bolnavului ;

b) raportul dintre activitatea socială prezentă și cea potențială, în cazul în care persoana respectivă nu ar fi fost bolnavă. De exemplu, sînt persoane care înainte de a se îmbolnăvi nu erau integrate într-o activitate profesională din diverse motive (îngrijirea copiilor, venituri familiale suficiente, etc.) și în acest caz criteriul expus mai sus pentru aprecierea gradului de reintegrare socială este inoperant.

Reintegrarea socială a bolnavului dializat, proces complex, cu multe fluctuații și de lungă durată, este funcție de :

- recuperarea medicală ;
- adaptarea psihică la tratament ;
- programul de tratament ;
- legislația cu privire la asigurările sociale ;
- necesitatea frecventă a recalificării profesionale ;

3.1. În general, recuperarea medicală se realizează în proporție de 71-91 % din cazuri, în funcție de varianta terapeutică folosită : dializa la spital sau dializa la domiciliu.

Un parametru al aprecierii gradului de recuperare medicală, în directă legătură cu problema pe care o discutăm, este nivelul aptitudinii de efort fizic. În general, o foarte bună recuperare medicală poate asigura menținerea a 80 % din capacitatea de efort fizic avută anterior. Rezultă că, în principiu, tratamentul prin hemodializă nu este incompatibil cu prestarea unor munci care solicită un efort fizic moderat. Practic, fiecare bolnav, în funcție de nivelul recuperării sale medicale, va fi orientat spre munci care solicită un efort fizic corespunzător capacității sale actuale de muncă.

În ceea ce privește gradul de responsabilitate al sarcinilor de serviciu, tratamentul prin hemodializă nu are contraindicații.

3.2. Existența multor pacienți cu o stare medicală bună care nu-și reiau activitatea profesională dovedește că recuperarea medicală este o condiție necesară dar nu și suficientă pentru reintegrarea socială activă.

Dorința de reluare a activității profesionale se manifestă numai după atingerea unui anumit grad de independență. Aceasta va face posibilă, în primul rînd, efectuarea unor munci și asumarea unor responsabilități familiale, premisă a dezvoltării sentimentului de încredere în sine. Cu formarea și dezvoltarea acestui sentiment, legătura cu reinserția socială activă a fost realizată.

Familia, în afara contribuției indirecte pe care o are la procesul reintegrării sociale prin influența sa asupra formării sentimentului de independență la cel bolnav, poate contribui direct la aceasta prin formarea unei motivații adecvate pentru reluarea activității profesionale.

Datorită unei tendințe de hiperprotecție din partea familiei, bolnavul este orientat de cele mai multe ori spre munci care solicită efort fizic și responsabilități minime. Subsolicitarea, discordanța dintre proiectele profesionale anterioare și munca prestată au efecte psihice negative asupra pacientului.

Pe de altă parte, dacă bolnavul, la insistențele familiei, își reia activitatea profesională, în ciuda faptului că starea sa medicală nu-i permite acest fapt, eșecul care va urma riscă să pună capăt oricărei tentative ulterioare de reintegrare profesională.

Bolnavul își va pierde încrederea în sine și va avea un sentiment continuu de culpabilitate pentru că nu poate satisface dorințele familiei.

Problemele financiare ale familiei pot constitui o motivație puternică pentru reintegrarea profesională a bolnavului, cu condiția ca acestea să nu fie foarte presante, altfel ele vor fi sursa unor probleme psihologice care ori vor împiedica reintegrarea profesională, ori aceasta se va face într-un mod inadecvat.

În concluzie, adaptarea socială și profesională eficientă a bolnavului dializat este condiționată de valorificarea optimă a resurselor sale biologice și psihologice în acord cu aspirațiile acestuia și cu așteptările mediului socio-familial în care trăiește. Acest acord se realizează printr-o testare continuă a resurselor restante, a modulării aspirațiilor și așteptărilor în funcție de performanțele obținute.

3.3. Volumul de timp pe care pacientul îl poate consacra reintegrării profesionale, manifestărilor sale sociale este foarte mult limitat. Pacientul dializat la spital „apartine” 2-3 zile pe săptămână rinichiului artificial, timp în care contactele sale sociale sînt minime. Din acest punct de vedere, dializa la domiciliu oferă avantajul corelării programului de tratament cu programul de lucru (bolnavii se dializează mai mult în timpul nopții). Rolul micșorării volumului de „timp social” consumat de rinichiul artificial în reintegrarea profesională va fi mai evident dacă vom compara situația statistică a reintegrării profesionale (cu program întreg de lucru) a bolnavilor dializați la domiciliu și a bolnavilor cu transplant renal de la cadavru : 66%, respectiv 71 %.

Din cauza programului de tratament, reintegrarea profesională a bolnavului dializat se face de cele mai multe ori cu următoarele particularități :

- program redus de lucru ;
- program „flexibil” de lucru (pacientul își poate îndeplini sarcinile de serviciu în orice moment al zilei) ;
- munca la domiciliu.

3.4. Legislația cu privire la acordarea asigurării sociale are o influență considerabilă asupra reintegrării profesionale a bolnavilor dializați. Este puțin probabil ca o persoană cu o capacitate de muncă scăzută, care trebuie să se recalifice pentru a putea munci, va face acest efort dacă venitul obținut prin muncă ar fi egal sau inferior celui obținut sub formă de asigurări sociale.

3.5. Necesitatea schimbării profesiei este alt factor care limitează integrarea profesională a bolnavului dializat. Acesta este nevoit să schimbe profesia din următoarele motive :

- a) micșorarea capacității de efort fizic, în cazul profesiilor preponderent fizice ;
- b) micșorarea programului de lucru și riscul absenței de la serviciu, în cazul profesiilor de mare răspundere ;
- c) imposibilitatea părăsirii localității în care se află centrul de hemodializă, în cazul profesiilor care solicită deplasarea frecventă în altă localitate.

Procesul de recuperare psihosocială a bolnavilor dializați are, în România, anumite particularități. Ele derivă din sistemul de asistență medicală și socială precum și din problemele specifice perioadei de tranziție pe care o traversează țara noastră. În prezent, bolnavii dializați au format diverse asociații regionale care au ca principal scop sensibilizarea instituțiilor de stat în direcția îmbunătățirii calității asistenței medicale și a sistemului de asigurări sociale. Printr-o consiliere adecvată și prin crearea unor facilități corespunzătoare, aceste asociații pot deveni un factor activ în reintegrarea socială a bolnavilor dializați.

BIBLIOGRAFIE

- Anger, W. Daniel, Anger, D., *Motivation and adjustement levels of hemodialysis patients*, in „Dialysis & Transplantation”, 4 (2), 1975, p. 48.
- Campbell, D.J., Campbell, A.R., *The social and economic costs of end-stage renal disease. A patient's perspective*, in „The New England Journal of Medicine”, 299, 1979, p. 386.
- Decker, S.R., *Vocational placement services for the renal disease client*, in „Dialysis & Transplantation”, 7 (6), 1978, p. 560.
- Gentry, W. Doyle, Davis, G. Glenn, *Cross-sectional analysis of psychological adaptation to chronic hemodialysis*, in „Journal of Chronic Diseases”, 25 (9), 1972, p. 621.
- Cross, J.B., Keane, W.F., Mc.Donald, A.K., *Survival and rehabilitation of patients on home hemodialysis. Five year's experience*, in „Annals of Internal Medicine”, 78 (3), 1973, p. 342.
- Kramer, M.S., Hudachek, D., Raja, R.M., Rosenbaum, J.L., *For rehabilitation – dialysis or transplantation ?*, in „Dialysis & Transplantation”, 4 (5), 1975, p. 56.
- Maples, I., Brotman, B., *Death of a dialysis patient*, in „Dialysis & Transplantation”, 3 (2), 1974, p. 14.
- Stegall, Ph., Chyatte, B.S., Roth, M.G., Parker, D., *Cognitive motor evaluation of the E.S.R.D. patient*, in „Dialysis & Transplantation”, 7 (6), 1978, p. 578.

Percepția devianței în funcție de abilitate

Ștefan Boncu¹, Cătălin Dîrțu²

Conceptul de devianță este unul din conceptele-cheie din științele sociale. În cadrul sociologiei de la mijlocul veacului, devianței și controlului social li s-au închinat mii de studii. Cu toate acestea, devianța rămîne o noțiune ambiguă și profund subiectivă. Într-un cunoscut manual de sociologie (Cohen și Orbuch, 1990), ea este definită ca incluzînd orice comportament ce nu se conformează expectațiilor societății sau ale unui anumit grup, iar exemplele de comportamente deviante sînt din cele mai diverse: crima, pedofilia, boala mentală, violul, jaful armat, delicvența juvenilă, corupția (white-collar crime), alcoolismul, consumul de droguri, prostituția. Aceeași lipsă de precizie o întîlnim și în impozanta *The Encyclopedia of Social Sciences*, unde devianța este înfățișată ca un comportament ce violează normele, ca raritate statistică, dar și ca anomalie psihopatologică (*apud* G. Paicheler, 1985). O astfel de concepție eclectică ne dezvăluie caracterul relativ neelaborat al acestui concept, ca și lipsa lui de eficiență.

Pentru nevoile studiului de față, vom reține definiția devianței ca opusă conformismului, așa cum a fost înțeleasă în cadrul cercetărilor de psihologie socială. Devianța înseamnă totalitatea actelor ce nu respectă normele de grup; actul deviant corespunde actului ce infirmă o idee împărtășită de toți membrii grupului despre ceea ce trebuie sau nu trebuie făcut într-o situație dată. Principala concluzie a cercetărilor clasice în acest domeniu este că oricine se opune în mod constant normelor de grup este respins de ceilalți și pierde calitatea de membru al grupului. În orice grup aflăm o presiune către uniformitatea opiniilor și atitudinilor (Festinger, 1950). În momentul în care grupul recunoaște discrepanța dintre normele sale și comportamentul sau opinia unuia din membri, interacțiunea cu deviantul se intensifică. Într-un studiu ce a însemnat pentru devianța privită din punct de vedere psiho-social ceea ce a însemnat studiul lui Asch pentru conformism, S. Schachter a arătat că grupul își direcționează eforturile către clarificarea poziției deviantului, iar comunicarea cu el echivalează cu furnizarea de contra-argumente și cu o încercare de a diminua neconcordanța dintre cele două poziții. Dacă presiunea aceasta determină deviantul să accepte din nou normele, el își va relua rolul obișnuit. Dacă, dimpotivă, persistă în comportamentul

1,2. Asistent la Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.

său, grupul poate să-și redefinească granițele, pentru a-l exclude. Retragera calității de membru, temporară sau definitivă, ia forma ignorării deviantului, a întreruperii interacțiunilor cu el (Schachter, 1951).

Desigur, respingerea devianților nu este o reacție universală, ea depinde în bună măsură de situație. Schachter însuși a arătat că reacția are loc numai dacă opinia deviantă privește o normă importantă a grupului. Studiile ulterioare au reliefat alte condiții ce favorizează respingerea devianților: gravitatea actului (Hensley și Duval, 1976), coeziunea grupului (Emerson, 1954), importanța sarcinii (Lauderdale, 1976).

Problema reacției grupului în fața comportamentului non-conformist are o importanță extremă. Există situații în care intransigența și atitudinea punitivă a grupului este benefică, după cum există altele în care devianța poate juca un rol pozitiv, contribuind la schimbarea atitudinilor și comportamentelor și la progresul social. Cercetările desfășurate în domeniul influenței minoritare (Moscovici, 1979; Mugny și Pérez, 1986) atestă utilitatea pentru societate a celor ce propun o normă alternativă. Ideea că devianța ar avea în unele cazuri o funcție pozitivă este acceptată și de psihologia americană. De exemplu, Henke și Saxberg (1985), care au studiat devianții și izolații în întreprinderi americane și japoneze, au ajuns la concluzia că există o devianță constructivă și că uneori cei ce se opun normelor grupului de lucru pot fi mai productivi decât cei conformiști. Fără a nega existența unor astfel de contexte, noi ne-am propus să adoptăm în cadrul acestui studiu perspectiva clasică, a devianței ca defecțiune ce afectează locomoția grupului și să semnalăm faptul că în unele cazuri comportamente deviante deosebit de nocive se perpetuează din pricină că grupul refuză să le condamne, să-și exercite funcțiile de control social. În opinia noastră, această dinamică se produce în diverse situații de devianță lejeră, iar una din cele mai bune ilustrări ar putea fi devianța în raport cu regulile de circulație rutieră. Comportamentele deviante din trafic există nu pentru că grupul nu are putere să respingă devianții, nici pentru că devianților nu le pasă dacă sînt excluși, ci pentru că grupul îngăduie pentru un motiv sau altul devianța. Această ipoteză ne-a determinat să ne interesăm de factorii care favorizează o reacție slabă de respingere a devianților. Printre aceștia au fost puși în evidență existența normei de originalitate, ce încurajează evaluarea pozitivă a inovațiilor (Moscovici, 1979) și împrejurările în care devianța facilitează îndeplinirea sarcinii. Intensitatea reacției de respingere poate varia și în funcție de statutul deviantului. Hollander (1960) a arătat că grupurile au tendința de a tolera non-conformismul membrilor cu statut înalt.

Scopul celor două experimente pe care le prezentăm mai jos este de a reliefa un alt factor ce contribuie la modelarea atitudinii membrilor grupului față de devianți: abilitatea cu care este făcut actul deviant. Chiar dacă nu poate explica reacția colectivă de respingere sau de acceptare, abilitatea funcționează ca un factor de influență la nivelul construirii impresiei și, ca atare, la nivelul deciziei individuale cu privire la răspunsul în fața deviantului. Astfel, atitudinea depinde de percepția caracteristicilor actului deviant. În formarea impresiilor și evaluarea comportamentelor celorlalți sîntem confrunțați cu informații foarte diverse despre intențiile sau trăsăturile lor. Cercetările în domeniul percepției persoanei au evidențiat că nu toate informațiile au aceeași pondere în formarea impresiei. De pildă, s-a studiat maniera în care impresiile sînt marcate de informația despre caracteristicile negative ale țintei și s-a pus în evidență o tendință de a acorda mai multă importanță acestei informații. Efectul informației negative (negativity effect) a fost atestat ca un factor de distorsiune în percepția socială. Totuși, s-a constatat că în percepția abilității celui alt efectul nu se manifestă (Reeder și Brower, 1979). Dacă e adevărat că abilitatea și moralitatea

constituie două dimensiuni fundamentale care organizează impresiile pe care indivizii le construiesc despre ceilalți (Rosenberg și Sedlack, 1973), atunci se pare că informația negativă are o valoare diagnostică mai mare numai în domeniul moralității. Distincția dintre comportamentele și trăsăturile legate de moralitate, pe de o parte, și cele legate de abilitate, pe de altă parte, ne îngăduie să observăm că în sfera abilității informația pozitivă este edificatoare – inferențele despre această trăsătură sînt mai sigure cînd observatorul dispune de informație pozitivă (Skowronsky și Carlston, 1992 ; Martijn ș.a., 1992).

Demersul din studiul de față se inspiră atît din cercetările din domeniul percepției persoanei, cît și din cele din domeniul devianței în raport cu normele de grup. Ipotezele pe care intenționăm să le testăm se referă la situația în care observatorul trebuie să emită simultan judecăți despre trăsăturile de abilitate și moralitate. Actul deviant este prin excelență un act care centrează atenția observatorului pe trăsăturile de moralitate ale actorului. Dar, foarte frecvent, odată cu informația despre aceste caracteristici, observatorului îi este furnizată și informație legată de abilitatea deviantului. În manipulările experimentale de care vom da seama mai jos, am descris o conduită ce contravenea normelor morale și de grup, făcînd evident caracterul său abil sau inabil și am cerut subiecților să emită judecăți asupra ei în diferite contexte ; am încercat astfel să găsim o relație între dexteritatea deviantului și evaluarea devianței de către un observator. În același timp, scopul cercetării a fost de a determina măsura în care respingerea devianților de către membrii grupului depinde de abilitatea cu care este înfăptuit actul deviant.

Ambele experimente se interesează de devianța din circulația rutieră, pe care o socotim exemplară pentru ceea ce am numit „devianță lejeră”, opusă devianței grave. Ipoteza generală este că dexteritatea deviantului influențează atitudinea observatorului cu privire la gravitatea devianței. Combinarea informației negative (transgresarea normei) cu cea pozitivă (gradul ridicat de abilitate) poate duce la o distorsionare a percepției sociale, un „bias” introdus de abilitate în percepția devianței și a moralității.

EXPERIMENTUL 1

Una din cele mai cunoscute dinamici psiho-sociale în relațiile intergrupuri constă în favorizarea in-group-ului (Brewer, 1979). Indivizii au în general tendința de a discrimina grupurile din care nu fac parte și de a favoriza grupurile de apartenență. Tajfel și colaboratorii săi au descoperit că acest efect este provocat de simpla categorizare, de resimțirea dihotomiei cîmpului social în in-group și out-group. În afara acestei explicații cognitive, pe care o va dezvolta Turner în teoria auto-categorizării (Turner ș.a., 1987), Tajfel a avansat o explicație motivațională. Potrivit teoriei identității sociale, auto-evaluările indivizilor depind de apartenența lor la diferite grupuri. Din această pricină, ei încearcă, prin comparații sociale favorabile, să mențină o identitate pozitivă pentru grupurile ai căror membri sînt. Astfel, discriminarea out-group-ului e un rezultat al stimei de sine și al nevoii de identitate socială pozitivă (Tajfel și Turner, 1986). În cele ce urmează, vom folosi această tendință firească a subiecților pentru a arăta că percepția devianței membrilor in-group-ului este diferită de cea a membrilor out-group-ului.

Într-o paradigmă asupra circulației rutiere, primul experiment introduce două variabile. Gradul de abilitate cu care este săvîrșit actul deviant – în speță, o depășire neregulamentară – constituie una din variabilele independente. Subiecților le este

descrișă depășirea, ce este efectuată fie cu o mare dexteritate, fie cu o deosebită stîngăcie. O a doua variabilă privește apartenența categorială a deviantului. Într-un caz, el aparține in-group-ului, fiind prezentat ca ieșean. În celălalt caz, el este cetățean al Republicii Moldova. (Am ales acest out-group pentru că membrii lui sînt prezenți în traficul ieșean și pentru că este relativ neutru conotat, cel puțin în raport cu rușii sau ucrainenii.)

O primă ipoteză se referă la efectele abilității: de manieră generală, în cazul devianței în traficul auto a membrilor propriului grup ne așteptăm ca respingerea (respectiv condamnarea) deviantului să varieze invers proporțional cu dibăcia cu care este săvîrșit actul.

Cea de-a doua ipoteză este legată de bias-ul in-group și privește influența apartenenței categoriale a deviantului asupra percepției comportamentului deviant. Ipoteza aceasta anticipează o interacțiune între cele două variabile independente: condamnarea deviantului aparținînd out-group-ului va fi mai severă atunci cînd el este foarte abil, și mai puțin severă cînd este lipsit de abilitate.

Metoda

Subiecți – 80 de subiecți, studenți în anul I și II ai secției de psihologie de la Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași, au participat la acest experiment pe bază de voluntariat.

Plan experimental – Într-un plan factorial 2x2 au fost manipulate abilitatea deviantului (mare vs. redusă) și apartenența lui categorială (ieșean vs. basarabean).

Procedură – Experimentul a avut la bază un chestionar. Subiecții au fost împărțiți în patru grupuri experimentale: ieșean abil, ieșean inabil, basarabean abil, basarabean inabil. Fiecărui subiect i s-a înmînat un chestionar ce conținea în debut o informare succintă despre un eveniment de trafic. Textul relatează o depășire efectuată neregulamentară, menționînd gradul de dexteritate a automobilistului. În partea a doua a chestionarului, participanții erau invitați să răspundă la cîteva întrebări. Principala variabilă dependentă a fost amenda pe care subiectul ar aplica-o șoferului infractor, măsurată pe o scală de la 0 la 200.000 lei, cu gradații la fiecare 10.000. Alte variabile dependente au fost concordanța estimată de subiecți între comportamentul șoferului și normele de circulație sau între acest comportament și regulile de morală. Ambele măsurători au fost efectuate pe scale în 21 de puncte.

Rezultate

Unul din efectele cele mai notabile din acest experiment este, firește, favorizarea in-group-ului. Cum era de așteptat, cînd e vorba de a aplica o pedeapsă (în cazul nostru, o amendă) subiecții sînt mai indulgenți cu propriul grup și mai intransigenți cu out-group-ul. În plus, o analiză de varianță efectuată asupra răspunsurilor subiecților la această întrebare reflectă interacțiunea postulată de noi a celor două variabile independente, chiar dacă avem de-a face numai cu o tendință: $F_{1/80} = 3062$, $p < .09$. Mediile indică faptul că ieșeanului abil i se aplică o amendă mai mică decît ieșeanului inabil ($m = 6.45$ față de $m = 9.40$), cîtă vreme basarabeanul abil primește o amendă mai mare decît basarabeanul inabil ($m = 11.35$ în raport cu $m = 10.65$).

În ce privește relația moralitate – abilitate așa cum a fost anticipată de noi, ea se confirmă: delictvenții abili din trafic, fie că aparțin in-group-ului, fie out-group-ului, sînt percepuți ca fiind mai morali decît cei lipsiți de dexteritate.

În fine, datele indică atitudinea permisivă a subiecților față de infracțiunile din circulația rutieră. La întrebarea „cîte infracțiuni trebuie să comită cineva în circulație pentru a fi considerat un deviant?”, media răspunsurilor este 5,73. Subiecții au apreciat

că 28,14% din cei ce încalcă frecvent regulile de circulație nu au niciodată accidente și că aproape jumătate (48,83%) din infracțiunile din trafic rămân nesancționate de poliție.

Discuție

Rezultatele indică faptul că în devianța din trafic percepția actului este influențată de abilitatea cu care este făcut. Participanții au tendința de a aprecia comportamentul deviant abil ca mai puțin grav, atît atunci cînd este raportat la regulile de morală, cît și la regulile de circulație. Această confirmare ne îngăduie să afirmăm că abilitatea constituie unul din factorii ce determină includerea devianței din circulația rutieră în categoria devianței lejere. Astfel de comportamente, deși flagrant antisociale și extrem de dăunătoare, nu sînt condamnate de grup sau, în orice caz, grupul ezită să exercite presiuni asupra aceloră dintre membrii săi care le comit.

EXPERIMENTUL 2

Într-un studiu recent, Pérez (1996) a făcut o distincție între devianța gravă (furt, perversiune sexuală) și devianța mai puțin gravă (devianța în traficul auto, excesul de alcool). Autorul a demonstrat viabilitatea distincției, arătînd că devianța lejeră este acceptată de subiecți ca făcînd parte din stereotipul in-group-ului; dimpotrivă, subiecții au refuzat să admită că o trăsătură ca înclinația spre perversiuni sexuale ar putea face parte din imaginea propriului grup și au discriminat out-group-ul pe această dimensiune.

Intenția noastră a fost de a testa, în al doilea experiment, ipoteza după care factorul abilitate poate servi la diferențierea devianței lejere, nesancționate întotdeauna de grup, de devianța gravă, condamnată și funcționînd ca un criteriu precis de excludere. După opinia noastră, abilitatea deviantului influențează în manieră diferită percepția actului de devianță lejeră în comparație cu percepția actului de devianță gravă. Am constatat deja în experimentul anterior că în cazul devianței tolerate de grup abilitatea mare a comportamentului favorizează o atitudine indulgentă, iar abilitatea scăzută conduce la o evaluare negativă a moralității actului. Efectul ar fi invers, potrivit ipotezei fundamentale ce urmează să fie probată, pentru devianța gravă: cu cît un act este săvîrșit cu mai multă abilitate, cu atît el este mai condamnat.

Metoda

Subiecți – Experimentul de față s-a bucurat de participarea a 64 de studenți ai secției de psihologie de la Universitatea „Al.I. Cuza” Iași.

Plan experimental – Cercetarea s-a desfășurat potrivit unui plan factorial 2x2, în care au fost manipulate: tipul de devianță (lejeră vs. gravă) și gradul de abilitate al deviantului (mare vs. redusă).

Procedură – Manipularea s-a făcut prin intermediul unui chestionar asemănător celui utilizat în cadrul experimentului 1. De această dată, informația fictivă furnizată subiecților se referea fie la un act de devianță lejeră, fie la un act de devianță gravă. Pentru întîiul tip am ales exemplul unei depășiri efectuate necorespunzător, în timp ce devianța gravă era exemplificată printr-o agresiune comisă de un tînăr asupra unui bărbat între două vîrste. Ambele tipuri de comportamente deviante erau înfățișate ca abile sau ca lipsite de această caracteristică. Principalele variabile dependente au fost măsura în care deviantul poate fi recuperat și reintegrat în societate și gradul de moralitate al comportamentului. S-a luat o măsură și pentru pedeapsa pe care subiecții ar aplica-o deviantului. Ipotezele secundare s-au referit la :

1. impactul abilității asupra percepției antecedentelor deviantului : cu cât acesta este mai abil, cu atât se va aprecia că el a făcut și înainte acest act, și aceasta mai ales în devianța gravă.
2. felul în care abilitatea influențează aprecierea subiecților despre posibilitatea repetării actului.
3. relația dintre abilitate și tipul de atribuire pe care observatorul o face asupra actului deviant – în această privință am anticipat că dexteritatea mare a deviantului conduce la o atribuire internă.

Rezultate

Un prim rezultat care ne-a interesat a fost verificarea distincției dintre devianța lejeră și cea gravă. Pentru confirmarea justetei acesteia ne-am slujit de evaluarea de către subiecți a moralității actului, constînd o diferență semnificativă. De asemenea, diferența dintre tipurile de devianță se reflectă în răspunsurile celor patru grupuri de subiecți la întrebarea : „considerați că un astfel de comportament este tipic pentru români ? ”. Subiecții declară că devianța lejeră este tipică, iar cea gravă nu este.

În ce privește testarea ipotezei fundamentale a studiului, și anume interacțiunea celor două variabile, ea n-a fost confirmată satisfăcător pe dimensiunea moralității. Analiza de varianță pe această măsură relevă un efect simplu al tipului de devianță ($F_{1/64} = 35.132$, $p < .001$), efectul abilității ca și efectul combinat al celor două variabile fiind nesemnificative. Totuși, socotim că ipoteza este pe deplin adevărată de o altă analiză, cea asupra răspunsurilor la întrebarea dacă deviantul poate sau nu să fie recuperat : subiecții au apreciat că deviantul abil din trafic are mai multe șanse de a fi recuperat în comparație cu cel inabil ($m = 16,25$ față de $14,75$), iar deviantul abil ce a comis agresiunea e mai greu recuperabil decît agresorul inabil ($m = 12.38$ față de 17.13 , $F_{1/64} = 6.202$, $p < .016$).

Un efect proeminent am constatat pe dimensiunea evaluării de către subiecți a posibilității ca deviantul să fi comis și înainte acte neconforme legilor : dacă în ce privește devianța din trafic diferența este nesemnificativă, pentru devianța gravă efectul este evident : $m = 15.63$ în comparație cu $m = 7, 31$, $F_{1/64} = 9.454$, $p < .003$.

În sfîrșit, se cuvine să mai raportăm confirmarea ipotezei cu privire la tipurile de atribuire : comportamentul devianților abili este pus într-o măsură mai mare pe seama unor factori personali, iar cel al devianților inabili mai curînd pe seama situației.

Discuție

Experimentul din urmă a confirmat interacțiunea abilității și a tipului de devianță. Acest efect explică, în opinia noastră, indiferența membrilor grupului față de devianța din trafic și ezitarea lor de a-l condamna pe deviant.

Factul că abilitatea nu influențează evaluarea subiecților asupra probabilității ca actul deviant să fi avut loc și înainte indică pur și simplu că aceste acte sînt foarte frecvente, că fiecare din noi are antecedente în această privință.

Concluzii

Abilitatea influențează de manieră decisivă percepția devianței în domeniul circulației rutiere. În devianța lejeră, care este mai puțin condamnabilă din punct de vedere moral și pe care grupurile par să o îngăduie, dexteritatea deviantului deformează percepția observatorului de așa natură încît un act deviant executat foarte abil ajunge

relativ scuzabil. Cît despre devianța gravă, efectul abilității se manifestă de manieră inversă. Deși e posibil ca, în general, în percepția celui alt informațiile privind moralitatea să aibă întâietate (Martijn ș.a., 1992), credem că am izbutit să demonstrăm că în devianța ușoară informația despre trăsăturile legate de abilitate poate face ca moralitatea comportamentului deviant să fie apreciată cu mai multă indulgență. În orice caz, acest comportament este judecat după un dublu standard și de multe ori criteriul abilității pare să aibă prioritate în fața celui moral.

Chiar dacă experimentele de mai sus nu surprind o dinamică de grup, dinamică ce-ar putea explica reacția de non-respingere a devianților din trafic, ele descriu unul din factorii deosebit de importanți ce acționează la nivel individual. Perceperea gradului de dexteritate a actului non-conformist marchează evaluarea pe care fiecare membru al grupului o are asupra gravității devianței și, implicit, asupra șanselor de a reintegra deviantul în grup. Ca atare, abilitatea comportamentului deviant este unul din factorii ce pot explica atitudinea permisivă a grupului în fața devianței în raport cu regulile de circulație.

BIBLIOGRAFIE

- Brewer, M.B., *In-group bias in the minimal intergroup situation*, „Psychological Bulletin”, 1979, 86, 2, pp. 307-324.
- Cohen, B.J., Orbach, T.L., *Introduction to Sociology*, New York, McGraw-Hill, 1990.
- Emerson, R.M., *Deviation and rejection: an experimental replication*, „American Sociological Review”, 1954, 19, pp. 688-693.
- Festinger, L., *Informal social communication*, „Psychological Review”, 1950, 57, pp. 271-282.
- Hensley, V., Duval, S., *Some perceptual determinants of perceived similarity, liking and corectness*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 1976, 34, pp. 159-168.
- Hollander, E.P., *Conformity, status and idiosyncrasy credit*, „Psychological Review”, 1958, 65, pp. 117-127.
- Lauderdale, P., *Deviance and moral boundaries*, „American Sociological Review”, 1976, 41, pp. 660-671.
- Martijn, C., Spears, R., Pligt, J. van der, Jakobs, E., *Negativity and positivity effects in person perception and inference*, „European Journal of Social Psychology”, 1992, 22, pp. 453-463.
- Moscovici, S., *Psychologie des minorités actives*, Paris, PUF, 1979.
- Mugny, G., Pérez, J.A., *Le deni et la raison. Psychologie de l'impact social des minorités*, Cousset, Delval, 1986.
- Paicheler, G., *Psychologie des influences sociales*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1985.
- Pérez, J.A., *Deviance et comportement intergroupes*, manuscrit Universitatea din Valencia, 1996.
- Reeder G.D., Brewer, M.B., *A schematic model of dispositional attributions in interpersonal perception*, „Psychological Review”, 1979, 86, pp. 61-79.
- Rosenberg, S., Sedlak, A., *Structural representations of implicit personality theory*, in Berkowitz, L., (ed.) *Advances in experimental social psychology*, vol. 6, New York, Academic Press, 1972.
- Schachter, S., *Deviation, rejection and communication*, „Journal of Abnormal and Social Psychology”, 1951, 46, pp. 190-207.
- Skowronsky, J.J., Carlston, D.E., *Caught in the act, When impressions based on highly diagnostic behaviors are resistant to contradiction*, „European Journal of Social Psychology”, 1992, 22, pp. 435-452.
- Tajfel, H., Turner, J., *An integrative theory of intergroup conflict*, in Austin, W., Worchel, S. (eds.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks-Cole, 1979.
- Turner, J., *Rediscovering the social group. A self-categorization theory*, Oxford, Basil Blackwell, 1987.

O reconsiderare a sărăciei: autonomizarea și drepturile cetățenilor

John Friedmann¹

Încep acest eseu cu o oarecare aprehensiune. Cine are nevoie de părerea încă unui specialist în privința sărăciei? În ciuda unui flux neîntrerupt de articole și lucrări consacrate sărăciei – sînt cel puțin 40 de ani de cînd eu însumi am început să scriu despre acest subiect – ea există încă în jurul nostru. Uzinele științifice continuă să lucreze iar doctorii în statistică muncesc fără încetare pentru a demonstra că puterile publice urmăresc îndeaproape problema sărăciei și o au sub control. La urma urmei, există țări unde sărăcia este practic invizibilă: de exemplu, Suedia sau Elveția. O problemă imperceptibilă. Să ne gîndim la Bangladesh. Cu siguranță este vorba despre o țară săracă, însă cum aș concepe eu sărăcia dacă aș fi din Bangladesh (ceea ce nu sînt)? Unii locuitori ai Bangladeshului trăiesc foarte comod și sînt chiar bogați, însă fermierii stabiliți pe cursul superior al râului Brahmaputra nu și-ar putea compara deloc soarta cu cea a agricultorilor elvețieni. Se consideră oare locuitorii Bangladeshului săraci, și în raport cu ce și cu cine?

Un alt exemplu, China care, în 1949, se afla printre țările cele mai sărace dintre cele sărace. Odată cu venirea comuniștilor la putere, Mao Tsedung a promis fiecărui cetățean un „bol de orez din fier”, simbolizînd o protecție socială de bază, și a introdus bicicleta și comuna. În anii '50 și '60, observatorii străini din China se întorceau în Vest stupefiați, anunțînd Occidentului uluit că sărăcia a dispărut din această țară: poate că locuitorii Chinei erau înregimentați iar viața lor era limitată, însă nici la oraș, nici la sat nu se mai vedea cel mai mic semn de sărăcie. Apoi au venit reformele post-maoiste și a redevenit acceptabilă ideea că unii puteau ajunge la prosperitate. Dispăruse cenușiul vieții chineze pe care numeroși occidentali îl socotiseră atît de îngrijorător. Piețele au reapărut triumfal în orașele Chinei. La fel și sărăcia.

Economiștii occidentali prevăd că dacă China își menține indicatorul de creștere economică mult deasupra celui de creștere demografică, sărăcia va dispărea cu siguranță pe parcursul unei singure generații. Piețele de muncă se vor extinde, salariile vor crește, iar oamenii se vor muta acolo unde vor exista locuri de muncă. Celebrul tur de prestidigitatie al capitalismului, s-ar putea spune. Ceea ce ne îndreptățește

1. Profesor la Universitatea din Los Angeles.

convingerea profund ancorată că sărăcia generalizată nu este o fatalitate ci un produs al istoriei. Însă, dacă economiștii au dreptate, de ce mai există încă o pătură a săracilor în Statele Unite, țara care a făcut tot ce preconizează ei : a creat o piață liberă, a permis libera circulație a mîinii de lucru și a păstrat un indice de creștere suficient. În pofida acestui lucru, o cincime a populației (circa 50 de milioane de persoane) trăiește astăzi în sărăcie în Statele Unite¹.

E rîndul filozofilor. Pentru ei totul se învîrte în jurul contradicției dintre libertate și egalitate. Putem încerca să fim cu toții egali, spun ei, însă numai cu prețul libertății noastre. Sau ne putem bucura cu toții de libertate însă trebuie sacrificată egalitatea. După ce au formulat astfel problema, o mare parte a filozofilor optează pentru libertate, chiar dacă mai există unii care se cramponează de soluția intermediară a statului-providență, în care o mică parte a libertății este sacrificată pentru mai multă egalitate – dar, și în aceste cazuri, statisticienii își arborează cifrele : zilele statului-providență sînt numărate, spun ei. Țările capitaliste nu-și mai pot permite fărîma de egalitate pe care au reușit s-o instaureze. Rebeliunea fiscală este gata să explodeze. Proprietarii vor să-și păstreze pentru ei înșiși banii, în loc să-i verse în mîinile unei administrații hipertrofiate. Sărăcia se va extinde probabil, însă (și acum intră în scenă moraliștii) cei înghițiți de ea nu și-o vor mai putea reproșa decît lor înșiși. Ei preferă viața ușoară, asigurată de indemnizația de șomaj, muncii dure a cetățeanului onest. Ei trăiesc de azi pe mîine și nu se gîndesc decît la plăcerile imediate ale vieții, fără a se îngrijora pentru viitor. Nu există nimic rău în a te îmbogăți, ne asigură moraliștii, făcîndu-se ecoul doctrinei oficiale a Partidului Comunist Chinez. Îmbogățirea este prețioasa recompensă a celui ce riscă, muncește și își investește banii astfel încît să-i poată aduce un profit.

Dar nici chiar moraliștii nu au inima de piatră. De altfel, bogații sînt deranjați la vederea săracilor care le amintesc mereu de procentul tot mai mare din venit care servește la protejarea bunurilor lor : poliție, închisori, gărzi private. Din această cauză ei cheltuiesc puțin din banii lor pentru a da economiei o „față umană”. Banca Mondială a acordat guvernului mexican un împrumut modic pentru asigurarea unor servicii sociale de bază săracilor și, pe de altă parte, un împrumut de două ori mai mare pentru sprijinirea sistemului bancar („Los Angeles Times”, 29 iunie 1995). Instituțiile sînt încurajate să facă mai mult pentru cei fără adăpost mărinind bugetul poliției. (În grupurile semioficiale de consiliere a politicienilor cu putere de decizie, se pune problema trierii, altfel spus, de a decide cine trebuie salvat și cine trebuie abandonat.)

Avînd în vedere această amplă panoramă – fără a mai menționa „suprapopularea malthusiană” care ar necesita încă un capitol – începem să înțelegem de ce unii sociologi și planificatori au început să caute soluții de emancipare care, prin auto-organizare, să dea săracilor instrumente de putere (empowerment). Dacă Societatea și Statul abandonează săracii, ce le mai rămîne acestora de făcut? Fără îndoială, autoorganizarea nu le-ar aduce altceva decît un mijloc de supraviețuire, chiar dacă acesta ar reprezenta o modalitate de păstrare a demnității și respectului de sine. Mai mult, sînt toate șansele ca societatea, în totalitatea ei, să le aprobe eforturile pentru rezolvarea problemelor de subzistență prin cooperare, și ar putea chiar să-i sprijine, cu condiția ca această auto-organizare să nu îmbrace o expresie politică prea stridentă care să ceară în mod zgomotos o schimbare a ordinii deja stabilite. Cooperative, da, răscoale, nu.

În acest eseu voi vorbi despre *empowerment*, un termen extrem de greu de tradus din engleză în alte limbi. Cuvîntul *power* pe care îl conține este plin de amenințări.

„Puterea” este o dimensiune a tuturor raporturilor umane. O mare parte a comportamentului nostru este determinată de dorința de a o folosi (puterea), de a o mări pe cea pe care o deținem, de a modifica raporturile de putere. Voi folosi aici termenul într-un sens pozitiv, adică nu va fi vorba despre puterea de „a-i oprima pe alții” sau de a „provoca suferințe”, ci de o *capacitate*, cum este cea de a citi sau scrie, care conferă o anumită putere. Este evident că există și alte modalități de a vorbi despre putere: două exemple în acesta privință ar fi practica politicii și respectul de sine. Voi reveni la aceasta pe scurt, însă mă voi referi la puterea care permite oamenilor să se ajute pe ei înșiși. Ea nu este o „soluție” a sărăciei și cu atât mai puțin a dilemei: libertate sau egalitate. Auto-ajutorarea este un simplu mijloc de supraviețuire sub amenințarea trierii².

În secțiunea următoare, voi aborda semantica sărăciei, manierele diverse de a ne referi la ea și ceea ce ne spun ele despre ideologiile adiacente. Voi propune modalități de a face față acestui fenomen căruia cu toții dorim să-i scăpăm. În secțiunea a III-a, voi analiza îndeaproape modelul de autonomizare în încercarea de a-i da formă și consistență. La urmă, voi demonstra necesitatea de a găsi forme noi de guvernare democratică în care acest model poate să funcționeze. Voi încheia eseuul cu un mic discurs speculativ, făcând planuri himerice.

Semantica sărăciei

În țările anglo-americane, există cel puțin patru tipuri de discurs pe tema sărăciei: discursul administrativ, discursul moralist, discursul științific și discursul strategic care provine direct din militantismul social al săracilor înșiși. Aceste patru perspective sînt expuse detaliat în continuare.

Discursul administrativ

Populația cu venit mic, sărăcia absolută, sărăcia relativă

Acești trei termeni sînt cel mai des folosiți și apelează la criteriile „obiective”, ale venitului, de obicei, pentru a clasa oamenii într-o categorie sau alta. Aceste criterii se aplică, de altfel, la fel de bine *individului* ca și *familiei*, dar însăși precizia lor tinde să pună în umbră faptul că alegerea unui prag de sărăcie, cu rolul de a face distincția între cei socotiți săraci și cei care nu sînt, este în esență un act politic. Ridicarea sau coborîrea pragului de sărăcie cu cîțiva dolari poate face să varieze considerabil numărul persoanelor clasate în fiecare categorie și dreptul lor la anumite forme de asistență publică. Folosirea venitului drept criteriu sugerează faptul că, dintr-o perspectivă administrativă, ceea ce se află în joc înainte de toate este puterea de consum a săracilor. În țările foarte sărace unde, probabil, venitul este mai puțin pertinent sau unde nu există statistici disponibile, un alt criteriu al sărăciei ar putea fi consumul de calorii. Exprimîndu-l în unități monetare și aplicînd un procentaj fix pentru „cheltuieli diverse”, putem obține pragul de sărăcie oficial, folosind încă o dată venitul drept criteriu decisiv.

Expresia *venit mic* este cel mai des folosită și apare în opoziție cu venitul mediu și mare, uneori chiar ca eufemism pentru a nu stigmatiza sărăcia celor care se află în această categorie.

Pragul de sărăcie servește la separarea celor care se găsesc sub el – în sărăcia *absolută* – de cei care sînt clasati în funcție de venitul restului societății (de exemplu, cînceia cea mai de jos) și care corespund sărăciei așa-zis *relative*. Acest al doilea adjectiv lasă să se întrevadă pertinența politică a inegalității veniturilor în interiorul economiei și ar putea sugera măsuri de redistribuire a veniturilor în locul intervențiilor directe, cum este cazul sărăciei absolute.

Conform dicționarului, sărăcia este starea în care se află cel fără sau aproape „fără avere”, care nu posedă deloc sau puține bunuri materiale. Se poate remarca faptul că folosirea administrativă a termenului este mai restrictivă deoarece se referă strict la fluxul veniturilor și nu la bunuri sau avere. Se poate trage concluzia că, potrivit teoriei capitalului uman, săracii sînt defavorizați și sub aspectul anumitor „bunuri” cum ar fi sănătatea și educația, ceea ce duce cu gîndul la un ansamblu de soluții diferite pentru programele de redistribuire a veniturilor sau de protecție socială, de exemplu. În sfîrșit, se va putea observa că populații destul de numeroase, provenite din popoare autohtone sau tribale, vor prefera, fără îndoială, să trăiască în mare parte sau complet în afara sistemului capitalist, cultivînd modurile lor tradiționale de viață. În cazul lor, sărăcia ar putea semnifica un cu totul alt lucru decît „puterea de consum” și termenul și-ar pierde complet semnificația.

Discursul moralist

Săracii exaltați, cei aflați în mizerie, indigenții, săracii muncitori, săracii merituoși, săracii de bună voie, clasele periculoase, clasele populare

Cea mai mare parte a acestor termeni, însă nu toți, indică faptul că înșiși săracii poartă responsabilitatea sărăciei lor. Termenii implică o judecată morală care, într-un anumit context, poate avea și o semnificație religioasă sau politică.

Biblia vorbește despre săraci ca despre acei preafericiți care trec prin urechile acului pentru a pătrunde în Împărăția Cerurilor (ceea ce bogații nu vor putea face): deci, săracii sînt considerați a fi favorizați de Dumnezeu. În consecință, multe religii încurajează caritatea față de ei, iar unele ordine religioase chiar fac un jurămint de sărăcie (călugării cerșetori – franciscanii, dominicanii etc.). Termenii *mizer* și *indigent* sînt mai cuprinzători, chiar dacă mai puțin exacti decît termenii administrativi corespunzători și, în orice caz, au o origine mult mai veche. Mizeria trimite la sărăci(re)a absolută, iar indigența este echivalentă cu „nevoia”, de unde vine „nevoiaș”. *Săracii muncitori* (harnici) sînt adeseori numiți *merituoși*, în sensul că duc o viață laborioasă și fără reproș, în timp ce săracii nemerituoși (buni pentru triere) sînt considerați paraziți sociali. În retorica burgheză a sec. al XIX-lea, ei s-ar fi încadrat în *clasele periculoase*, vicioase și libertine, și înclinate spre revoltă. Percepuți ca o amenințare la adresa stabilității și ordinii burgheze, în cel mai bun caz ei se vedeau puși la muncă în ospicii sau, în totalitate, îndepărtați, retrași din relațiile cu cei de teapa lor (închisori, orfelinate etc.).

În sfîrșit, expresia *clase populare* este preferată de către anumite cercuri politice de stînga, o versiune actualizată a „maselor” din retorica politică a celei de-a doua Internaționale. Cei doi termeni cuprind ceea ce științele sociale moderne numesc „clasele defavorizate” și ceea ce marxiștii de acum un secol numeau lumpen-proletariat. Putem deduce de aici faptul că marea majoritate a claselor populare se înscrie în categoria administrativă a celor cu venit mic.

Discursul științific

Sărăcia structurală, excluderea, marginalizarea, exploatarea

Ca o regulă generală, fiecare dintre acești termeni și teoriile care le sînt asociate implică faptul că săracii sînt victime ale unor forțe din afara sferei lor de control. Și fiecare dintre acești termeni necesită un ansamblu de soluții diferite. Fără a avea intenția să citez aici suma impresionantă de scrieri consacrate fiecăreia dintre aceste noțiuni și, mai puțin chiar, să mă angajez într-o dezbatere teoretică, mă voi limita la încercarea de a caracteriza, pe cît posibil exact, ceea ce fiecare dintre acești termeni reprezintă în discursul științelor sociale.

Potrivit analizelor *sărăciei structurale*, sărăcia este produsul datelor (condițiilor date) numite structurale, ale ordinii socio-economice, care, de exemplu, tinde să creeze excесе de forță de muncă pe piață sau să antreneze un exod al țăranilor fără proprietate, smulși de pe pămîntul lor. Într-un sens mai larg, sistemul capitalist intrinsec inegalitar este responsabil de propagarea sărăciei. Într-un sens mai restrîns, soluțiile propuse cuprind deseori crearea de locuri de muncă și de programe de reprofilară în caz de șomaj și de reforme agrare de tipul: „Pămînt al țăranilor”, atunci cînd aceștia sînt deposezați de el.

Excluderea este un termen mai contestat, considerat sugestiv pentru excluderea anumitor grupuri din circuitul acumulării de capital și/sau a „părții ce li se cuvine” din fructele expansiunii economice. El trimite implicit la o definire structurală a sărăciei. Aceasta ridică în mod special întrebarea dacă modelul neoliberal de creștere economică în prezent hegemonică exclude în mod sistematic categorii întregi de oameni care, în practică, sînt considerate drept excesive pentru acumularea de capital total. Explicațiile exclusiviste sînt alăturate deseori teoriilor partizanilor dezvoltării durabile, în care durabilitatea trimite la condiții suportabile nu numai din punctul de vedere al mediului înconjurător, dar și pe plan social, obiectivul fiind dominarea în cadrul modelului capitalismului modern de acumulare primitivă.

Termenul *marginalizare* aparține vocabularului marxist unde deseori este prezent în teoria valorii fondată pe timpul de lucru și de exploatare. Atît timp cît o clasă socială poate obține de la muncitori „extra muncă” (muncă în afara celei necesare pentru reproducerea zilnică a forței lor de muncă), vor exista nivele de sărăcie inacceptabile din punct de vedere moral. Cu toate acestea, acțiunea organizată a clasei muncitoare este capabilă să modifice regimul de exploatare și să amelioreze condițiile de viață ale exploataților.

Vocile săracilor

Deposedarea

Teoria deposedării s-a născut din eforturile depuse de săraci pentru a-și procura cele necesare în ce privește locuința, alimentația, siguranța și altele, prin autoorganizare și lupte politice. În consecință, sărăcia se definește ca o formă de deposedare; în mod contrar, soluțiile trebuie căutate în eforturile de autonomizare colectivă ale săracilor. Deposedarea are trei dimensiuni demne de reținut: dimensiunea *socială*, care se referă la faptul că săracii nu au acces la resursele indispensabile pentru producerea propriilor mijloace de subzistență; dimensiunea *politică*, legată de faptul că săracii nu au o platformă politică definită clar și nu își pot face auzită vocea; și dimensiunea

psihologică, corespunzătoare sentimentului lor interiorizat de absență totală a valorii și de supunere pasivă în fața autorității. Cele trei sînt interdependente, însă distincte.

Dintr-o perspectivă strategică, modelul adiacent de autonomizare se bazează pe auto-organizarea săracilor pentru supraviețuirea colectivă. Scopul este asigurarea unui acces mărit la resursele indispensabile subzistenței. Chiar dacă auto-organizarea are un rol fundamental în atingerea acestui scop, este necesar și un ajutor din exterior, mai ales din partea Statului, pentru obținerea de rezultate satisfăcătoare pe aceeași scară pe care este măsurată amploarea problemei. Pentru a atrage atenția Statului, trebuie lansate mișcări politice de protest care să revendice mijloacele de subzistență ca pe un drept fundamental al ființei umane. Autonomizarea psihologică este o consecință a participării la acțiunea colectivă și a unei influențe mai mari asupra mijloacelor de subzistență.

Într-un climat în care se pare că opinia publică aprobă trierea săracilor pe scară mondială, nu pot exista reacții viabile la sărăcie decît dacă vin din partea săracilor înșiși. În continuare, voi expune în detaliu un model de autonomizare, pentru ca în ultima parte să analizez consecințele politice pe care acesta le-ar putea genera din punctul de vedere al conducerii afacerilor locale și al reformei urbane.

Modelul de autonomizare

Cum să-și producă săracii mijloacele de subzistență cînd circuitele acumulării de capital le sînt în mare măsură inaccesibile? Soluția este aici. În această secțiune voi prezenta un model de autonomizare³ care mi se pare că aduce un răspuns adecvat problemei (examinînd, în același timp, și posibilele strategii de realizare a acestui model).

Producerea mijloacelor de subzistență

1. Este necesar un model care să marcheze o schimbare de perspectivă în raport cu ipoteza curent acceptată și preferată de economia neoclasică, conform căreia activitățile celei familiale sînt în principal axate pe consum, „producerea” (cu scop lucrativ, se înțelege) intervine mai ales în afara căminului, la uzină sau la birou⁴. Este cazul modelului de autonomizare care își atinge scopul considerînd căminul, și, mai precis, economia familială, *un centru de producere a mijloacelor de subzistență*. Desigur, familia practică, încă, anumite forme de „consum”, alimentîndu-se sau privind televizorul, însă acestea sînt activități care trebuie înglobate și integrate în producerea necesară a mijloacelor de subzistență ce constă, de exemplu, din cultivarea produselor cu care se hrănește familia și prepararea lor, procurarea apei, strîngerea și spălarea vaselor după mese și dintr-un venit suficient pentru a cumpăra cele necesare preparării meselor, cum ar fi o tigaie, oale și caserole, o masă și scaune, combustibil, zahăr, sare, săpun etc. Din acest punct de vedere, „masa” este produsul unei munci familiale combinată cu resurse și materiale care pot fi produse în cadrul căminului sau cumpărate de pe piață.

2. Deoarece noțiunea de mijloace de subzistență este limitată prin definiție, ea scapă logicii acumulării capitaliste. Cel puțin pe termen scurt, aceste mijloace se reduc la „nevoi esențiale” ale menajului. Pe termen lung, pe măsură ce aceste „nevoi esențiale” sînt satisfăcute, se poate ca noi nevoi să apară și să devină, la rîndul lor,

„esențiale” – însă această noțiune de mijloace de subzistență nu conține nici un echivalent al urmăririi implacabile a profitului sub presiunea unei concurențe care forțează sistemul capitalist la un marș obsesiv al acumulării.

3. Acest model se bazează în mod explicit – sursă a validității sale – pe o economie așa-zis morală a raporturilor sociale care au la bază încrederea, simțul datoriei față de ceilalți membri ai societății și reciprocitatea (Ekeh, 1974 ; Lomnitz, 1977 ; Scott, 1976 ; Hyden, 1980). Economia morală este considerată un complement necesar al economiei de schimb comercial (de piață), pentru că una nu ar exista fără cealaltă. Printre caracteristicile economiei morale se numără munca voluntară. Dacă este adevărat că odată cu progresul relațiilor de tip capitalist, acesta tinde să fie înlocuit de schimbul comercial, nu înseamnă că pînă și economiile cel mai profund „capitalizate” nu se bazează pe voluntariat pentru a asigura eficiența sistemului. În familiile deposedate, raporturile sociale de economie morală reprezintă o necesitate absolut vitală, legată în mod direct de supraviețuire.

4. Ca regulă generală, familiile deposedate nu contează pe ele însele pentru producerea mijloacelor lor de subzistență. Ele se află doar în centrul raporturilor sociale care contribuie în diverse moduri la supraviețuirea lor :

- Raporturi cu membri ai familiei extinse, în scopul împărțirii veniturilor și al refacerii fondurilor ;
- Raporturi cu prietenii și vecinii, pentru orice fel de întîmplări și servicii mărunte din viața cotidiană ;
- Raporturi cu organizațiile din comunitatea locală, pentru acțiuni colective și suport moral ;
- Raporturi interne, deseori conflictuale, chiar în interiorul căminului.

Calitatea și frecvența raporturilor sociale ale celulei familiale sînt variabile care joacă un rol important în producția mijloacelor de subzistență de-a lungul timpului. Celulele familiale care prezintă conflicte interne, ai căror membri s-au rupt de restul familiei lor și de prieteni, care sînt evitate de către vecini sau care nu reușesc să se integreze în organizațiile comunității sînt neînzestrate în lupta pentru cucerirea autonomiei lor. Pentru a se integra complet în economia morală, membrii unei familii trebuie să se achite de anumite obligații sociale, să demonstreze afecțiune reciprocă și să-și dedice timpul socializării și acțiunilor în serviciul comunității. Dacă aceste investiții nu sînt făcute, economia familială devine din ce în ce mai vulnerabilă.

5. Cu toate acestea, oricît de ancorat ar fi un cămin în economia morală, el nu poate supraviețui mult timp în economia de piață : într-o lume capitalistă, oamenii au nevoie de o muncă generatoare de venituri. Pentru că deseori nu au siguranța unui loc de muncă, deposeđații sîrșesc prin a munci în mici întreprinderi ilegale sau, după ce au eșuat în activitatea lor și au rămas fără un loc de muncă stabil, trăiesc doar din caritate și ajutor social, la dispoziția birocrăților și a lucrătorilor din sistemul social. De aici nu mai este decît un pas de făcut pînă la prăbușirea în neantul economiei clandestine a crimei.

Bazele puterii sociale : resursele necesare pentru producerea familială a mijloacelor de subzistență

Resursele umane ale economiei familiale sînt timpul de care dispun membrii săi și aptitudinile, talentele și competențele lor. În plus, familiile au nevoie de accesul la anumite resurse produse de societate și care reprezintă *bazele puterii sociale*. Am

menționat deja unele dintre acestea, cum ar fi necesitatea unui venit, sau calitatea și „frecvența” raporturilor sociale. Dar să le luăm metodic.

Modelul de autonomizare distinge opt „baze ale puterii sociale”. Fiecare cămin are un „profil” caracteristic de acces la diferitele faze a căror combinație determină calitatea globală a resurselor de care acesta dispune pentru a-și asigura subzistența. Deci, orice economie familială trebuie să găsească o cale de a-și întrebuința resursele umane în scopul păstrării mijloacelor sale de subzistență, atunci cînd situația politică și economică se schimbă, și pentru îmbunătățirea nivelului său de viață. De asemenea, trebuie să se țină cont de schimbările intervenite în interiorul căminului (plecări, înmulțiri, boli, obligații sociale). Cele opt baze ale puterii sociale sînt următoarele :

1. Un spațiu de viață sigur și protejat, adică un spațiu închis în care să trăiască familia, dar și vecinătatea și echipamentele colective de bază [transporturi, școală, magazine, telefon, spălătorie, facilități sportive, biserică (moschee, templu), săli destinate reuniunilor publice etc.].
2. Timpul „liber” în afara timpului necesar pentru asigurarea producerii cotidiene a mijloacelor de subzistență. Acesta trebuie luat în considerare separat pentru fiecare dintre participanții la economia familială și clasificat în funcție de sex și vîrstă. Este vorba, într-o foarte mare măsură, despre o resursă care reprezintă un produs social, variabil în funcție de durata deplasării pînă la punctul de muncă și înapoi, de posibilitățile de aprovizionare cu apă, de distanța pînă la piață și la dispensar, și de nivelele de remunerare a muncii. Dacă munca nu aduce decît un venit mic, atunci mai mulți membri ai familiei sînt forțați să se alăture populației active, ceea ce reduce timpul disponibil pentru alte activități familiale din cadrul economiei morale.
3. Rețelele sociale (familia extinsă, prieteni, vecini) au fost examinate pe scurt în secțiunea precedentă.
4. Asociațiile, organizațiile cu caracter confesional și grupurile sportive ale asociațiilor de cartier, și altele de acest gen. Densitatea lor poate servi drept măsură a societății civile. Cu cît sînt mai numeroase, cu atît comunitatea este mai puternică în lupta sa colectivă pentru asigurarea subzistenței sale, și, luînd parte la aceste organizații, familiile vor găsi în ele un suport în lupta lor personală pentru atingerea acestui scop.
5. Cunoașterea și tehnica. Nu este vorba doar de nivelul de instruire școlară atins de fiecare membru al familiei, ci, foarte important, și de cunoștințele și tehnicile utile de care dispune economia familială. Zidăria nu se învață la școală și, cu toate acestea, este o tehnică utilă, la fel de valoroasă în economia morală ca și în cea de piață. Creșterea puilor sau a iepurilor în mediul urban este o activitate diferită care poate mări veniturile familiei și calitatea nutriției.
6. Informația utilă. Ea permite utilizarea cunoștințelor și a tehnicilor și are ca scop cunoașterea posibilităților oferite, a tehnologiilor noi și a legilor nou apărute care pot interesa familiile, precum și a mediului mai larg în care acestea se străduiesc să-și producă mijloacele de subzistență.
7. Instrumentele de producție. Expresia poate avea multiple semnificații, însă, ca bază a puterii sociale, ea cuprinde o *stare bună de sănătate* (corpul fiind cel mai important instrument de producție), *terenuri cultivabile*, pentru agricultură și *echipament* – pentru folosul atît al economiei morale, cît și al celei de piață (camioane, mașini de cusut, mașini de gătit etc.).

8. Resursele financiare care includ veniturile și creditele financiare (împrumuturi pentru întreprinderi mici, împrumuturi pentru îmbunătățirea locuinței...).

Deși bazele puterii sînt tratate în acest model ca resurse folosite de celula familială considerată drept unitate de producție a mijloacelor de subzistență, aceasta nu înseamnă că toți membrii săi au, în mod obligatoriu, acces legal la aceste resurse. Modelul familial presupune o împărțire a resurselor. Este însăși baza economiei sale morale. Cu toate acestea, standardele patriarhale tind să confere bărbaților un anume avantaj în ceea ce privește accesul la resurse și utilizarea lor. Pot exista și alte diferențe, mai subtile, în accesul la resurse pe care îl au copiii, părinții și membrii vîrstnici ai familiei, care pot fi inapți de muncă. Celula familială trebuie percepută ca un micro-cosmos politic cu regim, drepturi și chiar acțiuni de rezistență politică.

Strategiile

În fiecare zi, fără excepție, familiile optează pentru anumite baze ale puterii sociale în vederea procurării resurselor. Particularitățile fiecărui cămin sînt cele care determină rangul priorității atribuite fiecăreia dintre ele. Cu toate acestea, putem intui o schemă generală :

Prima prioritate : lupta pentru un spațiu de viață sigur și protejat (și, în cazul țăranilor, lupta pentru pămînt).

A doua prioritate : resursele financiare. Aici sursele variază în funcție de circumstanțe, și pot influența alte decizii : transferuri intrafamiliale, trimiteri de fonduri celor aflați departe de casă, angajarea familiei și copiilor în exteriorul căminului, prestații sociale, activități informale generatoare de venituri etc.

A treia prioritate : investirea în membrii familiei – în special bărbații – în scopul dobîndirii de cunoștințe și competitivitate.

A patra prioritate : participarea la activități ale organizațiilor din comunitatea locală. Timpul consacrat acestei ocupații va depinde de timpul liber de care dispun membrii familiei.

Această schemă generală a priorităților unei familii, priorități care pot devia uneori foarte sensibil, impune trei observații. Mai întîi, pentru a reuși să producă ceea ce le este necesar pentru supraviețuire și, mai ales, pentru a-și ridica nivelul de trai, familiile au nevoie de ajutorul unor organizații exterioare, cum ar fi asociațiile de binefacere, grupurile de inspirație religioasă și altele de aceste fel. Datorită practicii trierii, ele nu pot ieși singure din situația de sărăcie. Programele care prevăd acordarea de împrumuturi modice nu se materializează spontan. Construcția de locuințe implică uneori o luptă îndelungată în care cooperativele servesc drept intermediari. Rezistența la deposedare (pămînturi, locuințe construite de către ocupanții lor) poate necesita intervenția unor grupuri religioase.

În al doilea rînd, sectorul binefacerilor (ONG) nu poate face față atunci cînd numărul celor deposedați este prea mare. Deși ne lipsesc cifre exacte în această privință, ne îndoiim că ONG ajută, într-un mod sau altul, mai mult de 10% din populația săracă în majoritatea țărilor și este posibil ca această cifră să fie mult mai mică. Rapoartele organizațiilor de binefacere abundă în istorii emoționante, însă este evident că acțiunile lor nu sînt suficiente nici chiar în SUA, țara care, fără îndoială, are cea mai extinsă rețea de organizații de binefacere din lume. Înlăturarea sărăciei și a deposedării generalizate este imposibilă fără intervenția statului.

Și, în sfîrșit, în al treilea rînd, problemele de subzistență ale familiilor nu pot fi rezolvate eficient la nivelul comunității. Noua formulă „încurajarea inițiativelor

locale” nu este suficientă. Trebuie o intervenția la nivel regional, național și internațional, care necesită abordări foarte diferite de cele din cazul autonomizării celulei familiale sau a comunității.

Tratatul Nord-American al Liberului Schimb este probabil pe cale de a distruge mijloacele de subzistență ale micilor cultivatori de porumb din Mexic. În China, industrializarea satelor are mai puțin de a face cu „autonomizarea” decât cu deciziile luate în cadrul planificării centralizate. Anumite orașe braziliene, cum ar fi Porto Alegre, care au încercat experiența includerii populației în procesul de stabilire a bugetului lor de investiții, au fost nevoite să excludă organismele municipale din acest proces. Aceste dimensiuni spațiale înguste/limitate de planificare economică ne atrag atenția asupra faptului că modelul de autonomizare a familiei și a comunității nu poate cuprinde întreaga societate. Oricât de importante ar fi strategiile asociate lui, este nevoie și de alte strategii spațiale, foarte diferite, pentru găsirea unei soluții complete și coerente la problemele sărăciei.

În opinia mea, cel mai mare obstacol în calea autonomizării familiilor rezidă în incapacitatea organizațiilor de binefacere de a înlătura divergențele dintre cei deposezați și un stat național obsedat de ducerea la maximum a creșterii economice. Fie că e vorba de SUA, Brazilia, Mexic sau China, statul trebuie constrâns să renunțe la politica de triere. În acest scop, se impune un *nou contract social*. Modelul keynesian al statului providență, ca model normativ, este depășit. Resursele de care are nevoie se împuținează din ce în ce mai mult. La fel și dorința poporului de a le restaura.

În secțiunea următoare, ultima, voi încerca să fac speculații asupra posibilităților unui nou contract social și asupra condițiilor în care acesta ar putea vedea lumina zilei.

Spre un nou contract social

Pentru a trece dincolo de modelul de autonomizare și de viziunea sa exclusiv locală, și pentru a defini la scara societății o strategie ce va permite combaterea sărăciei structurale și va evita în același timp multiplele contracții ale statului-providență keynesian, trebuie revăzut modul de percepere a raporturilor dintre cetățeni și stat. Voi încerca să schizez aceste raporturi, distingînd patru stadii succesive și interdependente ale lor: 1. definirea scopului; 2. întărirea societății civile; 3. aspecte noi ale raporturilor dintre stat și societate; 4. strategii politice.

Definirea scopului

Am definit sărăcia ca pe o formă de depozitare care îmbracă trei dimensiuni: socială, politică și psihologică. Modelul de autonomizare reexaminează această definiție pentru a ajunge la o strategie de îmbunătățire a accesului familiilor la resursele de bază necesare pentru subzistență. Deși fiecare celulă familială este considerată responsabilă pentru producerea propriilor sale mijloace de subzistență, modelul descrie resursele necesare pentru atingerea acestui scop drept producții de natură socială și nu individual. Strategiile de autonomizare necesită deci, implicit, o restructurare a societății civile în rețelele sale sociale și asociații, precum și forme noi ale relațiilor dintre stat și societate, organizată pentru furnizarea acestor resurse.

Însă, pentru ca aceasta să se poată îndeplini, este nevoie mai întîi să se stabilească în mod ferm dreptul fiecăruia la mijloace de subzistență. După cum voi încerca să

demonstrez în continuare, acest drept trebuie să devină fundamentul unui *nou contract social* între puterile publice și cetățeni. Pentru a da consistență acestui concept, voi lăsa deoparte limbajul propriu modelului de autonomizare și voi propune :

Decalogul drepturilor cetățenilor

1. O naștere asistată de specialiști
2. Un spațiu de viață sigur și protejat
3. Un regim alimentar adecvat
4. Îngrijiri medicale accesibile
5. O educație practică solidă
6. Participarea la viața politică
7. O viață productivă din punct de vedere economic
8. Protecția împotriva șomajului
9. O bătrînețe respectată
10. Un mormînt.

În practică, acest decalog aflat la baza noului contract social implică necesitatea ca statul să se angajeze să respecte drepturile enunțate *înainte* de a se ocupa de alte cerințe.

Din această perspectivă, creșterea economică nu mai este deci considerată o urmărire oarbă a dezvoltării în sine, ci o expansiune a forțelor productive ale societății în scopul asigurării acestor drepturi civice⁵ pentru întreaga populație. Astfel, creșterea economică se leagă de un scop social bine precizat și cere intervenția statului în jocul anarhic al mecanismelor de piață. Noul contract social conferă teoriei economice o finalitate morală care o transformă din utilitară și excesiv de individualistă în știință *deontologică*. După cum spunea Amitai Etzioni : „Deontologia nu folosește drept criteriu pentru judecarea moralității unui act, nici țelul spre care acesta tinde, nici consecințele sale, ci datoria morală a cărei îndeplinire sau ignorare o marchează” (Etzioni, 1988, p. 13). Astfel, la fel ca și în cadrul celei familiale, economia morală a datoriilor sociale, a încrederii și a reciprocității se găsește integrată în calculul utilitar al pieței la nivelul economiei naționale.

Consolidarea societății civile

În modelul de autonomizare, introducerea mijloacelor de subzistență revine în primul rînd economiei familiale ; însă, noul contract social dintre stat și cetățeni modifică modelul adăugîndu-i „în cadrul drepturilor cetățenilor cu mijloace de subzistență”. Este vorba, deci, de satisfacerea drepturilor financiare ale cetățenilor din resursele comune aflate în mîinile statului, pentru a-i susține și a-i ajuta în lupta pentru subzistență. Chiar dacă este vorba doar despre o declarație cu valoare pur morală, Decalogul oferă fiecărui cămin un punct de pornire de la care să-și elaboreze strategia sa de producere a mijloacelor esențiale de subzistență. Această producere înseamnă, în cazul de față, un proces social care, pentru a îngloba întreaga societate, trebuie neapărat să facă apel la puterile și resursele statului.

Nici o familie nu-și mai poate asuma producția de care este responsabilă independent de alte familii. De aceea, modelul de autonomizare reține între bazele puterii sociale, organizațiile și rețelele sociale care, și unele, și altele, dar mai ales primele, sînt de o importanță crucială pentru îmbunătățirea accesului la celelalte baze ale puterii sociale și pentru garantarea drepturilor cetățenilor.

Lupta noastră cotidiană pentru asigurarea subzistenței are ca loc de desfășurare localitățile sau „comunitățile” specifice, cu o vitalitate în funcție de densitatea și gradul de penetrare a asociațiilor, în particular, în cazul săracilor : asociații politice, asociații de locatari, cooperative de locuințe, asociații ale micilor comercianți, sindicate, cluburi sportive, organizații de tineret, grupuri de femei, comunități religioase, asociații de cartier și altele. Departe de a semăna discordie, asociațiile reflectă economia morală a unei comunități și dau măsura vigoriei sale.

Este deci normal ca noul contract social să pună producția mijloacelor de subzistență în răspunderea familiilor și a asociațiilor din care acestea fac parte, într-un cadru care este al drepturilor cetățenilor. În consecință, acest contract poate fi conceput și ca un mijloc de consolidare a societății civile, oferind impulsuri de natură să mărească densitatea asociațiilor, dar și să le planteze mai adânc în mediul localităților pe care o societate națională se bazează.

Noi forme ale raporturilor dintre stat și societate

Noul contract social concepe societatea civilă organizată ca pe un partener ce colaborează activ cu statul pentru garantarea drepturilor enumerate în Decalog pentru fiecare cetățean.

Astfel înțeleasă, participarea democratică cere cetățenilor să joace un rol mult mai activ decât cel de simpli alegători. Ei trebuie să se angajeze direct în furnizarea de bunuri și servicii, indispensabile familiilor afiliate asociațiilor, pentru producerea mijloacelor lor de subzistență. Iar statul trebuie să trimită prin intermediul acestor asociații resursele necesare cetățenilor și familiilor.

În acest model, asociațiile sînt organizate pe criteriile aderării deschise tuturor, ale modului democrat de guvernare și ale activității fără scop lucrativ. Ele nu se vor mulțumi doar să transporte către familii resursele primite de la stat, ci vor participa și la realizarea proiectelor acestor familii cu ajutorul resurselor pe care și le vor procura ele însele, sau ale contribuțiilor sub formă de muncă, de competență tehnică și de bani. În limitele resurselor disponibile, proiectele sînt finanțate de către stat după organizarea unor concursuri și conform normelor locale și naționale (în funcție de cine este principala sursă de finanțare : autoritățile locale sau naționale). Familiile sînt o parte activă a procesului al căror beneficiar sînt tot ele. Prin votul democratic al membrilor lor adulți, ele pot obliga statul să răspundă de faptele sale.

Modelul nostru ține cont în detaliu de numeroasele variante posibile precum și de acțiunile conduse de două sau mai multe asociații în colaborare cu sectorul întreprinderilor private. El acordă un rol central societății civile organizate – aceste „organizații intermediare” atît de laudate de filozofi conservatori ca Peter Berger și Richard John Neuhaus (1977) –, dar o face într-un cadru politic progresist în care familiile depedate sînt principalii beneficiari. Decalogul drepturilor cetățenilor este cheia de boltă a acestui model.

Strategii politice

Cu toate acestea, nimic nu se va întîmpla spontan și cu atît mai puțin ar putea un sistem al drepturilor cetățenilor fi impus printr-un decret administrativ. Este necesar ca cei depedate să ia ei înșiși inițiativa și să exercite presiuni politice asupra statului pentru a-l determina să facă dreptate revendicărilor lor. Avînd în vedere natura sistemului hegemonic pe scară mondială, modelul poate părea o imposibilitate imensă și

va fi probabil necesar să treacă una sau două generații înainte ca acesta să înceapă a da rezultate vizibile. Nu este vorba despre nimic altceva decât de o reechilibrare a puterilor statului și ale societății civile, aceasta din urmă cuprinzându-i și pe cei respinși de către economia din întreprinderi, dominată de un capital financiar și de mega-societăți, pe motiv că sînt inutili scopului său.

Sarcina pe care trebuie s-o îndeplinească acest model este transformarea în drepturi a revendicărilor acestor cetățeni neglijăți și oferirea unei șanse vocii multiple a săracilor spre a se face auzită în deliberările democratice, prin intermediul organizațiilor influente care le sînt specifice. Societatea civilă de astăzi nu mai este societatea „burgheză” a lui Hegel și Marx. Două secole de lupte democratice au ca rezultat, acum, un program social și economic care recunoaște eșecurile unui stat-providență muribund și formulează cerințele politice ale unui nou contract social.

Traducere de Doina Tonner

NOTE

1. Pentru o familie de 4 persoane, pragul de sărăcie oficial era stabilit, în 1992, la \$14335. Pragul de cvasi-sărăcie, fixat la 125% din cel de sărăcie se ridica la \$17919; la acesta se referă cifra de 20% (*Statistical Abstract of the United States*, 1994, Secțiunea 14).
2. Cuvîntul francez „trriage” desemnează un sistem utilizat pentru rezervarea/păstrarea unui produs rar, alimentar de exemplu, doar pentru cei capabili să scoată cel mai mare profit din el.
3. Aceasta secțiune se inspiră din capitolele 3 și 4 din Friedmann (1992). Un model foarte apropiat, cunoscut sub numele de *economia populară*, este expus în Coraggio (1994). Aceste două modele datorează mult antropologiei economice a lui Karl Polany (1977).
4. De la această ipoteză fac excepție munca la domiciliu pe baza unui contract cu un patron capitalist, teleserviciul în societățile industriale avansate și exploatarea agricolă familială, în care separarea esențială a producției și consumului este greu de stabilit.
5. Este de la sine înțeles că drepturile cetățenilor nu constituie în mod necesar singurul imperativ care instituie politica economică. Printre alte finalități sociale se află, fără urmă de îndoială, considerațiile privind repartizarea veniturilor și a bogățiilor, și cele cu privire la conservarea mediului înconjurător.
6. La nivelul administrațiilor locale din Brazilia pot fi întîlnite cîteva dintre cele mai interesante experiențe făcute în acest sens (Fedozzi, 1994). Pentru un studiu al mișcărilor populare de construire a locuințelor în Sao Paulo, vezi Blair (1995).

BIBLIOGRAFIE

- Berger, P. L., Neuhaus, R. J., 1977, *To Empower People : The Role of Mediating Structures in Public Policy*, Washington, DC, American Enterprise Institute for Public Policy.
- Blair, A., 1995, *Urban Grassroots Movements and the Construction for Citizenship : Self-Built Housing Initiatives in Sao Paulo*, Thèse de maîtrise, Département d'urbanisme, Université de Californie, Los Angeles.
- Coraggio, J.L., 1994, *Economia Urbana : La Perspectiva Popular*, Quito, Équateur, Instituto Fronesis.
- Ekeh, P.P., 1974, *Social Exchange Theory : The Two Traditions*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Etzioni, A., 1988, *The Moral Dimension : Toward a New Economics*, New York, The Free Press.
- Fedozzi, L., 1994, *Poder Local e Governabilidade : O Caso de Porto Alegre*, „Proposta”, Revista trimestral de FASE, n° 62 septembrie, pp. 23-29.
- Friedmann, J., 1992, *Empowerment : The Politics of alternative Development*, Cambridge, Mass., Blackwell.

- Hyden, G., 1980, *Beyond Ujamaa in Tanzania : Underdevelopment and an Uncaptured Peasantry*, Berkeley, University of California Press.
- Laclau E., Mouffe Ch., 1995, *Hegemony and Socialist Strategy : Towards a Radical Democratic Politics*, Londres, Verso.
- Lomnitz, L.A., 1977, *Networks and Marginality : Life in a Mexican Shantytown*, New York, Academic Press.
- Polanyi, K., 1977, in J. W. Pearson (dir. publ.), *The Livelihood of Man*, New York, Academic Press.
- Scott J., 1976, *The Moral Economy of the Peasant : Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, Conn., Yale University Press.

De la sărăcie la excludere: societate salarială sau societate a drepturilor omului?

Pierre Strobel¹

Pe parcursul anilor '80 și '90, sărăcia a revenit în forță pe scena europeană. Integrarea rapidă a economiilor naționale în competiția mondială, restructurările industriale de mare amploare și precarizarea mereu crescândă a condiției salariale au fost însoțite de creșterea ratei șomajului structural care a afectat puternic și pe lungă durată anumite grupuri sociale (tinerii necalificați, femeile, muncitorii în vârstă) și care a antrenat într-o spirală a declinului sectoare de activitate, rezervoare de locuri de muncă, regiuni întregi. Au apărut astfel, forme noi de sărăcie și de marginalizare cu darul de a mări „riscurile slăbirii coeziunii social-europene”¹ și de a amenința însăși construcția comunității.

Cu toate acestea, sărăcia nu este un fenomen nou apărut în Europa, ci a însemnat mereu degradarea condițiilor de viață și o poziție socială inferioară și aparte. Abordarea sa a fost în permanență marcată de o alternare a practicilor represive, a tentativelor de control și a grijii pline de atenție, între „spînzurătoare sau milă” (Geremek, 1978), și de dezbateri între partizanii carității individuale și cei ai intervenției colective.

Însă, după cel de-al doilea război mondial, odată cu apariția sistemelor de protecție socială capabile să asigure fie o rețea universală de securitate pentru cei deposezați, fie o cortină generalizată împotriva riscurilor individuale și familiale, fondatorii Statului-providență contemporan, în diferitele sale forme naționale, au putut să se gîndească în mod serios la eliminarea sărăciei din perspectiva unei creșteri economice capabile mereu să genereze suficiente locuri de muncă.

Totuși, aceste mecanisme elaborate de protecție socială – deseori descrise drept caracteristice pentru modelul social european – nu au împiedicat reapariția acestei probleme seculare a sărăciei; astăzi, în Europa, ea este obiectul unei formulări noi, polisemantice și consensuale, cea a excluderii sociale.

Imprecizia acestei noțiuni, prezența sa în vocabularul politic pentru a desemna situații sociale foarte diverse și procese multiple, necesită o examinare a validității sale conceptuale – relativ la formele contemporane de sărăcie din țările dezvoltate – și a capacității sale de a furniza un cadru pentru acțiunea publică.

1. Șef al Departamentului de Cercetare al Caisse nationale des allocations familiales, Paris.

Un proces sau o stare: ambiguitatea noțiunii de excludere în cadrul discursului comun

Cu titlul de exemplu, putem atribui aceluiași termen două sensuri ce apar în discursul comun.

Primul sens prezintă avantajul de a nu reduce sărăcia doar la dimensiunea sa monetară. Termenul utilizat indică perceperea ei în primul rînd ca proces sistematic de marginalizare, de respingere, capabil să afecteze atît indivizi cît și grupuri sociale ; iar polisemia discursului despre excluderea socială indică, în sine, caracterul multi-dimensional al acestui proces ce cuprinde aspecte economice, sociale, simbolice și politice. Folosită în acest sens, noțiunea permite analiza relațiilor dintre sărăcie, numărul redus de locuri de muncă, integrarea socială și cetățenie ; ea necesită examinarea rolurilor pieței și, respectiv, protecției sociale în geneza și evoluția procesului de excludere. Și, pentru ca lupta împotriva excluderii sociale să fie eficientă, acest mod de abordare a ei provoacă la identificarea cauzelor excluderii și la desemnarea clară a celor care exclud.

Pe de altă parte, discursul despre excludere poate deveni restrictiv atunci cînd reunește situațiile și sfîrșește prin impunerea unei imagini prea simple despre o societate duală, sau cu două viteze, împărțită între cei care sînt „in” și cei care sînt „out”. Se înțelege astfel – mai ales în cazul Franței – că, atunci cînd figura socială a celui „exclus” tinde să substituie un ansamblu întreg de alte persoane, este vorba despre săraci sau indigenți, marginali sau asistați, proletari și sub-proletari, „handicapați din punct de vedere social” sau inadaptați, categorii inventate în epoci diferite pentru a desemna indivizi situați la baza ierarhiei sociale. Deci, succesul termenului „excludere” provine, fără îndoială, în parte din faptul că suportă o glisare de sens eufemistic : dacă inițial a desemnat acțiunea de respingere a unei persoane dintr-un grup, o instituție sau un spațiu social (sau de împiedicare a accesului acestei persoane în locurile indicate), termenul ajunge să indice rezultatul acestui proces, situația celor excluși, fără a preciza de ce, cum sau de către cine au fost aceștia excluși : „A face (din excludere) o calitate proprie, o caracterizare subiectivă, înseamnă într-un fel alunecarea dinspre accident înspre esență, anulînd circumstanțele care au făcut posibil accidentul” (Messu, 1993). În acest caz, a vorbi despre excludere devine modalitatea cea mai bună de a-i face pe săraci să tacă ; iar a încetățeni fenomenul, făcînd din el o stare, este un artificiu retoric vechi, folosit pentru acomodarea la această situație.

Pentru a scăpa de efectele de bruiaj produse în discursul comun, de polisemia termenului de excludere, este util să punem în perspectivă evoluțiile care, în Europa, au afectat reprezentările contemporane ale sărăciei, încercînd să identificăm paradigmele care le caracterizează și modelările faptelor sociale, implicite sau explicate, vehiculate de către acestea.

Acest lucru poate fi făcut în două domenii care, deși distincte, se întrepătrund și se schimbă în permanență : domeniul politic și domeniul academic.

Evoluțiile discursului politic european

Fără a putea urmări evoluțiile discursului politic în fiecare din țările Europei, ne vom concentra asupra schimbării spectaculoase apărută în ultimii 20 de ani în abordarea problemelor sărăciei de către instituții europene, schimbare ce, la primă vedere, condensează și unește puncte de vedere naționale.

În mod semnificativ, în 1975, chiar în momentul când economiile țărilor europene ieșeau dintr-o fază excepțională de creștere continuă ce durase un sfert de secol – și care născuse speranța în venirea unei societăți fără șomeri – Comunitatea Europeană lansa primul program european de luptă împotriva sărăciei. Datele statistice și anchetele disponibile în perioada respectivă indicau deja clar – de exemplu, în cazul Franței – procesele nu doar economice, de îndepărtare a anumitor segmente ale populației, victime ale handicapului social, desemnate deja drept excluse din procesul de creștere. Însă, datorită în parte tradiției anglo-saxone din acest domeniu și situării încă sub influența dinamicii perioadei de creștere anterioară, marcată de o mărire continuă a salariilor și, corelat, a protecției sociale, concepțiile dominante privitoare la sărăcie au continuat să se refere în principal la distribuția veniturilor, legate de participarea indivizilor la activitatea economică. Astfel, în 1975, Consiliul miniștrilor europeni oferea următoarea definiție: „Persoane sărace: indivizi sau familii ale căror resurse sînt atît de reduse încît aceștia sînt excluși de la condițiile de trai minim acceptabile în statul membru în care trăiesc”².

După douăzeci de ani, discursul politic s-a schimbat radical. În 1994, Consiliul Europei definea exclușii ca „grupuri întregi de persoane (care) se găsesc, parțial sau total, în afara cîmpului efectiv de aplicare a drepturilor omului”³. Luînd în considerare această definiție, devine evident faptul că dimensiunea economică a sărăciei dispăre. Analizele propuse, în același moment, de către Observatorul politicilor naționale de luptă împotriva excluderii, ce funcționează pe lîngă Comisia Comunităților Europene, se suprapun în mare parte celor precedente, completîndu-le: „Excluderea socială poate fi analizată din punctul de vedere al negării – sau nerespectării – drepturilor sociale [adică dreptul] fiecărui cetățean la o anumită calitate minimală a vieții precum și la participarea la principalele instituții sociale și profesionale” (Room ș.a., 1992, pp. 14-15). Aceasta este viziunea marshalliană, revendicată în mod explicit de către experții Observatorului, potrivit căreia cetățenia se bazează pe conjuncția și interacțiunea drepturilor civile, politice și sociale (Marshall, 1950). În opoziție cu cetățenia, excluderea este, în special în această abordare, rezultatul negării drepturilor fundamentale și corespunde unei „crize” majore a societăților democratice deoarece aceasta pune în evidență neîndeplinirea principiilor aflate la baza acestor societăți. Evident, dimensiunile economice ale sărăciei nu sînt negate în această situație; însă nerealizarea drepturilor apare ca o *primă cauză*: „Cînd cetățenii sînt incapabili să-și obțină drepturile sociale, tind să sufere un proces general și persistent de privare de avantaje și să-și vadă participarea socială și profesională reducîndu-se” (Room ș.a., 1992, p. 16).

Observarea acestor două tipuri de definiție, aflate la o distanță de 20 de ani unul de altul, duce cu gîndul la faptul că această evoluție nu rezultă doar dintr-o adaptare

la realitățile socio-economice, dar și dintr-o schimbare mai profundă apărută în concepțiile despre integrarea socială, și, fără îndoială, despre rolul intervenției publice în coeziunea socială.

În acest caz, mai rămân de analizat procesele prin care s-a putut trece de la o definiție la cealaltă și consecințele teoretice, practice și simbolice ale acestui fapt.

De la sărăcie la excludere: panorama diferitelor moduri de abordare

Cercetările și lucrările specialiștilor, conduse pe o perioadă de 20 de ani, se înscriu, mai mult sau mai puțin, în spațiul structurat de cele două definiții succesive ale instanțelor europene menționate precedent. Ele se organizează în jurul altor câteva modalități mai mari de abordare, ale căror ipoteze, implicite și explicite, forță și limite trebuie descrise.

În acest scop, ar putea fi util să folosim schemele dezvoltate de Maclouf, pentru a descrie procesele de organizare a vieții sociale: „Structura sistemului de interacțiuni sociale poate fi examinată pornind de la tensiunea fundamentală dintre sistemele de asamblare și de diferențiere socială” (Maclouf, 94, p. 34).

Reunirea indivizilor și a grupurilor într-o comunitate și apoi într-o societate are loc pe două planuri complementare: cel al *socializării* (participarea în structuri integratoare și incorporarea normelor sociale) și cel al *sociabilității* (participare și schimb în cadrul unor grupuri restrânse). În același timp, procesele de diferențiere, de constituire a pluralității sociale se desfășoară pe două axe: cea a *distribuției* resurselor și bunurilor și cea a *stratificării*, adică a repartizării indivizilor și grupurilor pe o scară a pozițiilor sociale. Aici, locul central este ocupat de problema inegalității dintre indivizi și grupuri sau clase.

Insistând asupra rolului Statului-providență în instituționalizarea și reglarea proceselor de asamblare și diferențiere, Maclouf precizează că schema sa nu este suficientă pentru clasificarea diferitelor forme de excludere socială: „Persoane care se aseamănă sau nu, grupuri asemănătoare sau diferite tind să se unească. Însă inegalitatea, caracterizată de un dinamism mereu reînnoit, a „împărțirii beneficiilor”, resurselor și bunurilor dă naștere unor diferențieri noi. (Această dinamică) este afectată de procesele divergente tinzând spre integrare sau anomie, spre constituirea socială a statului sau spre dezintegrarea sa” (Maclouf, 1994, pp. 34-35).

Distincțiile operate de Maclouf ne oferă o grilă de lectură destul de convingătoare în măsura în care se pare că fiecare din diferitele abordări actuale ale sărăciei preferă un anume plan de analiză, neglijându-le pe celelalte, sau, dimpotrivă, acționează pe mai multe planuri, confundându-le.

Sărăcie absolută și subzistență

Concepțiile de origine anglo-saxonă privitoare la sărăcie absolută și subzistență sînt deja în afara problemei. Ele au apărut odată cu lucrările medicilor și nutriționiștilor de la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX și tratează nevoile, în special fiziologice, ale indivizilor, adică bunurile esențiale (hrană, locuință, încălzire) care conferă un minim pentru subzistență. Din punct de vedere financiar, aceste bunuri vitale defineau atunci un prag al sărăciei absolute. Însă, după cum remarcă Townsend

(1933, p. 31) indivizii nu pot fi reduși la simple organisme consumatoare de energie : pînă și nevoile fiziologice elementare sînt determinate social. În această ordine de idei, noțiunea de nevoi de bază, apărută în anii '70, reprezintă o continuare a celei de subzistență, care include accesul la bunuri și servicii colective (apă, asanare, servicii medicale, de transport și educație...) indispensabile vieții într-o societate ⁴.

Sărăcie relativă și privare

Urmează analizele în termeni de sărăcie relativă, care țin cont de criticile/argumentele precedente. Sărăcia nu poate fi definită la modul absolut, ci doar în raport cu condițiile „optime” de viață ale unei societăți date.

Coexistă două abordări (ale acestei probleme) : prima se ocupă în exclusivitate de poziția indivizilor sau a familiei în distribuția veniturilor ; sînt considerați săraci cei aflați la baza acestei scări, sub un anumit prag, convențional sau calculat. Problema este stabilirea acestei granițe monetare care riscă să fie arbitrară (de exemplu, atunci cînd pragul este egal cu 50% dintr-un venit mijlociu sau mediu) mai ales atunci cînd curba distribuției veniturilor nu este marcată de inflexiunile semnificative din zona veniturilor mici. Arbitrarul este reîntărit prin faptul că, de obicei, nu sînt luați în calcul indivizii, ci familiile, ca unități elementare de percepție a veniturilor și de consum ; ceea ce trece prin fixarea – în parte arbitrară și variabilă în funcție de studii și de țară – a scării de echivalență permițînd compararea familiilor, de structuri și talii diferite.

În mod schematic, această concepție unidimensională a sărăciei avînd în centru ratele de distribuție a resurselor, este în concordanță cu un sistem de integrare socială bazat pe muncă (salariată), în care participarea tuturor indivizilor valizi la sfera productivă este considerată dobîndită. Sărăcia depinde, în primul rînd, de o retribuire insuficientă a celor a căror productivitate marginală este scăzută (ceea ce implică o intervenție asupra distribuției veniturilor primare) și, în al doilea rînd, de un ansamblu de „handicapuri sociale”, reziduale. Ideea de excludere, apărută în Franța în anii '70, era relevantă pentru acest ultim caz : era vorba despre „resorbția anomaliilor unui sistem de retribuire tinzînd, prin vocație, spre inegalitate” (Maclouf, 1994, p. 39).

Noțiunea de sărăcie este, deci, relativă în raport cu standardul venitului și al consumului : astfel, problema sărăciei este strict corelată cu cea a inegalității (condițiilor). Sau, după cum remarcă Townsend, asimilarea sărăciei și a venitului mic poate conduce la „imposibilitatea distincției conceptuale dintre inegalitate și sărăcie, și la distragerea atenției intelectuale și științifice de la privările suferite de către săraci, atît timp cît este vorba despre o componentă necesară oricărui studiu și analiză” (Townsend, 1993, p. 35).

Mai mult, clasele sociale nu sînt luate în considerare în această abordare ; în plus, grupurile sociale se definesc, în mod esențial, în cadrul conflictului datorat împărțirii inegale a resurselor și bunurilor ; stratificarea este dedusă din distribuție.

A doua abordare a problemei sărăciei are ca pretext caracterul multidimensional al sărăciei și încearcă să ia în calcul ansamblul condițiilor de existență și să caracterizeze sărăcia ca un cumul al dezavantajelor sau „privărilor” suferite și trăite pe diferite planuri ale vieții cotidiene și sociale de către indivizi sau familii. Refuzînd să considere sărăcia drept un atribut individual, această abordare o concepe ca un „atribut al situației în care trăiește persoana” (Dickes, 1994, p. 182). Se insistă pe dimensiunea fundamental socială a sărăciei, deoarece condițiile de existență nu se

limitează doar la aspecte materiale (locuință, hrană, venit...), ci includ și relații sociale, accesul la muncă, la îngrijiri etc. ; și deoarece acestea trebuie situate în timp și spațiu, în raport cu o societate dată. În acest sens, putem vorbi despre sărăcie sau „privare” *relativă*, opusă în același timp noțiunilor de sănătate absolută și celor, unidimensionale, de sănătate momentană. Astfel, Townsend definește drept săraci (sau mai precis *relatively deprived*) pe cei ce „nu-și pot procura [...] condițiile de viață – alimentația, comodități și servicii – care să le permită să-și îndeplinească rolurile, să participe în relații sociale și să respecte comportamentul cotidian așteptat din partea lor în cadrul societății căreia îi aparțin. Dacă însă ei nu dețin sau li se refuză în mod frecvent resursele care le permit să ajungă la aceste condiții de viață, și, în consecință, să participe în mod plener la viața societății, atunci pot fi considerați săraci” (Townsend, 1993, p. 36).

Townsend și ceilalți autori care subscriu la această perspectivă insistă asupra caracterului obiectiv al analizelor lor, în sensul că ele se bazează pe folosirea indicatorilor care se aplică tuturor familiilor și prin intermediul căruia fiecare poate fi clasat fără ambiguitate în funcție de faptul că este sau nu privat sau dezavantajat în domeniul respectiv, indiferent de reprezentarea pe care fiecare o poate avea despre dezavantaje și de modul în care resimte consecințele acestora (de exemplu, a avea sau nu un loc de muncă, a poseda un frigider sau nu, posibilitatea de a fi petrecut concediul în afara domiciliului în timpul celor 12 luni imediat precedente...). Mai mult, indicatorii utilizați trebuie să se aplice lipsurilor sau privărilor percepute de majoritate ca un dezavantaj ; privarea intervine atunci când cineva trăiește sub standardul de existență „atins de majoritatea populației sau acceptat și instituționalizat social” (Townsend, 1993, p. 79).

Acest curent de analiză a făcut loc, începând cu anii '70, unei mulțimi de studii și teste empirice și unei maturizări constante a metodologiilor. Există numeroase diferențe între diverse abordări și rezultate în funcție de autori, de cadrele teoretice și metodologice implicate și de datele disponibile⁵. În particular, dezbaterile s-au axat pe alegerea domeniilor materiale și sociale de privare luate în considerare precum și pe definitivarea indicatorilor corespunzători. Ne vom mulțumi să insistăm pe două dintre dificultățile acestui proces : cea a agregării și cea a pragurilor.

Prima dificultate apare atunci când se încearcă reunirea scalelor de măsură utilizate, pentru definirea unui „scor” unic ce va permite clasarea familiilor pe o scală a sărăciei și măsurarea gradului lor de sărăcie. Cu siguranță, există modele ce permit construirea în acest mod a unei scale optime, precum și clasarea totalității familiilor fără ambiguitate. Însă, dincolo de aceste optimizări tehnice, rămîne îndoiala asupra efectelor uniformizării induse de aceste metode, în măsura în care ele dau naștere, implicit, unei echivalențe între mărimi ale căror puncte comune n-au fost demonstrate cu adevărat, și, pornind de la acest fapt, prin adăugare, concep sărăcia ca pe un cumul de handicapuri. Astfel, plecîndu-se de la o ipoteză inițială a dimensiunilor multiple ale sărăciei, se ajunge, în fine, la un clasament unidimensional. Rămîn de analizat relațiile care apar între scala de sărăcie a condițiilor de existență astfel concepută și cea a veniturilor sau a nivelelor de trai. Numeroase studii stabilesc o corelație inversă între „scorurile” de sărăcie obținute prin aceste metode și venit. Însă această corelație este nesemnificativă, ceea ce indică faptul că aceste metode identifică alte forme de sărăcie decît cele descoperite doar pe baza distribuției veniturilor : sărăcia condițiilor de existență nu se rezumă doar la inegalitatea veniturilor.

Cu toate acestea, apare o a doua dificultate atunci când se pune problema determinării prin aceste metode a existenței unor praguri obiective de sărăcie. Într-adevăr,

analiza profilului distribuției statistice a indicatorului de sărăcie a condițiilor de existență dă naștere unor puncte de inflexiune dincolo de care valorile indicatorilor se ridică foarte rapid (Dickes, 1994, p. 181). La rîndul său, Townsend, mărinind indicatorul de sărăcie și venit, arată că această corelație nu este uniformă și scoate în evidență un nivel al venitului sub care sărăcia crește de o manieră exponențială (Townsend, 1979); ulterior, utilizînd tehnici de analiză discriminatorie, el reușește să identifice nivele de venit care diferă în funcție de diverse tipuri de familii și care măresc la maximum distanța dintre condițiile de viață ale celor care se află deasupra și cei ce se află sub aceste praguri de venit. Dispunem, astfel, de cîteva tehnici, mai mult sau mai puțin sofisticate, care – fără a-și atinge ținta – încearcă să determine în mod obiectiv pragurile de sărăcie. Trebuie remarcat faptul că prin aceste analize al căror obiectiv principal este să dezvolte o analiză multivariată a sărăciei nefondată doar pe examinarea distribuției veniturilor, pentru împărțirea populației în săraci și nesăraci, se ajunge la utilizarea plafoanelor de venit, cu siguranță mai puțin arbitrare decît plafoanele convenționale (de tip 50% din venitul mediu sau mijlociu) sau cele administrative (minime sociale)⁶ însă cu toate acestea unidimensionale.

Sărăcia subiectivă

Acestor definiții ale sărăciei în termeni de condiții de viață, le pot fi adăugate analize din punct de vedere al bunăstării subiective. Doi indivizi sau două familii, avînd aceleași resurse și condiții de existență identice pot resimți în mod diferit situația și pot evalua într-o manieră contrastantă dificultățile pe care le întîmpină în încercarea de a-și echilibra bugetul sau de a face față problemelor vieții cotidiene. Răspunsurile familiilor la întrebarea cum își percep propria situație permit, astfel, o definire a indicatorilor și/sau a pragurilor de sărăcie subiectivă (Deleeck ș.a., 1986).

Oricare ar fi limitările acestor moduri de abordare, ele prezintă avantajul de a furniza o descriere fină și multivariată a sărăciei într-o anumită societate, la un moment dat. Este cu atît mai interesant cu cît analizele făcute din punctul de vedere al condițiilor de existență sînt tot mai mult utilizate în asociere cu analize mai tradiționale, care iau în considerare veniturile, și cu abordări făcute din punctul de vedere al sărăciei subiective; acest lucru iese la iveală – de obicei, prin utilizarea metodelor tipologice – odată cu identificarea diferitelor forme de sărăcie, cînd cumulative (familii caracterizate de sărăcie monetară, condiții de viață „obiectiv” defavorabile și de sentimentul acut al neputinței de a face față dificultăților existenței), cînd selective, în sensul că populațiile incluse în studii nu sînt identificate drept „sărace” după toate planurile de analiză folosite (de exemplu, persoane în vîrstă, deseori izolate, cu condiții de viață foarte defavorabile și un nivel de viață scăzut, dar care se declară relativ satisfăcute de condițiile lor de existență (Dickes, 1994, p. 194)).

Multiplicarea scalelor posibile pune problema sistemelor de echivalență între acestea.

Într-adevăr, compararea empirică a persoanelor aflate sub diferite praguri (plafoane-legale, monetare, ale condițiilor de existență, subiective), cu siguranță va provoca apariția unui nucleu dur format din indivizi sau familii care se situează în mod sistematic dedesubtul tuturor pragurilor posibile și, deci, sărace (Ray ș.a., 1991). Însă, se face remarcată apariția unor grupuri de populație diferite, a căror identificare variază, uneori foarte sensibil, în funcție de metoda (plafonul/pragul) utilizată, și care se situează la granița sărăciei. Trebuie notat faptul că aceste grupuri nu se contopesc (cum s-ar putea întîmpla dacă plafoanele ar diferi prin nivelul lor de generozitate), dimpotrivă, ele se diferențiază în funcție de situația familială, poziția în ciclul de

viață, condițiile socio-economice. Toți cei aflați la granița sărăciei au totuși numeroase puncte comune cu cei clasați drept „într-o oarecare măsură săraci”, ceea ce indică faptul că o proporție importantă a populației „riscă” să fie marginalizată⁷. Aceste rezultate empirice scot în evidență dificultatea utilizării unor noțiuni ce regroupează într-o singură definiție obscură săracii sau excluși. Din punct de vedere empiric sau operațional, este interesantă distincția între diferite grupuri în funcție de precaritatea economică și/sau socială sau de riscurile uneia sau alteia din formele de sărăcie.

În sfârșit, accentul pus pe traiectoriile individuale implică apariția unor analize dinamice: nu este semnificativă trecerea sub un anumit prag de sărăcie la un moment dat, însă menținerea de durată sub unul sau mai multe praguri este un semn major de excludere. Astfel, numeroase lucrări actuale încearcă o mai bună cunoaștere a acestor traiectorii prin anchete biografice sau prin utilizarea metodei *panel*.

Oricare ar fi aportul – indispensabil și mereu actual – al acestor moduri de abordare a privării și în afara maleabilității lor teoretice relative, ele au aceleași dezavantaje ca și abordarea din punctul de vedere al sărăciei monetare. Accentul se pune, în principal, pe probleme de distribuție, chiar dacă este analizată și privarea și, abia apoi, sînt luate în considerare dificultățile de socializare și lipsa condițiilor ce permit o sociabilitate minimă. Integrarea în societate este concepută în termeni de proximitate sau distanță în raport cu normele sociale optime, standarduri unificatoare ale vieții în societate. Pentru majoritatea celor ce folosesc acest model⁸, clasele sociale nu există, iar distincțiile sociale se rezumă la opoziția dintre cei ce suferă privări multiple și ceilalți.

Excluderea și ruperea legăturilor sociale

După cum remarca Silver (1995), noțiunea de excludere, apărută inițial în Franța în anii '70 și '80 pentru a desemna un ansamblu de procese caracterizate prin slăbirea sau ruperea legăturilor sociale, s-a extins progresiv în Europa și în afară, încărcîndu-se tot mai mult cu semnificații noi și diversificate. Pentru a evita ca această noțiune acaparatoare să devină o mască orbitoare de „corectitudine politică”, este important să revenim asupra modalităților de abordare care încearcă să califice, să distingă diferitele procese de excludere și să analizeze interacțiunile dintre ele (Join-Lambert, 1995). Plecînd de la o definiție foarte cuprinzătoare și relativ statică: „Excluderea poate fi definită ca eșecul unui sau mai multor sisteme (de apartenență) considerate drept fundamentale pentru funcționarea societății [...] sistemul democratic și juridic/piața locurilor de muncă/protecția socială/familia și comunitatea” (Euvrard și Prelis, 1994, p. 115), putem încerca să numim procesele ce afectează indivizi sau familii, care prezintă un număr de riscuri, dificultăți sau handicapuri ce conduc la sărăcia economică, slăbirea legăturilor familiale și sociale, discreditarea socială, precum și la pierderea reperelor de identitate. În lucrări franceze recente, termenul de excludere este înlocuit intenționat cu alte noțiuni mai adecvate: „dezafiliere” (Castel, 1991), „descalificare socială” (Paugam, 1991), „dezinserție” (De Gaulejac și Taboada Léonetti, 1994)⁹. Toate acestea au loc în cadrul traiectoriilor individuale în care se cumulează și se reîntăresc diferite rupturi și „pierderi” sau privațiuni, dublate de mecanisme sociale care tind să stigmatizeze, îndepărteze sau respingă indivizii la care ne referim. Astfel, se pune accentul pe procesele pluridimensionale ce afectează individul în sine dar și ideea pe care mediul social o are despre el. Cu siguranță, majoritatea studiilor continuă să acorde un rol principal sărăciei economice care

depinde în primul rînd de „agravarea destabilizării condițiilor salariale” (Castel, 1992). Însă ele insistă la fel de mult și pe rupturile întîlnite pe alte planuri : de exemplu, fragilitatea relațiilor, slăbirea rețelelor de sociabilitate familiale sau extra-familiale (Castel) ; sau rupturile familiale, uneori considerate drept consecințe ale rupturilor profesionale (Paugam). Și în sfîrșit, contribuția cea mai caracteristică a acestei a treia modalități de abordare menționată mai sus, se pune accentul pe fenomenele simbolice și psihice legate de „dovada declasării” (De Gaulejac și Taboada Léonetti). Cercetătorii iau în considerare efectele proceselor de stigmatizare și strategiile de apărare, de rezistență (sau de acceptare a propriului statut) pe care le prezintă victimele diferitelor rupturi.

Prelungind analizele descriptive și cumva statice ale privării, aceste moduri de abordare prezintă avantajul de a pune în lumină și de a clasa traiectoriile individuale. Distribuția (veniturilor și a avuțiilor), fără a fi neglijată, nu mai ocupă în aceste abordări diversificate o poziție exclusivă ; ea nu mai rezumă în sine planurile diferite ale proceselor de declasare și marginalizare. Dimpotrivă, sînt scoase în evidență „eșecurile” („panele”) socializării și rețelelor de sociabilitate. Astfel, menționînd că există „o corelație strînsă între locul ocupat în diviziunea socială a muncii și participarea la rețelele de sociabilitate și la sistemele de protecție care „acoperă un individ în fața caracterului aleatoriu al existenței”, Castel este preocupat în primul rînd de factorii care slăbesc relația cu munca văzută ca „suport privilegiat de înscriere în structura socială” și sociabilitățile de proximitate (Castel, 1995, p. 13). Dacă dinamismul deconstrucției sau dezintegrării sociale sînt puse în valoare aici, problemele diferențierii sociale și ale stratificării sînt relativ minimalizate¹⁰, sau, în tot cazul, nu sînt abordate decît prin intermediul experiențelor sau, dacă e cazul, al strategiilor de rezistență individuală ale „naufrașiților societății salariale” (Castel, 1995, p. 460).

Sărăcii – o categorie socială

Toate abordările precedente, fie pur descriptive fie analitice, prezintă două limitări¹¹ : incapacitatea de a explica, pe de o parte, formele și procesele de constituire a grupurilor sociale (sau claselor sociale) și, pe de alta, interacțiunile dintre acestea. Autorii sînt interesați, în primul rînd, de situația indivizilor sau de procesele de rupere a legăturilor sociale de care aceștia sînt afectați. Desigur, sînt menționate, *in fine*, grupuri sociale, însă într-un sens îndepărtat al cuvîntului : este vorba fie de un simplu agregat statistic format din indivizi avînd caracteristici similare, fie de „figuri” sociale ideal-tipice utilizate pentru descrierea victimelor diferitelor procese macro sau microsociale de excludere.

În opoziție cu acestea, numeroase abordări de origine anglo-saxonă, de inspirație foarte diferită, chiar opuse (marxiste, structuraliste, ultraliberale) încearcă să descrie săracii ca pe o categorie, mai mult ca pe o clasă socială, în sensul cel mai propriu al acestor termeni. Sub-proletariatul urban al ghetourilor americane ar constitui, astfel, o categorie separată de restul societății din punct de vedere economic, social și cultural.

Acest tip de abordare trimite la cîteva curențe. Lucrările lui Lewis (1969) au scos în evidență forme de „cultură a sărăciei” în mediile defavorizate, traduse prin conduite familiale de adaptare marcate de resemnare și fatalism. Transmise de la o generație la următoarea, aceste atitudini specifice contribuie la distanțarea de grupurile sociale lipsite de proprietăți.

Pășind pe calea deschisă de Lewis, Wilson (1987, 1993) concepe, în contextul crizei acute a vechilor așezări industriale din nord-estul Statelor Unite și al degradării

corelate a centrelor urbane, noțiunea de *urban underclass*: subproletarii din ghetourile urbane afectați de dispariția locurilor de muncă din industrie, de degradarea structurilor familiale, de izolarea lor socială în cartierele părăsite de clasa mijlocie. Dezorganizarea și izolarea socială sînt intensificate de condițiile de viață bazate pe ocupații ilegale și marcate de violență, precum și de fenomenele de stigmatizare cărora le cad victime ghetourile urbane și locuitorii lor. Persistența șomajului, nepuțința celor din gheto de a-și încerca norocul în altă parte favorizează apariția și reproducerea unei culturi de supraviețuire precum și respingerea de către restul societății a unor grupuri sociale, grupuri de apartenență sau colectivități rezidențiale. În acest sens, *underclass* „constituie un grup social foarte omogen” și „prezintă multe din trăsăturile unei clase sociale” (Herpin, 1993, p. 421-439).

Tezele despre izolarea socială și *underclass* au făcut obiectul unor vii dezbateri în Statele Unite și Marea Britanie. Numeroși autori au criticat ipotezele care afirmă că acestea se bazează pe persistența și transmiterea sărăciei, precum și pe constrîngerea de a rămîne la domiciliu a locuitorilor ghetourilor, scoțînd în evidență menținerea unei mobilități sociale și geografice a grupurilor menționate; alți autori au arătat că patronii manifestă un comportament dicriminatoriu la angajare, pe baze etnice sau geografice, ceea ce explică dificultățile specifice cu care se confruntă la reîntoarcerea la locul de muncă cei din gheto sau din cartierele stigmatizate atunci cînd perspectivele economice se ameliorează (Herpin, 1993, p. 429). Majoritatea studiilor pe această temă efectuate în Franța pun în evidență asemănarea dintre procesele de desintegrare a ghetourilor americane și situația cartierelor sărace de la periferia marilor orașe franceze. Ele precizează că, în cazul al doilea, există forme de socialitate (posibil dislocate) înlocuite de multiple intervenții publice, care mențin o oarecare integrare socială, și că procesele de „excludere” ale căror victime sînt locuitorii cartierelor sărace de periferie nu operează atît de radical ca în Statele Unite, pe baze rasiale sau de clasă (Wacquant, 1993, pp. 69-179). Teza excluderii este un subiect controversat în sine, deoarece atîtia dintre „excluși” sînt de fapt incluși în mod masiv în sistemele publice și asociative de ajutorare și integrare; fenomenele construcției apartenențelor sociale sînt la fel de mult dezbătute deoarece sînt deseori foarte mobile, cu o durată scurtă, punctuale și reversibile; în concluzie, însăși formarea de comunități pe o bază etnică este controversată.

Însă, oricare ar fi criticile aduse acestor teze și relativei lor nepotriviri la situația europeană, ele atrag atenția asupra a trei dimensiuni, neglijate atît de abordarea sărăciei prin prisma lipsurilor, cît și prin cea a excluderii datorate ruperii legăturilor sociale. Este vorba, în primul rînd, de fenomene specifice înscrierii spațiale a săracilor în anumite zone, *inner cities* sau cartiere sărace. Rezultă faptul că sărăcia nu este analizată doar prin prisma îndepărtării *indivizilor* în raport cu standardul de consum și viață socială, dar mai ales în aspectele sale *colective* și *culturale*.

Sărăcii nu sînt doar privați de resurse, consumuri și relații și legături sociale; ca o reacție la această situație și la formele de respingere cu care se confruntă, ei manifestă un comportament de supraviețuire, forme de cultură adaptivă și reacționară, o „socializare în excludere” (Lagréé, 1994) și sisteme de valori care capătă o dimensiune colectivă. Acest lucru nu produce neapărat proiecte comune, identități și forme de organizare colective; cu toate acestea, modurile de abordare prezentate mai sus aduc pe prim plan problema stratificării sociale – grup sau clasă? Dezbateră nu este încheiată în analiza contemporană a sărăciei¹².

Paradigme sociale și tipuri de stat-providență

În această rapidă trecere în revistă a diferitelor abordări recente și actuale ale fenomenelor de sărăcie și ale proceselor de excludere, concepute în sfere academice și politice, trebuie să analizăm liniile de forță ale acestei panorame, contrastele sale, modelele sociopolitice concurente sau convergente la care fac referiri aceste abordări și evoluțiile care au putut fi constatate de-a lungul timpului, în reprezentări dominante ale sărăciei în Europa.

La o primă analiză, împreună cu mulți alți observatori, se poate remarca faptul că, de-a lungul timpului, problema inegalității *condițiilor*, care s-a aflat în centrul dezbaterilor sociale (mai ales în Franța) în anii '60 și '70, a fost progresiv înlocuită cu o tematică mai liberală, cea a echității și egalității șanselor. Această mișcare a dus, pe de o parte, la focalizarea politicilor sociale pe problemele luptei împotriva excluderii, abandonând obiectivul de reducere a inegalităților, și, pe de altă parte, la utilizarea unei noțiuni din ce în ce mai cuprinzătoare și polisemantice, cea de excludere, devenită inoperantă din punct de vedere teoretic și practic (Elbaum, 1995; Join-Lambert, 1995). Aceeași mișcare poate fi analizată și ca alunecare progresivă a unei problematice axate pe probleme de distribuție spre o abordare mai relațională, centrată pe legăturile sociale și problemele de integrare (Room, 1994). În concluzie, vom remarca faptul că noțiunea de excludere a apărut în discursul politic francez în cursul anilor '60, după care s-a transformat progresiv într-o perspectivă durkheimiană cu accentul pe fenomenele de ruptură a legăturilor dintre individ și societate în ansamblul său; și că, în anii '80, această noțiune s-a răspândit pe scară europeană, unindu-se cu problematica marshalliană: excluderea este o negare a drepturilor civile, politice și sociale, adică a cetățeniei (Silver, 1995).

Această redare schematică a traiectoriei ideilor privitoare la sărăcie apărute în ultimii douăzeci de ani poate fi completată prin scoaterea în evidență a paradigmelor sau a modelelor statului providență care conțin diferitele abordări disponibile. Două contribuții strălucitoare, având mai multe puncte comune, încearcă să definească paradigmele fondatoare în care se înscriu concepțiile contemporane despre excludere.

Solidaritate, specializare, monopol

Silver (1995, pp. 57-80) stabilește o corelație între aceste conceptualizări și trei mari tipuri paradigmatică, cel al „solidarității”, cel al „specializării” și cel al „monopolului”, fiecare dintre ele manifestându-se prin abordări teoretice, ideologii politice și discursuri naționaliste, punând accentul pe diferitele cauzalități ale proceselor de excludere și creînd concepții specifice despre cetățenie și integrare socială.

Profund ancorată în gândirea republicană franceză, impregnată de o puternică tradiție durkheimiană, paradigma *solidarității* concepe excluderea ca pe o ruptură a legăturii sociale dintre individ și societate. Solidaritatea și ordinea socială care rezultă din aceasta sînt concepte mai degrabă normative care au ca scop construirea colectivității (naționale), dincolo de interesele individuale sau de grup; aceasta presupune (și este rolul instituțiilor și proceselor de socializare) forme de consens și conștiință colectivă, o aderare la cultura dominantă care se impune totalității indivizilor, oricare ar fi diferențele dintre ei și interesele lor. Refuzînd formele extreme ale conflictelor dintre clase, individualismul liberal și o concepție pasivă despre cetățenie, fondată pe

simpla posesie a drepturilor, acest model pune bazele unei intervenții puternice a statului, adresându-se tuturor cetățenilor: este vorba despre asigurarea printr-o „socializare metodică” (conform definiției lui Durkheim privind educația) sau, cum se spune acum, printr-o politică de inserție, a integrării voluntare dar și constrinse, în același timp, a indivizilor și cooperării lor solidare. Acest model întreține legături strânse cu formele universale de protecție socială, combinând împărțirea riscurilor și a redistribuției. Putem adăuga faptul că acest model nu are nimic în comun cu dinamica unei comunități, cel puțin din momentul în care aceasta capătă o dimensiune politică: modelul solidarității ia ființă, din punct de vedere politic, în ideea de națiune, așa cum a conceput-o Schnapper: o comunitate de cetățeni, „națiunea este caracterizată de ambiția sa de a transcede prin intermediul cetățeniei apartenențele individuale [...] de a defini cetățeanul ca pe un individ abstract, fără identificare și fără calitative particulare [...]”¹² (Schnapper, 1994, p. 49).

Paradigma specializării este ancorată adânc în gândirea liberală: societatea este bazată pe o reuniune voluntară a indivizilor diferențiați, titulari ai unor drepturi și obligații. Procesele de diviziune a muncii și de separare a sferelor vieții sociale induc și consolidează specializarea; pe de altă parte, schimbul voluntar între indivizi și grupuri, în numele intereselor lor respective, creează interdependențe sociale, mobile și reversibile. Libertățile și drepturile fundamentale reprezintă în acest caz garanția oferită indivizilor de a se mișca liber în sferele și grupurile sociale, de la un tip de activitate la altul, în funcție de preferințele lor. Deci, excluderea provine dintr-o „separare inadecvată a sferelor sociale, din aplicarea unor reguli în discordanță cu sfera determinată sau din obstacolele ce stau în calea liberei circulații și a schimbului dintre sfere” (Silver, 1995, p. 68).

Analizei propuse de Silver îi putem adăuga faptul că excluderea, în cadrul aceleiași paradigme, poate fi analizată alternativ ca provenind din fenomene individuale de devianță (în sensul culturaliștilor și al lui Parsons), (respectiv) din comportamente prin care indivizii „aleg” să nu profite de oportunitățile ce se ivesc, ca de exemplu, în participarea la activitatea economică. În primul caz, excluderea este rezultatul oricărei forme de discriminare și statul trebuie să intervină pentru a împiedica aceste discriminări și pentru a permite circulația liberă a indivizilor în cadrul ansamblului structurilor sociale; în cel de-al doilea, sărăcii sînt în primul rînd victimele propriilor lor decizii și, în unele concepții extreme (foarte vechi, dar care persistă), pot fi considerați drept o amenințare la adresa societății. O îndelungată tradiție ultraliberală nu a încetat să adere la critica – mai mult sau mai puțin încărcată de judecăți de morală – a comportamentului săracilor, la justificarea inegalităților și la lupta împotriva unei politici reformatoare.

Silver remarcă, pe bună dreptate, congruența acestei paradigme a specializării cu individualismul metodologic și economia neoclasică care tinde, atunci cînd abordează problemele sărăciei și ale politicii sociale, să se focalizeze pe efectele stimulatoare sau dezincitante ale ajutoarelor publice, inspirîndu-se în acest caz din retorica efectului pervers, analizată magistral de Hirschman (1991): acestea nu creează oare, atacînd discriminarea ale cărei victime sînt săracii, obstacole noi, ce îi împiedică să participe în mod activ la viața socială și economică?

O a treia paradigmă, cea a monopolului, își are originea într-o concepție weberiană potrivit căreia societatea nu este nici o constelație de indivizi ce au încheiat un contract voluntar, nici o totalitate unificată, ci o construcție socială problematică, asigurînd socializarea comunitară (*Vergemeinschaftung*) și pe cea societală (*Vergesellschaftung*)¹³, în care grupurile sociale interacționează în funcție de

interesele lor specifice, încercînd să folosească în avantajul lor fenomenele de putere și de monopolizare a resurselor. Deci, excluderea este rezultatul unui proces de formare a unor grupări, ordine, stări (stand) al căror „scop este de a închide într-o măsură mai mică sau mai mare accesul străinilor la șansele (sociale sau economice) care există într-un domeniu dat”¹³ (Weber, 1971, p. 356); aceste mecanisme de „delimitare” socială și de monopolizare a resurselor sînt utilizate de cei care domină în scopul păstrării propriilor privilegii și al perpetuării inegalităților. Aceste fenomene sînt evidente mai ales în cazul accesului la piața de muncă și al segmentării acesteia. Atenția și intervenția experților precum și politica, focalizate în principal pe aceste aspecte și pe problema inegalității, se inspiră din acest model de gîndire.

În sfîrșit, Silver concepe o nouă paradigmă, *datată istoric*, care ar putea fi descrisă ca organicistă sau corporatistă. Aici, integrarea socială se bazează pe un compromis stabilit între grupuri funcționale sau comunitare care asigură în cadrul lor un prim nivel de socializare; respingînd individualismul și colectivismul, acest model scoate în evidență principiile comunitare și noțiunea de complementaritate. Trebuie remarcat faptul că Silver tratează această ultimă paradigmă puțin diferit de cele precedente, în primul rînd ca pe o formă istorică de reglementare socială și politică; se emite ipoteza că e vorba despre o modalitate specifică de răspuns politic și instituțional, vizînd, în cadrul unui stat autoritar, stabilirea unei societăți concepute pe baza paradigmei „monopolului” weberian și reducerea luptelor de poziție caracteristice cu ajutorul diverselor forme de integrare corporatistă.

Diferite tipuri de stat-providență

Urmînd o tradiție bine stabilită de analiză comparativă a sistemelor statului-providență, Maclouf (1994) întreprinde o prezentare ideal-tipică a politicii și instituțiilor care apar în domeniul social.

El distinge două tipuri de „stat social”: „statul echilibrului social general”, de inspirație durkheimiană, „vizează integrarea într-o societate considerată un ansamblu organizat”. „Diferitele părți ale societății sînt considerate elemente ce trebuie asamblate pentru a obține o armonie” (Maclouf, 1994, p. 40). Organizarea bunăstării este ancorată în activitatea profesională; ea permite o deconectare parțială între statuturile sociale și piață (decommodification¹⁴); în concluzie, intervențiile statului au un scop compensator și redistributiv cu caracter universalist. Se regăsesc aici trăsăturile principale ale paradigmei „solidarității” dezvoltată de Silver, dar și modele „instituționale” ale statului-providență enunțate de Titmuss (1974) și succesorii săi.

La polul opus, „statul acțiunilor sociale” ia în considerare diferențierea socială ca dat inițial. Fondat pe o cetățenie esențial politică și acordînd un loc important contrastului și pieței, el încearcă să ajusteze în mod empiric diferitele componente ale societății, indivizilor sau comunităților. În acest proces progresiv și fluctuant de asamblare, se pune accentul pe interdependența și pe proximitate, pentru tratarea, în principal, a fenomenelor de sărăcie și marginalizare, cu ajutorul programelor sociale specifice și nu universale (Maclouf, 1994, pp. 33-40). Se regăsesc aici, în mod clar, paradigma specializării, propusă de Silver, și modelul statului-providență numit „rezidual” de către Titmuss și „liberal” de către Esping-Andersen (1990, p. 26).

Însă trebuie evitată introducerea unei anumite politici sociale sau a unei abordări analitice într-un ideal-tip al statului-providență sau într-o anume paradigmă. Dimpotrivă, fiecare abordare operațională sau analitică operează într-o manieră proprie o tranzacție între aceste paradigme sau ideal-tipuri. Așa cum demonstrează Maclouf,

este abuziv și periculos să reducem politica socială dusă în prezent în Franța la tipul de „stat al echilibrului social general”, la fel cum nici cazul american nu poate fi rezumat prin „statul acțiunilor sociale”. Cele două tipuri coexistă de mult timp în sînul fiecăreia dintre aceste țări; astfel, în Franța, introducerea venitului mediu de inserție sau ansamblul acțiunilor multiforme incluse în termenul de politică a orașului¹⁵, corespund, după Maclouf, celui de-al doilea tip, în timp ce protecția socială universalistă (sănătate, bătrînețe, vîrstă) se înscrie în primul.

Acest lucru justifică dificultatea încercării de a face paradigmele propuse de Silver să corespundă exact tipurilor de stat-providență pe care au încercat să le conceapă diferiți autori. De exemplu, după Maclouf, „statul echilibrului social general” relevă, din punctul de vedere al legăturii cu diviziunea muncii, un model „industrial clădit pe realizarea individuală” (industrial achievement performance model) și, din unghiul intervențiilor, un model „instituțional-redistributiv” (institutional redistributive model), conform tipologiei stabilite de Titmuss (1974). Acesta ar putea corespunde la fel de bine unui model „social democrat” precum și modelului „corporatist” conceput de Esping-Anderson (1990). El poate fi asemănat în primul rînd cu paradigma solidaristă a lui Silver, dar și cu paradigmele monopoliste și corporatiste.

În pofida caracterului lor abstract și a relativei lor imprecizii, aceste formalizări prezintă avantajul de a fi unit fiecare mod de abordare a sărăciei sau a proceselor de excludere, fie politice, fie științifice, cu mari curenți de gîndire încercînd să explice ordinea socială și cu instituționalizarea lor în modelele statului-providență. Însă ele au de suferit datorită reducerii lor istoricități, cvasi-imposibilității de a fi verificate empiric și, mai ales, datorită capacității lor scăzute de a justifica dinamica specifice care dau formă politicii de luptă împotriva sărăciei într-o țară la un moment dat, sau de a găsi motivele pentru care un mod de abordare, pe moment dominînd sărăcia, își începe declinul în favoarea unui alt sistem explicativ sau analitic. De aici apare necesitatea de a accentua mai bine contururile fiecărei abordări disponibile, supozițiile lor explicite sau implicite, ceea ce pun ele în lumină în mod preferențial, și ceea ce lasă în umbră.

În aceste condiții, apare tendința de a înlătura noțiunea prea largă și, uneori, inutilă, de excludere, și de a reține doar cîteva dintre contribuțiile sale specifice. Este vorba, pe de o parte, de atenția acordată tuturor formelor de excludere a drepturilor sociale, cu atît mai neliniștitoare cu cît aceste drepturi se bazează încă, în mare măsură, pe activitatea profesională, chiar dacă șomajul se află în creștere, iar munca devine tot mai precară. Pentru cei mai săraci, garanția socială generează multe lipsuri iar accesul la drepturile sociale este presărat cu numeroase obstacole, ceea ce le face situația și mai instabilă încă. Este vorba, în aceeași măsură, despre accentul pus pe caracterul multidimensional al proceselor de pauperizare, de rupere a legăturilor sociale care nu se pot rezuma la dimensiunea lor monetară. În ultimul rînd, este vorba despre atenția acordată faptului că traiectoriile individuale și colective de „excludere” nu pot fi analizate ca o serie sau un cumul de rupturi și lipsuri suferite: apare un ansamblu de strategii de reacție în care colectivitatea poate găsi un punct de sprijin pentru intervenții vizînd o reintegrare a indivizilor și grupurilor sociale.

Trebuie scoase în evidență cîteva aspecte insuficient tratate de către principalele abordări. Primul se referă la dimensiunile simbolice și la reprezentările colective ale sărăciei; al doilea, la funcția de integrare socială a muncii și a locului de muncă și la transformarea progresivă a statului-providență.

Reprezentări colective și violențe simbolice

Concepțiile unidimensionale despre sărăcie, din punct de vedere al venitului sau al consumului, au avut „avantajul” de a focaliza dezbaterele (științifice și sociale) asupra unei singure scale, cea a distribuției resurselor și bunurilor. Eventualele frontiere dintre grupurile sau clasele sociale au fost definite în primul rînd în raport cu această scară. Desigur, însăși definiția acestor frontiere a constituit obiectul unor dezbateri contradictorii, însă pînă la urmă s-a stabilit un consens relativ, cel puțin în privința scalei reținute pentru a fi folosită.

În cadrul analizelor contemporane, pot fi folosite împreună sau concomitent mai multe scale care nu se pot substitui una pe alta. Ele au rolul de a defini dimensiunile acestui fenomen, însă fără a fi o problemă de mărime. Trebuie insistat asupra a două dimensiuni, uneori neglijate, ale dinamicii sociopolitice actuale în raport cu evoluția sărăciei. Este vorba, pe de o parte, despre forme, uneori violente, de „excludere simbolică” rezultate din respingerea sau stigmatizarea unor grupuri sociale percepute ca diferite sau deviate de către alte grupuri sociale sau de către întreaga societate ; pe de altă parte, despre procesele, instituționalizate sau nu, de privare de drepturi, care reprezintă tot atîtea forme de delimitare a unei comunități locale, profesionale sau naționale. Aceste două dinamici de dezagregare socială prin excluderea – termenul își are locul aici – anumitor indivizi sau grupuri sociale se înscriu în controversele sociopolitice de mare amploare pentru că se află în joc, în același timp, reprezentările colective ale clasamentului social, ierarhiilor sociale și simbolice ; concepțiile despre legăturile sociale, formele de reciprocitate sau de solidaritate între grupuri sociale sau indivizi și despre frontierele înăuntrul cărora există solidaritatea ; concepțiile diferențiate despre justiția distributivă și despre echitate.

Ne vom mulțumi aici să ilustrăm acest ultim punct. Un drept social oarecare posedă în aparență, o dată înscris în lege, un caracter de obiectivitate absolută, impusă tuturor cetățenilor, de care ei beneficiază sau nu. Însă, în fapt, formele de redistribuție care decurg de aici trebuie mereu justificate și argumentate concret, nu doar față de solicitant, dar, mai ales, în fața tuturor cetățenilor, fie că sînt sau nu potențiali beneficiari.

Concepțiile pe care le are fiecare cetățean despre drepturile, datoriile sale și despre mecanismele solidarității se suprapun cadrului legal și dau naștere, în anumite cazuri, unor întrebări în legătură cu legitimitatea prestațiilor oferite unui grup sau altul de beneficiari ai sprijinului public. Astfel, în sînul populației ce primește alocație de venit minim de inserție, unii dintre beneficiari „stabilesc o ierarhie între ei înșiși : cei ce vor să se reinsereze și toți ceilalți, adică cei ce primesc asistență și sînt considerați deseori ca făcînd parte din rîndul trîndavilor sau al vagabonzilor [...] Ei fac distincția clasică între săracii „buni” și „răi”, ceea ce reprezintă un mijloc de a rezista, cel puțin parțial și simbolic, povarei de a fi discreditați din punct de vedere social” (Paugam, 1993).

Astfel, luptele pentru cîștigarea unui loc mai bun în ierarhia socială se află în centrul proceselor de definire a „excluderii” și a mijloacelor, în special publice, de remediere a acesteia. Punînd întregii societăți problema legăturilor sociale, a mijloacelor prin care societatea evită să se dezintegreze, a asigurării solidarității între membrii săi, dezbaterea pe tema excluderii devine eminentamente politică, sau, în orice caz, presupune o organizare politică.

Acest lucru este cu atât mai necesar cu cât se trece de la o dezbatere socială pe tema *inegalităților* la o dezbatere pe tema *diferențelor*. Dacă nu există o scară unică care să permită compararea contribuțiilor și a retribuțiilor, precum și poziția fiecăruia în interiorul aceleiași comunități (națională sau, în orice caz, o comunitate vastă), atunci sentimentul de apartenență se poate obține prin raportare la comunități restrânse, bazate pe apropierea internă și diferențierea externă. În acest caz, diferența nu mai reprezintă o condiție, ci se înscrie în cultura, modurile de viață, practicile locale. Astfel, excluderea este în strînsă legătură cu formele contemporane de rasism ce au rolul de a diferenția și care se substituie unor forme mai vechi, inegalitare (Taguieff, 1988).

În aceste condiții, este extrem de importantă asocierea modurilor dominante de analiză a excluderii – în principal economice sau sociologice – cu lucrări sociopolitice sau chiar de filozofie politică axate pe procesele „identitare” de diferențiere socială. Acest lucru ar permite, de asemenea, punerea în evidență a mecanismelor (democratice) de organizare socială care, dincolo de reafirmarea principiilor universaliste abstracte, sînt susceptibile de restabilirea legăturilor sociale acolo unde își fac apariția fenomene de alterare radicală. Afirmarea universalității drepturilor, refuzul negării acestora nu este suficient, deoarece drepturile, și în particular, cele sociale, continuă să ridice și să deplaseze barierele dintre cei ce au și ceilalți, și, în unele cazuri, între conaționali și străini ¹⁶.

Viitorul muncii și al protecției sociale

Abordările contemporane ale sărăciei pun din nou, presant, problema centralizării muncii și locului de muncă în societățile noastre contemporane. Pretutindeni se observă pierderea de durată a slujbelor unor importante pături ale populației, precum și o slăbire a rolului muncii (structurată de o manieră instituțională) ca vector privilegiat al integrării sociale. Trebuie însă, oare, să ne resemnăm fără acest integrator privilegiat și să considerăm că îndatorirea cea mai urgentă este construirea unor sisteme multiforme de integrare socială trecînd prin extinderea garantării de drepturi politice și sociale, prin politicile educative și culturale, cele sociale și, în special, cele referitoare la venitul minim și o organizare democratică de ansamblu caracterizată de coeziune? Dar o astfel de „societate a drepturilor omului” este bazată pe un consens democratic extrem de instabil și precar și riscă să fie agasată în permanență de debateri asupra „frontierelor”, fie ele simbolice, fie reale. Sau ar trebui mai întîi, să încercăm cu orice preț să restabilim accesul tuturor la locuri de muncă, să reparăm societatea salarială care nu presupune doar o împărțire a muncii, ci o reinventare a ei? În acest scop, de primă necesitate este analiza sistematică, prin contrast, a regimurilor de organizare socială, economică și politică, ce decurg din una sau cealaltă dintre opțiuni, și consecințele lor (Castel, 1995).

În măsura în care ceea ce se întîmplă în sfera economică păstrează un rol determinant în procesele actuale de pauperizare și în care „nu există încă o alternativă credibilă la societatea salarială” (Castel, 1995, p. 460) se cere o reconsiderare a politicii publice privind locurile de muncă și modalitățile de gestionare a mîinii de lucru de către întreprinderi și patroni publici. Ar fi interesant ca analizele să urmărească evoluțiile relației salariale (ca formă de legătură socială), natura și caracterul său temporal. Ar trebui înțelese pe deplin procesele de selecție apărute pe piața (internă și externă) a muncii, contextul terțiarizării și imaterializării tot mai mari a

activității productive care tinde să favorizeze capacitățile de cooperare și aptitudinea de a deține roluri relaționale în detrimentul competenței tehnico-productive.

Se impune, totodată, o reîntoarcere la principiile care formează structura *funcției providenței* a statului. Peste tot este denunțată pierderea eficienței sistemelor noastre de protecție socială; apare o contestare sporită a concepțiilor de securitate dominante pînă nu de mult, în favoarea unor concepții mai solidariste, însă cu mult mai dificil de instituit și legitimizat decît precedentele. Într-adevăr, ele cer în permanență de la cei care nu beneficiază decît de solidaritate – cei mai săraci, din toate punctele de vedere – să dovedească temeinicia ajutoarelor pe care le primesc și buna întrebuintare a lor. Consensusul care se produce la un moment dat în legătură cu legitimitatea redistribuirii către săraci trebuie asigurat în permanență, chiar dacă destinatarii acestor ajutoare nu-și pot face auzită vocea în corul de revendicări adresate statului-providență. Într-o societate minată de „descompunerea vechilor colective și creșterea individualismului maselor” (Castel, 1995, p. 474), reexaminarea principiilor și modalităților de intervenție a statului-providență reprezintă o provocare considerabilă.

NOTE

1. *Livre vert sur la politique sociale européenne, Options pour l'Union* COM (93)551, 17 nov. 1993, DGV, Comisia Comunităților Europene, p. 7.
2. Definiția inclusă în Raportul oficial al Comisiei din Consiliul primului program de proiecte și studii pilot pentru combaterea sărăciei (citînd decizia Consiliului din 22 iulie 1995, privitoare la lansarea programului european de luptă împotriva sărăciei), COM (81)769, final, 15 dec. 1981, Comisia Comunităților europene, p. 16.
3. Notă introductivă a seminarului Consiliului Europei „Exclusion, égalité devant la loi et non-discrimination” (Taormina-Mare, 29 sept.-1 oct.1994), nepublicat. Citat de Join-Lambert (1995) și Consiliul Europei, 1995. *Exclusion, égalité devant la loi et non-discrimination*, Actes, Strasbourg, Editions du Conseil de l'Europe [Exclusion, Equality before the Law and Non-Discrimination], p. 19.
4. Acest tip de analiză continuă încă să fie folosită în mod curent, chiar dacă numai pentru faptul că nevoile energetice ale unei părți din populația globului sînt departe de a fi asigurate. Cf. lucrările FAO și OMS.
5. Pentru a trece în revistă, se poate consulta Debardeaux (1988-1989) și Dickes (1988).
6. Pragurile „obiective” astfel calculate sînt, de regulă, puțin deasupra celor impuse de venitul minim, oferite de dispozitivele publice.
7. Aceste moduri de abordare prezintă un interes operațional, în sensul că pot conduce la acțiuni de prevenire a riscurilor și nu doar la intervenții curative.
8. Cu excepția lui Townsend, care insistă asupra necesității unei abordări structurale a sărăciei care să ia în considerare structurile de clasă și mecanismele instituționale care contribuie la reproducerea și definirea normelor de comportament și de participare socială generatoare ale excluderii. Însă constatările făcute aici se aplică mai degrabă metodelor și rezultatelor empirice ale lui Townsend decît formulărilor lui teoretice.
9. Pentru o prezentare și o interpretare critică detaliată a acestor trei abordări, vezi Debardeaux (1994).
10. Castel precizează faptul că „grila de lectură nu reprezintă o verificare exactă a stratificării sociale” (Castel, 1995, p. 14).
11. Cu atît mai remarcabil cu cît aceste abordări sînt, în majoritate, întreprinse de sociologi.
12. Se poate remarca faptul că declinul marxismului în Franța anilor '80 se petrecea în același timp cu succesul crescînd al tezelor despre excludere, sub influența unei problematice kleinienne care respinge concepțiile sociologice individualiste și pe cele centrate în jurul luptei de clasă. Din acest motiv, a apărut, în această țară, o tendință de neglijare a problemelor de stratificare socială și o mare reticență în conceperea unor abordări în termeni

- de clasă sau *underclass*. În timp ce, în alte țări europene, deși din punct de vedere istoric mai puțin sensibile la influența marxistă, abordările în termeni de clasă și stratificare socială au făcut obiectul unui interes manifestat foarte viu.
13. Traducerea franceză a „Economiei și societății” se folosește de neologisme, respectiv „comunalizare” și „sociere” (Weber, 1971). Datorită formei lor greoaie, ei sînt înlocuiți de termeni folosiți în mod curent.
 14. Conform termenului folosit de Esping-Andersen (1990).
 15. Ansamblul acțiunilor care vizează anumite zone geografice, aflate mai ales la periferia orașelor mari, unde sînt concentrate fenomenele de sărăcie.
 16. Se poate remarca faptul că mișcările politice xenofobe au făcut din această problemă, a accesului la drepturi, un element puternic al campaniei lor, cerînd acordarea de drepturi doar conaționalilor și, în același timp, declarîndu-se „victime” sau „excluși”: „străinii au mai multe drepturi decît noi..., ei profită de protecția socială...”

Traducere de Doina Tonner

BIBLIOGRAFIE

- Castel, R., 1991, *De l'indigence à l'exclusion, la désaffiliation. Précarité du travail et vulnérabilité relationnelle*, in Donzelot, J., *Fase a l'exclusion. Le modele français*, Paris, PUF.
- 1992, *De l'exclusion comme état à la vulnérabilité comme processus*, in *Justice soviiale et inégalités*, Paris, Esprit.
- 1995, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Paris, Fayard.
- Debordeaux, D., 1988-1989, *La mesure de la pauvreté et Les recherches sur les lignes de pauvreté à l'étranger*, „Recherches et previsions”, pp. 14-15.
- 1994, *Désaffiliation, disqualification, désinsertion*, „Recherches et previsions”, 38.
- Deleeck, H., Cantillon, B., De Lathouwer, I., Van Den Bosch, K., Wyns, H., 1986, *Indicateurs de la sécurité sociale 1976-1985 (résultats globaux)*, „Revue belge de sécurité sociale”, Annexe au numéro 4-5.
- Dickes, P., 1989, *Pauvreté et conditions d'existence. Théories, modèles et mesures*, „Documents PSELL”, 8, Walferdange, Centre d'étude de populations, de pauvreté et de politiques socio-économiques.
- 1994, *Ressources financières, bien-être subjectif et conditions d'existence*, in Bouchayer, F. (dir. publ.), *Trajectoires sociales et inégalités. Recherches sur les conditions de vie*. Ramonville Saint-Agne, Erès.
- Elbaum, M., 1995, *Justice sociale, inégalités, exclusion*, „Revue de l'OFCE”, Avril.
- Esping-Andersen, G., 1990, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Euvrard, F., Prelis, A., 1994, *La lutte contre la pauvreté dans la construction européenne*, „Recherches et previsions”, 38.
- De Gauléjac, V., Taboada Leonetti, I., 1994, *La lutte des plases*, Paris, Desclée de Brouwer/Epi.
- Geremek, B., 1978, *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*, (Traduction française), Paris, Gallimard.
- Herpin, N., 1993, *L'urban underclass chez les sociologues américains : exclusion sociale et pauvreté*, „Revue française de sociologie”, XXXIV.
- Hirschman, A.O., 1991, *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, Paris, Fayard [*The Rhetoric of Reaction : Perversity, Futility, Jeopardy*, Harvard, Harvard University Press].
- Join-Lambert, M.T., 1995, „Exclusion”: *Pour une plus grande rigueur d'analyse*, „Droit social”, 3.
- Lagrée, J.C., 1994, *Exclusion sociale ou formation d'une underclass*, in Bouchayer, F. (dir. publ.), *Trajectoires sociales et inégalités. Recherches sur les conditions de vie*, Ramonville Saint-Agne, Erès.
- Lewis, O., 1969, *La vida. Une famille portorivaine dans une culture de pauvreté : San Juan et New York*, (Traduction française), Paris, Gallimard.
- Maclouf, P., 1994, *État et cohésion sociale*, „Recherches et prévisions”, 38.

- Marshall, T.H., 1950, *Citizenship and Social Class*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Messu, M., 1993, *Dérégulation et régulation sociales – Contribution à l'analyse sociologique des politiques sociales*, „Cahiers de recherche”, 51, CREDOC.
- Paugam, S., 1991, *La disqualification sociale*, Paris, PUF.
- 1993, *La société française et ses pauvres*, Paris, PUF.
- Ray, J.C., Dell’Era, D., Dickes, D., Jankeliowitch, E., Jeandidier, B., 1991, *Aux franges du RMI*, Rapport pour la CNAF, ADEPS–Université de Nancy II CNRS et DR INSEE Lorraine.
- Room, G. s.a., 1992, *Observatoire des politiques nationales de lutte contre l'exclusion sociale. Second rapport annuel*, Commission des Communautés européennes-DGV [Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion. Second Annual Report. Commission of the European Communities DGV].
- 1994, *Understanding Social Exclusion: Lessons from Transnational Research Studies*, Contribuție prezentată în cadrul conferinței *Poverty Studies in the European Union: Retrospect and Prospect*, Policy Studies Institute, Londra, 24 noiembrie.
- Silver, H., 1995, *Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion*, in Rodgers, G., Gore, C., Figuieredo, J.B., 1995, *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, Geneva, International Institute for Labour Studies.
- Schnapper, D., 1994, *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*, Paris, Gallimard.
- Taguieff, P.A., 1988, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, La Découverte.
- Titmuss, R., 1974, *Social Policy*, London, Allen and Unwin.
- Townsend, P., 1979, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Living Standards*, Londra, Allen Lane and Penguin Books.
- 1993, *The International Analysis of Poverty*, Hemel Hempsted, Harvester Wheatsheaf.
- Wacquant, L.J.D., 1993, *De l'Amérique comme utopie à l'envers*, in Bourdieu, P. (dir. publ.), *La misère du monde*, Paris, Le Seuil.
- Weber, M., 1971, *Economie et société*, (Traduction française), Paris, Plon (prima ediție germană, 1921).
- Wilson, W.J., 1987, *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass and Public Policy*, Chicago, The University of Chicago Press.
- (dir. publ.), 1993, *The Ghetto Underclass*, Sage Publication.

Seria : **Psihologie, Științele educației**

au apărut:

Constantin Cucoș – *Pedagogie*

Liviu Antonesei – *Paideia. Elementele culturale ale educației*

Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*

Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*

W. Doise, J.C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*

Gilles Ferréol, Adrian Neculau (coord.) – *Minoritari, marginali, excluși*

În pregătire:

Adrian Neculau (coord.) – *Cîmpul universitar și actorii săi*

R. Bourhis, J.P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare
și relații între grupuri*

* * * – *Psihologie școlară*

Seria : **Sociologie, Științe politice**

(în pregătire)

Petre Andrei – *Sociologie generală*

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană
de la Stalin la Havel*

Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educației*

Ion Ionescu – *Sociologia școlii*

Bun de tipar : decembrie 1996 Apărut : 1996
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3, • P.O. Box 266, 6600
Iași • Tel. & Fax (032) 214100 ; (032) 214111
Email : polirom@mail.cccis.ro

Tiparul executat la Polirom S.A.
6600 Iași, Calea Chișinăului nr. 32
Tel. & Fax (032) 230323 ; (032) 230485
